

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ**

СОЦІАЛЬНІ ВИМІРИ СУСПІЛЬСТВА

Збірник наукових праць

Випуск 5

Київ — 2002

ББК 60.5
С 69

С 69 Соціальні виміри суспільства. Збірник наукових праць. Випуск 5. — К., 2002. — 516 с.

ISBN 966-02-2501-6

Видання розраховано на широке коло читачів, які цікавляться науковою інформацією про сучасне українське суспільство та його образ у свідомості людей.

ББК 60.5

При повному або частковому відтворенні матеріалів даної публікації посилання на видання обов'язкове.

Наукові рецензенти:

О.І.Вишняк, доктор соціологічних наук
М.І.Михальченко, доктор філософських наук
Т.М.Рудницька, доктор соціологічних наук

Відповідальний редактор

В.О.Тихонович, кандидат філософських наук

*Затверджено до друку Вченою радою Інституту соціології
НАН України. Протокол № 8 від 20.11.2001*

ISBN 966-02-2501-6

© Інститут соціології НАН України,
2002

*О.Злобіна,
кандидат філософських наук*

СУБ'ЄКТНА СКЛАДОВА СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ: ВІД ТЕОРІЇ ДО ПРАКТИКИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Питання про роль суб'єктної складової в розвитку людства має по суті глобальний характер. Активно розвивається, наприклад, суб'єктна футурологія, побудована в парадигмі постнекласичної науки, лейтмотивом якої є зростання ролі суб'єкта як організуючого фактора. Майбутнє світу не може мислитися поза присутністю в ньому інтелектуального суб'єкта. “Нове релігійне вчення, художній образ, соціально-політична, наукова або технічна ідея, що втілилася в матеріальні дії людей, справляє вагоміший вплив на подальший хід подій (поки що тільки в межах земної біосфери), ніж стихійні космічні, геофізичні, географічні та кліматичні механізми” [1, с.236].

Більше того, неможливо уявити собі безсуб'єктну науку про суспільство. Водночас становлення теоретичної соціології з часів О.Конта було по суті концептуалізацією соціального без концептуалізації суб'єктивного. Класична соціологія оперує переважно безособовими концептами, такими як “соціальна мобільність”, або “культурна ідентичність”. Вона, як зауважував П.Сорокін, спрямована на рефлексію родового в соціальних просторах. Натомість антропоцентрична соціологія звертається не до вивчення людини як елемента соціуму, за яким можна судити про множину людей, а до індивіда в особистісному вимірі. В цьому руслі і вивчення становлення соціального порядку через безпосередні взаємодії представниками феноменологічної соціологічної традиції. В сучасній соціології дедалі частіше з'являються критичні закиди щодо класич-

ної парадигми аж до радикальних заяв про те, що “позитивістській деперсоніфікації соціології треба покласти явний та однозначний край” [2, с.35].

Ця тенденція має глибоке методологічне підґрунтя в діалектичній природі самого соціального життя, яке є складним переплетенням ідеальності та реальності, “природності” та “штучності” тощо. Науковий інтерес до аналізу подвійності природи соціального життя в координатах суб’єктивності — об’єктивності простежується сьогодні в різних соціологічних школах. Скажімо, характеризуючи сучасний стан французької соціології, Б.Валад звертає увагу на те, що відбувається “трансформація самого об’єкта соціології внаслідок зростання суб’єктивності соціального матеріалу... Суспільство дедалі більше розглядається як сукупність форм та сіток соціального спілкування, так само як індивід... дедалі частіше постає як суб’єкт “особистісного” висловлювання...” [3, с.21].

Слід зазначити, що сама проблема суб’єктивації реальності в ході інституціоналізації соціального порядку може розглядатися як з боку суб’єктивного визнання спільного сенсу, що забезпечує інтеграцію суспільства на рівні рольових взаємодій, так і в контексті індивідуальної біографії, через поступове проходження індивідом різних ступенів соціального порядку. Як слушно зауважували П.Бергер та Т.Лукман, “вертикальний” рівень, що включає життєвий простір окремих індивідів, слід поєднати з “горизонтальним” рівнем інтеграції та суб’єктивної значущості інституціонального порядку” [4, с.152]. Тобто для соціологічного аналізу важливим є врахування не тільки інтерсуб’єктивного, а й суб’єктивного моменту структуризації соціальної реальності.

Якщо звернутися до сучасних соціологічних теорій, наприклад до трансформаційної моделі соціальної дії Р.Бхаскара, теорії структурації Е.Гідденса чи морфогенетичного підходу М.Арчер, бачимо переважання саме інтерсуб’єктивного підходу до проблеми взаємозв’язку суспільства та індивіда. При цьому визнається, що *агентами*

соціальної практики є люди, які відтворюють або змінюють суспільство. Саме введення в теоретичний вжиток поняття “агент”, яке значною мірою потіснило традиційні — “суб’єкт” або “індивід”, пов’язане з прагненням дослідників подолати об’єктивістський погляд. За П.Бурдьє, агенти “не автомати, відрегульовані як годинники відповідно до законів механіки, які їм не відомі” [5, с.12]. Вони не вільні від структури взагалі, проте їх діяльність не є сліпим відтворенням суспільних вимог. Діалектика автономності й підпорядкованості досягається за рахунок керованості діяльності агента через габітус — систему диспозицій, що породжують і структурують практику агента та його уявлення.

З множини практик агентів народжується соціальна практика взагалі, яка, за Р.Бхаскаром, є не що інше як *реструктурація* соціуму. Проте вважається, що безпосередньо суб’єктами ця реструктурація не усвідомлюється як така, вона народжується в результаті складного переплетення мільйонів окремих практик, у ході яких люди творять не суспільство, а своє життя.

Розуміння того, що соціальні процеси розгортаються під вирішальним впливом індивідуальних виборів мільйонів людей, хоч і наближає нас до “особистісного” погляду на суспільну реальність, підкреслюючи роль індивіда, не знімає проблеми “анонімності” суб’єкта. Навіть у М.Арчер, яка розглядає людину як свідомого агента соціальних дій і акцентує на важливості таких соціально-психологічних феноменів, як віра, переконання, стереотипи, йдеться скоріше про суб’єктивні аспекти соціального життя взагалі, про рефлексивну й творчу природу людської “самості”, а не про особистість як один з компонентів соціального простору. На її думку, структура зберігається не завдяки намірам людей і не внаслідок інтенціональності їхніх дій тут і тепер. Вона не залежить від *адекватного* розуміння, проте дуже залежить від розуміння *неадекватного*.

До того ж структури мають лише відносну тривалість, тоді як діяльність безперервна. Тому, на думку Арчер, “теперішнє суспільство є продуктом людей, що живуть тепер не більше, ніж майбутнє суспільство буде продуктом діяльності наших нащадків” [6, с.185]. Це твердження, цілком справедливе на рівні метатеорії, не завжди справедливе в конкретній точці історичної перспективи. Такий підхід не дає змоги уявити процеси, які відбуваються в суспільствах, що перебувають на “зламі епох”, коли нове суспільство народжується буквально “на очах” сучасників. Саме в ці періоди можна наочно побачити та емпірично дослідити процеси, які Е.Фром позначав як взаємовплив систем “людина” та “суспільна система” [7, с.12].

Щоб осмислити роль суб’єктивної складової в процесі суспільних трансформацій, можна застосувати пояснювальну схему Ю.Хабермаса, який теоретично обґрунтував виділення в процесі еволюції життєвого світу трьох самостійних структур, в яких єдність досвіду диференціюється й відбувається його віднесення до порівняно незалежних сфер: об’єктивного, суб’єктивного та соціального світів. Ці диференційовані структури “життєвого світу” з самого початку компліментарні і спрямовані на продукування та відтворення культури, суспільства та особистості. Суб’єктивна складова відкриває погляд на соціальну дійсність як на таку, що твориться та відтворюється в ході цілеспрямованої, інтенціональної, свідомої діяльності суб’єктів.

Виходячи з цього, можна стверджувати, що кризові періоди, в момент докорінної перебудови соціальних структур, ситуація реструктуризації соціальної реальності набуває для людей особистісного характеру. Вони усвідомлюють, що безпосередньо залучені до процесу перетворень. У цьому є водночас і переваги, і небезпека. Якщо розуміння перетворень набуває серед загалу неадекватного характеру, соціальним структурам загрожує не оновлення, а розпад. Водночас у результаті свідомого спрямування соціальних практик у бік перетворень суспільства

відбувається актуалізація прихованого потенціалу, який зберігався в культурі, проте не був задіяний. Для сучасної України, наприклад, таке спрямування соціальної активності на “розбудову держави” спостерігаємо у тієї частини суспільства, яка сповідує “національну ідею”.

Як же реально впливає суб’єктивний фактор на трансформації сучасного українського суспільства? Характерною рисою сучасної ситуації є те, що соціальні інститути значною мірою втрачають свій регулюючий вплив, бо самі перебувають у невизначеному стані. Вони не можуть підтримати стабільність соціально-економічних відносин і забезпечити нормальний спосіб життя людей. Роль психологічного фактора значно зростає. Доля людини значною мірою залежить від її особистісних зусиль, здатності адаптуватися до ситуації невизначеності. Як і за часів раннього розвитку капіталізму, психологічний фактор забезпечує процеси нової стратифікації у посткомуністичних суспільствах, що змінюються в бік ринкової економіки.

Особистість відіграє в ході суспільних трансформацій особливу роль. Як зауважує П.Штомпка, суспільство — незвичайна реальність, воно залежить від того, як люди бачать суспільство, як уявляють його майбутнє, наскільки вони поінформовані як суб’єкти соціальної діяльності і як усвідомлюють соціальні процеси. Тобто соціальна реальність має суб’єктивну природу, вона створюється людьми, які її переживають і надають їй змісту.

Якщо для суспільства стабілізація означає набуття перетвореннями визначеного напрямку в бік оптимізації його функціонування і керованість процесів трансформації, то для людини стабілізація — це передусім спроможність контролювати особистісне життя, що неможливо без внутрішньої узгодженості картини світу.

Таким чином, поведінкова активність людей зумовлюється як об’єктивними змінами способу життя, так і соціально-психологічними чинниками, що виникають у результаті трансформації особистісної картини життєвого

світу. Її переструктурація складається з оцінки змін, що відбуваються в суспільстві, переоцінки старої системи значень і вироблення нової системи значень та сенсів. Одночасно формується емоційне ставлення до нових реалій, визначаються оцінкові позиції щодо змін життя в цілому. Внаслідок цих процесів складається образ нової соціальної реальності, який стає основою для розуміння особистісного становища людини в новому світі. Відповідно коригується “Я образ”, переоцінюються власні можливості, відбувається корекція очікувань і бажань, виробляється корекція поведінки за нових умов.

На сьогодні різні групи населення перебувають на різних етапах “входження” в нову соціальну реальність. Найбільший внесок у стабілізацію суспільства вносять ті з них, які намагаються виробити ефективні стратегії особистісної поведінки.

Наші дослідження¹ демонструють майже полярний розподіл населення країни стосовно міри пристосування до сучасного життя. Якщо об’єднати групу тих, хто активно включився в нове життя і вважає, що ринкові відносини є для них природним способом життєдіяльності, з тими, хто перебуває в постійному пошуку себе в теперішньому житті, то частка населення, яка активно відтворює в своїй діяльності нові поведінкові орієнтири, становитиме 44% загалом, а частка тих, хто не має бажання пристосуватися до теперішньої ситуації, живе як доведеться, чекає змін на краще, становить 47%. Решта — близько 10% не визначилися з відповіддю (*табл. 1*).

Як бачимо, розподіл є досить стійким у часі й свідчить про те, що на особистісному рівні маємо дві протилежні тенденції. Перша репрезентує бажання сприймати і відтворювати нові поведінкові зразки, друга — небажання це робити. Обидві групи справляють істотний вплив на

¹ Опитування провадяться Інститутом соціології НАН України спільно з Центром “Соціс” з 1994 р., вибіркова сукупність 1200 осіб, репрезентативна за ознаками статі, віку, освіти.

суспільні перетворення, перші просувають їх своєю діяльністю, другі — гальмують недіяльністю.

Таблиця 1

**Оцінка пристосування людей до теперішньої
життєвої ситуації (%)**

Міра пристосованості	1997	1999	2001
Активно включився в нове життя, ринкові відносини здаються мені природним способом життєдіяльності	7	7	7
Перебуваю в постійному пошуку себе в теперішньому житті	36	37	38
Не маю бажання пристосуватися до теперішньої ситуації, живу як доведеться, чекаю змін на краще	45	47	43
Важко відповісти	11	9	12

Характерно, що в різних сферах життя вплив цих груп може бути різним. У формуванні нових економічних відносин “активні” справляють набагато більший позитивний вплив, ніж “пасивні”, бо переважна частка тих, хто не хоче пристосуватися, це люди старші 55 років (74%). Проте в сфері політичній маємо протилежну ситуацію. Люди старшого віку беруть активну участь у виборах, підтримуючи політичні сили, які виражають їхні досить консервативні інтереси.

Можна припустити, що загальна тенденція впливу особистісного чинника на процес суспільних змін тяжіє до позитиву, оскільки в суспільстві постійно зростає частка населення, яка вступає в активне життя, не перебудовуючи, а будуючи свої уявлення про реальний світ. Ця група є стабілізуючим психологічним чинником суспільства, бо порівнює теперішнє не з минулим, а лише з бажаним майбутнім.

Основою такого порівняння є передусім уявлення про теперішнє життя. Якби воно влаштовувало людей, питання про зміни як такі було б узагалі не актуальним. При

цьому йдеться передусім про суб'єктивну задоволеність, а не про об'єктивний рівень життя. Відомо, що те, що є добрим і достатнім для одних, може бути поганим і недостатнім для інших. Фактично для суспільства важливим є не сам по собі рівень забезпеченості життєдіяльності, а те, яким його вважають люди. В нашому дослідженні за критерій правила оцінка респондентами життя як “нормального”. Відповіді на запитання “Як би Ви могли охарактеризувати Ваше теперішнє життя?” розподілилися так: лише 12% респондентів відповіли, що живуть нормальним життям, в якому є як добре, так і погане; 34% зазначили, що живуть досить складно, проте поки що долають труднощі, й більше половини опитуваних (52%) суб'єктивно сприймають своє життя як незадовільне, не можуть назвати його нормальним, оскільки скоріше не живуть, а виживають.

Таке існування переважної більшості населення на межі нормального і за цією межею гальмує творчу активність людей, звужує їхню життєву перспективу. Застосовуючи категорії, що їх запропонував для оцінки життя людини А. Маслоу, можна сказати, що в сучасних умовах більшість людей веде “дефіцитарне” життя, тобто намагається задовольнити свої потреби нижчого рівня — у підтриманні елементарних умов фізичного існування, у особистісній безпеці, у повазі з боку оточення. Вищі потреби — самоактуалізації, максимального розкриття свого особистісного потенціалу — залишаються незадоволеними. Нові можливості суспільства не утворили поки що адекватного соціального поля для особистісної реалізації. Ті з них, які люди вважають цінними, часто-густо недоступні, бо не підкріплені засобами для їхнього досягнення.

Як наслідок, поведінкова активність суб'єктів на індивідуальному рівні спрямована переважно на пошук шляхів, що дають змогу ліквідувати невідповідності між наявністю потреб і відсутністю, або точніше, недоступністю засобів їхнього задоволення. Причому, оскільки

суспільні трансформації мають загальний характер, люди, незалежно від їхнього бажання чи міри готовності до такої активності, автоматично втягуються в неї.

Сучасна життєва ситуація висуває перед особистістю досить високі вимоги, вимагаючи значних, інколи надмірних зусиль для подолання життєвих перешкод. Психологічне подолання несприятливих обставин спрямоване на адаптацію індивіда до ситуації, аби у кінцевому підсумку оволодіти нею. В умовах тривалої суспільної кризи, коли ситуація подолання набуває перманентного характеру, в суспільстві досить виразно вимальовуються песимістичні настрої. Про це свідчить, зокрема, динаміка оцінки людьми перспектив зміни ситуації в суспільстві в найближчому майбутньому. Якщо у 1994 р. позицію “намагаюся взагалі не думати про завтрашній день, жити теперішнім” обирали 17% респондентів, то у 1999 р. таких стало вже 26%. Тобто частина населення намагається “згорнути” власну життєву перспективу, яка пов’язана з негативними очікуваннями щодо майбутнього. Проте результати нашого моніторингу свідчать, що соціальні настрої на сучасному етапі скоріше тяжіють до нормалізації, ніж до катастрофізму.

На сьогодні населення поділяється на дві досить виразні за орієнтаціями групи — “оптимістів” та “песимістів”(табл. 2).

Таблиця 2

Оцінка людьми почуттів щодо свого майбутнього (%)

Почуття	1999	2001
Надія	52	57
Оптимізм	16	21
Цікавість	17	16
Упевненість	6	8
Тривога	51	35
Страх	27	14
Байдужість	16	3
Безвихідь	16	12

* Сума виборів перевищує 100%, оскільки респондент мав можливість обрати по кілька позицій.

Для перших центровим є почуття надії, довкола якого групуються відповідно почуття оптимізму, впевненості, цікавості тощо. Для других центровим системотвірним компонентом оцінки є тривога, до якої тяжіють почуття страху, безвиході, байдужості.

Порівняння результатів моніторингу 1999 і 2001 рр. свідчить, що група оптимістів у суспільстві, хоч і повільно, але зростає. Водночас група песимістів зменшується досить відчутно. Страх, байдужість, тривожність поступово відступають на задній план, група населення, що переживає насамперед негативні почуття, стає більш чітко окресленою, зменшується ефект “накладання” позитивних і негативних почуттів одне на одне.

Аналізуючи дані 1999 р., ми констатували, що половина з респондентів, які відчують тривогу, водночас мають надії. І навпаки — половина серед тих, хто має надію, дивляться у своє майбутнє з тривогою. Така амбівалентність відбиває на особистісному рівні нестабільність, що панує у суспільстві в цілому. У 2001 р. одночасно із зменшенням негативних настроїв у цілому фіксуємо і значно меншу площу перетину полярних характеристик у респондентів з позитивною спрямованістю у майбутнє. Поміж респондентів, які дивляться у майбутнє з надією, тривогу відчуває лише третина, а страх — лише 9%. Водночас поміж тих, хто відчуває тривогу, з надією дивляться у майбутнє 53%, а страх відчувають 25%. Це свідчить про досить виразну тенденцію щодо поліпшення загального психологічного стану населення, формування внутрішньо-узгодженого позитивного світосприйняття у дедалі більшої частини респондентів. Водночас поширення серед людей негативних настроїв є досить небезпечною суспільною проблемою, оскільки зумовлює згортання інноваційної активності. Дані свідчать, що серед тих, хто відчуває страх перед майбутнім, частка тих, які водночас мають надію, значно менша, ніж серед тих, хто відчуває тривогу.

Слід зауважити, що поведінка людей визначається не тільки й не стільки ціннісними орієнтирами, усвідомленими цілями і продуманою стратегією. Насправді їхня життєдіяльність спрямовується досить розмитими соціальними уявленнями про реальне і бажане, в яких почасти переважають емоційні ставлення і непослідовні оцінки. Причому саме такі соціальні уявлення в умовах суспільних перетворень значною мірою скеровують процес трансформацій, стають первинним матеріалом для побудови нових орієнтирів розвитку суспільства.

Найбільш узагальнена суб'єктивна оцінка суспільних перетворень міститься в уявленнях людей про своє життя як таке. Ми вже зафіксували, що більшість людей сприймають реальне життя як ненормальне. Проте в соціальних уявленнях фіксуються не тільки нормативні зразки. Оцікування людей щодо суспільства базуються не лише на нормі, а й на ідеалі. Фактично виявити рівень задоволеності життям можна саме через зіставлення образу реального життя з образом бажаного життя.

Образ бажаного життя утворюється зі складного переплетення ситуативних оцінок і загальних цінностей, переживань депривацій і уявлень про можливості, усвідомлених бажань і несвідомих орієнтирів, які втілюються в найбільш узагальнені оцінкові конструкти, такі як “погане — добре”, “необхідне — зайве” тощо. Він виступає певним орієнтиром, який скеровує конкретну поведінку пересічної людини.

Водночас соціальні уявлення про “бажане життя” стають компонентами масової свідомості і в такий спосіб впливають на хід загальних трансформаційних процесів. Зауважимо, що перебудова соціальної реальності відбувається не тільки у результаті прийняття необхідних рішень на рівні законодавчої та виконавчої влади. Ці рішення в кращому випадку лише відкривають нові можливості діяльності, але не спричиняють особистісної діяльності як такої. Аби реально змінити свою поведінку,

люди мають відчуті власну зацікавленість, тобто визначити, чи відповідає той чи інший крок їх життєвим орієнтирам. Тільки коли у масовій свідомості укорінюються типові соціальні уявлення про те, яким має бути життя, поворот соціальної активності в бік перетворень стає масовим.

Якою ж є на сьогодні найбільш поширена у суспільстві модель ідеального життя? Відомо, що зіставлення ідеального з реальним може відбуватися як у соціальному просторі, так і в соціальному часі. За радянських часів у масовій свідомості панувала специфічна просторово-часова порівняльна модель життя реального з ідеальним. Ідеал життя пов'язувався зі світлим комуністичним майбутнім, коли втілиться в життя гасло “від кожного за здібностями, кожному за потребами”. Таке життя мало настати неодмінно, хай не за життя цього покоління, то за життя їхніх дітей або онуків. І хоча в часовій перспективі ідеальна модель постійно віддалялася від реального життя, проте її втілення вважалося неминучим. Натомість у просторовій перспективі існувала негативно-порівняльна модель, що репрезентувала “ненормальність” життя людей у капіталістичному суспільстві, яке внаслідок свого хибного устрою в принципі неспроможне дати всім людям повноцінне життя.

Соціальні трансформації на пострадянському просторі призвели до повної руйнації попередніх уявлень про реальне та бажане життя. Виникла принципово нова модель, в якій ідеальне життя розташоване на соціально-просторових координатах, а не в соціальному часі. Тобто люди досить добре уявляють, як би вони хотіли жити, проте впевненість у здійсненості цього ідеалу дуже низька.

Розглянемо найбільш поширені зразки-орієнтири бажаного життя, які відбивають уявлення людей про те, як би вони хотіли жити за власним бажанням, наслідуючи референтні зразки (табл. 3).

Таблиця 3

Як би Ви хотіли жити? (%)

Моделі життя	Населення
<i>Орієнтації зрівняльного типу</i>	
Моє життя має бути таким, як у більшості людей	10
Жити не гірше за інших	25
<i>Всього</i>	<i>35</i>
<i>Орієнтації унікального типу</i>	
Жити на власний розсуд	12
Своїм життям хочу вирізнитися серед інших людей, мати власний стиль життя	1
<i>Всього</i>	<i>13</i>
<i>Орієнтації на найвищий стандарт</i>	
Хотів би жити так, як живуть люди в сучасних культурних, цивілізованих країнах	38
Жити краще за інших	4
<i>Всього</i>	<i>42</i>
<i>Орієнтація фатального типу</i>	
Вважаю, що життя людини визначається не її уподобаннями, а власною долею	6
<i>Невизначені орієнтації</i>	
Важко відповісти	4

Як бачимо, у масовій свідомості переважає орієнтація на якісні стандарти життя. При цьому найбільш привабливим для людей виявився варіант “хотів би жити так, як живуть люди в сучасних культурних, цивілізованих країнах”. Це репрезентація в масовій свідомості ідеалу, так би мовити, “в чистому вигляді”.

Орієнтації зрівняльного типу також виражені досить явно. “Жити не гірше за інших” бажали б 21% респондентів. Це радше орієнтація на “нормальне”, а не на “ідеальне” життя. До тієї ж групи належать і 8% тих, хто вважає, що їхнє життя має бути таким, як у більшості людей. Очевидно, “норма” тут пов’язана скоріше не з теперішнім, а з минулим, зберігається орієнтація на “зрівняння”, типове для радянських часів. Не випадково така позиція найбільше поширена серед представників старших вікових груп.

Протилежною є орієнтація “жити на власний розсуд” та “своїм життям вирізнятися серед інших людей”. Це інший ідеальний образ життя, який орієнтується на індивідуальні, а не на колективні досягнення, модель, яка в цілому тяжіє до західних стандартів. Як бачимо, він не поширений поміж загалу і був обраний лише 13% респондентів.

Показово, що орієнтації екстернального типу, коли людина цілком покладається на долю, ігноруючи можливості творити своє життя власними зусиллями, виражені досить слабо. Мало і таких респондентів, які не змогли визначитися з відповіддю. Це свідчить, що більшість населення не тільки уявляє собі образ “бажаного життя”, а й вважає себе причетною до досягнення обраного зразка.

Така картина бажаного майбутнього суперечливо впливає на реальний перебіг трансформаційних процесів. З одного боку, вона засвідчує, що суспільство налаштоване рухатися до кращих цивілізаційних зразків, психологічний опір змінам здебільшого подолано. З другого — така орієнтація свідчить, що готовність більшості до активних самостійних дій по перетворенню життя є досить низькою. Переважає психологічна ситуація, котру можна позначити як позицію “ні опору, ні руху”. Більшість людей перебуває в стадії сприйняття нових зразків. Вони мають умовний і досить розмитий образ бажаного життя, який ще не став спонукою до активних дій.

Причому погіршення соціального становища більшості людей унаслідок суспільних трансформацій стало для них фактом незалежно від суб’єктивних бажань, тому спричинило тотальне зростання незадоволеності. Водночас значна маса людей намагається відновити втрачене і поліпшити свої соціальні позиції. Саме спрямування в цьому напрямі соціальних практик сприяє оновленню соціальної реальності, тобто, визначаючи нові координати свого життєвого світу, особистість виступає реальним суб’єктом суспільних трансформацій.

Литература

1. *Назаретян А.П.* Универсальная эволюция субъектности: от ретроспекции к прогностике // Мир психологии. — 2000. — № 1.
2. *Ильин В.В.* Социология как фундаментальная наука // Социологические исследования. — 1994. — № 3.
3. *Валад Б.* От французской социологической школы к современной социологии во Франции // Журнал социологии и социальной антропологии. — 1999. — Т. II.
4. *Бергер П., Лукман Т.* Социальное конструирование реальности / Пер. с англ. — М., 1995.
5. *Бурдьё П.* Социология политики / Пер. с фр. — М., 1993.
6. *Арчер М.* Реализм и морфогенез // Теория общества: Сб.; Пер. с нем., англ. / Вступ. статья, сост. и общ. ред. А.Филлипова. — М., 1999.
7. *Фромм Э.* Революция надежды. — СПб., 1999.

*Н. Соболева,
кандидат філософських наук*

**СУБ'ЄКТИВНА РЕАЛЬНІСТЬ ЯК ПРЕДМЕТ
СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ:
ТЕНДЕНЦІЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ МАСОВОЇ
СВІДОМОСТІ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО
СУСПІЛЬСТВА**

Стабільність життя, його передбачуваність і рівний плин завжди були ознаками суспільного і особистого порядку і благополуччя, процвітання держави, упевненості людини в майбутньому. Але ніщо не вічне в цьому світі, час од часу настає неминучий застій і загнивання в суспільних організаціях, що існували до цих пір. Зміни, які визріли, ламають усталені уклади життя і традиції, найрадикальнішим чином змінюючи суспільне життя й індивідуальні долі людей. ХХ ст. було особливо багате на соціальні потрясіння як для світу в цілому, так і для нашої ще в недалекому минулому наддержави, що розпалася на ряд суверенних держав, які почали новий відлік своєї історії.

Наше суспільство сьогодні перебуває на критичному повороті своєї історії. Багатомірність суперечностей, нові соціальні розклади і види протистояння соціальних сил, масове включення людей у процеси радикальних реформ, швидкі зміни систем суспільних цінностей і пріоритетів, які регулюють життя суспільства і його окремих членів, інституціоналізація спонтанних людських дій і тому подібне — усе це прикмети докорінної трансформації суспільства, що характеризується кризовим характером перебігу цих процесів.

Одна з важливих причин кризи, яку переживає наше суспільство, полягає у відсутності чіткого розуміння того, що насправді з цим суспільством відбувається, а отже, і

у відсутності взаєморозуміння між людьми, членами різних соціальних страт, учасниками політичних партій і рухів, представниками влади. Логіка і досвід людської історії свідчать про те, що кризові стани і катастрофічні тенденції не є чимось унікальним, властивим тільки державам, які утворилися на теренах колишнього Союзу і країн соціалістичного табору. Світова історія знає безліч подібних прикладів. Проте слід визнати, що суспільство загалом і переважна більшість окремих індивідів абсолютно очевидно фрустроване тим, що відбувається, оскільки минуле багато в чому знецінене, сьогодення не радує, майбутнє неясне і лякає невизначеністю загальної й індивідуальної долі.

Ситуація погіршується ще й тим, що суспільство і досі перебуває під владою соціального міфа про загальну гармонію інтересів, яка розуміється в своєму вульгарному тлумаченні як можливість безконфліктного існування різних соціальних елементів у суспільстві. Елементи марксистської теорії, ще недавно обов'язковою для вивчення на всіх рівнях освіти, щось там фіксували в пам'яті пересічної радянської людини стосовно єдності й боротьби протилежностей, закону заперечення заперечення, але все це сприймалося як щось абстрактне, далеке від реального життя і необхідне тільки для того, щоб дістати позитивну оцінку у викладача і можливість зайняти те або інше місце в соціально-професійній структурі суспільства. Конфлікт, криза — всі ці поняття і дотепер нерідко несуть у собі тільки негативний відтінок у масовому сприйнятті. Необхідність вивчати і застосовувати на практиці теорію конфлікту, правильно регулювати соціальні взаємовідносини і все життя суспільного організму не усвідомлена суспільством, владними структурами і окремими громадянами тією мірою, в якій це потрібно для досягнення більш ефективних результатів дій і якнайшвидшого подолання кризи.

Сучасне суспільство, яке прийнято називати пострадянським, оскільки цілі й напрям його подальшого сус-

пільного розвитку не сформульовані і тому не зафіксовані в термінологічному самовизначенні нашого суспільства, вступило на шлях дуже хворобливих і складних перетворень. Їх зміст і сенс та найбільш загальні орієнтири окреслюються вельми загально і приблизно, будучи зафіксовані в двох ключових, навіть програмних для сьогодення словах: “ринок” і “демократія”. Але річ у тому, що самі поняття ринку і демократії містять у собі внутрішній конфлікт і виключають можливість безтурботної гармонії й несуперечливості. Ринок є способом регулювання конфліктних відносин у процесі реалізації різних економічних інтересів. Демократія — це також відкрите зіставлення інтересів, змагання в сфері політичних відносин, у боротьбі за владу і вплив на хід соціальних процесів. Справа ж полягає в тому, щоб не усувати, а вирішувати конфліктні ситуації цивілізовано, відповідно до певних правил, виключаючи насильство як спосіб вирішення конфліктів і намагаючись досягти взаєморозуміння між сторонами, які протистоять у конфлікті. Тільки тоді подолання неминучих кризових ситуацій буде менш болючим для учасників подій і більш ефективним за своїми результатами. Зміниться і характер сприйняття криз і оцінки їх суспільством та особистістю, що, безсумнівно, буде позитивно впливати на психологічний стан кожного члена суспільства. Тоді те, що відбувається, сприйматиметься і оцінюватиметься з погляду нормального, а не катастрофічного розвитку подій.

Ситуація на межі тисячоліть, так само як і динаміка реального перебігу кризи в Росії й в Україні, надає соціологам багатий матеріал, що розкриває різні грані кризових процесів — від міжнародних до особистісних — і відповідні їм рівні й особливості кризової свідомості. Ці кризи надзвичайно різноманітні і за масштабами, і за джерелами походження, за рушійними силами, тією людською енергією, яка витрачається, співвідношенням у них раціональних і ірраціональних компонентів. Криза завжди має в своїй основі боротьбу за істотно значущі

засоби життєдіяльності, чи то територію, чи сировину або енергетичні ресурси і за можливості їх розподілу і розпорядження ними, владу, фінанси і т.п. Але цим справа не обмежується. Ця боротьба завжди має й інший бік (не матеріальний) — протистояння цінностей. А тут на перший план виступають різні системи вірувань і переконань, несумісні ідеали і принципи організації суспільного устрою, взаємовиключні культурні стереотипи і традиції. Конфлікт у сфері цінностей може існувати і самостійно, поза прямим зв'язком з матеріальними чинниками, і супроводжуватися чи не ще більш запеклими формами боротьби. У мотивацію боротьби можуть включатися дуже різні апеляції конфронтуючих сторін, які стосуються потреб, інтересів і цінностей як у матеріальній, так і в духовній сферах життя. Специфіка кризи, яка характерна для пострадянського простору, полягає в її тотальності. Водночас мають місце економічні, політичні і ціннісні конфлікти, підґрунтя для яких складалося не одне десятиліття.

У період кризи, особливо такої тотальної, яку ми спостерігаємо на всьому пострадянському просторі, виділяються деякі досить стійкі тенденції масової свідомості, які необхідно брати до уваги при описі нинішньої соціальної і духовної ситуації в суспільстві і при прогнозуванні розвитку цієї ситуації в найближчому майбутньому.

Одна з цих тенденцій стосується оцінки населенням свого матеріального становища. Дані соціологічних досліджень, які проводилися упродовж останніх років у різних регіонах України, свідчать про те, що населення, як правило, ідеалізує щодо цього своє недавнє минуле, вельми тверезо оцінює сьогодення і досить песимістично оцінює майбутнє. Ця тенденція, як видно, є найбільш характерною для кризового періоду. Відповідні оцінки є відображенням суб'єктивного самопочуття людей, яке засновується на реальному погіршенні матеріального становища більшості людей у ході тривалої кризи. Соціальна піраміда, як ніколи, різко розширюється донизу,

і вже половина опитуваних відповідають, що вони — практично за межею бідності. Зростання прямого і прихованого безробіття, хронічні невиплати заробітної плати, збільшення плати за різні види послуг, середня і вища освіта, які стали “матеріальною проблемою”, мізерні пенсії і багато чого іншого — все це суперечить тим гаслам і обіцянкам, які освячували надбання суверенітету республіками в момент дезінтеграції СРСР, з тими очікуваннями і надіями, які живили людей у роки перебудови й у подальші роки вже “самостійного плавання”. Посилюються настрої песимізму, безвір’я і навіть безвиході, які притаманні людям, що втрачають надії на зміни до кращого.

Інша важлива тенденція, зафіксована соціологами, стосується зміни форм власності. На сьогодні ще немає підстав говорити про те, що суспільство налаштоване на революційні зміни в цьому питанні. Баланс громадської думки схиляється на користь рівності всіх форм власності з деяким наданням переваги тим з них, які забезпечували б соціальну справедливість і соціальний захист у старому і звичному патерналістському варіанті.

Третя особливість масової свідомості в кризовий період полягає в тому, що люди відчувають великий дискомфорт і незахищеність перед натиском невідданих їм процесів. Причому всі зміни в сприйнятті більшості громадян мають обвальний характер. Контроль над ситуацією здається втраченим з боку не тільки широких мас, а й навіть офіційних керівників і лідерів партій і рухів. Руйнування інститутів тоталітаризму не зумовило автоматичне виникнення громадянського суспільства. Цілі й образ майбутньої держави і суспільного устрою не ясні, перспективи туманні, особисте майбутнє переважної більшості людей змальовується в песимістичному світлі. Для багатьох людей це практично означає ослаблення соціальних зв’язків, усунення з активного соціального життя. Відчувається й “алергія” на різні форми громадських організацій, оскільки вони переважно ототож-

нюються з функцією контролю, а на їх допомогу мало хто всерйоз розраховує. Абсолютна більшість людей під час опитувань зазначають, що сподіватися можна тільки на самого себе, меншою мірою — на допомогу сім'ї, родичів, ще менше — друзів. Спостерігається деяке зростання сподівань на Бога, але тут, скоріше, йдеться про моральну підтримку і прагнення знайти підтримку в чомусь зовнішньо звичному, що не втратило авторитету й привабливості на тлі зруйнованої системи традиційних соціальних цінностей. Тому в свідомості багатьох людей поєднуються незадоволення власною соціальною незахищеністю й орієнтація на індивідуалізм.

Звідси цілком зрозумілою є ще одна відмічена дослідниками особливість масової свідомості кризового періоду — невизначеність політичних орієнтацій великих мас населення і їх різкі коливання. У хаосі переваг протезується, проте, одна константа — інтуїтивне прагнення значної частини населення дистанціюватися від політичних партій і рухів та орієнтація на особистості.

Поширення ідей регіоналізму — ще одна важлива тенденція, яка характеризує сьогодишню масову свідомість. Україна не однорідна ні в економічному, ні в культурному, ні в етнічному відношенні. Внаслідок цього в різних регіонах склалися особливі етнотериторіальні спільноти, які мають свої специфічні межі. Штучне формування однорідності суспільства, як це практикувалося раніше і що оголошувалося вищим досягненням радянського ладу і способу життя (і що, проте, ніколи й не відповідало реальності), було однією з основних причин того кризового стану, в якому перебувають всі колишні радянські республіки.

Україна зможе вийти з кризи і набути рис держави, що динамічно розвивається, лише за умов, якщо буде знайдено соціально-політичну модель, що відповідає інтересам більшості населення. Її невід'ємними рисами в галузі економіки має бути багатоукладність з переважанням групових форм власності; в сфері державного

будівництва — демократична, але не національна держава з глибокою децентралізацією. Повинна бути також розроблена гнучка культурна і мовна політика з передачею більшості функцій у регіони. Не останню роль тут відіграє і зовнішня політика держави. Тут необхідно враховувати не тільки питання економічної доцільності у виборі партнерів, а й багатоміжкові культурні і родинні зв'язки з Росією та іншими слов'янськими і неслов'янськими державами. Дезінтеграція СРСР має не тільки економічний, політичний, культурний та інші аспекти. Це так чи інакше торкнулося кожного жителя колись величезної країни і має безпосередні й віддалені психологічні наслідки в суспільній та індивідуальній свідомості, визнаючи його кризову спрямованість.

Перед пострадянською людиною постали проблеми, які вимагають від неї не тільки зовнішнього (чи соціального, чи державного) рішення, а й особистого, індивідуально-конкретного самовизначення. Наприклад, важливим питанням, що стоїть сьогодні перед особистістю, є питання про те, яку спільність індивід вважає “своєю”, приймає як свій соціум. Іншими словами, з ким ідентифікує себе індивід, як визначає свій життєвий світ? Як він визначає, хто його союзники, а хто вороги, “свої” і “чужі”? Значно розділяються люди залежно від того, ким вони є на даний момент — “державними людьми” (працівники держсектора) чи приватними підприємцями, просто громадянами даної країни чи громадянами-представниками корінної національності, бідними або багатими і т.д. Відбувається болісна трансформація соціальних, політичних, етичних самоідентифікацій величезних мас людей. Ця ситуація для дуже багатьох є справжньою трагедією, найважчою проблемою як в етичному, так і в психологічному планах. Соціальна ідентичність полягає в усвідомленні, відчутті й переживанні своєї належності до різних соціальних спільнот — таких як мала група, клас, сім'я, територіальна спільність, етнонаціональна група, народ, громадський рух, держава, людство в цілому. Саме це почуття належ-

ності до соціальної спільноти забезпечує її злагоджену взаємодію, груповий захист і надає її членам матеріал для формування оцінок і самооцінок.

Розріджене повітря демократії й свободи, необхідність здійснювати численні самостійні вибори і особисто відповідати за наслідки своїх вчинків і виборів, відсутність яasnих правил і безумовно схвалюваних зразків поведінки, зміни критеріїв “доброго і поганого”, припинення дії звичних соціальних норм і виникнення нових — все це чинники, які детермінують кризу особистості в сучасному суспільстві, що пережило крах тоталітарної системи. Кожному індивіду доведеться пройти крізь драматичний процес усвідомлення власного, відмінного від інших інтересу, причому треба здійснити це в ситуації дуже приблизного, не цілком ясного уявлення про інтерес загальний і до того ж на тлі зруйнування колишніх ілюзорних уявлень про єдність інтересів індивіда та держави. У посттоталітарному суспільстві конфліктність інтересів і конфліктність соціальних ідентичностей посилюється через загострене почуття відмінності й протиборства групових інтересів, загальної невизначеності. Нормою, звичним самовідчуттям стає стан маргінальності, наслідком якого виступає розпад сформованих соціальних зв'язків, соціальна апатія, яка раптово може змінитися бурхливою активністю, що переходить в агресивність, зниження мотивації цілеспрямованої групової діяльності, домінанта інстинкту самозбереження як головного принципу поведінки. Життя розуміється як виживання, а виживання ставить перед людиною зовсім інші завдання, ніж самореалізація особистісного потенціалу. За умов соціальної кризи захисні функції домінують над функціями самовираження й самореалізації особистості.

Ситуація соціальної кризи фруструє людину з її глибинним прагненням до стабільності й впевненості в завтрашньому дні. Традиційні життєві опори, які дають змогу людині задовольняти свої базисні потреби — бути затребуваним, належати до певної спільноті, діяти в звичних

обставинах звичним чином і не обтяжувати себе складними питаннями “чому і навіщо”, оскільки відповіді давно сформульовані в офіційній ідеології, — ці опори втрачені. Дезінтеграція на рівні вищих цінностей із руйнуванням соціалістичного міфа досягла свого апогею. Жодна з можливих інтегруючих суспільство концепцій, які активно проробляються на даний момент суспільними науками і які базуються, наприклад, на ідеях державності або варіантах національної ідеї, сама по собі не стала тим цементуючим чинником, що міг би згуртувати суспільство і спрямувати розрізнені зусилля його членів на реалізацію загальної мети.

Політичного й економічного реформування не досить, щоб забезпечити поступальний розвиток суспільства і виключити повернення до старого. Потрібна революція в свідомості, у головах і світогляді людей, в їх психології. Прийняття плюралізму культур, толерантність до особливих інтересів різних спільнот, визнання домінування особистості й прав людини над інтересами держави, ослаблення тотального централізованого контролю, який і досі проймає всі сторони життя індивіда — все це необхідні умови для оздоровлення суспільства, виходу його з кризи і подолання конфліктних ситуацій. Глобальні процеси, які відбуваються в світовій культурі, і розвиток нової “глобальної ментальності” поки що не зачепили глибоко наше суспільство. Тому залишається реальною можливість реалізації реставраційної моделі модернізації суспільства, зворотні рухи до авторитарного політичного режиму, посилення націоналістичних настроїв і пошуків “сильної руки”, яка здатна подолати хаос і відновити порядок у суспільстві. Тим паче, що соціальна база для реалізації такої моделі все ще залишається досить значною.

Життєві очікування людей, які сформовані всім минулим життям і досвідом попередніх поколінь, не встигають змінюватися так само швидко, як обставини життя. Надії на краще, які завжди природним чином супроводжували

революційні зміни в суспільстві, не набули швидкого і ефективного підтвердження у більшій частині населення. Нагромадилася соціальна втома, зросло недовір'я до реформ і до здатності нинішніх лідерів вивести суспільство з кризи. За відсутності найближчим часом реальних позитивних зрушень і піднесення рівня життя в масовій свідомості можуть запанувати реставраційні й авторитаристські тенденції.

Але все ж не можна не помітити поряд з економічними змінами появи нових елементів у свідомості громадян. Тут, до речі, наочно простежується крах ще одного міфа. Традиційне для нашого суспільства сприйняття влади як чогось містичного і безособистісного, нехай хоча б і жорстокого і несправедливого, але безсумнівно легітимного, поступово йде в минуле. Влада, незалежно від конкретних персоналій, аналізується, критикується, висміюється, втрачаючи ореол авторитету. Правомірність її дій піддається сумніву; дії влади досить добре прогнозуються і пресою, і пересічними громадянами. Щезає таємниця, а одночасно з нею і поклоніння. Суспільна свідомість вже значною мірою орієнтована на посилення контролю за діями влади. Випробувано способи прямого і непрямого тиску на неї і отримано певний досвід перемог. Широка політична поінформованість громадян стає все більш звичним явищем, а для великих і середніх підприємців і власників стежити за політичною кон'юнктурою і впливати на неї стає життєвою необхідністю, оскільки від цього істотним чином залежить їх фінансове становище.

Ще одним чинником, який працює на зміну свідомості в напрямі формування автономної особистості, самостійної в думках і діях і не орієнтованої на розподіл чужого, є хоча й повільне, але все ж збільшення кількості людей, які відчули "смак власності". Усвідомлення своїх економічних інтересів і можливостей дасть змогу зробити ще один крок до подолання традиційного нівелювання особистості, уніфікації поведінки і думок людей. Тобто йдеться про розширення прав суб'єктів і пов'язане з цим

зростання їх відповідальності за своє життя і результати власної діяльності. Становлення ринкових відносин, розвиток форм недержавної власності стимулюватиме появу такої особистості як масового типу.

Однак не слід перебільшувати поширеність цього типу особистості в нашому суспільстві в даний момент. Криза і неминуча на тлі слабкої влади криміналізація суспільства посилює “відхід” людей у приватне життя, яке обмежене рамками нагальних турбот, ослаблення колективних підвалин життєздійснення. Світосприймання колишньої “простої радянської людини”, яка пишалася своєю великою державою і відчувала себе причетною до всього, що відбувається в державі, змінилося світосприйманням “простої людини”, яка протистоїть у своїй боротьбі за виживання світу “сильних і багатих” і відгороджена від великого соціуму. Це людина, яка живе сьогоднішнім днем, поглинена повсякденними справами і турботами, сподівається переважно на саму себе і найближчих родичів, але водночас розраховує на традиційну і все ще забарвлену в патерналістські тони справедливості. Суть такої справедливості полягає в тому, щоб зберегти на певному рівні людську гідність і, не претендуючи на надто багато, все ж продовжувати очікувати з боку держави деякого мінімального забезпечення “нормальних умов життя” і можливості “жити по-людськи”. Цей тип особистості, який, можливо, домінує сьогодні в суспільстві, є деяким соціокультурним утворенням без чітких меж, але з явним почуттям солідарності з такими ж простими людьми, долі яких вершаться за межами повного розуміння й контролю з їхнього боку.

Реформування суспільства супроводжується різноманітним самоідентифікаційним відчуттям і рефлексій. Пік соціальної кризи характеризується найсильнішою аномією, зростанням песимістичних оцінок і настроїв, відмовою від планування майбутнього, відчуженням від багатьох колективних форм життя, гострим переживанням втрати сенсу щодо найважливіших життєвих

цінностей. На перший план виступають інтереси, спрямовані на забезпечення і підтримку власного благополуччя і благополуччя своєї сім'ї. Тут же, в найближчому оточенні, черпаються співчуття й підтримка. Початок стабілізації, позитивні зрушення в економіці можуть знову пожвавити інтерес до колективних форм життя й стимулювати посилення соціально-групових ідентифікацій.

У цілому можна виділити дві життєві стратегії залежно від спрямованості особистісних очікувань: одна з них — стратегія виживання (більш численна) і менш численна — стратегія досягнення. Саме належність до тієї або іншої життєвої стратегії як способу адаптації до кризових умов психологічно найточніше диференціює наше суспільство. До першої групи належать ті, хто відчуває розгубленість перед новими обставинами життя, відчуття нездатності самостійно визначитися в зруйнованому світі, й тому шукають опори в минулому. Для них все ще є вельми вагомими авторитети минулого, вони цінують вищу колективну солідарність як символ і гарант захисту цивільних прав. Вони оцінюють своє нинішнє становище як неблагополучне й схильні ідеалізувати минуле та відносити в свідомості все краще, що було і могло бути з ними, саме в попередній відтинок свого життя. Перспективне планування у них виражене надто слабо, їхнє кредо — “лише б не було ще гірше, ніж тепер”. Як правило, основний склад цієї групи — працівники бюджетної сфери, жителі сільської місцевості з низькими доходами, пенсіонери, безробітні. Пасивна стратегія адаптації призводить до того, що загальне невдоволення економічним, політичним, духовно-моральним станом суспільства не виливається у щось більше, ніж пасивне вичікування кращих часів.

Люди, які комфортніше відчувають себе в теперішньому часі, орієнтовані на активне подолання труднощів. Незалежне матеріальне становище дає їм змогу, якщо не повністю позбутися страху перед майбутнім, то при-

наймні краще пристосуватися до нової соціальної реальності. Тому ті, хто краще оцінює своє сьогодні, сприймають майбутнє більш позитивно, будують життєві плани, більш оптимістичні в оцінках перспектив суспільного розвитку, краще адаптовані в різноманітті соціальних зв'язків, у них вищим є рівень самооцінки. Підприємці різного рівня складають кістяк цієї соціальної групи.

За необхідності адаптуватися до кризової реальності свідомість людей трансформується. Відбувається перерозподіл регулюючих функцій різних структурних елементів і рівнів свідомості. Послаблюються ціннісно-орієнтаційні диспозиції вищого рівня і, навпаки, підсилюються ситуативні соціальні установки, які регулюють поведінку людей у теперішньому часі й у найближчому майбутньому, причому переважно в повсякденних ситуаціях. Крах офіційної ідеології актуалізує пошук альтернативних джерел духовних орієнтирів і моральних критеріїв при самовизначенні й створенні самооцінок. Звідси — сплеск інтересу до релігії і церкви, різноманітних культових організацій, які пропонують свої формули сенсу життя та системи життєвих цінностей і орієнтирів.

Е. Ковтуненко

ПРО КАТЕГОРІАЛЬНИЙ СТАТУС ПОНЯТТЯ “СОЦІАЛЬНА ТРАНСФОРМАЦІЯ” В ЗАГАЛЬНОСОЦІОЛОГІЧНІЙ ТЕОРІЇ

За всіх часів, коли відбувалися серйозні суспільні зміни, люди намагалися їх визначити, досягнути та спрогнозувати. Ситуацію, яка нині спостерігається в українському суспільстві, ми можемо назвати переходом від однієї соціальної системи до іншої. Такий перехід сьогодні повинен бути також якимось чином означений, бо постає гостра необхідність його вивчення. Раніше в соціологічній науці різні зміни в суспільстві позначалися поняттями “розвиток”, “еволюція”, “реформація”, “стрибок”, “революція” та іншими. Але сьогоднішню ситуацію вже важко характеризувати на базі старого понятійно-категоріального апарату соціології. Тому виникає необхідність вводити нові поняття, що більш адекватно відображають нові реалії життя. Одним з таких понять є “соціальна трансформація”, яка характеризує стан соціальних процесів у країнах, що стали незалежними після дезінтеграції СРСР.

Сьогодні в житті українського суспільства велику роль відіграють соціальні трансформації. Трансформаціями пройнята вся соціальна тканина, вони всезагальні й відіграють важливу роль у суспільному процесі. Ми є свідками руйнації тоталітарних комуністичних принципів правління державою та переходу країни до демократії. На наших очах відбуваються істотні зміни політичної системи (відмова від монополії однієї партії, загальна демократизація суспільних відносин), оновлення економічних основ суспільної системи (відхід від централізованої економіки з її розподільчими функціями, перехід до економіки ринкового типу в ході роздержавлення власності і приватизації), відмова від соціалістичної “всезагальності

праці”, ліквідація системи “соціального утримання”, проголошення соціальних ліберально-демократичних свобод, зміна духовних орієнтирів суспільного розвитку, слідування вимогам світового ринку та ін.

Такі зміни супроводжуються соціальною напруженістю, кризами, девальвацією цінностей, сутичками, недовірою. Часто напрями, принципи, методи трансформацій західних країн автоматично переносяться на зовсім інші українські умови без врахування специфіки історичного шляху нашої держави, її соціокультурних особливостей, соціальної структури та соціальних відносин тощо. Наслідками цього на території пострадянських держав є міжетнічні, релігійні зіткнення, різноманітні акції соціального протесту. Наприклад, в Україні систематично відбуваються масові страйки, що супроводжуються блокуванням автомагістралей та залізничних шляхів, центральних вулиць великих міст, пікетуванням приміщень державної адміністрації.

Перехід суспільства до якісно нового стану пов’язаний із кардинальними змінами в економіці, політиці та соціальній сфері. На першому етапі ці зміни неминуче супроводжуються руйнацією попереднього соціального організму й одночасним формуванням ядра нових соціально-економічних відносин. Деструктивний період завжди болісний для суспільства, бо він супроводжується падінням виробництва, життєвого рівня населення, регулятивної ролі права та моралі. Він може бути відносно коротким або тривалим, і тоді соціальна система перебуває у стані кризи, неврівноваженості, невизначеності. Саме на цьому етапі вірогідні не тільки повернення до минулого, а й національна катастрофа.

Прояви соціальної напруженості засвідчують, що за таких умов зростає кількість загрозливих конфліктних ситуацій в різних сферах суспільного життя, на виробництві, в різних організаціях з приводу умов трудової діяльності, заробітної платні, питанням найму та звільнення, соціального забезпечення тощо. Це свідчить, що

трансформації, які так активно відбуваються в Україні, потребують детального аналізу з метою розробки шляхів їх оптимального впровадження. В суспільстві відбуваються процеси, які не можуть бути досконало дослідженими без відповідної теоретичної бази.

Вітчизняні науковці вже займалися вивченням трансформаційних процесів, іноді ставилася проблема створення відповідної теорії. Поняття “соціальна трансформація” використовується і в філософії, і в економіці, і в політології. Серед вчених, які приділяли увагу трансформаційним процесам, — Є.Бистрицький, В.Ворона, Є.Головаха, А.Данилова, Б.Дубина, М.Міщенко, Ю.Павленко, Н.Паніна, В.Піча та ін. На жаль, жодна з розробок цих соціологів не є повною завершеною концепцією. Незважаючи на те, що саме поняття “соціальна трансформація” вживають спеціалісти, коли прагнуть охарактеризувати сукупність історичних змін, які відбуваються в Україні з кінця 80— початку 90-х років, цього терміна немає у вітчизняних соціологічних чи філософських словниках, довідниках, енциклопедіях.

Слово “трансформація” походить від латинського *transformatio*, що означає “перетворення”, “перебудова”, “видозміна”. Можна сказати, що трансформація — це зміна форми, виду, властивостей будь-чого. Говорячи про трансформацію в суспільстві, її можна в загальних рисах визначити як процес переходу від однієї соціальної системи до іншої в результаті докорінних економічних, соціальних та політичних перетворень. У західній соціології побутує думка, що категорія “соціальна трансформація” взята соціологами з теорії соціальних та політичних змін для позначення процесу переходу певної системи з одного базового стану в інший.

У понятійно-категоріальному апараті соціології для фіксації соціальних змін існували поняття “еволюція”, “революція” та “реформа”. Еволюція (від лат. *evolutio* — розгортання) — синонім розвитку. Еволюція може призводити до ускладнення, диференціації, підвищення рівня

організації системи (в цьому випадку ми говоримо про прогресивну еволюцію) чи, навпаки, до зниження цього рівня (в цьому випадку маємо регрес); можлива також еволюція при збереженні загального рівня чи ступеня організації.

Про еволюцію ми говоримо тоді, коли простежуємо розвиток якогось певного соціального феномена. Наприклад, можна говорити про еволюцію соціального інституту, як-то релігія, в межах капіталістичної системи. В цьому випадку не отримуємо ніякої нової системи, а лише спостерігаємо розвиток якогось об'єкта. На відміну від еволюції в результаті соціальної трансформації отримуємо нову соціальну систему. Трансформація — радикальний, ґрунтовний перехід певного суспільства в нову соціокультурну систему. Прикладами таких трансформацій є перехід від аграрного до індустріального суспільства, від модерністського до постмодерну, від індустріального до постіндустріального, перехід від державного соціалізму до плюралістичної демократії та ін. Трансформація охоплює економічну, політичну, соціальну системи, спосіб життя, відбивається на світогляді, системі соціальних норм та цінностей, проникає в усі сфери життя людей.

В поняття “еволюція” включають лише поступові кількісні зміни, протиставляючи його розвитку як якісному зрушенню, тобто революції. При трансформації ми бачимо не лише поступове кількісне накопичення змін, а й утворення на основі цих змін якісно нової соціальної системи.

Революція (від лат. *revolutio* — переворот) — глибока якісна зміна в розвитку суспільства; це корінний переворот у всій соціально-економічній структурі суспільства, що призводить до переходу від історично відживаючого історичного ладу до більш прогресивного. Революція означає розрив поступовості та якісний стрибок у розвитку. Революція, як і трансформація, призводить до виникнення нової соціальної системи. Але при транс-

формації ми маємо поступовий розвиток усіх елементів соціальної системи, накопичення кількісних змін, потім появу якісних зрушень. У результаті цього поступово оформляються нові соціальні інститути, встановлюються нові соціальні відносини та ін.

Реформа (від лат. *reformato* — перетворення) — це перетворення, зміна, перебудова будь-якої сторони суспільного життя, однак не основ існуючої соціальної системи. На відміну від революції та трансформації реформою не здійснюються радикальні зміни в суспільстві. Тут маємо лише якийсь нововведення в певній сфері суспільства.

Поняття “соціальна трансформація” належить до функціональних категорій загальносоціологічної теорії, які описують динаміку явищ у суспільстві. Як було вже визначено, трансформація — це певний соціальний процес, тобто тісний взаємозв’язок закономірно наступних стадій розвитку, котрі складають безперервний цілісний рух. Будь-який соціальний процес характеризується умовами, напрямками, стадіями, глибиною, швидкістю розгортання, певними причинами, наслідками. Ми можемо спостерігати хід багатьох процесів у суспільстві: прогрес, регрес, конфлікти, інтеграції, реформації, еволюції та багатьох інших. Усі вони мають власну специфіку, умови розгортання, певні етапи, відбуваються на різних рівнях суспільного життя, з різною глибиною та наслідками.

Деякі процеси приводять до фундаментальних новотворень, детермінують виникнення нових соціальних умов, процесів, явищ, станів суспільства, сприяють виникненню нових соціальних структур тощо.

Процеси такого типу позначають терміном “морфогенез”. Морфогенетичні процеси відіграли вирішальну роль у виникненні всіх цивілізацій, реалізувались у технічних, культурних та соціальних досягненнях людства, починаючи з ранніх примітивних суспільств та закінчуючи сучасною епохою. До морфогенетичних процесів належить і соціальна трансформація, що передбачає радикальну зміну системи.

Ці процеси потрібно відрізняти від простої трансмутації, результати якої є менш радикальними. Така трансмутація спричиняє лише модифікацію, реформацію та перегляд існуючих соціальних установок. Серед даного типу процесів виділяють так зване просте репродукування, тобто компенсаторні, адаптивні гомеостатичні врівноважуючі або підтримуючі процеси, які дають змогу пристосовуватися до умов, зберігаючи суспільство в незмінній формі. Ці процеси перебувають у центрі уваги структурно-функціональної школи, яка виходить насамперед з умов стабільності, соціального порядку, гармонії, рівноваги та консенсусу.

Якщо просте репродукування зберігає все незмінним, то розширене означає кількісне збільшення без фундаментальних якісних змін у суспільстві. Якщо, крім кількісних, спостерігаються й базові якісні зміни, тоді можна скоріш говорити вже про трансформацію, ніж про репродукування. Щоправда, не завжди легко визначити, де проходить розмежувальна лінія та яку зміну вважати якісною. Вона може означувати й зміну структури, яка супроводжується істотною модифікацією всього спектра взаємозв'язків її елементів у соціальній системі, або ж зміну її функцій із відповідною модифікацією в діяльності системи. Подібні зрушення торкаються основи соціальної системи, оскільки їх відголоски відчуваються у всіх сферах життя, трансформують її найважливіші істотні якості. “Трансформація” — це синонім того, що ми можемо означити як “зміну будь-чого”, а “репродукція” вказує в основному на “зміну всередині будь-чого”.

Наступний важливий критерій, за яким характеризують соціальні процеси, пов'язаний із рушійними силами, що криються за ним, причинними факторами, які спонукають його до дії. В якісному відношенні причини змін (у тому числі трансформаційних) можуть істотно різнитися — це й демографічні, й політичні, й економічні, й технологічні, й культурні, й релігійні та багато інших причин. Соціологи завжди намагалися розкрити найбільш

важливі фактори, які викликають зміни. Серед великої кількості версій “соціальних детермінізмів”, що висували різні фактори на роль головних, виділяють дві основні: прихильники однієї роблять акцент на “матеріальних процесах”, що породжені технологічними, економічними факторами; представники іншої вважали, що причинну роль відіграє ідеологія, релігія, етика і т.п., тобто “ідеальні процеси”.

В наш час намітилася тенденція уникати такого полярного поділу і розглядати причинність як взаємодію численних сил та факторів — матеріальних та ідеальних. Та жоден з них не кваліфікується як кінцева, головна причина соціальних процесів. Сучасна соціологія має тенденцію піддавати сумніву ідею, згідно з якою існує домінуюча причина соціальних змін.

Як було вже сказано, трансформації підлягають усі царини суспільного життя: економічна, політична, культурна і т.д. Процеси ці взаємозумовлені. Але глибина і зовнішній вияв трансформаційних зрушень у різних сферах — різні. Соціальні трансформації відбуваються на всіх рівнях соціальної реальності: макро-, мезо-, мікро-. На макрорівні відбувається зміна соціальної системи певного суспільства. Для України це сьогоденний перехід від соціалізму до демократії. На мезорівні зміни відбуваються в якихось певних сферах суспільного життя. Наприклад, нині у нас трансформуються банківська, партійна, ціннісна системи. На мікрорівні зміни відбуваються у способі мислення, поведінці, стилі життя в малих групах та окремих індивідів.

Трансформація, як і будь-який соціальний процес, має власні фази. Їх тривалість у часі залежить від сфери, напряму, глибини трансформації. Кожна фаза має свої етапи. Так, у найбільш загальному вигляді можна сказати, що Україна має пройти три загальні фази трансформації: розвал старої системи, становлення нової та фази її консолідації.

Трансформаційні процеси в різних регіонах, соціальних групах та сферах суспільства відбуваються нерівномірно. Сучасні засоби масової інформації в Україні, освітні інновації, різноманітні форми допомоги з боку розвинених держав у галузі інформації — все це створює умови для випереджальних змін у соціокультурній сфері щодо економіки та політики.

Загалом соціокультурні зміни за умов сучасної України не підкріплюються адекватними економічними та соціальними трансформаціями. Більш того, ці напрями трансформації є відмінними, суперечать один одному. За нормального розвитку суспільства відбуваються взаємопідтримувані соціокультурні, економічні, політичні трансформації. У кризовому суспільстві така взаємопідтримка послаблена, подеколи різні напрями трансформації вступають між собою у суперечності. Так, у сучасній Україні соціокультурна трансформація (тобто зміни в культурі, нормах, цінностях, свідомості тощо) — відносно самостійний процес.

Трансформація визначає новий вимір світу, а не підпорядковується канонам. У стабільному суспільстві зміни мають передбачувані результати. У суспільстві, що трансформується, немає усталених зв'язків між елементами, тому наслідки змін передбачити дуже складно. Ці наслідки залежатимуть від багатьох чинників (типу, форми, темпу, глибини трансформації, типу суспільних відносин, технолога, який здійснює трансформацію та ін.), тому прорахувати їх дію є для науковців нелегким завданням.

Необхідність зрозуміти соціальні зміни гостро усвідомлюється й звичайними людьми, й соціологами. Щоб побачити перспективи цих змін, належить мати уявлення про їх сутність, спрямованість тощо. Й такі уявлення мають бути певною системою наукового знання, яка давала б можливість досліджувати, аналізувати та прогнозувати трансформаційні процеси, що відбуваються не тільки в Україні, а й в усьому світі.

Нова теорія має обґрунтовано пояснювати трансформаційні процеси там, де теорії класичного еволюціонізму, неоеволюціонізму, теорії модернізації, історичний матеріалізм та інші виявляють свою неспроможність. Але вона не обов'язково має беззастережно спростовувати ці теорії, а вибирати з них раціональні елементи, які будуть корисними для аналізу сьогоденних змін. Соціологія виробила чимало концепцій, моделей, пов'язаних з соціальними змінами, причому змінам підлягали й самі соціологічні підходи до аналізу соціальних змін. Неможливо зрозуміти сучасні погляди на соціальні трансформації без знання того, з яких більш ранніх концепцій вони випливають та яким теоріям протиставляються.

Як вже зазначалося, в українській соціології питання про соціальні трансформації майже не розроблене. Але в західній соціологічній думці ця проблематика висвітлювалася вже давно. Існують вже певні нароби, на базі яких можна було б будувати сучасну теорію соціальних трансформацій.

У цьому плані виділяється німецький соціолог В.Меркель. Його вважають одним із провідних теоретиків соціології трансформаційних процесів. У своїх працях він аналізував теорії Парсонса, Лумана, Маркса та ін. Меркель детально проаналізував поняття "трансформація системи" та дослідив, яких форм набуває така трансформація в різних політичних режимах. Е.Шнайдер займався розробкою проблеми політичної трансформації суспільства. Особливо детально в своїх працях він аналізував політичну трансформацію в Росії. Ю.Бакхаус займався питаннями реформ та трансформацій у сфері економіки. Й.Тіме та К.Хартвіг розробляли проблему трансформаційних процесів у соціалістичних економічних системах. Ці та багато інших праць заслуговують на увагу при оформленні нової для української соціології теорії трансформаційних процесів.

Сучасна соціологія потребує окремої теорії, яка, базуючись на минулому теоретичному досвіді, дала б можли-

вість ретельно досліджувати трансформаційні процеси. Ця нова теорія соціальних трансформацій повинна мати власний об'єкт, предмет дослідження, понятійно-категоріальний апарат, власні принципи дослідження, методи та моделі збору та аналізу інформації, а також методи прогнозування та ін. Центральним для такої теорії стане поняття “соціальної трансформації”, метою якої є надання цілісного уявлення про закономірності та зв'язки певної сфери дійсності — об'єкта даної теорії. Об'єктом соціології трансформаційних процесів будуть виступати соціальні трансформації.

Отже, теорія трансформацій має вирішити певне коло проблем:

- повинна пояснити специфіку перебігу соціальних, економічних та політичних трансформаційних процесів у відповідних сферах системи та вплив цих процесів один на одного в межах певної системи;
- соціальні, економічні та політичні процеси мають бути розглянуті на макро-, мезо- та мікрорівнях;
- мають бути розглянуті фази трансформаційних процесів.

Таким чином, якщо трансформація є радикальною зміною конституюваних форм порядку, то теорія трансформації повинна пояснити, чому, за яких умов, як та коли такі трансформації відбуваються, а також як їх досліджувати та прогнозувати.

*І. Бекешкіна,
кандидат філософських наук*

ПАРТІЙНІ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ТА ПАРТІЙНІ ПРЕФЕРЕНЦІЇ ЯК ХАРАКТЕРИСТИКИ ПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ

Партійні ідентифікації є важливим компонентом політичної свідомості і певною ознакою політичної культури. Хоча поняття політичної ідентифікації і політичних преференцій дуже близькі, вони певною мірою різняться. Відмінність партійної ідентифікації від партійних преференцій полягає в тому, що це не одноразовий ситуативний вибір партії під час виборів, а *досить стабільна і відносно тривала у часі прихильність до певної партії*. Партійні преференції і вибір партії під час виборів зовсім не обов'язково передбачають наявність сталої підтримки певної партії; вони можуть бути зумовлені іншими численними чинниками — вдалими виступами лідерів по телебаченню, порадами авторитетних людей, вибором “меншого зла” тощо. У свою чергу прихильність до певної партії не веде до автоматичного голосування за неї на виборах: можливі побоювання, що партія не подолає відсотковий бар'єр, і відданий за неї голос пропаде марно чи можуть не сподобатися партнери партії по блоку. Отже, партійна ідентифікація — відносно самостійна характеристика політичної свідомості, яка не прив'язана лише до виборчого голосування і означає самовизначеність індивіда у своїх партійних уподобаннях (“partisan self-image”).

Розвиненість політичних ідентифікацій у суспільній політичній свідомості є неодмінною умовою ефективності функціонування такого ключового компонента демократичного суспільства, як багатопартійна система, покликана бути механізмом вираження розмаїття інтересів

різних соціальних груп суспільства. Як зазначають Х.Шмідт та С.Холмберг, “підтримкою партій масами прямо визначається стабільність політичної системи і тим самим — стабільність політичного ладу загалом” [1].

Партійні ідентифікації є давнім і одним із популярних об’єктів вивчення у політичній соціології. Власне партійна ідентифікація була ключовим поняттям у перших емпіричних дослідженнях виборчої поведінки Чиказької школи, що увійшли у історію політичної соціології як “мічиганська модель”. Ці розвідки ґрунтувалися на загальнонаціональних американських опитуваннях громадської думки, що були здійснені протягом 1948–1956 рр. і узагальнені у праці “Американський виборець”, що вийшла друком у 1960 р. і стала класикою [2].

На основі аналізу величезного масиву даних вони показали, що партійні преференції не є актом одноразового спонтанного вибору, а визначаються насамперед партійною ідентифікацією, ґрунтуються на тривалій прихильності до певної партії. Людина “прихильна” до певної партії, так само як до певної релігії. Звичайно, у процесі вибору такі установки, як оцінка сучасної та майбутньої політики партії теж відіграють свою роль, але, на думку Кемпбелла, другорядну: “У період наших досліджень вплив партійної ідентифікації на установки був набагато важливішим, ніж вплив цих установок на саму партійну ідентифікацію” [3].

Партійна ідентифікація формується у процесі соціалізації, під впливом безпосереднього оточення, насамперед сім’ї. Як показали дослідження Р.Хесса і Дж.Торні [4], діти вже у початковій школі мали партійні орієнтації, раніше, ніж були здатні усвідомити, за що виступає партія з певною назвою. Сімейний базис, культурне оточення, соціоекономічний статус — усе це вирішальним чином визначає партійний вибір. Партія є певним типом соціальної групи, групи, якій випало бути політичною. І тоді голосування є не так актом політичного вибору, як демонстрацією належності до певної соціальної групи. Одного

разу проголосувавши за партію, індивід ідентифікує себе з нею і на наступних виборах найбільш вірогідно за неї голосуватиме. Порівняльні дослідження післявоєнних партій Р.Роуза та Д.Урвіна засвідчили надзвичайну стабільність електоральних результатів [5].

За такого підходу соціально-групова належність індивіда є головним чинником, що детермінує партійну ідентифікацію і відповідно партійні преференції. Тому дослідження зв'язку об'єктивних характеристик — класової, професійної та релігійної належності — та партійних ідентифікацій становило фокус численних досліджень, що здійснювалися у руслі мічиганської моделі електоральної поведінки.

Вплив цієї моделі протягом 60-х років ХХ ст. був беззастережний: вона швидко поширювалася по Європі, причому виявилось, що партійна переддиспозиція в європейських виборців до певних партій виражена ще сильніше, ніж у американських [6]. Мічиганська модель впевнено крокувала світом, знаходячи ефективне застосування у різних країнах: у Франції, Британії, Італії, Швеції, Німеччині, Нідерландах та ін. [7]. Дослідники зосереджували зусилля переважно на вивченні партійної ідентифікації, мало звертаючи уваги на тих, хто не ідентифікував себе з певною партією.

Проте вже на початку 70-х років ця модель почала давати збої у деяких країнах у прогнозуванні виборчої поведінки. Це було наслідком не так недосконалості самої моделі, як того, що змінилася реальність, з якої вона виникла. Універсальна застосовність моделі партійної ідентифікації пояснювалася досить стабільною класовою і відповідно партійною системою суспільства.

Як зазначали С.Ліпсет та С.Роккам, “партійна система 1960-х відображала, за деякими важливими винятками, структурне розшарування 1920-х” [8].

Перехід розвинутого капіталістичного світу від індустріального до постіндустріального і постмодерного суспільства спричинив істотні зрушення в усіх сферах. Старі

соціально-класові розшарування втратили свою всевладну силу і вплив на голосування. Соціальна структура зазнала істотних змін, насамперед різко зменшилася кількість сільського населення і працівників фізичної праці, а отже, і підтримка партій, які виражали інтереси цієї частини населення. Діти вже не обирають професію і соціальний статус батьків і не успадковують партійну ідентифікацію. Із зростанням матеріального добробуту проблеми, які були головними в ототожненні класових інтересів, відіграють меншу роль і підтримка партії дедалі більше залежить від вирішення різноманітних питань, прямо не зв'язаних з класовим статусом — захисту середовища, фемінізму тощо.

Усе це призводить до значного зменшення рівня стабільної партійної ідентифікації. Цей процес чітко засвідчують дані Євробарометра, де респондентам постійно ставиться запитання “Чи можете Ви сказати про себе, що Ви близькі до якоїсь певної партії?” У варіантах відповідей передбачена різна міра ідентифікації — “дуже близький”, “вельми близький”, “просто симпатизую”, “не вважаю себе близьким до будь-якої партії”. Аналіз даних Євробарометра, здійснений американським дослідником Р.Дантоном стосовно розвинутих індустріальних демократій за тривалий період 60 — середини 90-х років, засвідчив вражаюче подібну картину падіння рівня партійної ідентифікації у 17 країнах з 19 [9]. Причому в більшості країн зниження рівня партійної ідентифікації не є флюктуарним, а має пряму лінійну закономірність. Зменшується як сильна ідентифікація, так і помірною зростання частки тих, хто взагалі не ідентифікує себе з жодною з партій. Графік даних партійної ідентифікації населення Великої Британії за період з 1964 по 1997 р. [10] наочно засвідчує цю закономірність. Якщо ж порівняти висхідний 1964 і 1997 рр., різниця просто радикальна: у 1964 р. лише 18% британців не ідентифікували себе із жодною з партій, 44 визначали свою партійну ідентифікацію як сильну і ще 38% — як помір-

ковану. А у 1997 р. вже 42% (більш ніж удвічі) респондентів не ідентифікують себе з жодною із партій, кількість поміркованої ідентифікації дещо зросла — з 38 до 42, а от рівень сильної ідентифікації впав разюче — з 44 до 16%, тобто більш як утричі.

Зниження рівня ідентифікації супроводжується різким зростанням розчарування у партіях та політиках, зростанням майже в усіх розвинутих демократіях кількості респондентів, які вважають, що партії не обстоюють інтереси простих громадян і зацікавлені лише у підтримці на виборах, що політикам не варто довіряти тощо [11]. Аналізуючи французького виборця, Д. Бой і Н. Майер наводять такі дані: 51% французів вважають, що “партії мало турбує, що думають такі люди, як вони”, 62% — що “політичні партії не турбують реальні проблеми, з якими стикається сучасний світ” і 88% — що “політичні питання заплутані” [12].

Усі ці тенденції — і зниження рівня партійної ідентифікації, і зменшення авторитету партій взагалі зумовили висновки деяких західних дослідників про кінець дієвості мічиганської моделі і “старомодність” поняття партійної ідентифікації. Значного поширення набули “конс’юмерні” (“consumers”) моделі виборчої поведінки, де виборець виступає як споживач, ситуативно під час виборів “купуючи” партію з певних прагматичних міркувань.

Не вдаючись до подробиць усієї дискусії (а вона вже нараховує не одну сотню публікацій), зазначимо, що мічиганська модель не втратила своєї ролі. Ретельному дослідженню цієї проблеми присвячено колективну працю “Кінець класової політики?” за редакцією Дж. Еванса [13]. Ключова стаття двох нідерландських соціологів П. Неуберта та Н. Дірка Граафа “Традиційне класове голосування у 20 повоєнних суспільствах”, а також “case studies” фахівців із різних країн — Британії, США, Франції, Німеччини, Норвегії, Швеції — на основі емпіричних даних докладно проаналізували тенденцію зниження рівня класової зумовленості голосування. З’ясувалося, що ця

тенденція по-різному виражена у різних країнах і навіть у різних районах усередині країни. Зокрема, у Великій Британії частка класового голосування в цілому істотно зменшилася, але у деяких регіонах залишилася незмінною. Крім того, цей процес по-різному затронув різні партії: деякі з них втратили істотну частину партійних прихильників, а інші — значно менше. Навіть за умов зниження загального рівня партійної ідентифікації вона, по-перше, залишається одним із істотних чинників, що впливає на виборчі партійні преференції, по-друге, і її абсолютний рівень у ряді країн (особливо скандинавських) залишається вельми високим.

Особливий інтерес для дослідників у галузі політичної соціології являють країни, де відбуваються процеси демократизації, — колишнього соціалістичного табору. І це зрозуміло, адже перші соціологічні розвідки політичної свідомості (принаймні на основі емпіричних методів дослідження) розпочалися у повоєнний період, коли демократична система розвинутих країн вже мала усталений характер. У колишніх соціалістичних країнах, особливо ж тих, що виникли на обширах колишнього Союзу, процеси розбудови демократичних інститутів починаються практично з нуля, причому шлях, який західні демократії долали протягом століть, скорочується до кількох років. Вироблені у соціологічній науці методи дають змогу крок за кроком дослідити, як ці складні процеси відбиваються у масовій свідомості, а також порівняти тенденції, притаманні розвинутим демократіям, з країнами на етапі демократизації. Окрім суто наукового, “академічного” інтересу, моніторинг масової свідомості дає змогу певної діагностики процесів демократичної розбудови, адже її призначення полягає у тому, щоб забезпечувати вплив громадян на владу, а не лише створювати більш-менш прийнятну подобу цивілізованої держави.

Що стосується проблеми партійної ідентифікації, то вона надзвичайно цікава з огляду на те, що в Україні процес партійного будівництва розпочався лише десять

років тому, ставши предметом значного інтересу не лише з боку вітчизняних дослідників. Наші західні колеги висловили гіпотезу, що у країнах, які перебувають у процесі демократизації, партійна ідентифікація на відміну від західних демократій має наростати. Таке припущення загалом логічне, оскільки розбудова багатопартійності, структуризація суспільства і усвідомлення різними соціальними групами своїх соціальних інтересів має супроводжуватися пошуком і підтримкою відповідної партії, яка ці інтереси виражає.

Крім того, у країнах, де йде інтенсивна “маркетизація”, відбуваються процеси, протилежні тим, що зумовили зниження партійної ідентифікації у розвинутих західних країнах: 1) йде не конвергенція, а дивергенція класів; 2) через запізнілу модернізацію кількість робітничого класу (“ручної праці”) не зменшується, отже, він залишається істотною складовою соціальної структури; 3) зростає соціально-економічна нерівність; 4) утверджуються матеріалістичні, а не постматеріалістичні цінності. Усе це, разом узятє, “створює умови для зміцнення класово-орієнтованої електоральної поведінки та кристалізації традиційного “ліво-правого” політичного спектра [14].

Отже, за логікою партійна ідентифікація, її роль у електоральному виборі має наростати. Але наскільки реальні процеси, що відбуваються в Україні, відповідають цій логіці?

При розгляді проблеми партійної ідентифікації ми спиратимемося на дані кількох опитувань, оскільки, на жаль, у нас і досі немає цілісного дослідження, спеціально присвяченого становленню політичної свідомості населення. Так само, на жаль, немає даних, які прямо стосувалися б динаміки партійної ідентифікації населення України. Тому для аналізу ми будемо використовувати дані щодо партійних преференцій, отримані у ряді загаль-

нонаціональних та київських опитувань та намагатимемося виділити частку *стабільної* підтримки партій.

Стабільність партійних преференцій визначатимемо за такими ознаками:

- впевненість у виборі партії напередодні парламентських виборів 1998 р. (“цілком впевнений і вибору не зміню”);

- визначеність із голосуванням за певну партію до початку виборчої кампанії 1998 р.;

- готовність проголосувати на парламентських виборах 2002 р. за ту ж партію, що й на виборах 1998 р.;

- мотивація вибору партії для голосування (“партія виражає інтереси таких людей, як я” та “я й раніше голосував за цю партію”).

Передусім зазначимо, що загалом процес партійного визначення населення відбувався дуже швидкими темпами, буквально за кілька років, так само як і сам процес партійного будівництва — надто швидкими, щоб можна було думати про реальну можливість формування у більшості стійких партійних прихильностей. Крім того, розібратися із усім розмаїттям партій, що виникають чи не щотижня, важко навіть спеціалістам, годі казати про пересічного українця. Вперше громадяни всерйоз зіткнулися з реальною необхідністю визначитися із партійними симпатіями під час парламентських виборів 1998 р., які наполовину відбувалися за партійними списками. На цей час припадають і перші серйозні дослідження, присвячені вивченню партійних преференцій населення України та чинників, що їх зумовлюють.

Звернемося до передвиборчих “хвильових” опитувань, що проводилися Центром “Соціс” та Фондом “Демократичні ініціативи” протягом місяця, з першої декади лютого по першу декаду березня 1998 р. [15]. Розглянемо дані двох “крайніх хвиль” — першого опитування, проведеного 11–19 лютого 1998 р., і останнього, проведеного

місяць по тому — 9 березня. Передусім зазначимо, що процес партійного самовизначення йшов дуже складно. Досить сказати, що як у першому, так і в останньому “хвильовому” опитуванні майже 40% респондентів не могли визначитися з вибором партії. У першому опитуванні “абсолютно впевнених” у своєму виборі партії було 22% серед усього загалу опитуваних (що становить половину серед тих, хто вже визначився із вибором партії), в останньому, проведеному за місяць до голосування — вже 28% (майже 60% серед тих, хто визначився). В опитуванні, проведеному за тиждень до виборів [16], частка впевненого у своєму виборі електорату зросла до 75% серед тих, хто вже визначився з вибором партії. Зважаючи на те що це були перші вибори, коли виборцям належало обирати партії, такий відсоток впевненості слід розцінювати як вельми високий. Це радше — не рівень стабільної партійної ідентифікації, а кредит довіри, на якому партії надалі могли б будувати тісні зв’язки із своїми виборцями. Про те, що на перших партійних виборах був зроблений (принаймні населенням) величезний крок до політичного самовизначення, свідчать і небувалі доти (зазначимо, і надалі) цифри позитивного ставлення до партій: у післявиборчому опитуванні [17] 47% респондентів вважали, що серед існуючих в Україні партій і блоків є такі, яким можна довірити владу (21% таких партій не бачили і ще 32% не дали певної відповіді). Причому серед тих, хто узяв участь у голосуванні, сподівання на партії були ще вищими: більше половини з них — 52% вважали, що серед партій є такі, яким можна довірити владу і лише 18% таких партій не бачили. Цікаво, що такі обнадійливі сподівання були характерні для виборців майже усіх партій. Навіть серед тих, хто не голосував, переважали настрої сумнівів — “важко сказати”, а переважно негативно були налаштовані лише ті, хто проголосував проти всіх партій.

Серед мотивів вибору партії явними лідерами були два: “я вже давно є прихильником цієї партії” (30%) та “мені

подобуються її лідери” (27%). Причому розподілялися ці мотиви нерівномірно між різними політичними партіями: “давні прихильники” переважали серед електорату Комуністичної партії і Руху, решта ж в основному орієнтувалася на лідерів, за винятком “зелених”, де явно відчувався чинник телереклами. Стабільність і постійність електорату комуністів та Руху проявилася й у інших питаннях: саме їх прихильники визначилися з вибором задовго до виборчої кампанії, саме вони були “абсолютно певні” у своєму виборі. А от серед потенційного електорату інших партій приблизно третину становили ті, які “могли ще передумати”. Цікаво, що у загальнонаціональному моніторинговому опитуванні Інституту соціології НАН України, проведеному у травні 1997 р., коли взагалі виборчий список ще не сформувався, серед тих, хто мав намір іти на вибори, 23% обрали Комуністичну партію і 11% Рух — майже ті самі відсотки, які й були отримані на виборах.

Більше того, Комуністична партія і Рух мали не лише найбільш стабільний електорат, а й найбільш однорідний, тобто з чітко окресленими соціально-економічними та зовнішньополітичними орієнтаціями. А от електорат партій, що відносять себе до центристських (зокрема НДП, СДПУ(о)) складався із виборців, що підтримували різні і навіть несумісні орієнтації і сподівання.

Важливим показником партійної ідентифікації є час, коли виборці визначилися з вибором партії. У післявиборчому опитуванні зазначили, що були прихильником “своєї” партії задовго до виборів 34%, приблизно стільки ж (30%) серед мотивів голосування вказали на те, що давно є прихильниками партії, за яку голосували. І, знову ж таки, основна маса цих постійних виборців припадає на Комуністичну партію та Рух. Тому можна висновити, що на перших партійних виборах виборцями, які підпадали під поняття “класичної” партійної ідентифікації, володіли ці дві партії. Хоча і у деяких інших партій була певна частина електорату, яка мала чіткі партійні ідентифікації. Отже, за нашими підрахунками, приблизно 30% населення можна зарахувати до тих, хто мав певні

партійні ідентифікації, — результат, що цілком зіставний із сучасною ситуацією у розвинутих демократичних країнах.

Загалом, підсумовуючи перші в Україні вибори, які проходили на партійній основі, зазначимо, що вони стали справжнім проривом у політичному самовизначенні населення і в формуванні партійних ідентифікацій. Основним обнадійливим результатом було те, що люди повірили у партії, у їх здатність змінити життя у країні на краще. Так, за даними exit-poll'у (опитування, проведеного у день виборів), більшість з тих, хто проголосував (46%), сподівалися, що вибори зможуть поліпшити ситуацію в Україні, ще 28% вважали, що вони нічого не змінять, 22% вагалися із певною відповіддю і лише 5% думали, що вони ситуацію погіршать. Причому оптимізм переважав серед прихильників і “лівих”, і “правих”, і тих, чия належність важко визначити навіть спеціалістам.

Як же скористалися партії отриманим під час виборів кредитом довіри? Чи стали наступні роки рухом уперед у розбудові реальної багатопартійності і політичному самовизначенні суспільства? Відповідь очевидна. Після виборів партії надовго забули про виборців. Один характерний приклад. Фонд “Демократичні ініціативи” від час виборчої кампанії проводив серію опитувань, отримавши велику базу даних щодо електорату партій, їх соціально-демографічних характеристик, орієнтацій, сподівань тощо. На заключній прес-конференції, де були присутні представники різних партій, їм було запропоновано отримати ці дані, причому безкоштовно. До Фонду не звернулася жодна партія...

Замість того щоб вибудовувати міцні і надійні зв'язки із своїм електоратом, доносити до людей свої програми та ідеї, завойовувати прихильників, партії стали з'ясувати свої внутрішні, не цікаві для загалу стосунки. Справжньою трагедією для політичного розвитку в Україні став розкол Руху — об'єднання, яке вже цілком відповідало поняттю справжньої партії. В результаті обидва

Рухи втратили чимало своїх прихильників. Досить сказати, що на президентських виборах 1999 р. кандидати від обох Рухів у сумі набрали удвічі менше голосів, ніж Рух на парламентських виборах 1998 р.. У суспільстві зросло негативне ставлення до партій та їх спроможності з користю для народу скористатися владою. Ейфоричні надії на те, що в країні є партії, яким можна довірити владу, минулися дуже скоро. Першим і серйозним розчаруванням електорату щодо новообраної Верховної Ради стала епопея з вибором спікера, що тривала два місяці. Вже в опитуванні, проведеному Інститутом соціології невдовзі після виборів, у травні–червні 1998 р., значно менша кількість опитуваних вважали, що у країні є партії, яким можна довірити владу (23%), а 27% дали негативну відповідь. Щоправда, цей результат все ж набагато кращий, ніж той, що був отриманий у попередньому моніторингу 1997 р., тобто за рік до виборів. Тоді позитивну відповідь дали лише 11% опитуваних, а негативну — аж 34%. Проте з року в рік сподівання на здатність партій поступово танули: на партії сподівалися 19% у 1999 р., (30% — ні), 17% — у 2000 р. (31% — ні) і 17% — у 2001 р. (33% — ні).

На початку виборчої кампанії до Верховної Ради, у листопаді 2001 р. Фонд “Демократичні ініціативи” разом з Центром “Соціс” та Українською освітньою програмою ринкових реформ провели базове передвиборче опитування населення України. Серед інших ставилося запитання про голосування респондентів на парламентських виборах 1998 р. та електоральні переваги партій (блоки на той час ще не були сформовані) на наступних виборах 2002 р. Показово, що 28% (тобто майже третина) серед тих, хто брав участь у виборах 1998 р., взагалі не змогли пригадати, за яку партію вони тоді проголосували. Ще третина з вибором партії щодо 2002 р. у листопаді ще не визначилася (отже, не мали ані партійних ідентифікацій, ані партійних переваг). Якщо ж поррахувати тих, хто планував на наступних виборах залишитися вірним

своєму попередньому партійному вибору, у сумі виходить приблизно 20%. Можна сказати, що це був теж непоганий результат для країни, яка має дуже коротку історію багатопартійності і де мали бути лише другі вибори за партійними списками. Але проблема полягає у тому, що левову частку цих партійно ідентифікованих складала прибічників Комуністичної партії. Серед решти значну частину своїх прихильників вдалося зберегти лише Руху (серед тих, хто голосував у 1998 р. за Рух, половина були схильні проголосувати за Народний рух України чи Український народний рух).

Ставилося також запитання про те, програми чи пропозицій яких партій знають респонденти. Майже половина опитаних не змогли назвати жодної, і це при тому, що можна було називати будь-скільки партій. І, знов-таки, левову частку тих, хто спромігся назвати партію з відомою позицією, складала прихильники Комуністичної партії. Ще деяка частина респондентів називала Рух, кілька відсотків виявили обізнаність з ідеями Соціалістичної партії України, Партії зелених України та СДПУ(о). Ситуація з партією, яка виражала б інтереси респондентів, виявилася ще гіршою — дві третини опитаних не змогли вказати жодної. Таку партію бачили практично лише прихильники комуністів. Виникає запитання: чим займалися партії у період між виборами, чому вони не зробили нічого, аби донести свої ідеї та пропозиції до потенційного електорату?

У кампанії 2002 р. виступало кілька потужних партій і блоків. Але новоутворені формування практично не робили нічого, щоб донести до виборця свої пропозиції про дальший розвиток українського суспільства та способи розв'язання тих проблем, що є для виборців вирішальними. Як свідчить аналіз передвиборчих програм, вони були такі подібні одна до одної, такі загальні і неконкретні, що виборцю неможливо було робити вибір, виходячи з програмних пропозицій. Крім того, навіть ці програми практично не доводились до виборців, замість того партії

пропонували силу-силенну телероликів (на кшталт “ананас не підведе”), спонсорували показ телесеріалів, концерти, спектаклі тощо. От і виходить, що знову виборець змушений був орієнтуватися на лідерів, телевізійну рекламу, поради знайомих тощо.

Таким чином, і парламентські вибори 2002 р. не стали кроком у розбудові такої важливої складової демократичного суспільства, як багатопартійність, з чіткими партійними програмами дій у законодавчому органі, з наявністю у партій свого власного електорату.

Література

1. *Schmitt H., Holmberg S.* Political Parties in Decline? // *Citizens and the State.* — Oxford: Oxford University Press, 1995. — P. 100.
2. *Campbell A., Converse P.E., Miller W.E., Stokes D.E.* The American Voter. — New York: Wiley, 1960.
3. *Ibid.* — P. 135.
4. *Robert H., Torney J.* The Development of Political Attitudes in Children. — Chicago: Adline, 1967.
5. *Richard R., Derek U.* Persistence and change in Western party systems since 1945 // *Political Studies*, 1970. — Vol.18. — P. 287–319.
6. *Lipton S., Rokkam S.* (eds). Party System and Voter Alignments. — New York: Free Press, 1967. — P. 50.
7. *Budge I., Farlie D.* (eds). Party Identification and Beyond: Representation of Voting and Party Competition. — New York: Wiley, 1976.
8. *Lipton S., Rokkam S.* (eds). Party System and Voter Alignments. — New York: Free Press, 1967. — P. 50.
9. *Dalton J. Russell.* Political Support in Advanced Industrial Democracies // *Critical Citizens.* — Oxford: Oxford University Press, 1999. — P. 65–66.
10. *Critical Elections: British Parties and voters in long-term perspective* (ed. By Geoffrey Evans and Pippa Norris). — London: Sage Publications, 1999. — P. 71.
11. *Ibid.* — P. 64.

12. *Boy D., Mayer N.* The Changing French Voter // The French Voter decides (Devid Boy and Nonna Mayer eds.). — Ann Arbor, The University of Michigan Press, 1993. — P. 171.

13. The End of Class Politics? Class voting in Comparative Context (ed. By Geoffrey Evans). — Oxford–New York: Oxford University Press, 1999. — 364 p.

14. *Mateju P., Rehakova B., Evans G.* The Politics of Interests in the Czech Republic, 1992–1996 // The End of Class Politics. — P. 235.

15. У першому, базовому, опитуванні 11–19 лютого 1998 р. опитано 1800 осіб в усіх регіонах України за вибіркою, яка репрезентує доросле населення України (старше 18 років) за такими ознаками, як стать, вік, освіта, тип поселення і регіон. Потім у вибірці двічі на тиждень провадилася заміна 200 респондентів. Усього протягом місяця проведено 9 “хвиль”, так що у останньому опитуванні, проведеному 9 березня, усі 1800 осіб у вибірці були замінені. Докладніше про результати опитування див.: Політичний портрет України. — 1998. — № 21. — С. 68–80.

16. Опитування проведено Київським міжнародним Інститутом соціології та Фондом “Демократичні ініціативи” у останній тиждень березня 1998 року. Усього опитано 1200 осіб в усіх регіонах України за аналогічною вибіркою. Результати опитування подані у: Політичний портрет України.— 1998. — № 21. — С. 77–80.

17. Опитування проведено Центром “Соціс” та Фондом “Демократичні ініціативи” 18–26 квітня 1998 р. Усього було опитано 1800 осіб за такою ж вибіркою. Дані опитування наведені: Політичний портрет України. — 1998. — № 21. — С. 81–95.

Д. Акимов

**УКРАИНА НА ПУТИ К ДЕМОКРАТИИ
(СОЦИОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ТЕНДЕНЦИЙ
ДЕМОКРАТИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ)**

Десятилетний период развития Украины как суверенного и независимого государства несомненно является особым и исключительно значимым этапом политической истории страны. Прежде всего именно этот десятилетний период можно оценивать как особый завершающий этап многовековой борьбы украинского народа за свою государственность. Появление на политической карте мира нового независимого государства с мощным ресурсным потенциалом по праву можно считать явлением глобального масштаба.

Следует подчеркнуть, что, несмотря на все трудности, связанные с осуществлением практических шагов по утверждению своего суверенитета, Украина уже на старте своей независимости достаточно четко и однозначно определила основные ориентиры и цели своего развития.

Это, во-первых, всестороннее и последовательное укрепление своей независимости и суверенитета; во-вторых, строительство демократического правового государства; в-третьих, обеспечение приоритетности социального развития.

Эти стратегические позиции, как известно, нашли отражение в статье 1 Конституции Украины, принятой 28 июня 1996 г. Ключевые положения Основного Закона страны утверждают статус Украины как современного европейского государства, подчеркивают приверженность Украины общечеловеческим ценностям, демократическим принципам защиты и гарантий прав и свобод человека. Опыт прошедшего десятилетия самого существования и развития Украины как молодого независимого государ-

ства убедительно может свидетельствовать о том, что только реализация демократической модели развития может обеспечить успешную интеграцию нашего государства в современные мировые цивилизационные процессы в качестве полноправного их участника.

В связи с этим важно учитывать, что современная цивилизация — это цивилизация постиндустриальная, это высокие информационные технологии, конкурентноспособная экономика, развитая демократия, способная создать эффективные социальные стимулы процессам управления и самоуправления общественной жизнью. Поэтому именно критерии демократического развития, как справедливо подчеркивает Президент Украины Л.Кучма, являются наиболее значимыми при оценке главных достижений и определении важнейших позитивных результатов прошедшего десятилетия. “За прошедшее десятилетие Украина окончательно утвердила себя как суверенное государство, стала полноправным субъектом европейского и мирового сообщества, важным фактором стабильности на европейском континенте. Демонтированы базовые устои тоталитарной системы. Наше государство уверенно стало на магистральный путь, которым идет все человечество. Он неразрывно связан с развитием демократии и строительством рыночной экономики. В основном преодолен длительный разрушительный кризис. В экономике происходят стабилизационные процессы, формируются предпосылки устойчивого роста” [1].

Таким образом, именно процессы демократизации всех сфер жизнедеятельности украинского общества, формирующие стратегическое направление его системной трансформации, определяют важнейшие тенденции происходящих социальных изменений. С момента обретения Украиной государственной независимости общепризнанными и наиболее существенными изменениями являются такие:

➤ подорван монополизм государственной собственности и разрушены идеологические основы функционирования советской системы государственной власти;

- введена собственная валюта, преодолена гиперинфляция, созданы необходимые условия обеспечения экономического роста;
- осуществлен демонтаж прежней административно-командной системы управления экономическим, социальным и политическим развитием;
- обрели силу закона и конституционной нормы прямого действия демократические принципы формирования и организации политической системы Украины;
- созданы необходимые материальные и духовные условия поддержания внутренней стабильности украинского общества и гражданского мира в Украине, что является особо показательным на фоне острых конфликтов, потрясающих постсоветское пространство;
- достаточно эффективно реализована стратегия полноправного вхождения Украины в международное сообщество, в системы европейской и региональной безопасности.

В то же время в период становления молодого государства существенно обострились экономические, политические и культурно-идеологические противоречия, непосредственно связанные с тенденциями системной трансформации Украины от тоталитаризма к демократии. Именно поэтому современный научный подход к изучению трансформационных тенденций, специфики политических детерминант в формировании идеологии демократического реформирования Украины оказывается объективно связанным с анализом характерных особенностей нынешнего состояния важнейших сфер жизнедеятельности украинского общества.

В связи с этим важно подчеркнуть целый ряд объективных сложностей переходного периода от тоталитаризма к демократии, которые достаточно определенно выражают важнейшие противоречия осуществляемых преобразований. Прежде всего следует принять во внимание то обстоятельство, что для стран, которые сформировались на постсоветском пространстве, эти преобразования выявились

гораздо более сложными, чем процессы, которые происходили в странах Центральной и Восточной Европы. Такое различие объясняется, с одной стороны, гораздо более длительным историческим периодом существования тоталитарного режима в Украине, а с другой — необходимостью сочетать сами процессы системной трансформации с решением многоаспектного комплекса проблем, связанных с государственным строительством и утверждением национального суверенитета.

Важно учитывать, что атрибуты той государственности, которые имела Украина в составе СССР, по сути были декоративными; фактически Украина была большой провинцией, которая управлялась из единого союзного центра. Поэтому всю систему государственного управления по необходимости пришлось создавать практически с нуля.

Следует также отметить, что далеко не простой задачей оказалось и формирование институтов демократической системы и в первую очередь институциональной системы гражданского общества. Прошедшее десятилетие может свидетельствовать о значительных трудностях формирования демократических механизмов самоорганизации украинского общества.

Более 70 лет Украина, как и другие советские республики, жила в условиях жесткой плановой экономики. За эти годы было деформировано сознание человека как хозяина, инициативного, смелого, творческого субъекта, который бы имел реальную возможность общаться в международном сообществе, сравнивать, стремиться сделать лучше, чем это делается за границей, осваивать новые стандарты жизни. Коммунистическая система в огромной советской империи сама определяла и регламентировала базовые стандарты жизнедеятельности всех слоев и социальных групп советского общества, по сути насильственно изолировала людей от остального мира, культивировала в массовом сознании стереотипы превосходства

ценностей коммунистической идеологии над демократической культурой.

Чрезвычайно жесткие репрессивные формы социального контроля и регулярные акции “борьбы с буржуазным украинским национализмом” фактически были направлены на разрушение исторической памяти украинского народа, его исторической цели — иметь свое независимое государство. Вековые мечты украинского народа обернулись для него величайшей трагедией — миллионы людей стали невинными жертвами многочисленных репрессий и голодоморов.

Тем не менее, несмотря на все трудности украинский народ в августе 1991 г. практически осуществил многовековую историческую задачу — утверждение Украины как независимого суверенного государства. Следует подчеркнуть, что сам факт обретения Украиной государственной независимости в существенной мере изменил содержание ключевых приоритетов социального и этнокультурного развития Украины, которые находят свое обобщенное выражение в таком понятии, как “национальная идея”.

Национальная идея, как подчеркнул Л. Кравчук, рождается из исторических потребностей нации. Она не является чем-то статичным, неизменным в течение десятков и сотен лет, а выражает высшую цель на каждом этапе развития нации, государства. Вместе с изменяющимися потребностями нации, изменениями тактических задач изменяется и уточняется содержание национальной идеи. Она должна быть конкретизированной, понятной людям, чтобы быть способной реально их объединять. “Национальная идея украинского народа на протяжении многих веков — иметь свое государство. Сейчас эта цель достигнута. Однако сама нация еще не осознала себя нацией, не поднялась с колен, не объединилась, чтобы построить государство. Возникает вопрос: какое государство мы хотим — просто украинское или государство богатое, демократическое? Несомненно, украинское, богатое, демократическое. Национальная идея в Украине

сейчас обретает экономический характер. От того, как и насколько улучшится жизнь в стране, будет зависеть выживание Украины как самостоятельного государства и продвижение вперед. Поэтому национальная идея ныне формируется именно в экономическом пространстве” [2].

В целом соглашаясь с данным выводом представляется важным отметить следующее. Во-первых, очевидно следует признать правоту тех ученых, которые справедливо указывают на то, что с самого начала осуществления экономических и политических реформ в Украине не были четко определены возможные деструктивные социальные последствия реформ. Сама логика реформ не была согласована с логикой современного цивилизационного развития, его гуманизацией, органической подчиненности потребностям различных социальных групп, интересам свободы и всестороннего развития личности [3]. Во-вторых, стихийный характер приватизационных процессов, достаточно быстрое развитие в первой половине 90-х годов теневого сектора экономики, рост безработицы существенно ускорили развитие тенденций поляризации социальной структуры общества, имущественной дифференциации населения Украины. В-третьих, в ходе практического осуществления рыночных реформ должным образом не был использован конструктивный опыт развитых западных стран по совершенствованию отношений собственности. Примечательно, что на Западе важнейшими факторами гармонизации отношений собственности явились их демократизация и диверсификация; формирование широкого слоя трудящихся собственников — среднего класса как социальной основы общественной стабильности; укрепление позиций и защита интеллектуальной собственности; создание эффективных механизмов взаимодействия между государством, трудом и капиталом.

В то же время, несмотря на все сложности современной экономической ситуации в Украине, период последних

лет многими авторитетными отечественными и зарубежными экспертами характеризуется как период экономической стабилизации и начала экономического роста. Данный аспект уже рассматривался в ранее опубликованных работах [4]. Следует подчеркнуть, что само начало экономического роста знаменует собой принципиально новый качественный этап социально-экономического развития Украины. В связи с этим укажем на два наиболее существенных обстоятельства.

Прежде всего важно учитывать, что само начало экономического роста именно в качественном аспекте знаменует собой преодоление посредством рыночных механизмов целого ряда структурных диспропорций и общей антипотребительской направленности, характерных для планово-административной экономики Украины советской эпохи.

Вторым значимым обстоятельством является то, что процесс экономического роста детерминирован действием целого ряда позитивных инновационных факторов как результатов уже осуществленных демократических преобразований. Основываясь на результатах проводимых в Украине мониторинговых социологических исследований [5], можно заключить, что такими позитивными факторами являются:

- постепенное утверждение *свободы* как формы и способа жизнедеятельности украинского общества;
- постоянный рост численности той части украинского общества, которую можно считать свободной от идеологии *патернализма* (эта часть общества связывает процессы своей жизнедеятельности с конкретными результатами личной деятельности и творчества, а не с разными формами помощи со стороны государства);
- появление в социальной структуре общества новых *активных групп*, которые становятся субъектами экономического и социального прогресса украинского государства;

– существенно выросла численность сторонников предпринимательской деятельности и частной собственности как “естественных и вечных условий” жизни.

Вполне очевидно, что указанные позитивные факторы общественной самоорганизации еще не в полной мере определяют как само содержание, так и способы воспроизводства современных экономических процессов. И тем не менее, действием именно этих факторов определяется само качество и направление прогрессивных изменений экономической системы украинского общества. Хорошо известно, что ключевым фактором самоорганизации общественной жизни в демократических странах является гражданское общество. Поэтому целенаправленные усилия по формированию гражданского общества — важнейший стимул демократического развития Украины.

Научный анализ тенденций формирования и развития гражданского общества в Украине выявляет целый спектр противоречий и трудностей.

Во-первых, следует отметить, что основные трудности становления и развития институциональных структур гражданского общества связаны как с формированием принципиально новых демократических институтов (общественных и политических организаций, объединений граждан, фондов поддержки гражданских инициатив), так и с преобразованием социальных функций тех организаций, которые функционировали и в советское время (профсоюзы, женские, молодежные организации, творческие союзы и др.).

Во-вторых, к сожалению, в ныне действующей Конституции Украины отсутствует даже какое-либо упоминание о гражданском обществе. Такая ситуация существенно сдерживает разработку политико-правовых проблем, касающихся конструктивных взаимодействий и взаимоотношений государства и различных общественных и политических организаций, созданных инициативой граждан.

В-третьих, достаточно сложной проблемой является участие граждан в работе общественных организаций и объединений. Важно подчеркнуть, что сам процесс демократизации знаменует собой становление принципиально новой духовной культуры как важнейшего компонента механизма самоорганизации украинского социума. В мировоззренческом плане необходимо учитывать сложное переплетение в духовной культуре переходных обществ традиционных и инновационных компонентов. Между тем это принципиально значимое обстоятельство фиксируется лишь в немногих современных исследованиях [6]. Опираясь на эти исследования, можно заключить, что именно демократические факторы общественного развития определяют прогрессивные инновационные изменения в украинском обществе. Поэтому имеет смысл говорить о демократической культуре как глубинной интегрирующей основе ключевых процессов общественной жизнедеятельности. Основополагающими духовными императивами демократической культуры являются:

– *представление* демократическими структурами власти потребностей, интересов всего народа страны, условием чего является его объединение в целостность и свободное самовыражение;

– *закрепление* потребностей, интересов и воли, целей и средств по их реализации посредством правовых норм, обязательных для поведения и деятельности каждого человека как главного субъекта социального творчества;

– *обеспечение проведения в жизнь* установленных, признанных норм, правил, идеалов, ценностей, других регуляторов социальной активности, самостоятельности и творчества всех социальных групп и слоев, национальных групп, коллективов и отдельных лиц.

В связи с этим важно обратить внимание на довольно широко распространенное в среде ученых и политиков мнение, что демократический идеал в полной мере воплощен в развитых западных странах. Во многих отношениях эта точка зрения является справедливой. Однако в

этой позиции содержатся и определенные опасности, вызванные допущениями о том, что демократический порядок в Украине может возникнуть путем “копировального эксперимента”, то есть путем простого перенесения в Украину апробированных на Западе демократических принципов, норм и процедур организации политической жизни. Следует помнить, что стабильный демократический порядок всегда является конкретным результатом сознательного социального творчества самых широких слоев гражданского общества.

Именно поэтому особую практическую значимость обретает изучение: 1) важнейших тенденций становления и развития гражданского общества в Украине; 2) направлений и форм гражданской активности различных слоев украинского общества; 3) процессов формирования новых демократических институтов стимулирования гражданской активности в украинском обществе.

Данные многочисленных социологических исследований убедительно свидетельствуют о том, что главные сложности и трудности демократических преобразований в посттоталитарных странах обусловлены чрезвычайно медленным и стихийным развитием институтов гражданского общества, слабым ростом социальной базы демократических реформ. Кроме того, со стороны государства явно недостаточно внимания уделяется вопросам поддержки и развития конструктивных гражданских инициатив. Поэтому актуальной теоретической и практической проблемой является поиск и создание эффективных механизмов стимулирования процессов самоорганизации в экономической, политической и духовной сферах общественной жизни. Важным аспектом данной проблемы является решение задачи реабилитации ценностей социальной ответственности, гуманизма и ненасилия, честного и высокоэффективного производительного труда, демократического правопорядка.

Однако следует признать, что в Украине и других посттоталитарных государствах бывшего СССР, Центральной

и Восточной Европы в настоящее время, по сути, не существует институциональной системы, которая была бы функционально ориентирована на решение задач непосредственного стимулирования индивидуальных и коллективных форм гражданской активности, преодоления деструктивных тенденций тоталитарного прошлого. Более того, остро дискуссионными и не решенными продолжают оставаться вопросы о принципах социального проектирования данной системы, а также не вполне ясны технологические особенности ее функционирования в обществе.

Поэтому поиск эффективных стимулов производственной и гражданской активности является важнейшим фактором развития Украины как суверенного европейского демократического государства.

Литература

1. *Кучма Л.Д.* Україна: підсумки соціально-економічного розвитку та погляд у майбутнє // Україна на порозі ХХІ століття: уроки реформ та стратегія розвитку: Матеріали наукової конференції. — К., 2001. — С. 7.

2. *Кравчук Л.М.* Погляд у ХХІ століття. Майбутнє державного і національного становища України в глобальній економіці // Україна: інтелект нації на межі століть / Кол. моногр./ Кер.авт. кол. В.К.Врублевський. — К., 2000. — С. 15.

3. *Паніна Н.В., Головаха Є.І.* Тенденції розвитку українського суспільства (1994–1998 рр.). Соціологічні показники (таблиці, ілюстрації, коментар). — К., 1999. — С. 60–65.

4. *Акимов Д.И.* Демократическое развитие как основополагающий фактор интеграции Украины в европейское сообщество (теоретико-методологические аспекты анализа) // Золота Фортуна. — 2000. — № 3. — С. 34–36.

5. *Українське суспільство: моніторинг — 2000: Інф.-аналіт. матеріали /* За ред. В.М.Ворони, А.О.Ручки. — К., 2000. — С. 3–11.

6. *Українське суспільство на межі третього тисячоліття /* За ред. М.О.Шульги. — К., 1999. — С. 214–267.

*В. Бурлачук,
кандидат философских наук
В. Токарева,
кандидат социологических наук*

СОЦИАЛЬНАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ КАК СПОСОБ ПРОИЗВОДСТВА СОЦИАЛЬНОЙ РЕАЛЬНОСТИ

Особое место в производстве социальной реальности принадлежит представлениям о социальной структуре, социальной классификации. Классификация является одним из главных средств построения социального пространства, определения социальной реальности. Она предполагает разделение, упорядочивание природного или социального миров. Разделение — не только один из методов классифицирующего рассудка, озабоченного установлением надежных критериев ориентации, но и способ осуществления власти. Власть требует подразделений и не может функционировать там, где отброшены все принципы классификации, где перепутаны черное и белое, законное и незаконное, священное и мирское. Известный афоризм, приписываемый македонскому царю, “разделяй и властвуй” (divide et impera) может служить символом, выражающим взаимосвязь между проблемами классификации и стратегией властных отношений.

Нарушение установленных принципов социальной классификации служит симптомом социальных изменений, связанных с изменением властных отношений. Социальная трансформация влечет за собой новую классификацию, обусловленную утверждением нового способа власти.

В представлении о социальной структуре не следует видеть зеркальное отражение существующих социальных классов, скорее напротив, оно содержит официальный, облагороженный образ общества, который объединяет в

себе не все социальные категории, а лишь категории, достойные выражать его фундаментальные ценности.

В обществе не существует универсальной классификации, призванной объективно зафиксировать все существующие в нем социальные группы, которая бы не вызывала перманентную критику со стороны представителей тех или иных групп. Как отмечал П.Бурдьё, нельзя заниматься классификацией, не занимаясь борьбой классификаций. Стремление конструировать группы — не проявление праздного интереса, присущего социальному мыслителю. Утверждение определенной социальной таксономии неразрывно связано с утверждением властных стратегий, с непрерывной борьбой за легитимное видение социального мира.

Роль социальной классификации в построении картины социального мира не следует понимать в том смысле, что социальные представления производят социальную реальность. То, что социальный мир не представляет собой сплошной хаос, еще не означает, что он полностью детерминирован и навязывает воспринимающему субъекту принцип своей конструкции. Существует объективный элемент неопределенности, который дает основание для множественности воззрений на мир. Как отмечает П.Бурдьё, смысл находится в ожидании и относительно недетерминирован. Какой смысл будет навязан обществу, зависит от того, чье видение мира приобретет легитимный статус.

Наиболее отчетливо проблемы социальной классификации возникают в кризисные периоды, периоды ускоренной социальной трансформации. В такие периоды механизмы социального контроля и гармонизации общественных отношений становятся наиболее заметными и доступными для анализа.

Попробуем конкретизировать наши представления о взаимосвязи социальной таксономии и властных отношений на отдельных примерах европейской истории. Для анализа выберем те таксономии, которые особенно сильно

повлияли на представления европейского общества о самом себе.

В конце IX в. в европейской средневековой литературе появляется идея описания общества через его деление на три категории, или сословия [1]. Троичный способ деления общества стал конкурировать с двоичным, согласно которому общество, как правило, подразделялось на две части: клириков и мирян. Тремя составляющими новой модели общества стали новые социальные группы, а именно: *oratores* (служители церкви), *bellatores* (воины) и *laboratores* (работники).

Представление о трехчастной структуре общества оказалось чрезвычайно живучим. В модифицированной форме его можно даже обнаружить в учении о классовой структуре социалистического общества, в делении общества на рабочих, крестьян и интеллигенцию.

Появление нового представления о строении общества нельзя отнести к заурядным событиям. Оно явилось ответом на определенный социальный вызов. Как правило, потребность в новой классификации возникает тогда, когда в социальной системе происходит сдвиг, когда угроза хаоса, способного разрушить все социальные связи, уничтожить социальные институты, нависла над обществом.

Задача классификации, в какой бы сфере она не происходила — в биологии, медицине или ботанике, привести порядок в окружающую действительность, увидеть в ней смысл, сделать доступной для познания и управления. По точному замечанию М.Фуко, классификация — это одновременно и техника власти, и процедура понимания. Под техникой власти имеется в виду то, что посредством классификации организуется множество, появляется инструмент для его “отслеживания” и “обуздания”.

Классификация также является символическим продуктом, поскольку, как правило, выражает ценностные предпочтения определенной социальной группы. Например, крестьяне — это не просто группа людей, занятых

сельскохозяйственным производством. В зависимости от типа политической идеологии в ней можно увидеть источник возрождения нации (национализм), дружественный класс, нуждающийся в постоянной опеке (марксизм), носитель патриархальных ценностей (романтизм) и т.п.

Социальная классификация — продукт постоянной борьбы в обществе, которая ведется с целью навязать свое видение социального мира, сделать его легитимным. Не случайно первое упоминание о трехчастной структуре общества историки обнаружили у представителя власти, у английского короля Альфреда Великого (849 — 901) в его переводе книги Боэция на английский язык. В ней идея трехчастной социальной классификации выступила в качестве одной из главных составляющих идеологии власти, одним из важнейших средств ее легитимации.

Альфред Великий считал, что три сословия общества могут выступить в качестве средства для достижения “добродетельной и действенной” монархии. Членение общества на две части не удовлетворяло прежде всего королевскую власть, поскольку становилось не ясным, где в такой структуре находится место короля и его слуг. Новая власть опирается на новую социальную структуру как основу своей легитимности. Например, легитимность советской власти основывалась на упразднении класса эксплуататоров и должна была выражать ценности рабочего класса.

Основной политический конфликт средневековья протекал между светской и религиозной властью, между императором и папой. Специфика этого конфликта отразилась в концепции социальной структуры, в которой общество делилось на клириков и мирян. Появление новой социальной силы в лице королевской власти потребовало преобразования представлений о социальной структуре.

Аналогичным образом политические выступления пролетариата во Франции привели к переоценке сложившейся социальной структуры общества. Третье сословие, к которому традиционно относились все социальные груп-

пы от крупного буржуа до нищего крестьянина, кроме дворянства и духовенства, раскололось в результате этих выступлений на новые антагонистические группы. Попытка выделить новую социальную силу была реализована в политическом учении марксизма.

Кто имеет право на выражение своей точки зрения? Инстанции по производству смысла. При анализе представлений о социальной структуре общества необходимо учитывать наличие тех социальных институтов, которые обладают правом и способностью формулировать свою точку зрения по социальным вопросам. В традиционном обществе такое право принадлежит тем слоям, которые имеют доступ к образованию. Поэтому для средневекового общества было характерно совпадение властной инстанции и инстанции, производящей социальный смысл. В средневековой Европе такой инстанцией были центры христианской религиозности: монастыри и соборы.

В Европе Нового времени уже отсутствуют строго локализованные инстанции по производству социального смысла. В связи с получившей развитие системой образования право на участие в социальном конституировании получают образованные слои общества. Журналисты, писатели, литераторы на страницах книг и газет, в литературных салонах, независимо от своего участия во властных структурах, приобрели возможность влиять на процесс выработки политики, поскольку стали выражать общественное мнение.

Возвращаясь к европейскому средневековью, следует отметить, что источники по производству смысла были достаточно жестко институализированы. Не случайно в разработанном виде идея о трехфункциональном строении общества была высказана носителями сакральной власти, двумя французскими епископами (Адальберон Ланский, Герард Камбрейский) в XI в.

Епископальное устройство христианской церкви в то время представляло строгую иерархию во главе с епис-

копом. Его власть по традиции уходила корнями во времена апостольского служения, что придавало ему особый авторитет и властность, не имеющих ничего общего с расхожими представлениями о демократическом происхождении церковной организации.

Кафедра епископа располагалась в соборе, который, как правило, возвышался в центре города. Епископ осуществлял не только духовную, но и светскую власть, то есть обладал королевскими полномочиями: мог призывать к оружию, судить, взимать королевские подати. В своей деятельности он опирался на целый ряд помощников, духовных лиц, которых сам посвящал в сан. При кафедральном соборе учреждались школы, с одной стороны, очаг учености, с другой — инструмент власти, поскольку обладание знанием в ту эпоху давало прямой доступ к участию во власти. Власть епископа простиралась до пределов провинции, отделяющих один диоцез от другого. Он — носитель харизмы, которая результат происхождения епископской власти от апостолов. Епископ — фигура священная, поскольку может передавать священнические функции другим, помазывая их святым миром.

Благодаря своему сану епископ обладает мудростью, он учит тех, кто отклонился от праведного пути, он толкователь слова божьего и хранитель классической культуры. Французский историк Ж.Дюби отмечает: “Речь епископов — политическая, она призывает реформировать социальные отношения. Это проект общества. В каролингской традиции епископат — это естественный производитель идеологии” [2]. Епископ должен с помощью поучений, слова восстанавливать остоу власти, способный уменьшить социальный беспорядок.

Другая инстанция по производству смысла в средневековом обществе тоже принадлежала церкви и находилась в монастыре. Несмотря на общую идею служения Господу между монастырями и епископатами существовали противоречия. Монастыри состояли, как правило, из мужчин, выходцев из мирян, которые объединялись

по семейному образцу. Монастырь жил замкнутой религиозной жизнью, отвергая всякие связи с миром. Однако в них была сосредоточена высшая власть, а высшей властью могла быть только сакральная власть, власть над душами. Предполагалось, что от монашеской молитвы зависят здоровье, удача и спасение мирян. Монастыри получали богатства в форме подношений, даров, они становились крупнейшими земельными собственниками. Налицо было сакральное двоевластие — власть монахов и епископов. Монахи стремились освободиться от опеки епископа, заручиться поддержкой Папы Римского. По замечанию историков, монашество представляло собой самый серьезный вызов власти епископа и священников.

В X в. во Франции происходил процесс объединения монастырей в мощные конгрегации. Особенно активно в это время проявлялась деятельность Клунийского аббатства. Оно было выведено из подчинения епископов и непосредственно опиралось на власть папы. Предполагалось, что монашество наиболее приближено к Богу, поскольку оно удалено от всего плотского и мирского. Его задача состоит в том, чтобы нести нравоучения людям власти, просвещать князей и императоров. Однако монашество хотело также руководить и другой, не монастырской частью церкви, епископами и священниками.

Третью властную инстанцию представляла резиденция императора или графа. Из дворца исходили две ветви власти: власть светская и власть священная, поскольку и князья, и епископы воспитывались во дворце. Дворец не имел собственной идеологии, поскольку ни император, ни граф не обладали достаточной образованностью для формулировки специальных политических задач. Но поскольку во дворце воспитывались будущие епископы, то им, как правило, выпадала задача обоснования императорской власти.

Четвертая властная инстанция находилась в замке, основе сеньориальной эксплуатации. В эпоху раннего средневековья, когда денежное обращение пришло в упадок,

а дороги и другие средства коммуникации находились в зачаточном состоянии, в обществе образовались лакуны в распространении власти. Замок возник из потребностей повысить эффективность управления с дальнего расстояния, что способствовало автономизации отдельных сегментов общества, превращению его в изолированные крестьянские хозяйства.

В начале XI в. утверждался новый вид власти — власть сеньора, хозяина замка, противостоящая власти короля. Владелец замка ни от кого не зависел, в его руках была сосредоточена вся полнота верховной власти. Под его началом находился отряд воинов, прообраз военного гарнизона.

Исторические условия. Теперь необходимо исследовать, какие представления о социальной структуре будут соответствовать описанной исторической ситуации, выражающейся в переплетении различных политических сил: император, князь, епископат и монашество. Возникает вопрос: какая модель общества будет соответствовать этой ситуации?

Логично предположить, что в зависимости от потребностей доминирования каждая из политических сил будет предлагать свое видение мира, свой взгляд на социальную структуру.

Можно утверждать, что конфликту между светской и духовной властью соответствует двухчастная структура общества: клириков и мирян. Эта двухчастная структура отражала основной дуализм средневекового общества: деление на духовное и мирское. Понятно, что в таком обществе верховная власть принадлежала церковным иерархам. Так, представление о социальной структуре выражало ценностные предпочтения общества.

Появление рыцарских замков, самочинно распоряжающихся своей властью, неподконтрольных ни одной социальной силе, ни императору, ни папе, поставило под вопрос действенность существующего представления о социальной структуре. Чтобы прекратить бесчинство рыцарей, необходимо было поставить их или под контроль

папы или императора. Однако такой контроль нуждался в идеологическом обеспечении. Иначе говоря, новое учение о социальной структуре призвано было заложить основы новой власти. Одним из вариантов представления о социальной структуре, в которой могущество рыцарской власти было поставлено под сомнение, было учение о трехфункциональной структуре общества.

Однако в обществе к тому времени не существовало политической силы, способной придать идее трехфункционального строения легитимный характер. Кризис королевской власти привел к тому, что вся южная Франция на полтора столетия стала страной без короля, страной князей, независимых в своём собственном “королевстве”.

Поскольку в политическом поле европейского средневековья XI в. мы обнаружили четыре основные силы, претендующие на власть, то соответственно каждая сила пыталась найти себе символическое выражение, придать своим претензиям на доминирование характер идеологической доктрины. Поэтому идея о трехфункциональной структуре не была единственным идеологическим порождением средневековой мысли. Ей противостояли другие модели, пытавшиеся по-своему ответить на вызов современного общества: модель “еретическая”, модель “мира Божьего”, модель “монашеская”. В этих моделях социальный конфликт получал различные интерпретации.

Различные видения социального мира можно представить как различные модели интерпретации. Выбор интерпретации и ее закрепление в качестве господствующей, в качестве легитимного видения мира зависит от конфигурации властных позиций. Наличие перманентного социального конфликта препятствует выработке легитимной позиции, что всегда является симптомом того, что в обществе отсутствует сильная власть, способная навязать свое видение социального мира.

Но сильную власть нельзя создать из ничего. Ее появление должно быть идеологически подготовлено. Такую идеологическую подготовку и пытались осуществить фран-

пузское духовенство. Различные представления о социальном устройстве — это различные способы выйти из создавшейся ситуации, различные проекты видения социального мира и одновременно различные способы навязать, сделать легитимной свою картину видения социального мира.

В обществе, а средневековое общество не было исключением, идёт постоянный конфликт между различными инстанциями, использующими символическую власть, за навязывание своего видения социального мира. Символическая власть в этом смысле есть власть worldmaking, отмечал П.Бурдьё.

Отношение трифункциональной схемы к феодализму. Какова была система социальной таксономии в правовых документах эпохи? Историки отмечают, что пропаганда трифункциональной схемы средневекового общества соответствовал своеобразный крах социального словаря во втором десятилетии XI в.

Слово dominus, которое раньше относилось только к Богу, королю и епископам, теперь применяют для обозначения владельцев замков. Здесь можно отчетливо наблюдать, как разрушение определенного типа власти приводит к девальвации понятий, к изменению оснований, по которым осуществляется процесс социальной классификации.

Замки закладывали основы сеньориальной эксплуатации крестьян, основанной на внеэкономическом принуждении. Она стирала социальные различия между крестьянами, распределяя между ними одни и те же повинности. Классообразующим признаком становится ношение оружия. Народ, миряне стали противостоять вооруженным людям — “сирам”, “конникам” “рыцарям”.

Монахи в своей борьбе с рыцарством искали себе союзника, на которого они могли бы опереться, третье действующее лицо. Таким третьим лицом мог стать народ. Чтобы народ мог выступить в качестве устойчивой части трифункциональной системы общества, он должен получить положительный статус, приобрести ценность в глазах

общества. Этот новый статус народа должен был зафиксироваться в слове. Ведь можно, например, назвать крестьянство “смердами”, “быдлом”, “рабами”, а можно “работниками”, “землепашцами”, “кормильцами”.

Как отмечают историки, для обозначения крестьянства был выбран термин *agricola* — землепашец или *rusticus* — деревенский житель. Слово *laborator* (работник) они не приняли.

Четыре идеологические модели, столкнувшиеся в 1025 г., принимали во внимание переворот в общественных отношениях. Каждая модель пыталась по-своему преодолеть социальный кризис, предложить обществу не просто новую классификационную схему, но и способ выхода, разрешения социальных противоречий. Необходимо было не только отреагировать на сложившуюся ситуацию, но и указать пути выхода из нее.

Первоначально идея трехфункционального строения оказалась реакционной, поскольку была направлена против того нового, что стало появляться в общественном устройстве: против рыцарства, реформированного монашества, развивающихся городов. Она была обречена на неудачу, но, тем не менее, в силу своего особого реализма отвечала глубинным течениям средневековья.

Трехчастная система социального устройства была направлена против зарождающихся социальных сил и, тем не менее, смыкалась с глубинными движениями, выносившими на поверхность “феодальный уклад”. Связь с новым заключалась в земной стороне этой структуры. Костяк трех конкурирующих моделей — построить, организовать социальный мир, исходя из ценностных оснований, например, избежать скверны, идущей от пола и крови. Их особенность состояла в том, чтобы вынести за скобки все социальные силы, способные разрушить социальный порядок, внести в него хаос и раздор. Оставшееся за пределами классификации должно быть уничтожено, забыто, в той или иной форме перестать существовать. Классификация осуществляет операцию вынесения

за скобки, она символически отторгает то, что следует отбросить или уничтожить реально.

Классификации, конкурирующие с трехчастной моделью мира, пытались упразднить, вынести за скобки иррациональное, чувственную сторону человеческой жизни. Такое вынесение, распространение принципа чистоты на все общество, несмотря на то, что оно отвечало духу времени, было не жизнеспособным, потому что эротическое, сексуальное не может быть устранено из жизни общества посредством запрета, поскольку это, в конечном счете, приведет к самоуничтожению общества. Эротическое, на определенных условиях, должно быть включено в социальную классификацию, его нельзя просто так вынести за скобки. Необходимо ему указать его место, а не просто исключать из социальной системы, исключенное оно продолжает существовать, и будучи символически неоформленным оно может подвергаться сильнейшим потрясениям социальную систему.

Создавая систему социальной классификации, французские епископы исходили из теологических, богословских трудов, христианского мировоззрения, которое порождает цепь представлений о человеке, обществе, его предназначении и социальном устройстве. В основе социальной классификации лежит здесь оппозиция чистого-нечистого, сакрального-профанного и др. Средневековые французские епископы источник классовообразования и неравенства видели в отношении определенных социальных групп к греху, к плотским механизмам воспроизведения.

Трифункциональная модель не была принята обществом в силу особого состояния властных структур: слабости королевской власти. Потребовалось более полторы сотни лет, чтобы идея трехфункционального строения общества стала разрабатываться вновь. Вторая половина XI века предстает тем временем, когда конкретное устройство общественных отношений больше, чем когда-либо соотнобразовывалось с монашеской моделью, которая предпола-

гала проект общества, организованный целиком по образцу монастырской общины. В ней род человеческий делился надвое: на монахов и всех остальных.

Представления общества о самом себе не являются калькой существующих общественных отношений, в определенном смысле они сами формируют эти отношения, являются способом образования социального мира. Представление о социальной структуре выражает также ценностные предпочтения общества, она предлагает новую концепцию порядка, власти и общества, призвана “заклясть” разрушающие общество антагонистические силы, вынести угрозу насилия за пределы общества.

Картины мира, социальные структуры, которые создают в своем воображении социальные мыслители, являются результатом претензии различных социальных сил достичь легального господства. Если в средневековом обществе производитель официальной идеологии заключает в себе непосредственного носителя власти (монах, епископ), то в дальнейшем функцию творца социальной таксономии возьмет на себя профессионал, специалист по созданию систематической картины мира, который непосредственно лишен участия во властных институтах общества.

Литература

1. *Ле Гофф Ж.* Замечание о трехчленном обществе, монархической идеологии и экономическом пробуждении в христианстве IX–XII веков // *Ле Гофф Ж.* Другое Средневековье: Время, труд и культура Запада. — Екатеринбург, 2000. — С. 59.

2. *Дюби Ж.* Трехчастная модель, или Представления средневекового общества о самом себе. — М., 2000. — С. 24.

Н. Бойко

К ОБОСНОВАНИЮ СОВРЕМЕННОЙ МОДЕЛИ РЕАЛИЗАЦИИ СОЦИАЛЬНОГО КОНТРОЛЯ

Государство всегда регулировало общественные отношения, определяя их характер, очерчивая основополагающие ценности и нормы, приемлемые в данном обществе, а также формируя роли и функции основных участников социального взаимодействия. Именно прерогативой государства являлось предоставление возможности функционирования как субъекта или как объекта в ходе социальных отношений тем или иным социальным агентам. А вернее, до недавнего времени государство и его организационные структуры (КПСС как главное звено, основная и направляющая сила советского общества), беря на себя роль активного субъекта социального процесса, предоставляло остальным участникам социального взаимодействия роль пассивного объекта, призванного следовать выработанным партией целям. Контрольные же функции оно оставляло исключительно за собой, пресекая любые отклонения, идущие вразрез с основной линией партии и государства. В результате можно констатировать наличие в таком обществе *субъект-объектных* отношений и выделение двух основных агентов социальных отношений — государства и личности (индивида), а состояние такого общества можно обозначить как “государственное общество”, общество, прерогативой которого является отстаивание интересов государства как основной ценности. Даже правильнее было бы говорить о поглощении общества государством. Таким образом, проблема взаимоотношений личности и государства, власти и гражданина в рамках рассмотрения вопроса реализации социального контроля является значимой и актуальной особенно сегодня, когда происходит перестройка многих осново-

полагающих структур, функций и механизмов нашего общества. Проблема выбора вектора этих преобразований, которая становится особо значимой в переходный период, период трансформации, то есть в момент нахождения общества в переломной точке, обуславливает необходимость рассмотрения данной проблематики.

Социальная сущность современного развития предполагает активизацию всех социальных агентов. Демократизация социальных отношений, глобальные изменения, происходящие сегодня в общемировом масштабе и коренные изменения во всех сферах, характеризующие ситуацию в нашем обществе, приводят к необходимости переосмысления модели социальных отношений. Данная модель предполагает прежде всего переосмысление соотношения личности и государства.

Трансформация логики взаимоотношений в обществе обуславливается демократизацией социальных отношений, изменением роли и функций социальных субъектов и расширением контрольных возможностей агентов социальных взаимодействий. Сегодня происходит постепенное изменение характера и содержания самой власти государства, формируется гражданское общество, его институты и структуры, что в свою очередь повышает значимость социального контроля общества, его социальных институтов, а следовательно, каждой личности за деятельностью государства. Ответственность государства перед своими гражданами возможна только при широком контроле общества, тогда как ослабление социального контроля способствует нарастанию безответственности, вседозволенности и безнаказанности власти. Причем контроль за государственными структурами должен стать прерогативой общественного сознания, всех граждан. Становление гражданского общества призвано способствовать расширению контрольных полномочий и возможностей личности и общества за государственными структурами.

Становление правового демократического государства и развитие гражданского общества позволяет высвободить личность из тесных рамок всеохватывающего давления и контроля государства, предоставляя объективные условия для изменения логики и характера взаимоотношений в обществе, возможность замены субъект-объектных отношений *субъект-субъектными* отношениями полноценных партнеров социального взаимодействия. Выделение личности как центра социального развития обуславливает необходимость формирования новой модели социальных взаимоотношений и подразумевает становление гражданского общества как инструмента, предоставляющего личности новые возможности, в том числе контрольные.

В традиционном понимании социальный контроль рассматривался в первую очередь как механизм, связанный с воздействием на поведение личности. Причем, отмечая его специфику, особенно в работах советского периода, авторы указывали на то, что “в целях подчинения человека потребностям господствующего способа производства и соответствующего ему социального порядка каждое общество вырабатывает только ему присущую систему социального контроля, благодаря которой поведение индивидов и групп осуществляется с соблюдением господствующих социальных норм и ценностей” [1]. Социальные отношения в обществе в рамках реализации социального контроля представлялись в социологической теории как отношения субъекта, активно формирующего поведение, нормы, стандарты взаимоотношений, и пассивного объекта, воспринимающего предложенную ему линию отношений. Причем роль активного субъекта брало на себя преимущественно государство, а роль пассивного объекта отводилась рядовому члену общества. Таким образом, предлагалась субъект-объектная ($S \rightarrow O$) логика социальных отношений.

Новые социальные реалии требуют переосмысления характера социальных отношений в современном общест-

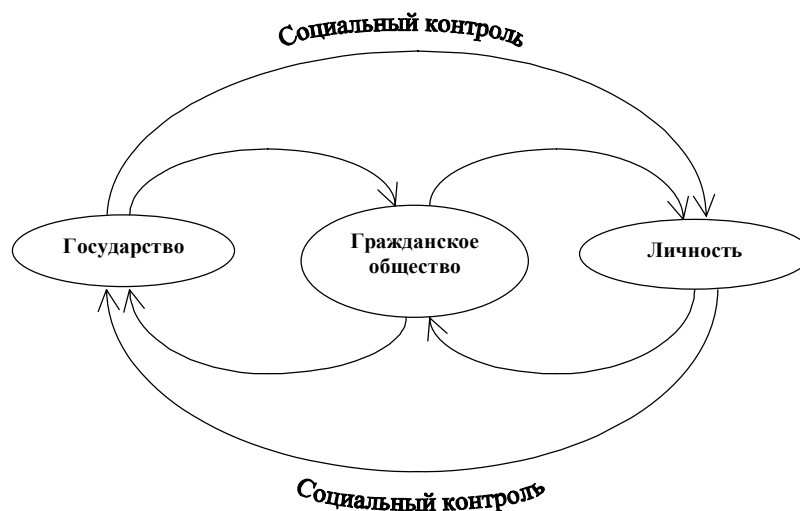
ве. Сегодня настоятельно необходима *новая модель отношений*, учитывающая как новые тенденции общемирового масштаба, так и социально-исторические особенности. Ее сущностью вполне могла бы стать, а вернее, должна стать идеология, предусматривающая меры постепенного самоограничения государства и олицетворяющего его чиновничества, демократизацию как самого государства, так и всего общества. Новые реалии нашего времени обуславливают появление новой, более прогрессивной и демократической модели социальных отношений, предусматривающей переосмысление роли и функций государства, возможностей современной личности в обществе и структур гражданского общества.

Трансформация нашего государства сегодня ставит целью построение демократического уклада, сформированного на основах гражданского общества. Подобный уклад нуждается в формировании определенных отношений в обществе — активности социальных субъектов общественного процесса, в том числе таких агентов социального взаимодействия, как государство, носители властных полномочий, с одной стороны, и рядовые граждане, члены данного общества — с другой.

Особенности современного социального развития обуславливают появление на общественном горизонте новых полноценных социальных субъектов, таких как личность с ее правами и новыми возможностями влияния и воздействия, и гражданское общество с его структурами, принципами и механизмами объединения граждан для реализации их интересов. Таким образом, субъект-объектные отношения, предполагающие активное государство и пассивную личность, заменяются сегодня отношениями субъект-субъектными ($S \leftrightarrow S$), предполагающими наличие социальной активности и контрольных возможностей у всех агентов социальных взаимодействий, что подкрепляется как демократическими принципами реализации социальных отношений, так и наличием структур и институтов гражданского общества, которые занимают как бы

промежуточное положение и выступают посредником в отношениях между государственными структурами, институтами и индивидами, представляя так называемый “интерсубъектный дискурс” в терминологии Э.Гидденса. Становление новых полноценных социальных отношений сегодня невозможно без становления гражданского общества, со всеми присущими ему атрибутами, структурами, институтами, ценностями и нормами. Новую, современную модель реализации социального контроля, отражающую субъект-субъектный тип отношений в обществе можно представить следующим образом (рис. 1).

Рисунок 1

Такая модель фиксирует возможности осуществления контрольных функций всеми субъектами социального процесса: и государством, и личностью, и гражданским обществом, которые являются его полноценными субъектами, обладающими всеми правами и обязанностями. Личность получает возможность воздействовать на деятельность государства, его властных структур как прямо,

так и посредством развития структур гражданского общества, способных контролировать власть через неправительственные организации, в том числе международные, через политические партии, профсоюзные организации, общественные движения и т.п. “Правители” и “граждане” в такой системе — это в значительной степени взаимозаменяемые элементы (понятия).

Конечно, в постсоветском мире, в государствах, взявших курс на демократизацию, люди только начинают постигать искусство самоуправления, изменение логики и характера социальных отношений. Поэтому проблема готовности граждан к новым отношениям, задача выявления резервов для данных изменений в нашем обществе сегодня приобретает особую важность. Причем этот вопрос включает рассмотрение проблемы наличия объективных условий для изменений и проблемы субъективной готовности граждан государства к новым отношениям. Для становления новой модели социальных отношений, ее успешной реализации необходимо достижение единства объективных и субъективных факторов, взаимодействующих между собой.

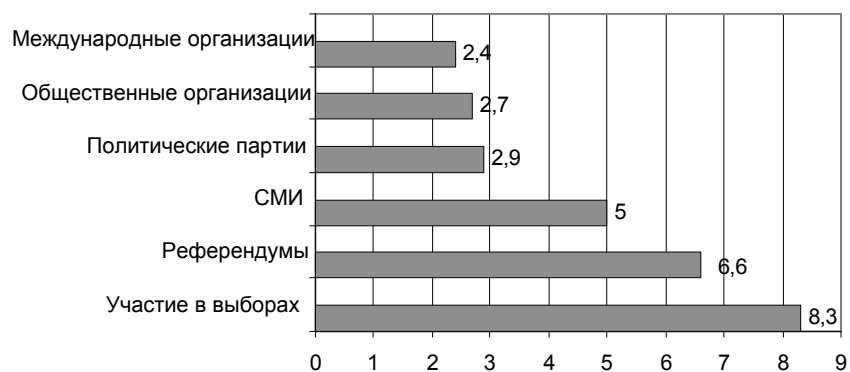
Социальная ситуация в нашей стране, несмотря на все политические, экономические и т.п. издержки, изменилась очень значительно по сравнению с реалиями 10–20-летней давности. Демократические преобразования, несмотря на их несовершенство, затронули современное украинское общество. Произошло и формальное раскрепощение личности, которая получила возможность выбора личных социальных и политических приоритетов. Приняты законы, направленные на защиту прав и свобод граждан, общественных организаций, ратифицирована европейская Конвенция о защите прав человека и основных свобод (17 июля 1997 г.) и др.

Можно констатировать и формальные признаки структур гражданского общества в нашей стране. Об этом свидетельствуют наличие таких неотъемлемых атрибутов гражданского общества как многопартийность, наличие

многочисленных негосударственных общественных организаций, профессиональных союзов и объединений, негосударственных каналов теле- и радиовещания, появление и развитие новых технологий, в том числе Интернет-ресурсов и т.д. Эти объективные условия дают основание говорить о присутствии в украинском обществе агентов, включенных в современную модель реализации социального контроля.

Однако особенности взаимоотношений данных агентов, безусловно, имеют свою специфику, отражающую реальную социальную ситуацию в Украине сегодня. И в первую очередь это касается действенности данных субъектов в процессе реализации социального контроля. Результаты наших социологических опросов отражают следующее представление респондентов о действенности своих контрольных возможностей в обществе. Так, отвечая на вопрос “Как Вы считаете, есть ли у Вас возможность контролировать деятельность властных структур?”, более 81% опрошенных указали, что у них нет никакой возможности контролировать органы власти. Оценка же ресурсов общества как возможности контроля деятельности власти по всем предложенным позициям не превышала десятипроцентного рубежа (рис. 2).

Рисунок 2

Нетрудно заметить, что в первую очередь были выделены индивидуальные каналы возможности контроля за деятельностью властных структур. Привлечение структур гражданского общества как возможность реализации контрольных функций практически не актуализируется. То есть гражданское общество не рассматривается сегодня индивидом как реальный, действенный субъект социальных отношений, призванный и способный отстаивать и защищать интересы граждан, контролировать деятельность властных органов, выступая посредником между государством и личностью, способствующим оптимизации функционирования всей социальной системы.

Подтверждением данной ситуации являются и представления населения Украины о тех структурах и организациях, которые сегодня могут реально защищать его права в нашей стране (табл. 1).

Таблица 1

Как Вы считаете, в случае нарушения Ваших прав, какие организации могут реально защитить Ваши интересы? (%)

Субъекты влияния	2001
Государственные организации	17,2
Негосударственные организации (общество защиты прав потребителей, правозащитные организации и т.п.)	10,1
Международные организации	6,2
Теневые структуры	3,9
Политические партии	1,6
Таких организаций я не знаю	55,6
Другое	1,5
Трудно сказать	5,5

Такому положению дел сегодня способствует как реально фиксируемая ситуация зависимости жизни человека от властной элиты, так и низкая правовая культура граждан Украины, отсутствие реальной осведомленности населения о существовании подобных организаций, не-

государственных структур, так и сомнение в наличии у них реальных возможностей защиты прав и интересов граждан. По сохраняющейся в обществе логике отношений и многочисленным ее подтверждениям, имеющим место в нашей действительности, как наиболее реального защитника своих интересов граждане выделяют государственные организации (17,2%). Данная тенденция свидетельствует как о неосведомленности населения, так и о недостаточности прав негосударственных структур в рамках реализации своих защитных и контрольных функций в государстве.

Таким образом, можно говорить о том, что зарождающемуся гражданскому обществу пока еще не удалось стать равноправным агентом социальных отношений. Человек не видит сегодня в нем реальной силы, способной защищать и отстаивать его интересы, способной контролировать и воздействовать на властные структуры в интересах конкретной личности, силы, опосредующей и защищающей ее интересы в отношениях с государством. С другой стороны, и личность еще не готова к реализации тех возможностей, которые предоставляются ей сегодня в рамках изменений, происходящих в социальной системе, появления демократических структур. Пассивность в реализации своих возможностей фиксируется, в частности, в выборе приемлемых каналов, через которые граждане могут влиять на деятельность государственных органов (табл. 2).

Средний украинец сегодня не видит возможности реализации себя как активного, полноценного субъекта социальных отношений, агента социального процесса, способного влиять на деятельность государственных структур. При общей низкой оценке реализации таких возможностей, респондент в первую очередь выбирает те каналы “вступления в диалог” с властью, которые не требуют и не предполагают личностной идентификации и не имеют возможности применения “негативных санкций” в ответ. В первую очередь он выделяет референдумы,

участие в выборах. То есть выделяются как формы влияния те каналы, которые в принципе инициируются самой властью и реализация которых предполагает принципиальное одобрение власти (и действует в рамках реализации политики власти).

Таблица 2

Как Вы считаете, через какие каналы Вы, как гражданин, можете влиять на деятельность государственных органов? (%)

Каналы влияния	2001
СМИ	7,8
Общественные организации	4,4
Политические партии	6,6
Участие в выборах	16,4
Референдумы	15,3
Коллективные письма	6,5
Международные организации	10,5
Санкционированные митинги и демонстрации	11,5
Забастовки	11,2
Бойкоты (отказ исполнять решения администрации, органов власти)	7,1
Голодовки протеста	5,6
Пикетирование государственных организаций	7,1
Несанкционированные митинги и демонстрации	5,0
Захват зданий	4,6
Другое	14,5

Анализ социальной ситуации вызывает вполне закономерный вопрос, почему в нашей стране при наличии фундаментальных изменений, произошедших во всех сферах жизни общества, не произошло реального перехода к полноценной современной модели реализации социального контроля? Можно предположить, что личность сегодня как бы ощущает себя в определенном социальном вакууме, не выделяя четко никого из социальных агентов. Такую ситуацию можно назвать “предстартовой”. Эта проблема напрямую связана с личностными особеннос-

тиями человека: уровнем и спецификой его социального самосознания; ценностями и позициями, которые он для себя выделяет как критерии своего поведения; степенью осознания своей независимости и самостоятельности в обществе и т.д.

На наш взгляд, главная проблема — в неготовности субъекта к новому типу социальных взаимоотношений на уровне каждого конкретного человека. Формируется замкнутый круг, когда особенности самосознания постсоветского украинца не позволяют ему активно содействовать социальным изменениям в стране, поддерживать и реализовывать новые возможности социальных взаимоотношений, которые появились сегодня. А с другой стороны — слабая реализация качественных, а не только формально-количественных демократических преобразований не способствует активному становлению нового социального самосознания украинского гражданина. Более того, трудности переходного периода усугубляют ситуацию, способствуя появлению новых, не лучших черт и характеристик. И в данных условиях, к сожалению, власть ведет себя так, как ей позволяют это делать ее граждане.

Рассмотрение проблематики развития демократических процессов, возможностей формирования полноценного гражданского общества в нашей стране и функционирования современной модели реализации социально-контрольного процесса в обществе, предполагает обращение к изучению ценностей и социальных приоритетов, характеризующих возможности развития данных процессов. Как теоретическое обоснование логики нашего анализа мы используем позиции теории Р.Инглхарта, обнаружившего “поразительно сильные зависимости между макроуровневыми характеристиками — такими как стабильная демократия и микроуровневыми — такими как наличие между индивидами доверия, терпимости, как значимость для них постматериальных ценностей и субъективное благополучие” [2, с.16].

В результате масштабного и многомерного исследования, охватившего многие страны, Р.Инглхарт выделил так называемые “материалистические” ценности, когда упор делается прежде всего на экономической и физической безопасности, и “постматериальные” ценности, когда на первый план выдвигаются приоритеты качества жизни.

Ключевой идеей теории является понимание того, что прогрессивные изменения в обществе предполагают, что “нормы индустриального общества с их нацеленностью на дисциплину, самоотвержение и достижения уступают место все более широкой свободе индивидуального выбора жизненных стилей и индивидуального самовыражения. Сдвиг от “материалистических” ценностей с упором на экономической и физической безопасности к ценностям “постматериальным” с упором на проблемах индивидуального самовыражения и качества жизни наиболее полно документированный аспект данной перемены” [2, с.10]. Это обуславливает изменение мироотношения людей, когда человек становится менее готов принять человеческие издержки, с которыми сопряжены бюрократия и жесткие социальные нормы. Такое общество характеризуют упадок “иерархических институтов и жестких социальных норм и расширение сферы индивидуального выбора и массового участия... сдвиг в преобладающих нормах и мотивациях, лежащих в основе поведения людей” [2, с.11–12].

Как справедливо заметил Р.Инглхарт, “перемены в мироотношении (worldviews) людей, глубинные и массовые, изменяют облик экономической, политической и социальной жизни: трансформируются политические и экономические цели, религиозные нормы и семейные ценности, а эти изменения \в свою очередь влияют на темпы экономического роста, на стратегические установки политических партий и на перспективы для демократических институтов...” [2, с.6].

Эта мысль может быть выделена как ключевая идея, интересующая нас в связи с рассмотрением вопроса о возможности становления новых социальных отношений, перспектив становления гражданского общества и становления новой модели реализации социального контроля в нашем обществе. Отметим, что данные изменения могут быть показателем ситуации в государстве, индикатором демократических преобразований.

Прогрессивные изменения в обществе, демократизация социальных отношений, формирование равноправных социальных агентов предполагают с необходимостью переход к новым нормам и ценностям социального поведения. Поэтому целесообразно проанализировать степень присутствия в нашем обществе ценностей и приоритетов, характерных для демократически развитых государств.

Степень развитости и специфику проявления постматериалистических ценностей в нашем обществе можно выделить как фактор, характеризующий социальную ситуацию в стране, индикатор демократических преобразований, как предвестник демократических перспектив реализации социальных отношений, становления полноценного гражданского общества, качественных изменений социального самосознания конкретной личности. Постматериалист не является нематериалистом и тем более антиматериалистом. Появление постматериализма свидетельствует о смене приоритетов сознания и поведения.

Для исследования ценностных демократических приоритетов в нашей стране мы использовали тестовый вопрос Р.Инглхарта, позволяющий сопоставить материалистические и постматериалистические тенденции в обществе, гипотетически предполагая, что преобладание материалистических тенденций по результатам исследования в Украине будет максимальным. Респондентам были предложены следующие вопросы: а) «Если бы Вам пришлось выбирать, то что из предложенного ниже Вы сочли бы

наиболее важным?”, б) “А что было бы вторым по значимости?”. Напомним, что по теории Р.Инглхарта преобладание ответов, связанных с ценностями экономической и физической безопасности, свидетельствует о материалистическом выборе. С постматериалистическим выбором связаны ценности, выдвигающие на первый план приоритеты качества жизни.

Результаты всеукраинского социологического опроса, проведенного отделом социальной психологии Института социологии НАН Украины (рук. Н.А.Шульга) совместно с Центром “Социс” (январь 2001 г., выборка – 1200 чел.) продемонстрировали наличие в современном украинском обществе не только материалистических позиций. Это позволило нам выделить четыре группы по специфике сделанных респондентами ценностных приоритетных выборов. Такое разделение является, на наш взгляд, более оптимальным для общества переходного периода, характеризующегося отсутствием устоявшихся, четких критериев и рамок.

1 группа – “полные материалисты” (М–М), включившая лиц, сделавших материалистический выбор в обоих случаях;

2 группа — “продвинутые материалисты” (М–П), в первом случае материалистический выбор, а во втором — постматериалистический;

3 группа — “постматериалисты” (П–М), первый выбор – постматериалистическая альтернатива, второй – материалистическая;

4 группа — “продвинутые постматериалисты” (П–П), оба выбора постматериалистические.

Результаты распределения ответов формируют следующую картину соотношения респондентов по выделенным четырем группам.

Таблица 4

Типология ценностных приоритетов (%)

Полные материалисты	Продвинутые материалисты	Постматериалисты	Продвинутые постматериалисты
1 группа (М–М)	2 группа (М–П)	3 группа (П–М)	4 группа (П–П)
49,2	27,1	21,3	2,4

Таким образом, можно отметить, что, несмотря на то что наибольшая группа — группа “полных материалистов” составила 49,2% от общего числа опрошенных, больше половины респондентов сделали сегодня хотя бы один постматериалистический выбор в своих ценностных предпочтениях, что составляет 50,8%. Гипотетически, результаты анализа позволили обнаружить наличие сегодня в украинском обществе и экзотической “продвинутой” группы (П–П), на существование которой первоначально мы не рассчитывали совсем.

Развивая рассмотрение этих оптимистических тенденций, интересно было бы увидеть за ними, каков же реальный субъект, который, на наш взгляд, может послужить опорой для украинского общества на пути расширения демократических преобразований и перспектив включения социально-контрольных механизмов гражданского общества.

Анализ социологического материала свидетельствует о значительной связи между локус-контрольными особенностями и приоритетом ценностного выбора. Группу “полных материалистов” (М–М) характеризует ярко выраженная внешнеконтрольная направленность (экстернальный локус контроля), тогда как в группе “продвинутых материалистов” (П–П) преобладает интернальная локус-контрольная тенденция, 41,4% полагают, что “их жизнь зависит в большей степени от них самих, чем от внешних обстоятельств”. Вторая (М–П) и третья (П–М) группы

преимущественно дали промежуточный выбор по локус-контрольной шкале.

Анализ значимости связи с позицией “зависимость от властной элиты” дал негативный результат. Следовательно, можно полагать, что ценностные приоритеты тесно связаны с социально-психологическим уровнем самореализации, который в свою очередь является опосредующим звеном, связанным с показателем “властной зависимости”.

Интересная картина распределения ценностных групп была получена по региональному признаку. Выделение четырех регионов Украины — Юг, Центр, Запад, Восток выявило такие тенденции: материалистические ценности наиболее выражены в Южном и Восточном регионах, а постматериалистические тенденции нарастают от центральных к западным областям. Западный регион представлен наибольшим количеством “продвинутых материалистов”, что составило 37,9% от общего числа представителей данного региона.

Тенденция к постматериалистическим выборам значимо нарастает с повышением уровня образования респондентов, хотя слабо связана с родом занятий и материальным уровнем жизни.

Значимой оказалась связь по признаку отношения к “обществу, в котором я живу”. Если “полные материалисты” в основном “не задумываются над этим” — 41,4% ответивших, то во 2-й и 3-й группах многие характеризуют общество, в котором живут, как “мое общество” (39,4% и 40,2% соответственно). Показательной является ориентация 4-й группы (П-П). Большинство выборов в данной группе было сделано в пользу позиции, характеризующей общество, в котором живут, как “чужое для меня общество”.

Очень значимым в данном отношении является рассмотрение вопросов, связанных с возможностями осуществления контрольных функций.

Если материалисты как приоритетные способы контроля за деятельностью властных структур выделили в

первую очередь “участие в референдумах” — 50,6%, реализацию контроля “через СМИ” — 50%, “участие в выборах” — 47%, то группы постматериалистов как наиболее действенные способы контроля выделили “международные организации” — 36,4% и “гражданские организации” — 36,4%, что свидетельствует об их готовности к реализации новых социальных отношений в обществе, обеспечивающих привлечение структур гражданского общества к социально-контрольному процессу.

Показательным является и выбор “организаций, способных реально защитить Ваши интересы в случае нарушения Ваших прав”. Выбор постматериалистов однозначен — это “международные организации”. То есть можно констатировать, что представители данной группы сегодня не видят в своей стране таких сил, которые могли бы реально, объективно и непредвзято отстаивать интересы своего гражданина. К такому выводу их приводит высоко поднятая рамка своих критериев.

Показатель материалистичности — постматериалистичности ценностных ориентаций имеет и ярко выраженные возрастные отличия. Группа “полных материалистов” включает наибольшее число лиц в возрасте после 55 лет — 63,3%, во второй группе (М–П выбор) преобладают люди среднего возраста (30–55 лет), в третьей и четвертой — лица в возрасте до 40 лет.

Таким образом, можно констатировать определенные надежды на позитивные перемены в нашем обществе в связи с выходом на социально-политическую арену “нового поколения”, способного привнести в нашу действительность новые идеи и ценности, установки и приоритеты демократического переустройства, позволяющего изменить характер социальных отношений в стране, пересмотреть роли и функции социальных агентов, внедряя новые правила и нормы социального взаимодействия. Это в результате позволит прийти к реализации в обществе новой модели социально-контрольного механизма, рас-

ширяющей социально-контрольные возможности, под-ключая к их реализации новых социальных агентов.

Можно говорить о формировании определенных базисных условий для изменения характера социальных отношений в украинском обществе, создания возможностей для реализации современной модели социально-контрольного механизма. Данные результаты свидетельствуют о вызревании личностного демократического потенциала, о пересмотре ценностно-нормативных оснований социальных взаимоотношений в обществе, постепенном преодолении социальной зависимости, качественном сдвиге в социальном самосознании и предполагает активное вовлечение гражданского общества в данный процесс.

Литература

1. *Буйвол Б.А.* Социальный контроль и его воздействие на поведение личности: Автореф. дис. — К., 1973. — С. 3, 5.
2. *Инглхарт Р.* Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющееся общество // Полис. — 1997. — № 4.

Д. Фіонік

ПОВСЯКДЕННІ СВІТИ ТА ПОВСЯКДЕННІ ДИСКУРСИ

Феномен повсякденності

У.Джемс говорив про існування різних світів досвіду, єдиним критерієм реальності яких є наша психологічна переконаність, віра в їхнє реальне існування. Він описував світ фізичних об'єктів, світ наукової теорії, світ релігійної віри тощо.

А.Шюц розвинув цю думку і описав ще один феномен — світ повсякденності. Він вважав, що кожен із таких світів — певний когнітивний стиль. А.Шюц виокремлює низку елементів когнітивного стилю загалом і, зокрема, такого його різновиду, як світ повсякденності [1].

По-перше, це специфічна напруженість свідомості. Щодо повсякденності, то зрозуміло, що повсякденний діяч принаймні не повинен перебувати в стані сновидіння, оскільки сновидіння — окрема сфера досвіду.

По-друге, особливе “*epoché*”, тобто утримання від теоретичних суджень чи сумнівів. А коли йдеться про повсякденність, утримання від сумнівів у тому, що інтерсуб'єктивна реальність реальна (ця тавтологія в даному випадку має право на існування).

По-третє, домінуюча форма активності — мислення, фізична діяльність, емоційна активність тощо. А.Шюц вважає, що повсякденному діячеві притаманна така діяльність, яка полягає у висуванні проектів та їх реалізації. Він говорить головним чином про трудову діяльність.

По-четверте, це специфічна форма особистісної включеності. В повсякденності відбувається найбільш повна включеність діяча.

По-п'яте, особлива форма соціальності. В цій якості в умовах повсякденності виступає інтерсуб'єктивний світ:

інтерсуб'єктивно структурований світ соціальної дії та комунікації, взаємодії.

По-шосте, кожному когнітивному стилю притаманне власне відчуття часу. Повсякденність має власний “стандарт” часу.

Такі виокремлені А.Шюцем елементи когнітивного стилю, в даному випадку — повсякденності.

Кількість світів повсякденності

Тлумачення когнітивного стилю повсякденності викликає одразу ж низку запитань, які ставлять під сумнів феномен, ретельно описаний австрійським дослідником. Наприклад, чи можна говорити про єдиний когнітивний стиль, якщо різні повсякденні діячі по-різному (в межах власного життєвого світу чи буденного досвіду) відчують плинність часу, по-різному включені в діяльність (зокрема трудову), перебувають у різній “формі активності”, по-різному бачать інтерсуб'єктивний світ?

Єдине, що не можна заперечити, так це те, що всі повсякденні діячі мають спільне “єросче”, яке стримує їх від сумнівів у тому, що інтерсуб'єктивна реальність реальна. В іншому випадку повсякденний діяч перетворюється або на філософа, або на божевільного і залишає межі описаного когнітивного стилю.

Джерелом сумніву тут є словосполучення “всі повсякденні діячі” (а чи “всі повсякденні діячі” однаково відчують час, чи всі вони мають однаково переважаючу форму активності?). Ясно, що не всі однаково. І тому, якби ми говорили про спільноту ченців в одному монастирі, в яких спільні і час, і трудові ритми, і форма активності тощо, то проблем би не було. Але ж у контексті повсякденності ми говоримо про будь-які соціальні групи... І, можливо, саме тому повсякденність залишається лише загальною теоретичною конструкцією.

В той же час уникнути суперечностей вельми просто: досить визнати, що єдиної повсякденності не існує, а

натомість існує множина повсякденностей. Більше того, зрозуміти феномен повсякденності легше, коли йдеться про відмінності однієї повсякденності від іншої, коли виникають труднощі перетину повсякденностей, виникає конфлікт між цими світами. Між іншим, це не раз ставало інтригою художніх творів, наприклад, “Пігмаліон” Б. Шоу або “Собаке серце” М. Булгакова. Повсякденності Шарикова і професора Преображенського являють собою різні світи.

Знайти відповіді допомагає сам А. Шюц. Він не говорить про розмаїття повсякденностей, але поняття кількості іманентно присутнє в його тексті, коли, зокрема, він говорить про діалект повсякденності. Тому що діалект, за Шюцем, є мовою “ми-групи”. Але ж “ми-груп” може бути багато. Звідси логічно зробити висновок, що кожна повсякденність має свій діалект, який є одним з конституюючих елементів знання повсякденного світу (тут і далі знання повсякденного світу і сам повсякденний світ — синоніми).

Описуючи походження соціального знання, А. Шюц говорить: “Лише дуже мала частина знання про світ народжується в особистому досвіді. Більша частина має соціальне походження і передається друзями, батьками, вчителями, вчителями вчителів. Мене вчать не тільки визначати навколишнє середовище (тобто типові риси щодо природного аспекту світу, що його сприймає “ми-група” як самоочевидну сукупність усіх до певного моменту достеменних речей, котрі, проте, завжди можуть бути поставлені під сумнів), але й будувати типові конструкції, відповідні системі релевантностей, співвідносних анонімній уніфікованій точці зору “ми-групи”. Сюди належать способи життя, способи взаємодії з середовищем, практичні рекомендації по використанню типових засобів задля досягнення цілей у типових ситуаціях. Типізуючим медіумом *par excellence*, за допомогою якого передається соціальне знання, є словник та синтаксис повсякденної мови. Діалект повсякденності — це, як правило, мова

імен, речей та подій. А будь-яке ім'я передбачає типізацію та узагальнення в світлі системи релевантностей, переважаною в лінгвістичній “ми-групі”, яка вважає річ досить значною, щоб знайти для неї особливий термін” [2].

Отже, відштовхуючись від розмаїття “ми-груп”, констатуємо, що кожна з них має свій діалект, який в свою чергу є медіумом соціального знання. Оскільки ми говоримо про множину повсякденностей, то ще раз зауважимо, що ці діалекти є основними конститууючими елементами різних повсякденностей. За термінологією І.Гофмана [3], повсякденність — театр, повсякденний діяч — актор, а “діалект повсякденності” — сценарій. Як тут не згадати М.Хайдеггера, який казав, що мова — це дім буття.

Що ж являють собою ці діалекти? Під діалектом, як правило, розуміють різновид мови, відмінний від загальноживаного літературного канону. Таким чином, перед нами постає канон. А що таке літературний канон і що таке мова? Адже в нашому контексті під мовою можна розуміти будь-яку знакову систему (манеру поведінки, стиль одягу тощо). Деякі труднощі виникають і в разі, коли специфічні мовні системи перебувають у межах літературного канону і називати їх діалектами дещо незручно (наприклад, наукова мова). Тому, здається, доцільніше користуватися поняттям дискурсу, пам'ятаючи, що йдеться про шюцевський діалект, за яким мерехтить загадковий канон (еталон мови і, зрештою, еталон світу).

Дискурс як діалект повсякденності

Існує кілька визначень дискурсу, хоча саме слово іноді використовується без будь-яких визначень, як синонім дискусії. За Ю.Хабермасом, дискурс — діалог аргументацій. Лінгвісти вважають, що дискурс — це певна смислова єдність, спосіб та стиль мислення. Один із соціологічних словників дає таке визначення: дискурс — певна сфера використання мови, єдність якої зумовлена наявністю спільних для багатьох людей установок [4].

Це визначення тяжіє до дефініції дискурсу М.Фуко [5]. Отже, будь-яка стилістично-смілова єдність є дискурс, є сфера використання мови. Дискурсів стільки ж, скільки можна виявити стилістично-смілових єдностей: дискурс правового суспільства, дискурс ринкових відносин, дискурс свободи слова. Крім того, стилістична єдність як така також є дискурсом (наприклад, сленг). Тобто дискурс — це субмова, варіація мови.

Як зазначалося, люди породжують інтерсуб'єктивну реальність (передають її та змінюють) у процесі спілкування, яке, враховуючи панмовну природу свідомості, відбувається за допомогою мовних дискурсивних практик. Кожна повсякденність має власну мову (дискурс) і власні дискурсивні практики. І тут важко не побачити, що кожний дискурс являє собою певну символічну побудову, оскільки встановлює ієрархію символів та ієрархію цінностей. Відому тезу структуралістів про те, що не людина проговорює мову, а мова проговорює людину, можна перефразувати: не людина проговорює дискурс, а дискурс проговорює людину. Тому що дискурс містить у собі ті чи інші символи, цінності, установки і навіть технології (програми) мислення — все, що в мові розкидано, розчинено, в дискурсі — структуровано.

Повсякденний діяч мешкає у вирі дискурсів і розглядає цей вир крізь призму власного дискурсу (дискурсів), повсякденного діалекту. А неповноцінна природа діалекту потребує канону. Здається, таким каноном виступає якась недосяжна ієрархія самих дискурсів — загальноусталений еталон інтерсуб'єктивності, еталон світу. У взаємному зіставленні канону і діалекту створюється символічний універсум.

Символічний універсум

Символічний універсум (універсум символів) — ієрархічна структура дискурсів. Ця складна будова включає в себе, крім реальності повсякдення, інші квазіреальності (такі, наприклад, як правові, наукові та релігійні концеп-

ції). Квазіреальності також конституюються дискурсами, але вже не повсякденними, а експертними. Коли повсякденний діяч одягає вбрання експерта (лікаря, юриста, філософа, поета, священника), він перетворюється на носія експертного дискурсу, який здебільшого підтримує існуючий універсум. Умовною межею між повсякденним дискурсом та експертним є інституціоналізація — інституціоналізований повсякденний дискурс перетворюється на експертний.

Однією з рис цього універсуму є його постійна зміна. Повсякденні дискурси перетинаються з експертними, і навпаки. В цьому процесі відбувається конструювання соціального знання. Іноді найглибші наші переконання є ні що інше, як соціальні конструкції з багатовіковою історією. Так, за свідченням С.Кримського, у XI ст. в Європі виникає усвідомлення романтичної любові. У XIV ст. люди помітили... особистість. У XVI ст. з'являється нація. У XVII ст. акцентується дитинство і водночас формується сучасна статеві мораль¹. За свідченням М.Фуко, у XVIII ст. виникає психіатрія як медична дисципліна [6].

Варто наголосити, що всі найважливіші етапи соціокультурної динаміки пов'язані зі зміною ієрархії дискурсів, а відтак зі зміною символічного універсуму. Зокрема, релігійний дискурс поступився місцем науковому.

Відкритим залишається питання про походження самих ідей і дискурсів. Що їх народжує? Ми вже говорили, що медіумом реальності є мова. Тому цікаво розглянути, що відбувається з мовою під час зміни конструкції символічного універсуму. З огляду на те, що ми нині саме переживаємо таку трансформацію, зробити це вельми доцільно. Філолог В.Костомаров, говорячи про зміну мови в контексті руйнації ідеології, пише: “Найзагальнішою

¹ Взято з авторського курсу лекцій для аспірантів професора С.Б.Кримського, прочитаних навесні 2000 р. в Інституті філософії ім. Г.Сковороди НАН України.

характеристикою живих процесів, що спостерігаються в літературній мові сьогодення, не можна не визнати демократизацію. Найяскравіше демократизуються такі сфери літературного спілкування, як масова комунікація, включаючи сюди письмову мову періодики” [7]. “Демократизація” — це в даному випадку відсутність єдиного літературного канону, яка з демократією не має нічого спільного. І сам В.Костомаров погоджується з тим, що літературний канон зникає. Він зазначає, що літературна мова стає менш визначеною та обов’язковою; літературний стандарт стає менш стандартним. “Певною мірою повторюється ситуація 20-х років”, — пише він, відсилаючи нас до минулого етапу зміни символічного універсуму. А, пригадуючи ситуацію 20-х років, можна зробити висновок, що після зникнення одного канону з’являється інший.

Те ж саме відбувається і з “підмовами” — дискурсами. Зруйнована ієрархія дискурсів (дискурси соціалізму, робітничого класу, рівності тощо) поступово змінюється іншою ієрархією дискурсів (права, демократії, підприємництва, свободи слова тощо). Релігійний дискурс, який ще не так давно був у радянському просторі аутсайдером, змінив свій статус, отримавши широке визнання. Отже, народжується новий канон.

Так звідки ж за лічені роки з’явилися у нас підприємці, демократи, ліберали, екстрасенси та інші експерти, яких за радянських часів не було (чи майже не було, або начебто не було)? Як пояснити, наприклад, появу ворожки як професії, офіційно зареєстрованої в Україні в 90-х роках?

Архів соціального знання

Трансформація символічного універсуму спричинила вибух дискурсів, латентних за радянських часів. При цьому певна кількість дискурсів мала експертний характер, хоча саме в експертному середовищі за радянських часів їх не існувало. З цього можна зробити принаймні

один висновок: повсякденність мала в собі архів дискурсів, які розгорнулися за сприятливих умов. Певна річ, можна припустити, що вони прийшли ззовні. Але досвід підказує, що ці дискурси існували в латентному стані саме в цьому суспільстві. Досить пригадати “кухонні розмови” радянської інтелігенції.

Звичайно, “інтелігентними розмовами” можна пояснити появу лише обмеженого кола дискурсів. Проте інтелігентність є характеристикою окремого світу повсякденності. Поруч з ним існують інші світи повсякденності, в яких відповідно заархівовані інші дискурси, котрі своєю чергою також були актуалізовані у пострадянських суспільствах. Поступово “нові” дискурси створили власну структуру. Це був (і є сьогодні) процес боротьби дискурсів за вище місце в складній ієрархічній структурі. Дискурси національної ідеї, свободи слова, права, підприємництва, демократії інституціоналізовані і мають сьогодні ознаки канонічності. А вчора вони мали характер буденних розмов, скажімо, про політику. Також з часом народжується новий мовний канон, про який говорять філологи (і, до речі, процеси, які відбуваються в українській мові саме сьогодні, віддзеркалюють боротьбу за літературний канон).

Отже, відбувся і відбувається процес трансформації символічного універсуму: зник один канон, натомість з’явився інший. Новий канон — учорашній діалект одного зі світів повсякденності. І тут постає запитання: скільки існує світів повсякденності, яка кількість можливих канонів у них закладена? Це, здається, може стати предметом окремих досліджень.

Отже, зі сказаного можна зробити кілька висновків. По-перше, архів соціального знання закладений у повсякденності і можливий завдяки множині повсякденних світів та відповідно великій кількості повсякденних дискурсів. По-друге, один зі світів повсякденності в процесі трансформації символічного універсуму постачає канонічні дискурси, включаючи мовний літературний канон.

По-третє, дискурси відіграють вирішальну роль при конструюванні інтерсуб'єктивної соціальної реальності.

Література

1. Григорьев Л.Г. “Социология повседневности” Альфреда Шюца // Социологическое исследование — 1988. — № 2. — С. 123–128.
2. Шюц А. Структура повседневного мышления // Социологическое исследование. — 1988. — № 2. — С. 132.
3. Хайнц А. Интеракция, идентификация, презентация — СПб.: Алетейя, 1999. — С. 187–246.
4. Социологический словарь / Пер. с англ. под ред. Ерофеева С.А.— Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1997. — С. 76.
5. Фуко М. Воля к истине. — М: Магистериум М Касталь, 1996. — С.47–97.
6. Фуко М. История безумия в классическую эпоху. — СПб.: Университетская книга, 1997. — С. 455–500.
7. Костомаров В.Г. Языковой вкус эпохи. — С.-Петербург: Златоуст, 1999. — С. 5.

ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК ПРОБЛЕМА СОЦІОЛОГІЧНОГО ТЕОРЕТИЗУВАННЯ

Ідентичність як феномен існувала завжди (принаймні, відтоді як людина стає активним агентом суспільного життя). Проте не завжди вона була проблемою. З більшою чи меншою часткою впевненості можна стверджувати, що в традиційному суспільстві ідентичність не була проблемою навіть на рівні повсякденного життя. Цьому є кілька причин:

– низька соціальна мобільність, яка не дає можливості змінити соціальний статус, а відтак і соціальну ідентичність¹;

– традиція, що регулює повсякденну поведінку, охоплює майже всі сфери життя, не залишаючи простору для саморефлексії;

– традиційне суспільство закрите, воно не допускає чужих, що не дає змоги ідентифікувати себе як “відмінних” від інших.

Актуалізація ідентичності як соціокультурної проблеми, а значить, і проблеми теоретичної соціології, є незаперечною. На нашу думку, актуальність можна розглядати у трьох вимірах: політичному, повсякденному та науковому.

У політичному вимірі багато говориться про глобалізацію, “глокалізацію”, мультикультуралізм, самотність національних культур та ін. Отже, справді, в процесі переходу сучасного індустріального, модернового суспільства до постіндустріального та постмодерного (або “пізньо-

¹ Поняття ідентичності не зводиться до соціального статусу. Але в суспільстві з чітко визначеною соціальною структурою статус є одним із найважливіших ідентитетів.

модерного”) з’являється багато суспільних груп та рухів (побудованих, що важливо, більшою мірою на культурній, а не на стратифікаційній основі), які прагнуть посісти свою нішу в мультикультурному просторі. Одні роблять це більш наполегливо (феміністки), інші — менш (кришнаїти). В цьому відношенні теоретичне (або й практичне) обґрунтування ними свого права на здобуття цієї ніші — це і є визначення ними своєї ідентичності. Тобто ідентичність — це своєрідна ідеологія нових (або добре забутих старих) груп та рухів. Ще більше політичне значення, ніж феміністки, рейвери чи гомосексуалісти, мають національні спільноти. Адже національна ідентичність — це традиційна ідентичність, вона більше за будь-які інші укорінена в структурі суспільної свідомості. Це означає, що саме на національних почуттях грають політичні лідери, (переслідуючи часто зовсім не національні інтереси) з метою керування масами людей. До чого це призводить — можемо бачити щовечора у репортажах з “гарячих” точок. Водночас у світі, що має тенденцію до глобалізації, є справді важливим для національних спільнот, особливо невеликих, зберегти свою ідентичність. Так чи інакше, кого б ми не вважали творцем національної ідентичності — націю чи її лідерів — на прикладі етнічної проблематики можна бачити, наскільки актуальною є проблема ідентичності в політичному відношенні. А політика, попри свою все більш віртуальну форму, є тим, що безпосередньо впливає на життя кожного.

З цього випливає, що повсякденне життя людини тісно пов’язане з політичним контекстом. Тоді цілком впевнено можна сказати, що колізії політичного самовизначення націй чи культурного самовизначення груп мають величезний вплив на повсякденне життя. Тобто людина в процесі соціальної взаємодії втягнута в різні групи, що змушує її так чи інакше визначати свою ідентичність (або визнавати її). З точки зору глобальних цивілізаційних змін можна говорити про те, що логіка переходу до постмодерного суспільства характеризується, крім усього

іншого, зростанням рівня саморефлексії. Це викликано не стільки моральним одужанням суспільства, скільки потребою орієнтації в різноманітних ситуаціях. Річ у тім, що сучасна людина може швидко змінювати культурні контексти на відміну від традиційної людини, яка переважно більшість життя перебуває в одному культурному середовищі. Ці зміни вимагають пристосування, тобто рефлексії з приводу власної ідентичності. Водночас саморефлексія може передувати, визначати входження індивіда в соціальну групу — тоді можна говорити про *людину діючу*, про суспільство, де визначальною є культурна диференціація, про суспільство вільного вибору. Але як би ми не розглядали індивіда — як пасивного члена соціальних груп чи як активну особу — все одно проблема ідентичності є важливою для повсякденного життя.

В теоретичному, науковому вимірі актуальність цієї проблематики не варто зайвий раз доводити. Соціологічна наука не може поліпшити життя людей згідно з контівським проектом, але ми не можемо залишити поза увагою сучасні нагальні проблеми політичного та повсякденного життя. Інтерпретаційний розум, як його розуміє З.Бауман [1], пристосований саме до вивчення найрізноманітніших ідентичностей *такими, якими вони є*, без наміру впливати на них. Тут зайві побоювання стосовно того, що в такому разі соціологія може перетворитися на дескриптивну культурологію, адже існує дуже багато прогалин у теоріях ідентичності, над якими слід ретельно попрацювати. Втім, соціологічна наука зараз має визначити свою власну ідентичність, власну природу. Виклик постмодерну надає соціальним наукам шанс звільнитися від законодавчого розуму на користь розуму інтерпретативного. Саме інтерпретативний розум має задовольнити те, що З.Бауман називає “попитом на культурне посередництво та вміння перекласти з мови однієї культури на мову іншої” [2]. Таким чином, аналіз ідентичності становить незаперечний соціологічний інтерес та надає неабиякі можливості для інтерпретації.

В соціології проблема ідентичності набувала актуальності в прямій залежності від суспільно-історичного контексту. Так, наприклад, підвищення інтересу до ідентичності спостерігалось в США в другій половині 40-х років, які після війни стали країною іммігрантів, чия національна ідентичність потребувала наукового пояснення. В середині 60-х років проблема ідентичності в американському та інших західних суспільствах знову стає актуальною, але це вже не стільки національна, скільки міжпоколінна ідентичність, яка знаменує появу численних субкультур та контркультур у, здавалося б, стабільному суспільстві. (Це, до речі, є однією з важливих причин глибокої кризи функціоналістської парадигми в соціології). В 90-х роках численні меншини, утворені за найрізноманітнішими ознаками (від національних до статеворієнтаційних) розпочинають свою боротьбу за ідентичність. Англійські соціологічні журнали часто мають окрему рубрику, присвячену національній ідентичності (адже саме національна ідентичність має найбільший суспільний резонанс). Дискусії щодо теоретичних проблем цього феномена майже зникли з їхніх сторінок. Мабуть, можна казати про *переважання емпіричного рівня аналізу ідентичності*.

Вітчизняна періодика також викладає проблеми переважно національної ідентичності. Це насамперед пов'язано із актуальністю етнопонаціональної проблематики в період спроби створення мультикультурного простору в нашому суспільстві, що трансформується. Окремою темою тут є вивчення механізмів ідентифікації в кризовому пострадянському суспільстві, порівняння ідентичностей доби “розвиненого соціалізму” та розвиненого капіталізму. В цих статтях автори зосереджуються на адаптації індивіда до структурних змін останнього десятиріччя. Механізмам культурної ідентифікації присвячені праці Л.Іоніна [3], але вони — скоріше виняток з правил. Адже більшість авторів акцентують увагу на емпіричному дослідженні соціальної ідентифікації та ідентичності в кризо-

вому суспільстві, залишаючи осторонь теоретичний аспект проблеми. А теоретичні незгодження є такими, що *неможливо говорити про існування цілісної, несуперечливої теорії ідентичності*. Можна говорити про теоретичні конструкти, які висвітлюють той чи інший аспект проблеми і ґрунтуються передовсім на світоглядних позиціях авторів.

Сучасні теорії ідентичності. Розглянемо коротко п'ять найбільш впливових напрямів, у рамках яких зараз вивчається феномен ідентичності: психоаналіз та неофрейдизм; теорія соціальних репрезентацій; символічний інтеракціонізм; теорія соціальної ідентичності; теорія самокатегоризації.

Психоаналітичні концепції ідентичності. Психоаналітична традиція, починаючи від Е.Еріксона, розглядає ідентичність як стан психічного життя індивіда; стверджує неперервність ідентичності в просторі та часі; вивчає ідентичність окремо від існуючих у суспільстві культурних зразків.

У цьому відношенні розуміння З.Фрейда, засновника психоаналізу, можливо, більш придатне до соціологічного аналізу, адже в нього ідентифікація пов'язана з бажаним об'єктом, зі зразком. А саме конструювання власної ідентичності за допомогою існуючих зразків і є основою сучасного розуміння феномена ідентичності.

Дослідження феномена ідентичності в рамках теорії соціальних репрезентацій. Теорія соціальних репрезентацій С.Московічі [4] та його послідовників розуміє ідентичність так:

– ідентичність розглядається як соціальна репрезентація, тобто як соціальний конструкт;

– ідентичність може змінюватися відповідно до зміни соціальних факторів, але питання про можливість вільного вибору індивідом власної ідентичності не ставиться¹;

¹ На думку П.Бергера, питання про волю та вільний вибір є ненауковими та не може вирішуватися в рамках наукових теорій.

– ідентичність є об'єктивною системою, яка відображає існуючу соціальну структуру (а відтак, мабуть, і аксіонормативний порядок), тобто сама є структурним, комплексним утворенням, а не станом;

– незрозумілим є питання про можливу кризу ідентичності як результат різкої зміни сукупності соціальних репрезентацій внаслідок появи нових, нетипізованих культурних зразків;

– макроструктуралізм даної концепції полягає в тому, що ідентичність розуміється не як взаємодія індивіда з різними культурними групами, а як результат взаємодії (чи, навіть, протистояння) по вісі індивід — суспільство.

Вивчення ідентичності в символічному інтеракціонізмі. Для всіх вчених даної орієнтації характерне:

– розуміння колективної і особистісної ідентичності як соціального феномена, соціального тому, що в її конструюванні беруть участь люди, з якими взаємодіє індивід, або групи (якщо ми говоримо про колективну ідентичність);

– мікрорівень аналізу визначає розуміння ідентичності як процесу або результату взаємодії зі “значущими іншими” та “узагальненими іншими”, а не з існуючою соціальною структурою, як це було в теорії соціальних репрезентацій;

– ідентичність не є даністю, вона може змінюватися в процесі інтеракції;

– питання про взаємозв'язок макросоціальних змін та змін ідентичності не ставиться.

Процесуальний інтеракціонізм в особі Р.Дженкінза наголошує на тому, що:

– ідентичність може розумітися “...скоріше як процес встановлення меж, ніж самі межі” [4];

– існує зовнішньо-внутрішня діалектика ідентифікації (що можна зрозуміти як спробу подолання одвічної суперечності соціальних наук між суб'єктом та об'єктом);

– необхідно розрізнити віртуальну та номінальну ідентичність (що дає можливість зрозуміти вплив ідентичності та поведінки).

Рольова теорія наголошує на тому, що:

– засвоєння ролі із необхідністю породжує відповідну ідентичність (можливо, це спрощення, але сутність полягає в цьому);

– з огляду на те що індивід має певний рольовий набір, він має і певний набір ідентичностей;

– по суті, рольова теорія зводить ідентичність до певної соціальної ролі, залишаючи індивіду лише один вибір — настільки зливатися з роллю.

Таким чином, мікросоціологічний підхід надає широкі можливості для подальшого аналізу, незважаючи на існування в ньому різних шкіл та напрямів.

Дослідження ідентичності в когнітивній психології. Теорія соціальної ідентичності. Теорія самокатегоризації.

Незважаючи на назву, теорія соціальної ідентичності Х.Таджфела, на нашу думку, є таким же несоціологічним поясненням ідентичності, як і психоаналітичні концепції, тому що незалежно від культурного “наповнення” життя групи існує міжгрупова дискримінація та якісь незмінні внутрішньогрупові процеси. *Психоаналітики пояснюють це процесами, що відбуваються у шарі несвідомого, когнітивісти — процесами, які мають свідому природу, але ні перші, ні другі не мають точок перетину із соціокультурним контекстом.*

Навіть, якщо йдеться про соціальну ідентичність, коли індивіди взаємодіють як члени спільнот, ми можемо казати про соціальну форму взаємодії, але про її психологічний зміст. Адже людина сприймає іншого (в момент актуалізації соціальної підсистеми) як члена іншої групи *не з погляду культурного змісту цієї групи, а з погляду того, що вона просто інша.* Звичайно, процеси категоризації, ідентифікації та порівняння мають базуватися на якихось соціальних зразках, але теорія соціальної ідентичності не пояснює цього.

Водночас теорія соціальної ідентичності чітко розрізняє особистісну та соціальну ідентичність як належність до групи (мабуть, автор розуміє під цим і референтні групи, до яких індивід не належить безпосередньо).

Структура ідентичності не є статичною. Людина постійно здійснює акти категоризації, ідентифікації та порівнювання та у разі незадоволення своєю інгрупою може змінити свою ідентичність, а отже, і склад ідентичності. Це твердження має особливе значення в мультикультурному суспільстві, а можливість зміни структури ідентичності є принциповим положенням у сучасних концепціях конструктивізму.

Резюмуючи коротко аналіз теорії соціальної ідентичності Х.Таджфела, можна сказати, що вона є соціологічною за формою та несоціологічною за змістом.

Внесок теорії самокатегоризації Д.Тернера до пояснення феномена ідентичності є майже таким, як і теорії соціальної ідентичності.

Як і теорія соціальної ідентичності, теорія самокатегоризації не пояснює роль соціокультурного контексту в процесі категоризації. Форма перебігу цих процесів розкрита тут ще більш детально, ніж у попередній теорії, але ця форма потребує культурного осмислення (своєрідного Wertbeziehung¹).

Розрізнення соціальної та особистісної ідентичності є методологічно необхідним для даної теорії; більше того, ці дві ідентичності перебувають у протистоянні.

Структура ідентичності має вертикальний характер (особистісна, соціальна та людська), при цьому зміна ідентичності може відбуватися на цій вісі — від більш особистісної до менш. Що ж до зміни структури ідентичності в горизонтальному напрямі (зміна однієї групової ідентичності на іншу), то теорія самокатегоризації про це не каже. Адже вона спрямована на вивчення групової поведінки та відповідно розглядає функціонування однієї групи

¹ Віднесення до цінності.

незалежно від інших. А для соціологічного розуміння це непридатне.

Таким чином, на нашу думку, теорія самокатегоризації не містить соціологічного пояснення феномена ідентичності.

Соціологічне пояснення феномена ідентичності може бути присутнім чи відсутнім у тій чи іншій теорії незалежно від психологічної бази, на якій вона побудована (мотиваційний аспект, когнітивні процеси чи щось інше). Як зазначалося, кожна теорія пояснює той чи інший аспект феномена ідентичності, тому уважне вивчення їх може стати у пригоді. Отже, *здобутки (для соціологічного аналізу) викладених теорій є такими:*

1. Психоаналіз:

- введення терміна “ідентифікація” та “ідентичність”;
- З.Фрейд першим пов’язує ідентичність із соціальними зразками.

2. Теорія соціальних репрезентацій:

- ідентичність є соціальним конструктом, який відповідає наявній соціальній структурі. При цьому макроструктурні зміни приводять до зміни ідентичності.

3. Символічний інтеракціонізм:

- ідентичність є процесом чи результатом взаємодії з іншими;
- ідентичність не є даністю, вона може змінюватися в процесі інтеракцій.

4. Теорія соціальної ідентичності:

- чітко показана структура ідентичності;
- соціальна ідентичність розглядається як належність до груп, яку (ідентичність) індивід може змінювати.

5. Теорія самокатегоризації:

- уявлення про “деперсоналізацію” та взаємовиключення соціальної та особистісної ідентичності.

Есенціалізм versus конструктивізм — дві моделі розуміння феномена ідентичності. У найзагальнішому вигляді ми будемо розуміти під “есенціалізмом” орієнтацією

на “відкриття” заздалегідь існуючої ідентичності (наприклад, істинної природи людини). “*Конструктивізм*” розуміє ідентичність не як відкриття, а як винахід, конструкт, як те, що формується протягом життя. Причому це формування не є обов’язково лінійним та телеологічним — питання про якість конструкції (ступінь її цілісності, стабільності, наявності цілі, незалежності та ін.) ми тут не ставимо.

Сучасний есенціалізм. Концепція ідентичності Ч.Тейлора. Книга Ч.Тейлора “Джерела особистості. Становлення сучасної ідентичності” побачила світ у 1989 р. й витримала чотири видання. Мета вченого — показати зв’язок сучасного морального світогляду з великою кількістю своїх неартикульованих джерел. А з іншого боку — дослідити різноманітні шляхи еволюції поняття “особистість”. Звертаючись до досліджень сучасної особистості, Ч.Тейлор прагне показати, що будь-яка концепція особистості пов’язана так чи інакше з поняттям “внутрішньої природи” людини, її духовності, яка в свою чергу пов’язана з “моральним світоглядом” [5]. Що дає нам розглянута концепція для розуміння ідентичності? З соціологічного погляду — не дуже багато. Так, є неопераціоналізована “внутрішня природа”, яка складається з історично існуючих цінностей. По-перше, можна сперечатися щодо універсальності “внутрішньої природи”, адже цінності Просвітництва не увійшли в свідомість, скажімо, африканських чи східноазійських народів. По-друге, якщо мораль є продуктом трьох джерел і виступає як структура співвідношення між цими трьома джерелами, то як можна вивчати загальні моральні цінності, якщо в кожній людини вони можуть співіснувати в різних пропорціях?

Отже, концепція Ч.Тейлора — яскравий приклад есенціалістського розуміння ідентичності як внутрішньої природи людини, яка потребує відкриття та реалізації за допомогою морального відгуку. Можна побачити, що ця концепція дещо перетинається з епігенетичною концепцією Е.Еріксона, де ідентичність розглядається як стан

психічного здоров'я, якого треба досягти. Але, на відміну від Е.Еріксона, який все-таки враховував суспільні умови, особливо великі кризи, Ч.Тейлор виходить із суто світоглядних позицій. Таким чином, він є представником есенціалізму в його первинному, чистому вигляді, який ґрунтується на світоглядних засадах. Як бачимо, для соціологічного аналізу, який не претендує на всебічне пояснення людської природи, есенціалістський підхід не має великого евристичного потенціалу.

Сучасний конструктивізм. Постмодерністські концепції ідентичності Д.Келлнера та З.Баумана. У динамічно мінливому й напруженому сучасному світі ідентичність стає дедалі більш нестабільною та слабкою. (За цих умов постмодернізм проблематизує саме поняття ідентичності, проголошуючи його міфічний та ілюзорний характер. На думку Д.Келлнера [6], має місце не зникнення ідентичності у постмодерному суспільстві, а у новий спосіб детермінована особистість. Розмаїття суб'єктивних позицій та можливостей для ідентичності у багатому світі культури створює найвищою мірою нестабільну особистість, водночас постійно забезпечуючи дедалі нові можливості для її реструктуризації. Автономний, раціональний та відповідальний суб'єкт модерну поступається місцем дисперсному, фрагментарному та розірваному суб'єкту постмодерну. Отже, теорія Д.Келлнера може видаватися дещо спрощеною, адже вона не висвітлює питання про детермінанти вибору ідентичності. Хоча, з іншого боку, постмодерністські концепції є принципово індетерміністськими. Тут для нас важливий сам підхід до розуміння ідентичності, а концепція Д.Келлнера — яскравий зразок постмодерного теоретизування. *Соціальний конструктивізм постмодерністського гатунку є найбільш відірваним від психологічного базису підходом, але й найбільш соціологічним з усіх розглянутих, якщо розуміти соціологію як інтерпретацію культурних зразків.*

За З.Бауманом, у ситуації постмодерну ідентичність агента не є ані даною, ані авторитетно підтвердженою. Її

треба конструювати, але для цього, знов-таки, не існує заданого та безпечного проекту. Конструювання ідентичності складається зі спроб та помилок. Немає єдиного показника, згідно з яким можна виміряти ступінь успішності конструювання. Відповідно воно не може бути описане як таке, що прогресує. “Саме безперервна (та нелінійна) *активність* самоконституювання створює ідентичність агента” [7]. Тобто, як вважає З.Бауман, самоорганізація агентів як *проективання життя* замінюється *процесом самоконституювання*. Єдиний *життєвий проект* має бути замінений на *пункти орієнтації*, які мають бути протягом усього шляху та керувати рухом. Такими пунктами виступають інші спільноти (реальні чи уявні). Їхній вплив на процес самоконституювання відрізняється від практики нормативних груп тому, що вони не зацікавлені у лояльності індивіда. Із зручного пункту самоконституювання інші агенти можуть уявлятися, як виразно пише про це З.Бауман, *випадковим набором автономних тотемічних полюсів*, до яких можна наблизитися, а можна залишити їх без уваги. *В ситуації постмодерну ідентифікація, за З.Бауманом, є виключно конструктивістським феноменом та не детермінована макроструктурними факторами в їх класичному розумінні.*

Розгляд теорій з погляду їхнього внеску до соціологічного знання не є систематичним. Розрізнення ж теорій лише за критерієм есенціалізму та конструктивізму є надто загальним, тобто недостатньо точним для розуміння відмінностей. На основі всіх розглянутих вище теоретичних конструкцій ми спробуємо створити власну систему розрізнення теорій ідентичності, використовуючи на першому рівні розподілу критерій есенціалізму/конструктивізму.

Отже, запропонована нами система полягає в наступному. Розрізнення есенціалізму та конструктивізму має евристичний потенціал за умови подальшої деталізації, тобто введення додаткових критеріїв.

Есенціалізм як такий може базуватися на різних основах. Їх, на нашу думку, можна виділити три:

– *світоглядна*. На загальносвітоглядних позиціях базується розглянута концепція Ч.Тейлора. Вона не має великого пізнавального потенціалу для соціологічного аналізу.

– *психологічна*. Прикладом психологічного есенціалізму є епігенетична концепція Е.Еріксона. Зауважимо, що психологічні концепції також можуть мати світоглядну основу (як і згадувана концепція Еріксона), але ідентичність у них розглядається як стан психічного життя, що й дає змогу відокремити їх від просто світоглядних концепцій. У чистому вигляді психологічний есенціалізм має мало спільного із сучасними соціологічними теоріями.

– *соціологізм*. Е.Дюркгейм не займався проблемами ідентичності. Соціологічний есенціалізм *вигаданий* нами для повноти схеми як крайній випадок, як своєрідний ідеальний тип, як зразок того, як можна було використати соціологізм. Соціологізм, звичайно, пов'язаний з працями Є.Дюркгейма та його ідеєю колективних репрезентацій. Отже, есенціалізм такого типу є виразом крайнього структуралізму, коли уявлення людини про себе є тим, що не залежить від неї та не підлягає зміні протягом її життя в суспільстві. Спробу подолання цих крайнощів було здійснено в концепції соціальних репрезентацій С.Московічі, яка вже, втім, є конструктивістською щодо розуміння феномена ідентичності.

Якщо виходити з того, що *конструктивізм* визнає можливість зміни ідентичності, іншими словами — її конструювання та переконструювання, то критерієм розрізнення має бути саме *характер зміни ідентичності*. Враховуючи те, що класична соціологія була заснована на макроструктуралізмі (звичайно, це дуже узагальнене твердження, але мейнстрімом соціології була до останніх часів структурна парадигма — “...кожен соціолог — частково структурний функціоналіст, якщо він соціолог” —

думка Р.Мертон [8]), видається продуктивним саме це зробити критерієм. Отже, чинники зміни ідентичності можуть бути макроструктурними¹ або *не* бути такими.

Під перший випадок підпадає концепція соціальних репрезентацій С.Московічі, розвинена його послідовниками. Вона розглядає ідентичність як соціальний конструкт, що відображає існуючу соціальну структуру та змінюється відповідно до змін останньої. Другою теорією, яка входить до цієї групи (за даною класифікацією) є рольова теорія. Вона у найзагальнішому вигляді проголошує ідентичність наслідком прийняття ролі. А оскільки рольовий набір є функцією існуючої соціальної структури, то зміна його, а відтак і зміна структури ідентичності, підпорядковується макроструктурним змінам. Як відомо, Р.Мертон пішов далі, пояснюючи факти девіантної поведінки — у певному сенсі радикальної зміни рольового набору — також особливостями соціальної структури.

Інші теорії ідентичності мають свої, не макроструктурні детермінанти. Нам здалося, що для соціологічного аналізу можна розділити їх за таким критерієм, як наявність психологічного детермінізму. Отже, теорії, що вивчають феномен ідентичності з конструктивістських позицій та не виходять із структурно-функціонального аналізу, можуть базуватися на психологічній основі або *не* базуватися на ній.

До тих, що засновані на психологічному детермінізмі, належать теорія соціальної ідентичності та теорія самокатегоризації. Ці теорії, власне, пояснюють індивідуальну та групову поведінку та не є соціологічними за своїм змістом.

Нарешті, остання група даної класифікації — це конструктивістські теорії, не засновані ні на макрострук-

¹ Тут ми розуміємо структуру в її класичному сенсі, а не з погляду новітніх концепцій про *дуальність структури* Е.Гідденса та інших, подібних, де зроблена спроба подолання дуалізму агентність–структура.

туралізмі, ні на психологічному детермінізмі. Це символічний інтеракціонізм, започаткований Дж.Г.Мідом та продовжений Е.Гоффманом, де ідентичність розуміється як процес взаємодії з іншими та відповідно встановлення меж між собою та іншими. Гоффманівська драматургічна концепція є вже, на нашу думку, певним переходом до сучасної конструктивістської теорії — до постмодернізму. Таким чином, остання розглянута теорія ідентичності — постмодернізм потрапляє до тієї ж групи, що й символічний інтеракціонізм. Постмодернізм розуміє ідентичність як постійне самоконституювання та *редискрипцію*, згідно з актуальними для індивіда в певний момент часу “пунктами орієнтації”.

Відповідно з метою даної класифікації — виокремлення таких теоретичних конструктів, які відповідають сучасним вимогам — можна зробити такі висновки:

– есенціалістська парадигма дедалі більше втрачає свою актуальність;

– структуралізм посідає гідне місце в соціологічному міркуванні, з якого його ніщо не може зрушити ось уже кілька десятиліть років. Крім того, структуралізм є, принаймні для нашого, неопостмодерного суспільства, останньою пізнавальною можливістю;

– психологічно детерміновані теорії, навіть засновані на когнітивізмі, не є адекватними для соціологічного аналізу;

– значний пізнавальний потенціал міститься в конструктивістських теоріях, які не є жорстко прив’язаними до макроструктурних змін.

Література

1. *Бауман З.* Философские связи и влечения постмодернистской социологии // *Вопр. социологии.*— 1992. — Т. 1.— №2. — С. 5–25.

2. Цит. за: *Бауман З.* Социологическая теория постмодерна // *Человек и общество: Хрестоматия* / Под ред. С.А.Макеева. — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1999. — С. 260.
3. *Ионин Л.Г.* Социология культуры. — М.: Логос, 1998. — 280 с.
4. Цит. за: *Гнатенко П.И., Павленко В.Н.* Идентичность: философский и психологический анализ. — К., 1999. — 466 с.
5. Цит. за: *Воропай Т.С.* В поисках себя. Идентичность и дискурс. — Харьков: ХГПУ, 1999. — 418 с.
6. Цит. за: *Воропай Т.С.* Ідентичність у соціальній антропології Д.Келлнера // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* — 2000. — № 2. — С.43–50.
7. *Бауман З.* Социологическая теория постмодерна. — С. 263.
8. *Там само.* — С. 257.

С. Красько

ПОНЯТТЯ СОЦІАЛЬНОЇ СОЛІДАРНОСТІ В СОЦІОЛОГІЧНІЙ ТРАДИЦІЇ

Поняття “солідарність” позначає надзвичайно різнобічне явище і тому в різних суспільних науках має неоднаковий зміст. Солідарність може проявлятися і як спільність поглядів чи узгодженість у діяльності соціальних інституцій, і як моральна чи ідейна одностайність громадських організацій, і як збігання інтересів, цінностей або прагнення групуватися у окремих індивідів.

Тема соціальної солідарності особливо актуальна в суспільствах, що трансформуються, переживають бурхливі соціальні зміни і радикальне оновлення соціальних інститутів. Саме такий історичний етап, після проголошення незалежності України, переживає українське суспільство. Дотримання в ньому принципу соціальної солідарності може успішно протистояти згубним проявам індивідуального чи групового (зокрема національного) егоїзму — наслідкам деспотичного централізму, багаторічного викорінення природних відмінностей і насадження штучної одноманітності.

Особливо важлива і необхідна солідарність між східними і західними регіонами України, які різняться один від одного національною ментальністю, культурою та політичними настроями. Такі відмінності можна пояснити тим, що поділ України на східну і західну складався історично, і тривалий час ці регіони були розділені кордоном, перебували на територіях різних країн. Західна частина України в різний час до початку ХХ ст. перебувала під владою Польщі та Австро-Угорської імперії. Тут панував католицизм. Західноукраїнська інтелігенція мала змогу знайомитися з досягненнями європейської культури. Не випадково Західна Україна стала осередком поширення

гуманістичних та реформаторських ідей. Східні землі входили до складу православної Російської імперії. На теренах Східної України прояви будь-якої вільної думки царизм жорстоко придушував.

На початку ХХ ст. у Західній Україні зароджуються організації, які наголошували на важливості незалежності України та об'єднанні східних і західних земель. Проте вони не отримали підтримки в Східній Україні.

Всі ці події формували в свідомості жителів Сходу і Заходу України значною мірою упереджене ставлення один до одного. Психологічна спадщина взаємної недовіри подекуди залишилася і до сьогодні.

Наприкінці ХХ ст. після розпаду СРСР українське суспільство постало перед необхідністю пошуку нових ціннісно-нормативних орієнтирів, а українська особистість — нових соціальних ідентичностей. Упродовж десяти років незалежності країни виявилися зруйнованими або руйнуються традиційні соціальні інститути, соціальні зв'язки та соціальні відносини, а нові ще не склалися. Суспільство перебуває в стані невизначеності. В його глибинах ще не викристалізувались чіткі, базовані на раціональній основі, погляди щодо майбутнього держави та можливих шляхів її розвитку. Тому солідарність населення тут набуває особливої значущості як ефективний засіб подолання соціальної та духовно-культурної кризи.

Поняття “соціальна солідарність” належить до системи понять, які утверджувалися вже на початковому етапі формування соціології як окремої науки. Першим звернув увагу на це явище фундатор соціології О.Конт. Він описував суспільство, використовуючи поняття “всезагальна злагода”, “спонтанна гармонія”, “фундаментальна солідарність”. О.Конт вказував, що поділ праці має подвійне значення для соціальної солідарності. По-перше, це джерело виникнення єдності. Але, з іншого боку, в поділі праці криється постійна загроза соціальної дезінтеграції. Протидіяти їй може лише моральна єдність, основана на традиції й посиленні ролі держави.

Наукова діяльність О.Конта була підпорядкована теоретичному обґрунтуванню створення нового суспільства. Процес його виникнення він розумів як мирну реорганізацію, що здійснюється зусиллями всіх людей, і наполегливо обстоював ідеали солідарності і соціальної злагоди, відкидаючи роль революції та політичного насильства. Для прогресивного руху суспільства йому необхідна соціальна солідарність, що згуртовує і єднає людей. Такою мусить бути спільна ідеологія, “науково орієнтований світогляд”, який є гарантом суспільної стабільності. Як переконаний прихильник позитивістського напрямку в соціології Конт підкреслював, що саме позитивістський метод може відіграти значну роль у дослідженні соціальної солідарності: “Позитивізм — керівник кінцевого перетворення думок і моралі, творча сила, що об’єднує суспільство” [1, с.115]. Ще одним джерелом виникнення солідарності він вважав психологічні якості людини, що спонукають індивідів до спільного життя. Вони є вродженими і “зводяться до двох нахилів людей: бути в товаристві собі подібних і робити разом з іншими іншим добро” [2, с.10].

На думку Г.Спенсера, в промислових суспільствах солідарність виникає автоматично, в результаті того, що індивіди, маючи особисті інтереси, вільно обмінюються результатами своєї праці, і тому централізованого регулювання цієї єдності не потрібно. Ф.Тьонніс наголошував, що у “суспільства немає внутрішніх джерел солідарності, а вона (солідарність) виникає лише в результаті зовнішнього впливу держави” [3, с.328].

Спираючись на концепти О.Конта, Г.Спенсера, Ф.Тьонніса, найбільш повну теорію соціальної солідарності розробив Е.Дюркгейм. Це одна з основних тем його соціології. Перша робота “Про поділ суспільної праці” присвячена описові “солідаризуючої” функції поділу праці. В дослідженні “Самогубство” він пояснює різні типи цього явища через різний ступінь соціальної згуртованості, а книга “Елементарні форми релігійного життя” присвя-

чена доведенню ролі релігії у виникненні і підтримці соціальної єдності. Розробляючи проблему солідарності, Е.Дюркгейм дотримується концепції соціологізму, за якою соціальна реальність включена в універсальний природний порядок і розвивається відповідно до певних законів. Симетричний методологічний аспект: потрібно досліджувати стійкі причинно-наслідкові зв'язки і закономірності. Для вивчення соціальної реальності слід використовувати тільки об'єктивні методи, аналогічні методам природничих наук — у цьому полягає методологічний монізм Е.Дюркгейма. Досліджуватися повинні не поняття про соціальну реальність, а вона сама безпосередньо. Соціальний факт потрібно вивчати за зовнішніми, видимими ознаками. Такою ознакою соціальної солідарності він визначає право. Основою права є “колективна свідомість”, “мораль”, “соціальна солідарність”. Залежно від санкцій права можна класифікувати солідарність. Дюркгейм виділяє механічну солідарність, якій відповідає репресивне право, що використовує репресивні санкції проти кожного, хто порушує правові розпорядження, і органічну солідарність, якій відповідає реститутивне (поновлююче) право, що його основна мета — повернення стану речей до початкового, а не покарання винних. Такими є санкції громадянського, комерційного, процесуального, адміністративного та конституційного права. Механічна солідарність чи солідарність за подібностями переважає в архаїчних суспільствах сегментарного типу, в яких слабкі соціальні зв'язки і мала кількість населення. Тут переважає кримінальне право та репресивні санкції, існує висока інтенсивність і визначеність колективної свідомості; наявна абсолютна влада групи; суспільні інтереси переважають над інтересами індивіда.

Непередбачені Дюркгеймом спалахи схожої солідарності відбулися в тоталітарних суспільствах ХХ ст. Незважаючи на велику кількість населення, зростання міст і функціональний розподіл праці, всі інші ознаки цієї солідарності відповідають “механічній”.

Органічна солідарність базована на відмінностях, але на відмінностях певного типу, “які не протиставляються і не виключають одна одну, а взаємно доповнюються” [4, с.57]. Вона переважає в більш розвинутих суспільствах організованого типу, в яких висока взаємозалежність населення. Їм властиві реститутивні санкції, низькі інтенсивність і визначеність колективної свідомості; великий простір для індивідуальної ініціативи і рефлексії; орієнтованість на людину і відкритість для обговорення; рівність можливостей, трудова етика і соціальна справедливість. Джерелом такої солідарності і є поділ праці: “Істинна функція поділу праці — створити між двома чи кількома особистостями почуття солідарності” [4, с.58]. Тут кожна людина — особистість, яка добре виконує тільки свою функцію і тому усвідомлює, що залежить від інших особистостей і пов’язана з ними єдиною системою соціальних зв’язків, спільною метою та інтересами.

В цьому поділі простежується еволюціоністський підхід, який поєднаний зі структурно-функціоналістським. Дюркгейм говорить не про суспільство, а про суспільства і дані типи солідарності виділяє скоріше для порівняльного аналізу різних суспільств, ніж для опису ходу історії. Крім того, соціолог визнає наявність елементів “механічної” солідарності при пануванні “органічної”. Тобто ці типи солідарності є “ідеальними типами”, за термінологією М.Вебера, які в чистому вигляді існують хіба що теоретично.

Для Е.Дюркгейма соціальна солідарність — суто моральне явище, що саме по собі не піддається ані точному спостереженню, ані особливо зміні [4, с.65]. По суті, солідарність для нього — синонім суспільного стану. Він був переконаний, що в остаточному підсумку люди об’єднуються в результаті глибокої і взаємної потреби один в одному, і доводив, що солідарність є “нормою”, і всі суспільства прямують до такого стану; а відсутність солідарності називав тимчасовою і “анормальною”.

Е.Дюркгейм багато в чому видавав бажане за дійсне, за що був критикований. Адже поряд із згуртованістю, співробітництвом, солідарністю в суспільному житті трапляються суперечності, ворожнеча і конфлікти. Водночас, за словами А.Гофмана, “необхідно мати на увазі так званий “ефект самоздійснюваного пророцтва”: проголошення соціальної ворожнечі “нормальним” явищем... може слугувати засобом її обґрунтованості, виправдання і практичного впровадження. І навпаки, визнання солідарності нормою соціального життя зумовлює активний пошук шляхів її здійснення і може реально сприяти цьому здійсненню” [3, с.339–340].

Особлива заслуга у вивченні соціальної солідарності належить П.Сорокіну. Його ранні погляди формувалися під впливом Е.Дюркгейма та К.Маркса. Світогляд П.Сорокіна того часу пов’язаний із соціалістичною ідеологією. В центрі його першої монографії “Злочин і кара, подвиг і винагорода” — механізм соціального контролю і його вплив на організацію соціальних груп. Спрямованість змін, які відбуваються в організації спільнот, він пов’язує з розширенням поля “замирності” і солідарності, адже мірою посилення останніх має бути витіснення егоїзму і ворожості. Дослідниця творчості П.Сорокіна соціолог Є.Кукушкіна зазначає, що всі свої дослідження, якій би конкретній темі вони не присвячувалися, П.Сорокін підпорядковує єдиній генералізуючій ідеї, своєрідному надзавданню, пошуку засобів удосконалення людської солідарності як умови всезагального благополуччя і щастя людей [5, с.134]. У двотомній праці “Система соціології” сформульовані ідеї П.Сорокіна, які розвинуто в його наступних роботах і в дослідженнях багатьох його послідовників. Тут він розвиває і конкретизує положення Е.Дюркгейма щодо поняття соціальної солідарності і звертає увагу на існування поряд із солідарністю явища організованості групи. Організованість означає існування порядку, шаблону взаємовідносин, виконання своїх функцій кожним із членів групи. Солідарною є група, члени

якої “прагнуть спільної мети і однаково усвідомлюють необхідність виконання своїх обов’язків” [6, с.54]. Тобто організованість є формальним, зовнішнім проявом, а солідарність — неформальним, внутрішнім, що переживається кожною людиною індивідуально.

На основі аналізу “простих колективних єдностей” (“груп”) П.Сорокін описує різні типи солідарності. Існує расова солідарність — між представниками однієї раси; статевая — єдність між особами однієї статі; вікова — інтеграція індивідів, що переживають той самий віковий етап; сімейна — єдність всередині родини; державна або патріотизм — солідарність, зумовлена належністю до однієї держави; мовна — інтеграція одномовних особистостей; професійна — між індивідами, що мають однакоvu професію; солідарність за ступенем багатства-бідності або статусна інтеграція, оскільки матеріальне становище індивіда є передумовою його певного статусу в суспільстві; солідарність за місцем постійного проживання або територіальна; релігійна — солідарність однорелігійних осіб; партійна — інтеграція між представниками однієї партії та ін.

Роль соціальної солідарності, на думку П.Сорокіна, полягає в тому, що “з двох груп однакової чисельності та однакових у всіх інших відношеннях сильнішою буде та, члени якої діють солідарніше” [6, с.52]. Адже в групі, члени якої антагонізують, їхні сили взаємно знищуються. А в солідарній групі сили її членів спрямовані на вирішення спільних завдань. Така група має великий вплив на долю інших груп і на долю всього населення, тобто “на хід історії взагалі”.

Значну увагу явищу соціальної солідарності приділяє також Т.Парсонс при аналізі соціальної системи, соціальної рівноваги, інтеграції всередині системи та інші дослідники, які в основу своїх студій поклали соціальну структуру.

Деякі цінні ідеї віднаходимо і в теоріях соціальної динаміки, зокрема в конфліктологічній. Так, К.Маркс,

описуючи класовий конфлікт у “Капіталі”, визначає джерело солідарності у збільшенні продуктивності виробництва, яке посилює згуртованість і солідарність пригноблених. Внаслідок класової солідарності загострюється конфлікт між тими, хто панує, і тими, хто пригночений. Зростання класової солідарності в свою чергу залежить від рівня зв’язків і спілкування між пригнобленими, які зміцнюються із зростанням їхньої освіти та рівня урбанізації суспільства. Залежить класова солідарність і від розвитку єднаючої ідеології, від можливості пригноблених рекрутувати ідеологічних лідерів та здатності влади спрямовувати засоби масової комунікації проти ідеологічного згуртування експлуатованих. Збільшення кількості індивідів, які усвідомили спільність своїх інтересів, посилює класову солідарність.

Л.Козер серед функцій конфлікту виділяє інтегративну, функцію творення і конструювання спільного об’єднання. Тобто конфлікти “за певних умов можна розглядати як засоби, що зміцнюють основи інтеграції системи та її пристосування до навколишнього середовища” [7, с.54]. Іншими словами, конфлікт, ефективно, мирно і вчасно вирішений, інколи відіграє соціально функціональну роль, виступаючи як симптом соціальних проблем і водночас засіб відновлення соціальної рівноваги.

Таким чином, соціальна солідарність — одне з ключових понять соціології, яке недостатньо розроблене стосовно процесів, що відбуваються в сучасному українському суспільстві. Певна річ, історичні епохи, країни, в яких працювали згадані дослідники, наклали відбиток на їхнє розуміння поняття “солідарність”. Але водночас між суспільствами й епохами існують не тільки відмінності, а й подібності. Теоретичну спадщину, як і сучасні соціологічні розробки цієї проблематики, маємо за теоретико-методологічний орієнтир при вивченні сучасних інтеграційних процесів в Україні.

Насамперед слід уточнити специфіку поняття “соціальна солідарність”. У соціологічних словниках вказано, що

цей термін використовується для вивчення ступеня [8, с.448] чи типу [9, с.238] інтеграції різних спільнот, а також індивідів у групу. Соціальна інтеграція — це процес і стан поєднання різних за якістю соціальних елементів у функціонально єдиний організм, систему, цілісне утворення. Тобто поняття “соціальна солідарність” та “соціальна інтеграція” близькі за змістом, бо характеризують один і той самий аспект соціальної реальності, та все ж між ними є деякі відмінності. По-перше, інтеграція виникає та існує лише там, де наявна диференційованість, множинна розподільність, а солідарність може проявитися як там, де є диференційованість, так і там, де основна ознака — схожість, спільність. По-друге, поняття “соціальна інтеграція” переважно вживається для опису суспільства як цілісності, а поняття “соціальна солідарність” — для характеристики почуттів, прагнень чи дій конкретної людини або групи. Та, незважаючи на такі відмінності, обидва поняття варто використовувати для розгляду певної соціальної цілісності, адже як перше, так і друге є показниками життєздатності системи.

Слід зауважити, що солідарність може бути як результатом, так і чинником об’єднання людей у групи. П.Сорокін, Е.Дюркгейм переважно зосереджували увагу на інтеграції індивідів у групу, тобто на внутрішньогруповій соціальній солідарності. Поряд з такою єдністю існує ще й інша — міжгрупова. Йдеться про існування двох чи більше груп, члени яких усвідомлюють свою належність до них, тобто є солідарними між собою. Групи мають певну відмінність, але їх об’єднують спільні цілі, інтереси чи цінності, для реалізації яких вони узгоджують свої дії.

Отже, міжгрупова соціальна солідарність — це передумова інтеграції груп, солідарних усередині. Незважаючи на те що соціальна солідарність здебільшого характеризує стан системи чи певної соціальної цілісності, її не варто обмежувати структурно-функціональним аспектом, бо солідаризуючі тенденції наявні і в процесі змін,

соціального розвитку як певна домінанта об'єднувальних явищ на тому чи іншому етапі. Те, що, як і кожне суспільне явище, солідарність не є сталою і незмінною, вона може зароджуватися, розвиватися і зникати, врахували в своїх дослідженнях Е.Дюркгейм, П.Сорокін, Н.Луман та ін. Вони аналізували її розвиток, використовуючи ступені порівняння — “більш солідарні” чи “менш солідарні” індивіди. Тому не варто, характеризуючи сучасне суспільство, говорити тільки про наявність чи відсутність солідарності в ньому. Йдеться, зокрема, про вирізнення рівнів (етапів) становлення цього феномена.

Емоційно-почуттєва солідарність — це початковий рівень розвитку єдності, який передбачає передусім образно-символічне сприйняття реальності. Співчуття, співпереживання є основними психологічними механізмами формування єдності на цьому рівні.

Духовна (зокрема й ідейна) солідарність — “середній” рівень розвитку єдності, який передбачає реальне усвідомлення спільності ідей, інтересів, цінностей. Погляди індивідів стають переконаннями і визначають їхню життєву позицію, як і наміри всієї групи.

Власне поведінкова солідарність — найвищий рівень розвитку єдності, соціальна згуртованість, яка втілюється в узгоджених діях, спрямованих на досягнення спільної мети.

Отже, соціальна солідарність — явище різнобічне, тільки за умови комплексного розгляду різних його джерел та етапів формування можна з'ясувати його справжню природу.

Література

1. Шпакова. Р. П. Вместе с Огюстом Контом и вопреки ему // Социс. — 1999. — № 3.
2. Ручка А.О., Танчер В.В. Курс історії теоретичної соціології. — К., 1995.

3. *Гофман А.Б.* Социология Эмиля Дюркгейма // Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение. — М.: Канон, 1995.
4. *Дюркгейм Э.* О разделении общественного труда. Метод социологии: Пер. с франц. — М.: Наука, 1990.
5. *Кукушкина Е. И.* Питирим Сорокин — ученый, педагог, организатор науки и общественный деятель // Вестник Московского университета: социология и политология. — 1999. — № 3.
6. *Сорокин П. А.* Система социологии: В 2 т. — М.: Наука, 1993. — Т. 2: Социальная аналитика: Учение о строении сложных социальных агрегатов.
7. *Піча М.В.* Соціологія: загальний курс. — К.: Каравелла, 1999.
8. Соціологія: короткий енциклопедичний словник / Уклад: В.І.Волович, В.І.Тарасенко, М.В.Захарченко та ін.; За заг. ред. В.І.Воловича. — К.: Укр. Центр духовн. культури, 1998.
9. *Большой толковый социологический словарь* / Джерри Д., Джерри Д. — М., 1999. — Т. 2 (П-Я).0

І. Мариніч

НАЦІОНАЛЬНО-МЕНТАЛЬНІ ЧИННИКИ РЕФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ

Пострадянська системна трансформація українського суспільства ускладнюється тим, що на початку реформ не була розроблена її теоретична концепція. Цей висновок обґрунтовано низкою аналітичних досліджень. Так, зокрема, маємо констатувати, що гальмування вкрай назрілої реформи державного управління в Україні спричинено й ігноруванням соціальних аспектів формування громадянського суспільства.

Процес змін у реальному житті відбивається як у свідомості окремої людини, коли вона відчуває своє особисте життя як компоненту суспільних колізій, так і в масовій свідомості. Щоб бути ефективною і відображати інтереси всіх суб'єктів громадянського суспільства, *реформа державного управління має базуватися на національних ментальних засадах* [1]. Ця, на перший погляд, загальновідома, цілком зрозуміла теза в реальному житті частогусто не тільки не береться до уваги, а й спотворюється сліпим копіюванням чужого досвіду. Та й не тільки у нас, в Україні: так звані країни, що розвиваються, протягом ХХ ст. трагічною емпірикою ілюстрували *неможливість будувати державу на національно невідповідних засадах*. Якби люди та держави не копіювали, а вчилися на чужому досвіді — як не треба робити! Та навіть цього немає. Не кажучи вже про те, щоб робити як потрібно... А як потрібно? І що таке національна ідея, національний характер, національні ментальні засади? Як урахувати ці категорії в моделях державотворення? Загальних думок на цю тему багато, практично вагомих результатів гостро бракує...

Пошуки методології, придатної для дослідження таких високих за рівнем складності й диференційованості

систем, як державні інституції, адміністративні структури неминуче приводять нас до *моделювання* — ефективного і гнучкого загальнонаукового інструменту дослідження.

В сучасному наукознавстві вже стало аксіомою: *складні та надскладні об'єкти можна ефективно досліджувати тільки на моделях*. Утім, ще й досі суто *описовий* підхід (*природними мовами*, зовсім непридатними для наукових досліджень через семантичну та синтаксичну неоднозначність) до суспільних феноменів через його сумнівні аналітичні та прогностичні можливості мало що дає для практики. Моделювання ж як ефективна “інструментальна” методологія дуже поширене в міждисциплінарних системних дослідженнях. Воно орієнтується на методологічну установку: *“пізнати складну систему — означає побудувати її модель”*.

Загальновідомою є надзвичайна складність соціальних систем. Однак відсутність ще й дотепер практично корисних моделей етнічних, суспільних та національних утворень гальмує не тільки актуальну проблему коректного та обгрунтованого урахування національного менталітету, наприклад, у процесах реформування державного управління, а саме усвідомлення таких категорій, як національна ідея, національний характер, національні ментальні засади. На жаль, ще й сьогодні в гуманітарній царині домінують *описи* фактів, феноменів, характеристик, загальноприйнятою є “розмита” термінологія, практично відсутні параметричні характеристики, а через це — і моделі, і системи та й коректна статистика. Хоча модних слів “модель”, “система”, “системний підхід” тощо в літературі з психології, соціології та соціальної психології більш ніж достатньо.

То ж звернемося до теоретичних та методологічних ресурсів, які привносяться до сучасної соціології ззовні. При цьому орієнтуємося на новітні тенденції в теорії систем, кібернетиці, когнітивних науках, теорії комунікації та ін. Це перспективні інтелектуальні орієнтації, які, мабуть, уперше дають змогу уникнути традиційного протиставлення наук. Skorистаймося однією з головних

переваг природничих наук: відсутністю в їх теоріях прямих політичних імплікацій, завдяки чому є змога уникнути суперечок, які закаламутили аналітику соціології.

З погляду абстрактної теорії систем, давно відомими є аналогія психіки людини та соціальної психіки не випадкових людських груп, а також взаємоз'язок психіки та соматки — цілком закономірні феномени. З останнього логічно випливає добре відомий феномен взаємозв'язку та взаємовпливу соціальної реальності (зокрема, соціальної психіки не випадкових людських груп) та їх “тілесної”, матеріально-енергетичної організації [2]. Абстрактна теорія систем з очевидністю обґрунтовує тезу щодо відповідності певних державних інституцій, структурних засад соціуму (етнічної надбудови), фундаментальним характеристикам етносу, який є основоположним для даної держави. Саме тому, *розбудовуючи національну державу, реформуючи адміністративні структури, створюючи соціальні інституції, принципово необхідно керуватись соціальними реаліями даного етносу, а не копіювати чужі, невідповідні етносу надбання та настанови.*

Але, якщо соматку, тобто тілесну основу людини, а також матеріально-енергетичну організацію соціуму певні науки ще так-сяк досліджують, то на заваді прямому емпіричному дослідженню соціально-психологічних феноменів і соціальної реальності стоять не тільки їх надзвичайна складність, багатовимірність, адаптаційність, нелінійність тощо, а й невизначеність, недотичність, а тому й певна недосяжність для дослідника як психіки, так і соціальної реальності. Описовий, статистичний підхід до цих феноменів, як ілюструє багаторічний досвід відповідних наук, мало що дає для практики, особливо в стресових умовах, на “зламі епох”, етапах радикальних перетворень та реформування інституцій.

Застосування методології моделювання відкриває нові горизонти в дослідженні соціальної психіки та соціальної реальності. Ці нові можливості сфокусовані в науковому напрямі, який дістав назву *теорії інформаційного*

*метаболізму психіки (соціоніка)*¹. Для детального ознайомлення з можливостями нового наукового напрямку в дослідженні ментальності особистості та невідповідних груп можна рекомендувати огляд сучасної концепції теорії інформаційного метаболізму психіки [3], де наведені також певне обґрунтування та стислий аналіз моделі національної психіки української нації². Тут обмежимося лише необхідними для розуміння подальшого відомостями.

Теорія інформаційного метаболізму психіки (соціоніка) розглядає людину або невідповідну групу як елемент певної системи, котра відображає (моделює) *взаємодію* реальної людини з реальним оточуючим її середовищем — іншими елементами системи (людьми, групами людей, об'єктами тощо, узагальнено — *з навколишнім світом*); у цьому полягають сенс та вихідні засади *системного підходу* до людини [4].

Системна взаємодія людини з навколишнім середовищем відбувається, як відомо з теорії систем, на основі *речовини, енергії, інформації та сигналів ритміки* [5]. Ці складові загального потоку взаємодії, звісно, тісно взаємопов'язані. Однак обмін речовиною та енергією — *метаболізм* — це коло досліджень біології, фізіології та ін. Царина досліджень соціоніки — *інформаційна взаємодія* Homo psychicus з навколишнім середовищем. Саме тому однією з фундаментальних складових соціоніки є *принцип інформаційного метаболізму психіки* (А.Кемпінський, 1940 р.), згідно з яким і побудова, і функ-

¹ Новий науковий напрям дослідження — *теорія інформаційного метаболізму психіки (соціоніка)*, яка сформувалася у “трикутнику” соціологія—психологія—кібернетика, озброює дослідників “інструментарієм” *моделювання*. Заснована в 60-х роках ХХ ст. у Литві (А.Аугустинавічюте, М.Медведєв та ін.), розвинута київською школою соціоніки у 80–90-х роках (О.Букалов, В.Гуленко, В.Єрмак та ін.), *соціоніка* ставить психологічні й соціальні дослідження на міцне підґрунтя природничих наук. Соціоніка і далі розвивається київською групою фахівців соціоніки, що посідає сьогодні провідні позиції.

² Концепція розроблена й обґрунтована в 1992–1997 рр. групою фахівців на чолі з В.Д.Єрмаком.

ціонування, і наповнення психіки — це *інформаційні процеси* [6]. На підставі цього принципу соціоніка розглядає особу, не випадкову групу осіб як носіїв певних типів психіки — *типів інформаційного метаболізму (ТІМ) психіки*, ціннісні орієнтири яких, а також взаємодія одного з одним та з навколишнім світом визначаються системною структурою психіки, її інформаційним наповненням та характером обробки інформації психічними функціями відповідного типу; кожному типу інформаційного метаболізму психіки відповідає своя *модель*.

Модель типу інформаційного метаболізму психіки, обґрунтована на засадах системної взаємодії психіки з навколишнім світом і достовірно верифікована емпірично, відображає структуру та механізм функціонування певного типу психіки, притаманного конкретній реальній людині або не випадковій людській групі [7]. Практика застосування “інструментарію” моделей ТІМ психіки надає приклади глибокого, всебічного аналізу та достовірного прогнозування типової поведінки конкретної особи, груп людей, етнічних і національних утворень за реальних умов повсякдення та екстремальних ситуацій.

Задовго до виникнення соціоніки існувала думка про *антропоморфність не випадкових людських груп*. З погляду прикладної теорії систем, *цілеспрямовану групу можна розглядати як особистість більш високого таксономічного рівня (порівняно зі складовими групами), наділену певною ментальністю*. Не викликає сумнівів інформаційна природа людської ментальності, а з тим і того, що називають інтелектом. А якщо це так, то *ментальність і інтелект можна моделювати*.

Вивчаючи етноси та національні утворення, можна бачити, що описи так званих “національних характерів” напрочуд збігаються з описами моделі того чи іншого ТІМ психіки. Дослідження фахівцями з соціоніки різноманітних національних утворень як певної цілісності з погляду їх інформаційної взаємодії з навколишнім світом цілком природно приводять до тих самих структури моделі та семантики аспектів, що моделюють структуру та

функціонування психіки людини. Різним націям відповідають різні моделі.

Верифікувавши модель, можна на таких моделях інтегральних типів інформаційного метаболізму (ІТІМ) психіки аналізувати, досліджувати та прогнозувати ментальність нації, її стратифікаційні характеристики, етнічні та національні процеси, міжнаціональні стосунки, регіональні особливості та ін. Попередні розвідки свідчать, що моделі інформаційного метаболізму психіки дають змогу обґрунтувати і пояснити соціальні феномени — факти та процеси, досі не пояснені соціальною психологією, етнологією, історією, політологією, теорією держави тощо.

Системні дослідження національних утворень на засадах моделей інтегральних типів інформаційного метаболізму (ІТІМ) соціальної психіки та сучасна етнологія [8] дають певні підстави зв'язати стратифікацію національних утворень з блоками моделі ІТІМ соціальної психіки. Щоб це з'ясувати, варто скористатися доволі елементарними відомостями з теорії систем, за якими елемент системи, аби нормально функціонувати, повинен мати структуру з двох складових — суперблоку, що забезпечує життєдіяльність за нормальних, “повсякденних” умов, та суперблоку вирішення нових, творчих завдань. Кожен суперблок, за теорією управління, має складатися з блоку прийняття рішень (блоку управління) та виконавчого блоку. Така структура забезпечує інформаційний метаболізм системи, тобто інформаційне наповнення, зв'язок і взаємодію елементів у процесі формотворення й функціонування системи¹.

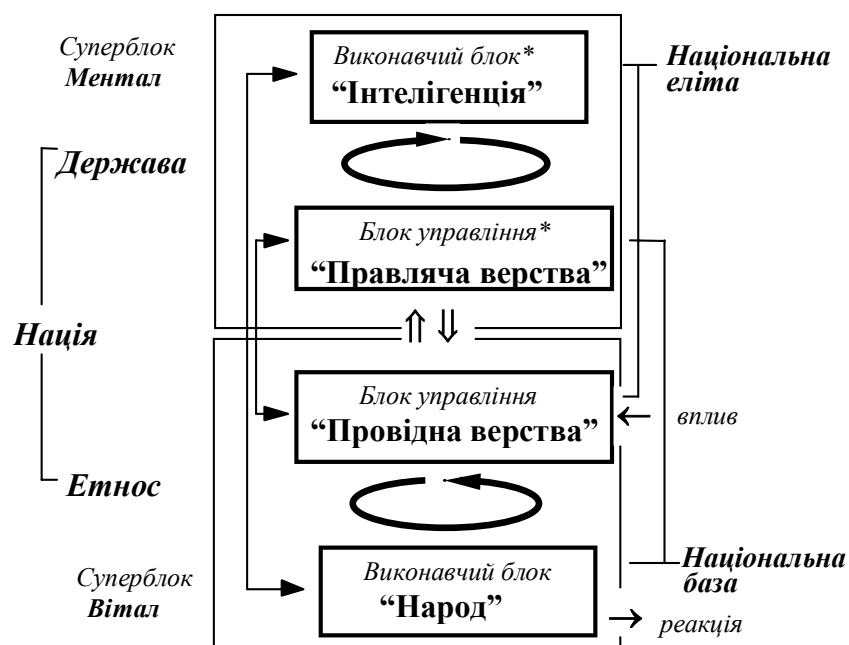
Якщо уявити націю елементом модної нині системи “світова спільнота” (адже на абстрактному рівні цьому ніщо не заважає), можна, виходячи з наведених тверджень, користуючись системним апаратом, побудувати

¹ ІТІМ соціальної психіки певної групи не є “сумою” ТІМ психіки людей, котрі складають цю групу, практично не залежить ні від кількісного, ні від типового складу групи, а визначається системною *метою*, заради якої ця група створена і функціонує (В.Д.Єрмак).

інформаційну модель нації. Не вдаючись до надмірної деталізації та теоретичних викладень, цю узагальнену модель на інформаційному рівні можна зобразити так (рис. 1). Стрілки між блоками позначають передачу управління в процесі взаємодії психічних функцій, блоків та суперблоків.

Рисунок 1

Блок-схема моделі ІТІМ національної психіки

Структура моделі, термінологія і назви тут дещо спрощені й узагальнені¹ — коректне обґрунтування такої моделі потребує певної обізнаності з теорії систем і, зокрема,

¹ Зрозуміло, що вживані для позначення блоків моделі терміни “інтелігенція”, “правляча верства”, “провідна верства”, “народ” узагальнено відповідають певній стратифікаційній складовій — національній суспільній верстві. Зазначимо, що блоки моделі відображають не соціальні інститути (політичні партії, армія, церква, школа, сім’я тощо), а саме стратифікацію соціуму.

теорії управління. Водночас ця модель адекватно відбиває структуру та механізм функціонування нації з погляду інформаційного метаболізму (тобто на інформаційному рівні). Не зупиняючись на аналізі функціонування моделі, зазначимо лише висновки.

Елемент моделі, який має назву *суперблок Вітал*, з інформаційного погляду може розглядатись як *структура моделі етносу*. Виконавчий блок тут — це інформаційна структура “*народу*”, тобто не випадкової людської спільноти (групи), об’єднаної певною сукупністю параметрів (за Л.Гумільовим — геокліматичні, історичні й інші чинники), що становлять “тілесну”, органічну основу етносу, функціонування якої забезпечує “повсякденну”, нормальну *життєдіяльність* етнічного “організму”. *Блок прийняття рішень* тут — це інформаційна структура певної верстви етносу, яку в Україні здавна називають “провідною”. Сенс цієї структурної категорії етносу можна зрозуміти, пригадавши, що з часів родо-племінної організації суспільства у різних народів побутував культ героїв, мудреців, старійшин, добрих хазяїв, взагалі — авторитетних осіб у певній громаді, людській спільноті. Цитуючи давні джерела, термін “розум і душа народу”, на нашу думку, адекватно відображає інформаційний зміст і системну позицію цієї структурної категорії етносу. Це не обов’язково посадові особи певної офіційної структури (формальні лідери). Це — *неформальні лідери* (термін психології “малих” груп), які з’являються в процесі цілеспрямованого функціонування не випадкової суспільної групи. Часто суспільну “вагу” та роль цієї групи недооцінюють.

Звертаючись знову до теорії систем, маємо зауважити, що елемент системи, здатний функціонувати (жити) тільки за нормальних, стабільних, “повсякденних” умов не є життєздатним. Реально виживають й успішно функціонують елементи природи (рослини, тварини, люди, людські спільноти), здатні до адаптації та еволюційного розвитку, тобто *творчого вирішення нових проблем*, що постають

на шляху до мети. Саме для цього призначений *суперблок Ментал* у структурі інформаційної моделі нації. Зазначимо, що процеси творчості також складаються, формально кажучи, з прийняття рішень і виконавської діяльності. Прийняття рішень у процесах творчості — це певна нормативно-організаційна діяльність, сенс якої, фігурально кажучи, такий: намагатися підтримувати функціонування, в нашому разі, суспільства (соціуму), за умов певних змін навколишнього середовища. Для цього використовуються напрацьовані суспільством норми, закони, вторинні нормативні акти та суспільний (соціальний) досвід, втілений (за етнологією) у традиціях, звичаях, віруваннях, суспільній моралі тощо.

Таку функцію, з системного погляду, в реальному суспільстві має виконувати “*правляча верства*”. Власне, це і є адаптація, тобто допомога етносу (“*провідній верстві*”) у прийнятті рішень у ситуаціях змін у навколишньому середовищі або вимог надсистеми, що виходять за межі можливостей та “індивідуального” етнічного досвіду. Це адаптація, так би мовити, “у межах можливого в системі” (“як люди роблять...”); це те, що часто позначається як традиціоналізм.

На перший погляд таке твердження викликає заперечення, втім детальний аналіз свідчить, що не тільки моделі (теорія), а й практика цивілізованих країн підтверджують: “*правляча верства*” (тобто прошарок, що виконує урядові, чиновницькі, управлінські функції), яка функціонує в межах наведеного, зазвичай діє успішно. Щойно чиновники (“номенклатура”) починають перебирати на себе роль “*провідної верстви*”, намагаються репрезентувати народ, говорити “від імені народу”, на власний розсуд керувати народом або вважають себе такими “розумними”, що в принципово нових питаннях розвитку суспільства можуть самостійно “торувати нові шляхи у незнане”, — починаються негаразди: або диктатура, або утопія, або ще щось...

А як же вирішувати нові проблеми, які раніше ніхто не вирішував? Як шукати шляхи у майбутнє? Для цього в суспільстві існує певна верства — *“інтелігенція”*, знову ж таки в широкому розумінні цього терміна. Це не просто належність до певної професійної спільноти, це — гнучкий, розвинений, інформаційно наповнений засіб мислення і творчості (інтелектуальність), це — вміння всебічно (за певним комплексом параметрів) аналізувати й обґрунтовано творити нові ідеї, пропозиції, це — ідеологія як певна система критеріїв і принципів рішень. Це — *“...благородність, мужність і розум...”* (за князем Володимиром у творі *“О законі і благодаті”*). Очевидно, що це загалом збігається з реальною роллю інтелігенції у цивілізованому суспільстві. Таким чином, з системного погляду, певною надбудовою для етносу є *“правляча верства”* та *“інтелігенція”*, сукупність яких (*суперблок Ментал*) можна розглядати як *державу*. Це дає можливість побудувати коректну модель, що адекватно відповідає такому явищу людської спільноти, як *нація*.

Не будемо аналізувати тут подробиці взаємодії блоків моделі. Зазначимо лише, що за нормальних умов *“провідна верства”* взаємодіє з *“народом”*, приймаючи рішення щодо повсякденних проблем його життя. За умов нових завдань *“провідна верства”* звертається до *“правлячої верстви”* за допомогою щодо суспільних засад прийняття рішень. Так само, якщо *“народ”* не в змозі виконати (реалізувати на практиці) прийняті рішення, він звертається до *“інтелігенції”* за допомогою в розробці певної *“технології”* та *“інструментарію”* для виконання нових завдань.

Можна зауважити, що в реальному житті начебто правляча верства (уряд) надає замовлення інтелігенції... Так буває у спотворених структурах, наприклад, тоталітарних системах, коли уряд намагається *“говорити від імені народу”*. Насправді ж історичний досвід засвідчує, що інтелігенція сприймає соціальне замовлення від народу, а розумний уряд може тільки сформулювати й

підтримати необхідність вирішення проблеми (скажімо, фінансуванню, організаційно тощо), виходячи не лише з групових вимог окремих соціальних структур, а й з загальнолюдського (макросоціального) досвіду та норм.

Системний аналіз уможливив не лише обґрунтувати відому в сучасній етнології формулу “*нація — це етнос плюс держава*” (ненаціональних держав не буває!), а й запропонувати розв’язання дискусійних питань стосовно таких складових, як *еліта* і *основа (база)* нації, зв’язків між цими стратифікаційними складовими та ролі певних верств у функціонуванні нації (*рис. 1*). За допомогою моделей ІТІМ психіки націй можна аналізувати структуру та механізм функціонування певних складових (наприклад, державних і політичних інституцій, соціальних верств, законів, конституції, економіки тощо), досліджувати й прогнозувати етнічні та національні процеси, міжнаціональні відносини тощо. На моделі ІТІМ психіки української нації проаналізовано деякі особливості ментальності та сучасний стан національної психіки, що впливають, зокрема, на перебіг реформ у політиці, економіці, державотворенні [9].

Структуру та механізм функціонування соціетальної психіки націй (модель ІТІМ психіки) доцільно брати до уваги в процесах реформування народного господарства (національна база — “*народ*”), моделях національної економіки (особливо щодо “*провідної верстви*”), в процесі реформи державного управління та реалізації адміністративної реформи (“*правляча верства*”), формування та підтримання національного інтелектуального потенціалу (“*інтелігенція*”) та ін.

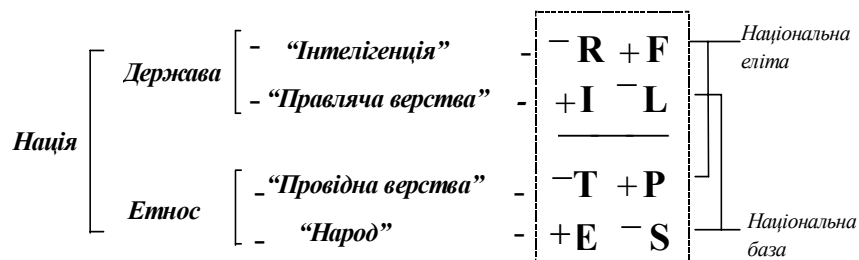
Переходячи від узагальнено-теоретичної моделі до конкретики, наведемо *модель інтегрального типу інформаційного метаболізму психіки української нації*¹ (*рис. 2*). Наведена узагальнено-теоретична блок-схема мо-

¹ Ідентифікація ІТІМ психіки української нації виконана в 1993–1995 рр. групою системологів та фахівців з соціоніки під керівництвом В.Д.Єрмака за участю І.В.Мариніч (Інститут соціології НАН України).

делі, що відображає системну структуру такої цілісності, якою є національні утворення, для кожної нації конкретизуються “робочими програмами” психічних функцій моделі відповідного ІТІМ психіки, що обробляють інформацію певних аспектів (літерні позначки на рис. 2 та в описі моделі ТІМ психіки ЕСІ — див. нижче) інформаційного потоку взаємодії з навколишнім світом [9]. Модель ІТІМ соціальної психіки української нації (рис. 2) відповідає одному з 16-ти ТІМ психіки соціонічної типології, що в теорії інформаційного метаболізму психіки представлений моделлю *етико-сенсорного інтроверта (ЕСІ)*, який належить до третьої квадри соціону [10].

Рисунок 2

Модель ТІМ психіки ЕСІ (етико-сенсорний інтроверт)

Наведемо науковий опис моделі ТІМ психіки *етико-сенсорного інтроверта (ЕСІ)* як особистості, аби в подальшому узагальнити опис національної ментальності України на моделі ІТІМ соціальної психіки. Структура опису відповідає структурі моделі та тій послідовності, за якою відбувається передача управління від функції до функції, від блоку до блоку та між суперблоками в процесі обробки інформації моделлю (рис. 1, 2).

Спочатку наведена узагальнена, соціальна характеристика (ідеологія¹) ТІМ психіки. Далі опис побудовано в послідовності, яка відбиває порядок “включення” ТІМ психіки у діяльність (комунікацію) — *від сугестії* (функція +P блоку управління — активізації) до *соціальної реалізації* (функція +F виконавчого блоку — соціальної ідеології).

$$\begin{array}{r}
 -R +F \\
 +I -L \\
 -T +P \quad (\text{етико-сенсорний інтроверт}) \\
 +E -S
 \end{array}
 \qquad
 \begin{array}{c}
 E \\
 S \\
 I
 \end{array}$$

➤ **Узагальнена особистісна характеристика ТІМ психіки:** добре бачить і розуміє як негативні, так і позитивні *взаємини* з людьми та між людьми {−R } і готовий *захистити* себе і своїх ближніх {+F } від негативного ставлення оточуючих і будь-якого вторгнення у “своє коло” {−R → +F }; робить це, реагуючи на ситуації, пов’язані з необхідністю заради конкретної *справи* {+P } прогнозувати розвиток *подій* {−T }, знаходити шляхи відходу від негативних подій до позитивних {+P → −T }.

➤ **Індивідуальність** — *суперблок життєдіяльності (Vital)* — *неусвідомлене, “автоматичне” функціонування психіки, орієнтоване на вирішення індивідуально значущих та інформаційно забезпечених “повсякденних” завдань, яке може бути, за необхідністю, усвідомлене a posteriori.*

¹ В моделях соціоніки прийнято таке тлумачення терміну *ідеологія особистості, групи, нації або певного суспільного прошарку (відповідний блок моделі)* — система принципів і критеріїв функціонування блоку, що визначається параметричною структурою психічних функцій та інформаційною аспектною структурою робочих програм відповідних психічних функцій блоку.

Блок управління:

5 функція моделі — *функція індивідуального досвіду* (сугестивна функція); *призначення* — очікування, накопичення й використання інформації індивідуального досвіду, інформаційне включення психіки в навколишній світ; *параметр* — один: **Ех** — індивідуальний досвід; функція незалежна від параметрів ситуацій, норм і часу;

функціонування — в інформаційному аспекті **{+P}** “робота” (“ділова логіка”) — приваблює (бажана, очікується) інформація про конкретну роботу, алгоритми, методи і технологію її виконання, про трудові процеси та їх раціональну організацію тощо.

6 функція моделі — *функція індивідуальних норм* (референтна функція); *призначення* — накопичення і використання індивідуальних норм у сукупності з індивідуальним досвідом, очікування оцінки соціумом рівня індивідуальних умінь; *параметри* — два: **Ех** — індивідуальний досвід та **Нг** — індивідуальні норми; функція, незалежна від параметрів ситуацій та часу;

функціонування — в інформаційному аспекті **{-T}** “події” (“інтуїція часу”) — хоче вважати, що вміє прогнозувати та уникати значних несприятливих ситуацій, повторення глобальних помилок минулого; потребує, очікує від соціуму оцінки цього вміння.

Ідеологія блоку управління **{+P→-T}** — **активізація** — “автоматично”, неусвідомлено активізується за потреби ефективно виконати конкретну роботу **{+P}**, відвертаючи значні несприятливі події **{-T}**.

Виконавчий блок:

7 функція моделі — *програмна функція*; *призначення* — накопичення й використання індивідуальних робочих програм; *параметри* — три: **Ех** — індивідуальний досвід, **Нг** — індивідуальні норми та **St** — індивідуальні ситуації; функція, незалежна від параметру часу;

функціонування — в інформаційному аспекті **{+E}** “емоції” (“етика емоцій”); індивідуальні програми створення позитивного стану (настрою, емоцій, “енергетичного

стану”) для себе та ближніх (“свого кола”); негативні стани та настрої переживає важко, вважаючи їх неможливими, такими, яких не повинно бути.

8 функція моделі — *реалізаційна функція* (“інструментальна”); *призначення* — накопичення й використання індивідуального “інструментарію”; *параметри* — чотири:

Ex — індивідуальний досвід, *Nr* — індивідуальні норми, *St* — індивідуальні ситуації та *Tm* — індивідуальний час; *функціонування* — в інформаційному аспекті {–S } “комфорт” (“сенсорика відчуттів”); здатність успішно подолати глобальний дискомфорт (фізичний, психологічний, інформаційний тощо) тоді, коли це потрібно, в різноманітних ситуаціях, зважаючи на індивідуальний досвід та індивідуальні норми.

Ідеологія виконавчого блоку {+E→–S } — індивідуальна ідеологія ТІМ психіки — неусвідомлено (“автоматично”) повсюдно долає дискомфорт (фізичний, психологічний, інформаційний і т.ін.) {–S } з метою створення позитивного емоційного стану для себе та своїх ближніх {+E }.

➤ **Особистість** — *суперблок творчості (Ментал)* — усвідомлене функціонування психіки в процесах пошуку і/або розробки інформаційних рішень нових, соціально і/або індивідуально значущих завдань, що виходять за межі індивідуальних умінь, досвіду, програм і/або “інструментарію”.

Блок управління:

3 функція моделі — *функція соціальних норм* (“рольова”); *призначення* — накопичення й використання соціальних норм і загальноприйнятих правил разом з соціальним досвідом; *параметри* — два: *Ex* — соціальний досвід та *Nr* — соціальні норми; *функція*, незалежна від параметрів ситуацій та часу;

функціонування — в інформаційному аспекті {–L } “система” (“логіка співвідношень”); загальноприйняті в соціумі, нормативні (“стандартизовані”) уявлення про

глобальні логічні взаємозв'язки та взаємозалежності в навколишньому світі, про розбудову узагальнених схем, логічних структур.

4 функція моделі — *функція соціального досвіду* (“самобутність”); *призначення* — накопичення й використання соціального досвіду; *параметр* — один: **Ex** — соціальний досвід; *функція, незалежна від параметрів ситуацій, норм і часу;*

функціонування — в інформаційному аспекті {+I} “можливості” (“інтуїція можливостей”); особистісний досвід використання позитивних можливостей (здатностей) у соціумі, практично незалежно від ситуацій, часу та загальноприйнятих норм.

Ідеологія блоку управління {−L → +I} — *адаптація в соціумі* — використовуючи традиції, досвід позитивних можливостей {+I}, знайти шляхи адаптації у нормативних, загальноприйнятих структурах соціуму {−L}.

Виконавчий блок:

1 функція моделі — *функція інтелекту; призначення* — свідомо, інтелектуальна діяльність, особистісне мислення та еволюційний світогляд; *накопичення і використання відповідного досвіду, ситуацій та норм; параметри* — чотири: **Ex** — соціальний (особистісний) досвід, **St** — ситуації у соціумі, **Nr** — соціальні норми, **Tm** — час як параметр розвитку соціуму;

функціонування — в інформаційному аспекті {−R} “відносини” (“етика відносин”); бачить і добре розуміє будь-які стосунки між людьми — і негативні, і позитивні, знає, як у разі потреби змінити негативні відносини на позитивні, розбирається в ситуаціях і досконало орієнтується в тому, хто, як і до кого або до чого ставиться.

2 функція моделі — *функція творчості; призначення* — творчість як творення результатів мислення, одержання нових результатів та інтелектуального “інструментарію”; *накопичення і використання відповідного досвіду, ситуацій та норм; параметри* — три: **Ex** — соціальний (особистісний) досвід, **St** — ситуації в

соціумі, Nr – соціальні норми; функція, незалежна від параметру часу;

функціонування — в інформаційному аспекті $\{+F\}$ “воля” (“вольова сенсорика”); вмiє чинити спротив будь-якому тиску, добре володіє вольовими якостями як засобами оборони, обстоювання своєї точки зору, захист себе та свого найближчого оточення, “свого кола”.

Ідеологія виконавчого блоку $\{-R \rightarrow +F\}$ — соціальна ідеологія ТІМ психіки — обстоює, захищає від будь-яких посягань себе та своїх близьких (“своє коло”), свою сферу впливу, чинить спротив вольовому тиску $\{+F\}$ і реалізує таким чином своє бачення різноманітних відносин у соціумі та шляхів їх поліпшення $\{-R\}$.

Узагальнюючи наведений опис моделі ТІМ психіки етико-сенсорного інтроверта (ЕСІ) як особистості до моделі інтегрального типу інформаційного метаболізму (ІТІМ) соціетальної психіки української нації, наведемо деякі практично корисні для реформи державного управління результати моделювання національного менталітету української нації.

➤ Аналіз моделі ТІМ психіки ЕСІ показує, що ідеологію особистості презентує виконавчий блок суперблоку *Ментал*. За аналогією зрозуміло, що ідеологію держави і нації також відбиває цей блок (рис. 2) моделі ІТІМ соціетальної психіки. Виходячи з системної структури нації, цей блок моделює ще й ту суспільну верству, яка дещо узагальнено називається інтелігенцією. Таким чином, національну ідеологію України, дещо перефразовуючи наведене для моделі особистості ЕСІ, можна сформулювати так: $\{-R \rightarrow +F\}$ — захист себе та свого найближчого кола $\{+F\}$ від негативних стосунків $\{-R\}$ з боку оточення.

Іншими словами, модель виявляє принципово важливий факт: національна ідеологія України природно ґрунтується на активно оборонній доктрині у відносинах з оточенням. Верифікація моделі, виконана за численними документальними джерелами, підтверджує цю тезу. Крізь

всю історію України проходять ідеї та гасла захисту волі, оборони рідної землі, боротьби за честь і гідність. В ідеологічно важливих, концептуальних документах і висловлюваннях українських ідеологів, політиків, письменників, у спостереженнях чужинців тощо не випадково часто вживаються слова “захист”, “оборона”, “боротьба” тощо у поєднанні з характеристиками відносин з оточенням; це цілком відповідає семантиці аспектів і функціональній структурі блоку $\{-R \rightarrow +F\}$ моделі ІТІМ соціальної психіки ЕСІ. В етнологічних дослідженнях та на побутовому рівні ідеологія ІТІМ психіки ЕСІ $\{-R \rightarrow +F\}$ відбивається в певному соціальному індивідуалізмі, окремішності (“хуторянстві”), деякій “самодостатності” українців у відносинах з оточенням.

Така *функціональна орієнтація* цього ІТІМ психіки — це не добре і не погано, це — системний факт, який відображає певну функцію, роль української нації у системі людства. Етнічна ідентичність українців збереглася впродовж тисячоліть і зараз є однією з найчисленніших націй Європи... Які саме функція та роль призначені українцям — треба досліджувати, щоб бути їх свідомими, але змагатися з цим природним утворенням, “перетворювати природу” — безглуздо... Ідеології ІТІМ соціальної психіки ЕСІ $\{-R \rightarrow +F\}$ як системі ідей, принципів та критеріїв (національній ідеї!) треба адекватно відповідати, щоб бути в свою чергу адекватними системним структурам світової спільноти, будуючи національну державу, національну економіку, громадянське суспільство — добробут та соціально-психологічний комфорт народу¹ ... Передусім це стосується *національної інтелігенції*, адже *виконавчий блок суперблоку Ментал* $\{-R \rightarrow +F\}$ відображає ідеологію саме цієї важливої верстви нації (рис. 2).

¹ “В Україні й досі не створено єдиного фронту...національного порятунку і не тільки через особисті амбіції лідерів політичних угруповань..., а й через концептуальні непорозуміння щодо оптимальних механізмів реалізації національного чинника в державотворенні” (О.Шморгун).

➤ Блок адаптації в соціумі $\{-L \rightarrow +I\}$ (блок управління суперблоку Ментал) моделі ІТІМ соціетальної психіки нації відображає соціальний прошарок, відомий як “правляча верства” (управлінці, або, як нині модно, — менеджери). Це той самий чиновницький загаль, що фігурує як державні, представницькі, законодавчі, виконавчі тощо інституції, силові та судові структури. Це — формальні лідери (в певному розумінні) структурних складових держави або нації загалом. Цей прошарок починає формуватись тоді, коли етнос під тиском проблем, створюваних навколишнім середовищем (соціумом), усвідомлює необхідність держави як певної соціальної надбудови.

Формули ідеології української “правлячої верстви” ми шукаємо остільки, оскільки намагаємось створити власну державу... В літературі з політології, історії та етнопсихології є різні погляди, часом — полярні... З моделі ІТІМ психіки ЕСІ впливає така формула (рис. 2): $\{-L \rightarrow +I\}$ — використовуючи традиції, досвід позитивних можливостей $\{+I\}$, знайти шляхи адаптації у нормативних, загальноприйнятих структурах і системах соціуму $\{-L\}$.

В історії України були періоди, коли “правляча верства”, реагуючи на вимоги “верстви провідної”, принаймні намагалася дотримуватись принципів, близьких до такої ідеології. Судячи з відомих фактів історії, так було за часів правління декого з великих князів Київської Русі, декого з гетьманів часів Гетьманату, а також за короткі часи “нової доби” (1917–1920 рр.). Досягти позитивних результатів функціонування держави у ці періоди не вдалося, мабуть, тому, що зовнішні чинники, оточення України виявили себе агресивно сильнішими за ідеологічні засади тогочасної “правлячої верстви”.

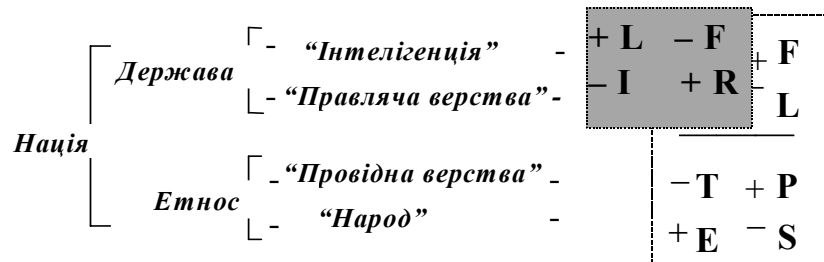
➤ Наведене щодо державної, національної ідеології контрастує з реаліями сьогодення — одержаною Україною у спадок ідеологією Радянського Союзу (а власне, Російської імперії), що ідентифікована ІТІМ соціетальної психіки логіко-сенсорного інтроверта (ЛСІ). Формула ідео-

логії цього ІТІМ соціетальної психіки (рис. 3): $\{+L -F\}$ — порядок $\{+L\}$, що насаджується через глобальний вольовий тиск, підкорення, насильство $\{-F\}$.

Аналіз взаємодії моделей ІТІМ соціетальної психіки України і Росії дає змогу детально дослідити відносини між цими націями. З моделей видно, що ці відносини мають характер фундаментальний (“засадничої натури” — Пилип Орлик), а не винятково кон’юктурно політичний, як часто вважають політики. Та й без аналізу зрозуміло, що національна ідеологія свободолюбства, доктрина оборони аж ніяк не узгоджуються з наведеною вище ідеологією підкорення порядкам “старшого брата” (ІТІМ психіки ЛСІ).

Рисунок 3

Пригнічення національної держави ІТІМ психіки ЕСІ
 $\{-R +F\}$ імперією ІТІМ психіки ЛСІ $\{+L -F\}$

На моделі ІТІМ соціетальної психіки України видно, як органічну ідеологію української інтелігенції $\{-R \rightarrow +F\}$ нахабно заступає чужа українському етносу агресивно силова ідеологія проімперської інтелігенції $\{+L \rightarrow -F\}$... Століттями під тиском обставин, послуговуючись ідеологією чужої держави, український етнос ще й досі не позбувся чужої за ментальністю, проімперської “*правлячої верстви*” $\{+R \rightarrow -I\}$. В моделі ІТІМ соціетальної психіки нації це веде до жахливого спотворення взаємодії супер-блоків *Вітал* та *Ментал* — держави та етносу (рис. 3). Так, “*провідна верства*” українського етносу $\{+P \rightarrow -T\}$ і “*правляча верства*” імперії $\{+R \rightarrow -I\}$, а також “*народ*”

{+E→ -S} та проімперська “інтелігенція” {+L→ -F} нездатні взаємодіяти, бо не чують і не розуміють одного через несумісність аспектів інформаційного потоку... Вони “говорять різними мовами” та ще й про різне!

Ідеологія — дуже консервативна річ. Тож маємо ще й досі державу старої ідеології, яка намагається взаємодіяти з етносом, що “прокидається”, відчувши перші ознаки свободи... Але ж з системного погляду, ідеологія нації має складатися з соціальної ідеології — *виконавчий блок* суперблоку Ментал* моделі ІТІМ та ідеології “національної індивідуальності” (етносу) — *виконавчий блок суперблоку Вітал* моделі ІТІМ. От і виходить, що *ідеологія народу сьогодні вступає у суперечність з чужинською ідеологією держави з усіма наслідками такого протистояння...*

Дослідження моделі ІТІМ психіки нації дає змогу розробити рекомендації щодо будь-якої проблемної ситуації у соціально-економічній сфері з урахуванням національних особливостей. На початку ХХІ ст. у взаємодії з цивілізованими країнами є можливість уникнути агресивно силового диктату сусідів. Верифікована на відповідність реаліям сучасності модель ІТІМ соціальної психіки української нації ЕСІ з невблаганною очевидністю свідчить, в якому напрямі мають розвиватись реформи законодавчої та виконавчої влади, адміністративна реформа, реформа органів самоврядування тощо. Цей напрям — усвідомлення сучасним українським істеблшментом необхідності зважати на факти історії і досягнення сучасної науки, зокрема моделювання національного менталітету, “не змагатися з природою”, не “наступати вкотре на ті самі граблі”, а, свідомі відповідальності перед власним народом, створювати сучасну українську “*правлячу верству*” за ідеологією {–L→+I}, сенс якої наведено вище.

Отже, не викликає сумніву, що ментальність є однією з найстійкіших соціально-психологічних характеристик соціуму, які впливають на ефективність управління соціальною діяльністю індивідів, груп, національних утво-

рень. Модель інтегрального типу інформаційного метаболізму соціетальної психіки нації дає змогу не тільки обґрунтувати тезу про формотвірну роль етносу щодо держави, а й, виявляючи психоінформаційну структуру, ціннісні орієнтири та механізми функціонування етносу (*суперблок Вітал*), скласти уявлення про те, якою саме має бути держава (*суперблок Ментал*), аби адекватно відповідати саме цьому етносові й проводити соціально орієнтовані реформи. За умов сьогодення Україна одержала ще один шанс...

Література

1. *Врублевський В.К., Мариніч І.В.* Соціальні аспекти адміністративної реформи в Україні // Актуальні проблеми підготовки фахівців в умовах реструктуризації органів регіонального управління // Вісник Рівненського державного технічного університету: Зб. наук. праць.— Вип. 2 (9).— Рівне, 2001. — С. 294–301.
2. *Ермак В.Д.* Системы. Системные принципы. Системный подход // Социон. — 1997. — № 2; 1998. — № 1.
3. Докл.див.: *Мариніч І.В.* Моделювання національного менталітету // Україна: інтелект нації на межі століть: Кол. моногр. / Кер. авт. кол. Врублевський В.К. — К.: ІВЦ “Інтелект”, 2000. — С. 280–320.
4. *Ермак В.Д.* Системы. Системные принципы. Системный подход; *Мариніч І.В.* Моделювання національного менталітету.
5. *Там само.*
6. *Augustinavičiute A.* Informacinio metabolizmo modelis // Mokslas ir technika. — Vilnius: “Zinijos”, 1980. — № 4; *Аугустиновичюте А.* Соционика: В 2 т. — СПб.; М., 1998.
7. *Ермак В.Д.* К проблеме интегрального типа информационного метаболизма социетальной психики неслучайной группы // Соционика, ментология и психология личности. — 1998.— № 6.
8. *Синкевич З.В.* Этносоциология. — СПб., 1994; *Лурье С.В.* Историческая этнология. — М., 1997.
9. *Ермак В.Д., Росланкина Ю.В.* Описания моделей ТИМ психики // Соционика, ментология и психология личности.— 1999. — № 2–5.
10. *Там само.*

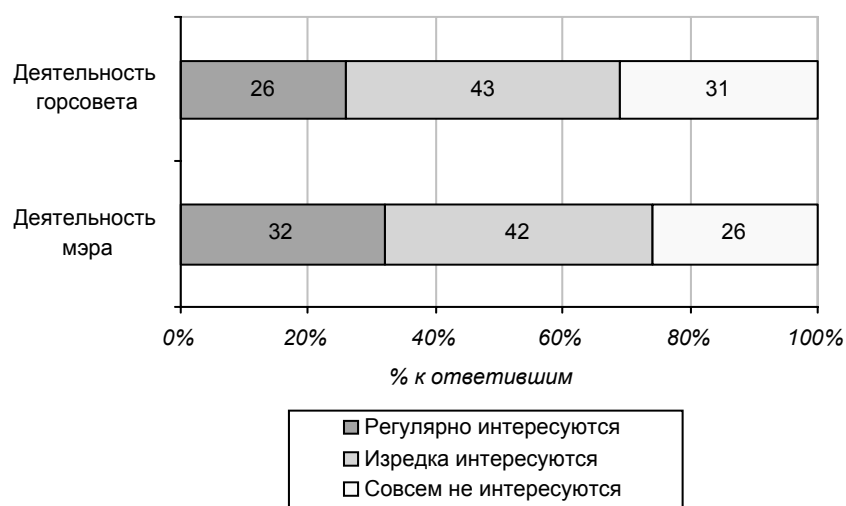
В. Водолазский

ОСНОВНЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ СОЦИОЛОГИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ СВЯЗЕЙ МУНИЦИПАЛЬНЫХ ОРГАНОВ ДОНЕЦКА С ОБЩЕСТВЕННОСТЬЮ

Интерес общественности к деятельности муниципальной власти. Одной из важнейших задач PR-акций муниципальной власти является создание в городе социально-психологической обстановки, способной обеспечить поддержку населением деятельности тех или иных субъектов местной власти. При этом необходимым условием для успешной реализации данной задачи выступает наличие у населения *интереса* к деятельности местных властей. Вместе с тем этот интерес является не только необходимым *условием* процесса коммуникации муниципальной власти и населения города, но и, в известной степени, *результатом* этого процесса. В этом смысле можно утверждать, что чем более адекватной информационным запросам населения является используемая властью PR-модель, тем выше уровень интереса к ее деятельности и, следовательно, выше вероятность того, что эта модель будет эффективной. Иначе говоря, интерес к деятельности властей может существовать и до начинания последними PR-акций, однако акции могут этот интерес либо поддержать и усилить, либо существенно снизить. Таким образом, уровень интереса к деятельности властей может быть использован в качестве своеобразного индикатора, позволяющего косвенно оценивать уровень эффективности PR-акций (*диагр. 1*).

Диаграмма 1

Интерес общественности к деятельности муниципальной власти

Как показали результаты нашего исследования, население Донецка в массе своей проявляет более или менее выраженный интерес к деятельности основных субъектов муниципальной власти — мэра города и горсовета. В целом деятельностью мэра города интересуется 74% взрослых горожан, а деятельностью городского совета — 69%. При этом примерно треть населения (32%) характеризует уровень устойчивости своего интереса к деятельности мэра как *регулярный*. Аналогичный уровень интереса к деятельности городского совета прослеживается примерно у четверти горожан (26%).

Наличие интереса к деятельности субъектов муниципальной власти, а также его устойчивость в определенной степени зависят от следующих социально-демографических характеристик населения: *возраст горожан, уровень их образования, социально-профессиональный статус и*

уровень материального достатка¹. Влияние этих характеристик на интерес к деятельности муниципальных органов власти проявляется в том, что:

– чем старше население, тем, как правило, выше его интерес: например, среди 18–29-летних донетчан деятельностью мэра регулярно интересуется 12%, а среди пожилых — 50%²;

– чем выше уровень образования горожан, тем, как правило, выше и их интерес: например, среди лиц с неполным средним образованием деятельностью мэра регулярно интересуется 21%, а среди имеющих высшее образование — 41%;

– наиболее высокий и устойчивый интерес наблюдается у специалистов с высшим образованием, у торговцев и предпринимателей, а также у неработающих пенсионеров;

– лица с самым низким уровнем материального достатка имеют несколько более сильно выраженный интерес: среди них деятельностью горсовета регулярно интересуется 32%, против 20% среди лиц со средним и более высоким уровнем достатка (*диагр. 2, 3*).

Характеризуя интенсивность проявления названных тенденций, следует отметить, что они выражены достаточно слабо, о чем свидетельствуют соответствующие показатели связи между уровнем интереса и теми или иными социальными характеристиками респондентов³.

Гораздо более тесной является связь уровня интереса к деятельности муниципальных властей с рядом социально-психологических характеристик донетчан. К числу

¹ Только в отношении интереса к деятельности горсовета.

² Тенденции в колебаниях уровня интереса к деятельности горсовета аналогичны рассматриваемым.

³ Проверка гипотез о наличии соответствующих связей проводилась по критерию *хи*-квадрат, а определение их плотности — по коэффициентам Крамера (*K*) и Чупрова (*T*). Значения показателей связи приводятся вместе с соответствующими таблицами. Все указанные показатели значимы на уровне не ниже 5%.

таких характеристик относятся субъективные оценки *степени знакомства с публикациями* об этой деятельности, оценки *уровня интенсивности обсуждения* различных аспектов деятельности с коллегами, друзьями и родственниками, а также *оценки результатов этой деятельности*. Выявленные при этом тенденции проявляются в том, что:

Диаграмма 2

Уровень интереса к деятельности мэра у различных социальных групп населения

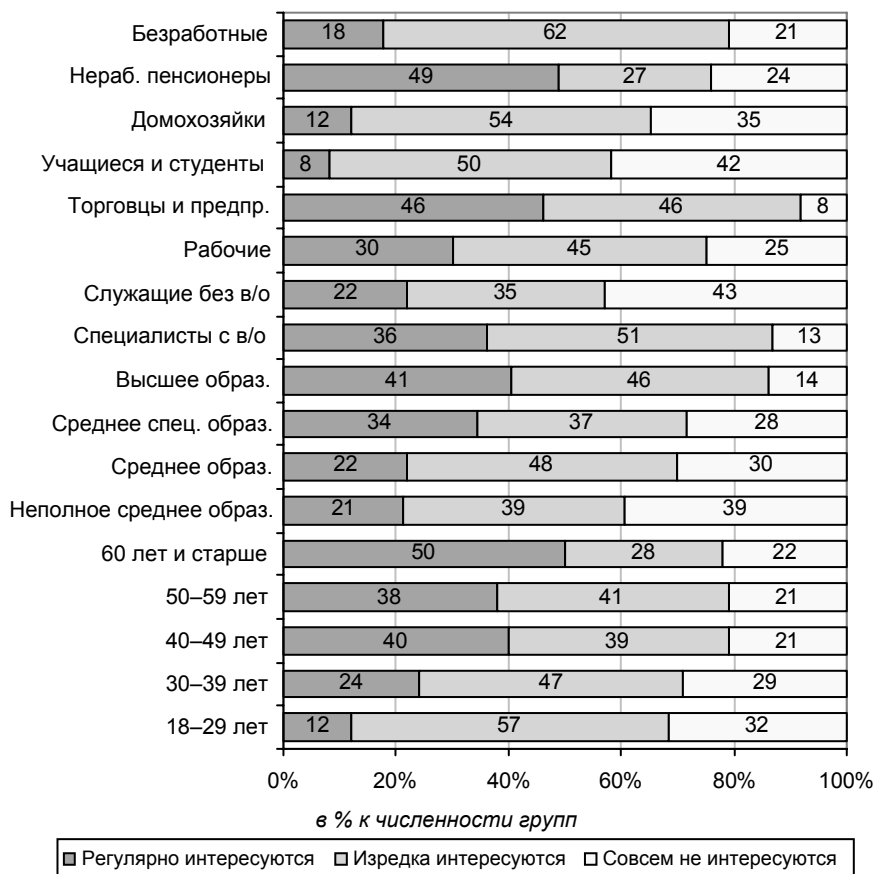

Диаграмма 3

Уровень интереса к деятельности городского совета
у различных социальных групп населения

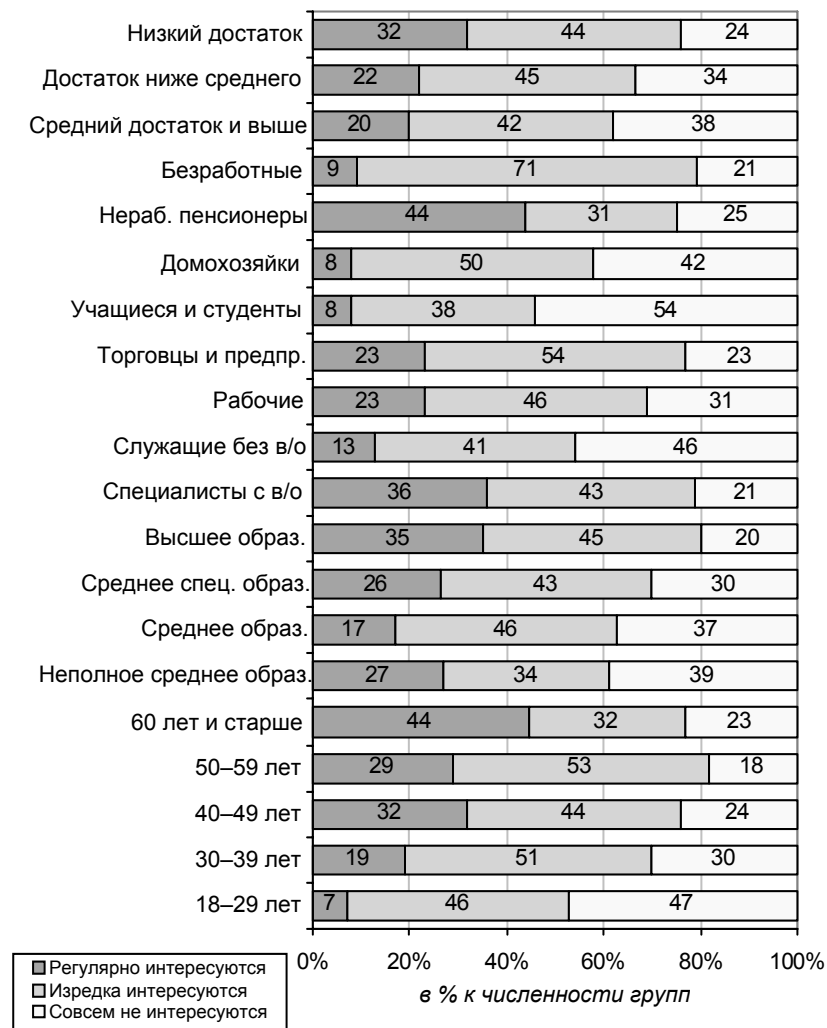
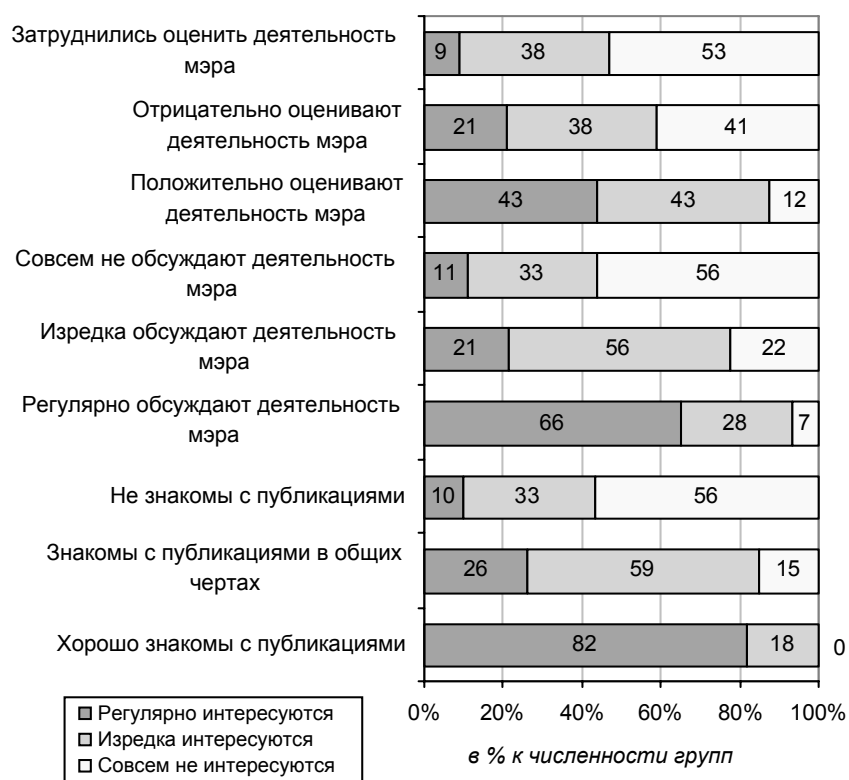

Диаграмма 4

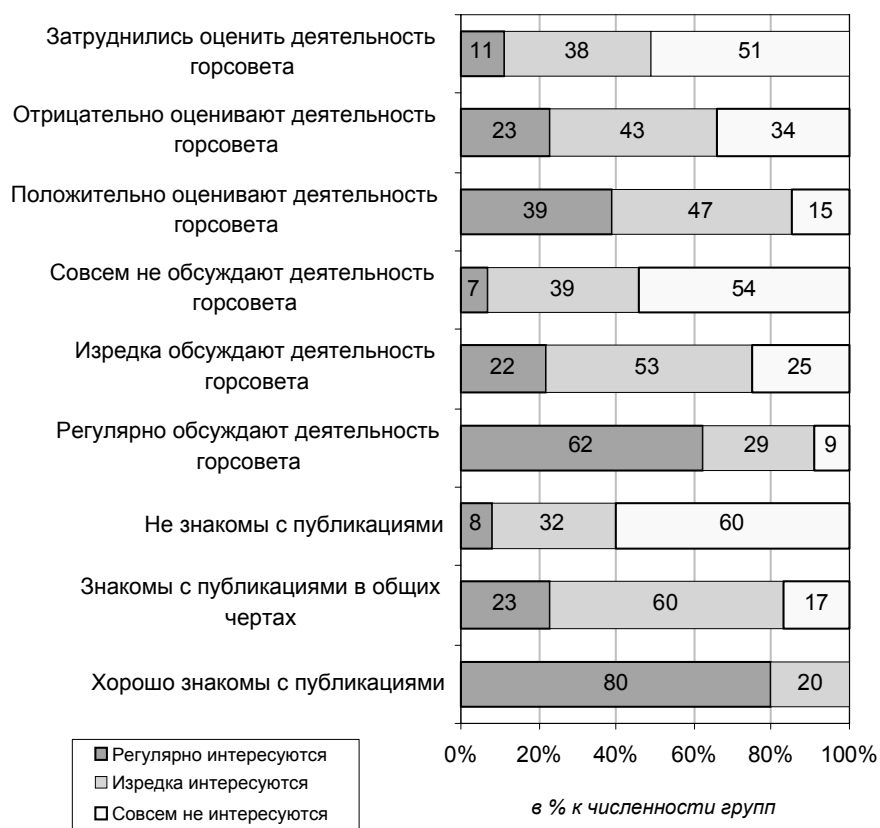
**Взаимосвязь уровня интереса к деятельности мэра
и некоторых социально-психологических
характеристик населения**

– уровень интереса к деятельности муниципальных властей выше у тех категорий населения Донецка, которые дают более высокую самооценку степени своего знакомства с публикациями об этой деятельности (по мэру города значение коэффициента Крамера $K=0,486$, а коэффициента Чупрова — $T=0,439$; по горсовету зна-

Диаграмма 5

**Взаимосвязь уровня интереса к деятельности горсовета
и некоторых социально-психологических
характеристик населения**

чения этих коэффициентов составили: $K=0,487$ и $T=0,440$; коэффициенты значимы на уровне 1%);

– уровень интереса к деятельности муниципальных властей выше у тех категорий населения, которые чаще обсуждают результаты этой деятельности в кругу коллег, друзей и родственников (по мэру $T=0,365$, а $K=0,404$,

по горсовету — соответственно, $T=0,343$ и $K=0,380$; коэффициенты значимы на уровне 1%);

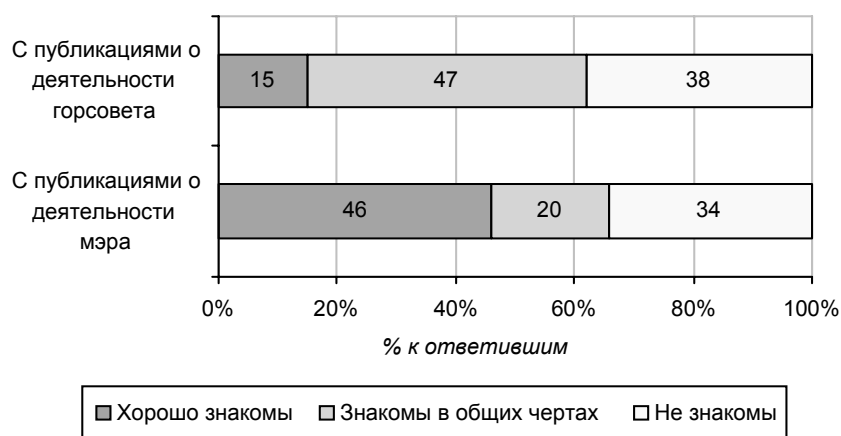
– *уровень интереса к деятельности муниципальных властей выше у тех категорий населения, которые дают результатам этой деятельности более высокую оценку: по мэру $T=K=0,288$, а по горсовету — $T=K=0,246$; коэффициенты значимы на уровне 1% (диагр. 4, 5).*

Результаты анализа показали также, что статистические гипотезы о наличии связи между уровнем интереса к деятельности муниципальных властей и такими характеристиками респондентов, как их *пол, изменение условий жизни семьи за последние годы и национальная принадлежность*, не могут быть приняты на достаточном уровне доверительной вероятности (не менее 95%). Это означает, что не удалось доказать наличие связи между рассматриваемым уровнем интереса и этими социальными характеристиками.

Знакомство общественности с публикациями о деятельности муниципальной власти. Одним из основных критериев оценки эффективности сложившейся в Донецке модели связи муниципальной власти с общественностью является *уровень осведомленности* населения о деятельности тех или иных муниципальных органов. Как показали результаты нашего исследования, *большинство жителей Донецка считает, что они в большей или в меньшей степени знакомы с публикациями в прессе, где анализируется деятельность мэра города (66%) и горсовета (62%).* Причем, исходя из полученных нами самооценок, жители города гораздо лучше знакомы с публикациями относительно деятельности *главы исполнительной власти*, чем органа власти *представительной*: о тех или иных сторонах деятельности мэра *хорошо знакомы 46%* из них, а о деятельности горсовета — всего 15% (диагр. 6).

Диаграмма 6

Степень знакомства общественности с публикациями о деятельности муниципальной власти

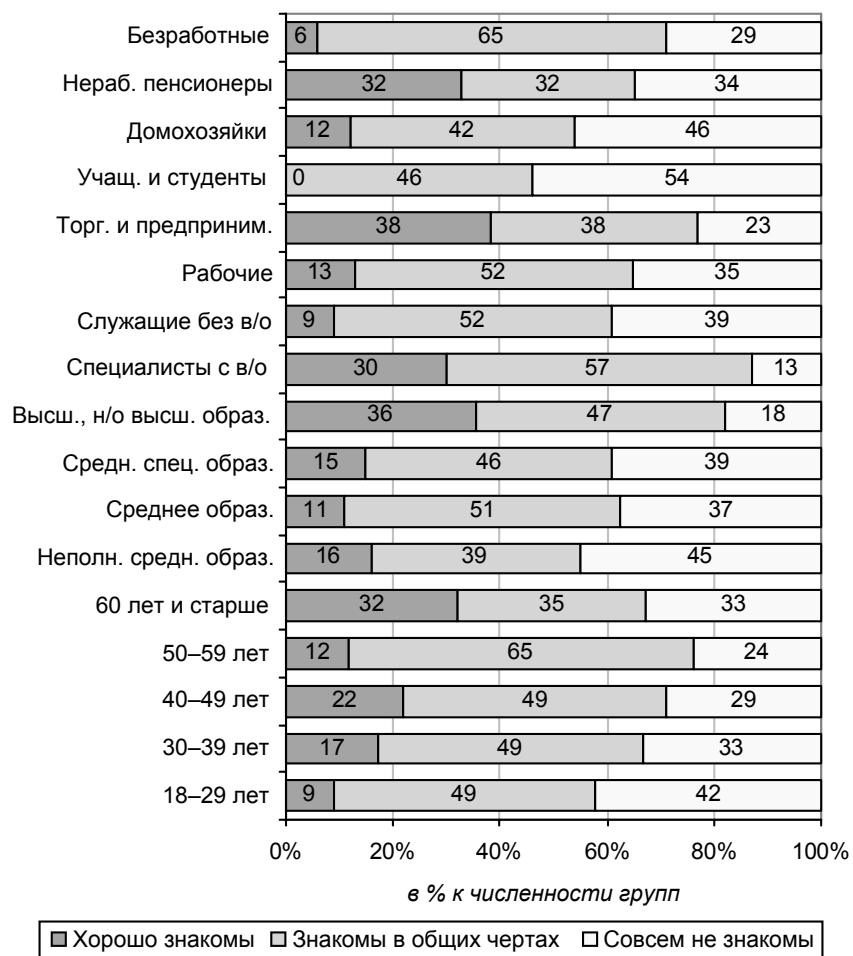
Степень знакомства донетчан с публикациями о деятельности муниципальных органов власти в определенной степени зависит от возраста, уровня образования и социального статуса горожан. Это проявляется в следующих тенденциях.

➤ *Чем старше горожане, тем, как правило, выше степень их знакомства с публикациями о деятельности муниципальных властей.* Например, среди 19–29 летних донетчан 9% считает, что они хорошо знакомы с публикациями о деятельности мэра, а среди самых пожилых (60 лет и старше) удельный вес подобных оценок составил 32%¹. Плотность связи между *возрастом* и *степенью знакомства с публикациями о деятельности мэра* характеризуется коэффициентами T Чупрова=0,144 и K Крамера=0,155, а о деятельности горсовета — $T=0,161$ и $K = 0,150$, значимыми на уровне 1%.

¹ Аналогичным образом выглядят и оценки степени знакомства с публикациями о деятельности горсовета.

Диаграмма 7

Степень знакомства различных групп населения с публикациями о деятельности мэра Донецка

➤ *Лица с высшим и неоконченным высшим образованием более высоко оценивают степень своего знакомства с публикациями о деятельности муниципальных властей, чем граждане любым иным уровнем образования.*

Например, удельный вес хорошо знакомых с публикациями о деятельности мэра составил в этой группе населения 36%, а среди лиц с неполным средним образованием — вдвое меньше (16%)¹. Плотность связи между рассматриваемыми признаками характеризуется коэффициентами $T=0,177$ и $K=0,196$ в случае с публикациями о мэре города и $T=0,170$, а $K=0,188$ в случае с публикациями о горсовете (коэффициенты значимы на уровне 1%).

➤ *Наиболее высокая степень знакомства с подобными публикациями отмечается в оценках специалистов с высшим образованием, торговцев и предпринимателей, а также неработающих пенсионеров.* Например, удельный вес хорошо знакомых с публикациями о деятельности мэра Донецка составил в этих группах, соответственно, 36%, 38% и 32%, а среди домохозяек — 12%². Плотность связи между социальным статусом и степенью знакомства с подобными публикациями характеризуется коэффициентами $T=0,163$ и $K=0,209$ в случае с мэром и $T=0,189$, а $K=0,267$ в случае с горсоветом (коэффициенты значимы на уровне 1%). В целом же указанные тенденции проявляются *достаточно слабо (диагр. 7, 8)*.

Более тесной является связь между степенью знакомства с публикациями данного рода и некоторыми социально-психологическими характеристиками жителей Донецка. К числу таких характеристик относятся *интерес к деятельности муниципальной власти, интенсивность обсуждения деятельности тех или иных субъектов муниципальной власти, а также оценки результатов этой деятельности*. Выявленные при этом зависимости выражаются в следующем.

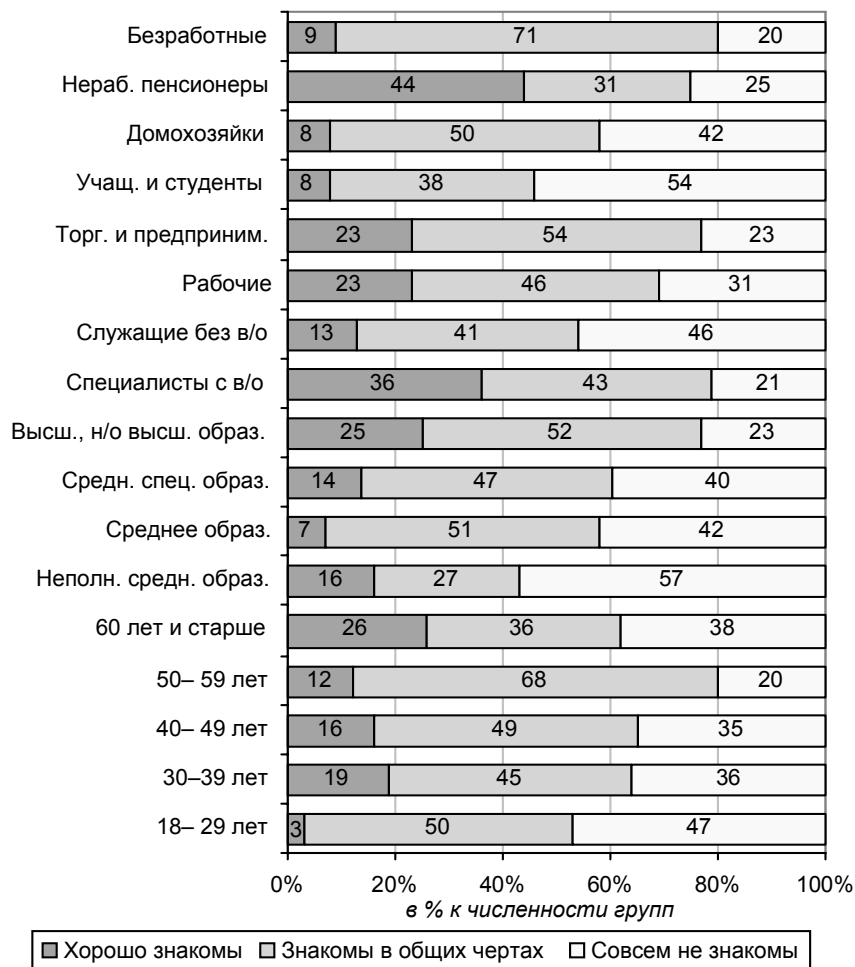
Чем выше уровень интереса к деятельности муниципальных властей, тем выше и уровень знакомства с публикациями по данной проблематике. Например, среди тех,

¹ Аналогичная картина наблюдается и по деятельности горсовета.

² Аналогичная картина наблюдается и по степени знакомства с публикациями о горсовете.

Диаграмма 8

**Степень знакомства различных групп населения
с публикациями о деятельности горсовета Донецка**

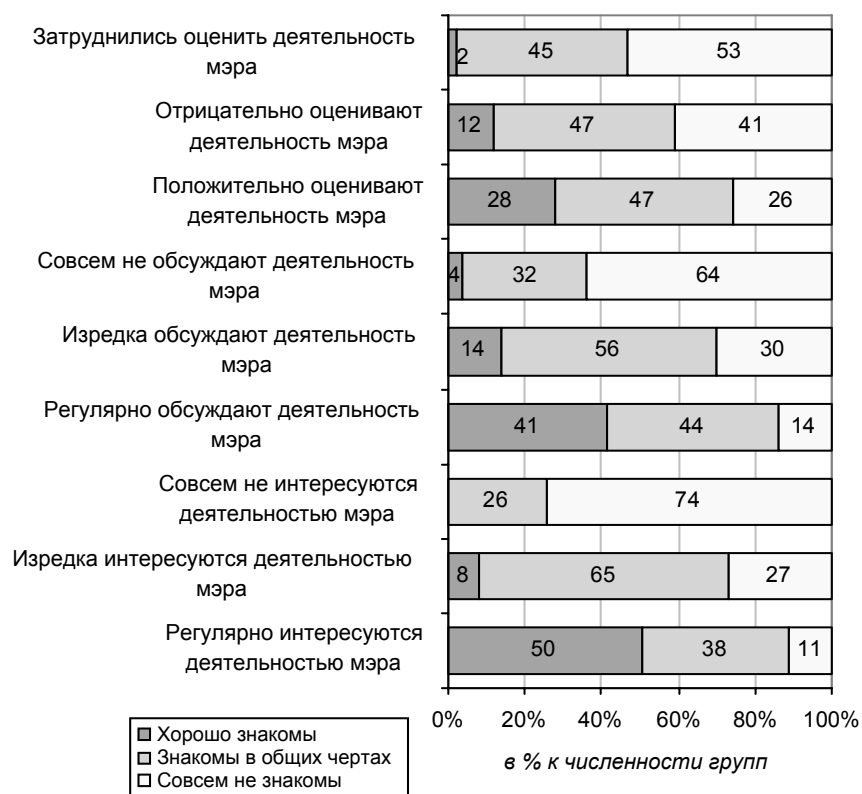

кто регулярно интересуется деятельностью мэра города, удельный вес хорошо знакомых с публикациями о нем составляет 50%, а среди тех, кого эта деятельность не интересует, они вообще отсутствуют. Аналогичная карти-

на наблюдается и в отношении знакомства с публикациями по городскому совету. Значение коэффициентов, характеризующих плотность связи между интересом и степенью знакомства, говорит о том, что данную связь можно охарактеризовать как *достаточно тесную* (в случае с мэром $T=0,439$ и $K=0,486$, а в случае с горсоветом — $T=0,440$ и $K=0,487$; коэффициенты значимы на уровне 1%).

Диаграмма 9

Взаимосвязь знакомства с публикациями о деятельности мэра и некоторых социально-психологических характеристик донетчан

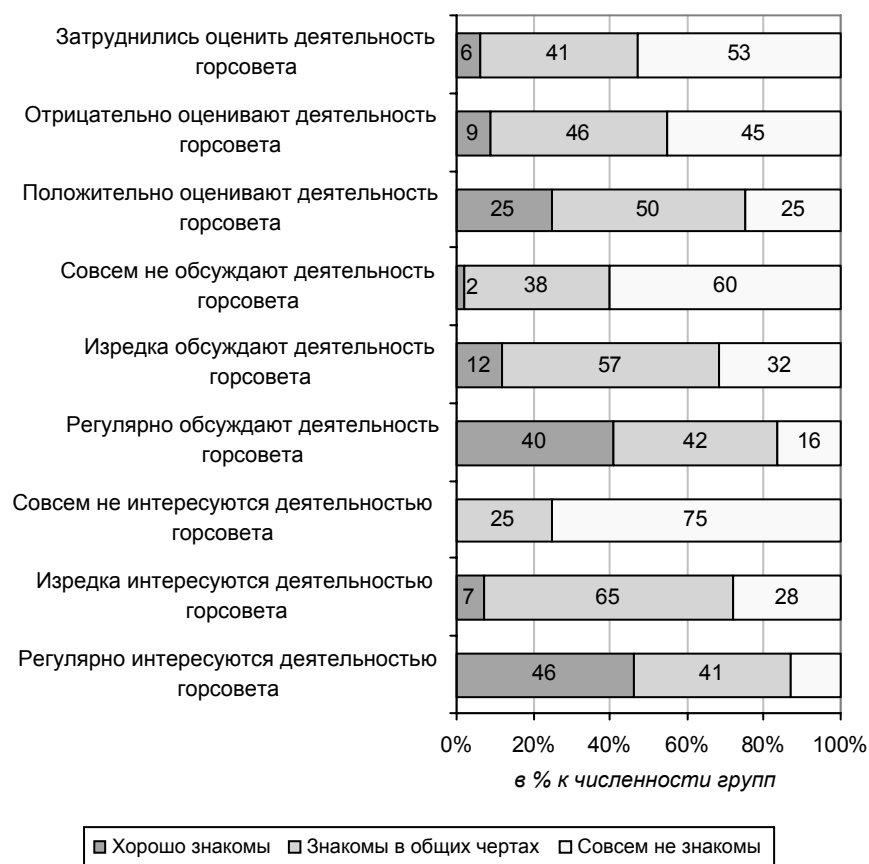
➤ *Степень знакомства с публикациями о деятельности муниципальных властей оценивается донетчанами тем выше, чем активнее они обсуждают те или иные аспекты этой деятельности. Об этом свидетельствует, к примеру, тот факт, что среди регулярно участвующих в обсуждении деятельности горсовета удельный вес знакомых с соответствующими публикациями составляет 40%, а среди никогда не обсуждающих ее — 2%. Сходным образом связано распределение оценок относительно интереса к деятельности мэра и знакомства с публикациями о нем. Плотность связи между этими оценками выражается следующими значениями коэффициентов: $T=K=0,284$ в случае с мэром, и $T=K=0,285$ в случае с горсоветом (коэффициенты значимы на уровне 1%).*

➤ *Чем более положительные оценки дают донетчане результатам деятельности муниципальной власти, тем выше оценивают они степень своего знакомства с публикациями по данной проблематике. Так, среди тех горожан, которые в целом положительно оценивают деятельность городского совета, лишь одна четвертая часть указала на то, что не знакома с соответствующими публикациями, а среди их оппонентов удельный вес не знакомых с публикациями почти вдвое больше (45%). Примерно так же обстоит дело и в случае с публикациями о деятельности мэра города. Плотность связи между этими признаками выражается следующими значениями коэффициентов: $T=K=0,209$ (в случае с мэром города) и $T=K=0,200$ (в случае с горсоветом). Коэффициенты значимы на уровне 1% (диагр. 9, 10).*

Что касается других социальных характеристик населения Донецка, то нам не удалось выявить значимой связи между ними и степенью знакомства с рассматриваемыми публикациями.

Диаграмма 10

Взаимосвязь знакомства с публикациями о деятельности горсовета и некоторых социально-психологических характеристик донетчан

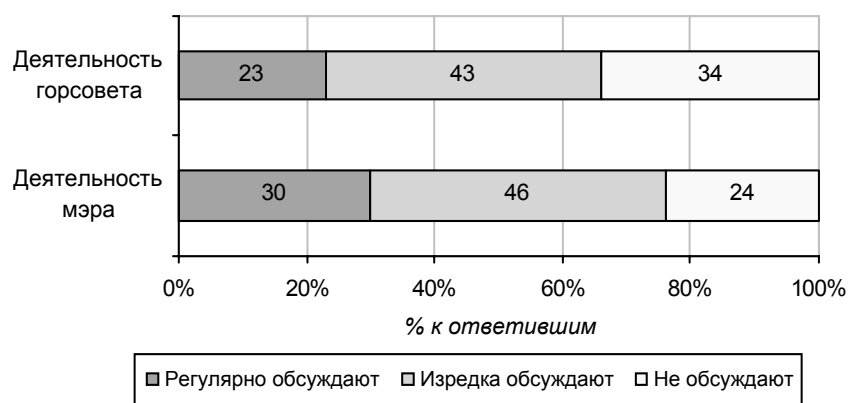

Уровень активности обсуждения жителями Донецка деятельности муниципальной власти. Население города не только проявляет заметные *интерес* и *осведомленность* относительно деятельности муниципальных органов власти, но и *достаточно активно обсуждает их в ближайшем социальном окружении* (с друзьями, коллегами,

родственниками): результаты деятельности мэра обсуждаются 76% донетчан, а городского совета — 66%. Причем деятельность городского головы обсуждается населением несколько более интенсивно, чем деятельность депутатского корпуса (*регулярно* их обсуждают соответственно 30% и 23%). Полную пассивность в этих обсуждениях проявляет от одной четвертой (в случае с мэром города) до одной трети (в случае с городским советом) части взрослого населения. Уровень активности населения в обсуждении деятельности тех или иных субъектов муниципальной власти в определенной степени зависит от ряда социальных характеристик. В числе этих признаков можно назвать *возраст* донетчан, *уровень их образования* (только при обсуждении деятельности горсовета), *социально-профессиональный статус*, а также *характер изменения условий жизни за последние годы* (только при обсуждении деятельности горсовета). Особенности выявленных при этом закономерностей состоят в следующем (*диагр. 11*).

Диаграмма 11

**Активность обсуждения общественностью
деятельности муниципальной власти**

➤ *Чем старше жители Донецка, тем, как правило, активнее они обсуждают деятельность муниципальных органов власти.* Так, в возрастной группе от 60 лет и старше *регулярно обсуждается* деятельность мэра города 44% горожан, а среди 18–29 летних — всего 13%. Примерно так же обстоит дело и с обсуждением деятельности городского совета. Полученные нами показатели тесноты связи между возрастом населения и активностью обсуждения им деятельности муниципальных властей говорят о том, что данную тенденцию нельзя считать ярко выраженной (в случае с мэром города $T=0,150$ и $K=0,161$, а в случае с горсоветом — $T=0,148$ и $K=0,159$; коэффициенты значимы на уровне 1%).

➤ *Чем выше уровень образования донетчан, тем они, как правило, более активно участвуют в обсуждении деятельности городского совета.* Например, среди лиц, имеющих неполное среднее образование, более одной трети вообще не занимается обсуждением данного вопроса. В то же время среди лиц с высшим и неоконченным высшим образованием удельный вес не участвующих в обсуждении работы городского совета заметно ниже — 23%. Выявленная при этом связь *не является тесной*: $T=0,119$ и $K=0,132$; коэффициенты значимы на уровне 5%.

➤ *Уровень активности в обсуждении деятельности муниципальных властей колеблется в зависимости от принадлежности горожан к той или иной социально-профессиональной группе.* При этом наиболее высокими показателями активности характеризуются неработающие пенсионеры и специалисты с высшим образованием. От 30 до 40% состава этих групп *регулярно обсуждают* деятельность мэра города и городского совета. В то же время среди безработных, например, удельный вес лиц с таким уровнем активности составляет примерно 10–15%. Несмотря на это, данная тенденция также выражена *достаточно слабо*: в случае с обсуждением деятельности мэра $T=0,149$ и $K=0,191$, а в случае с горсоветом $T=0,190$ и $K=0,190$; коэффициенты значимы на уровне 5%.

➤ Чем сильнее были позитивные перемены в условиях жизни горожан за последние годы, тем активнее они участвуют в обсуждении деятельности городского совета: среди тех, у кого эти условия стали лучше, удельный вес регулярно обсуждающих данный вопрос составил 33%, а среди тех, у кого условия стали хуже, — 22%. Плотность связи между этими признаками является достаточно низкой: $T=0,115$ и $K=0,127$; коэффициенты значимы на уровне 5% (диагр. 12, 13).

Диаграмма 12

Активность различных групп населения в обсуждении деятельности мэра Донецка

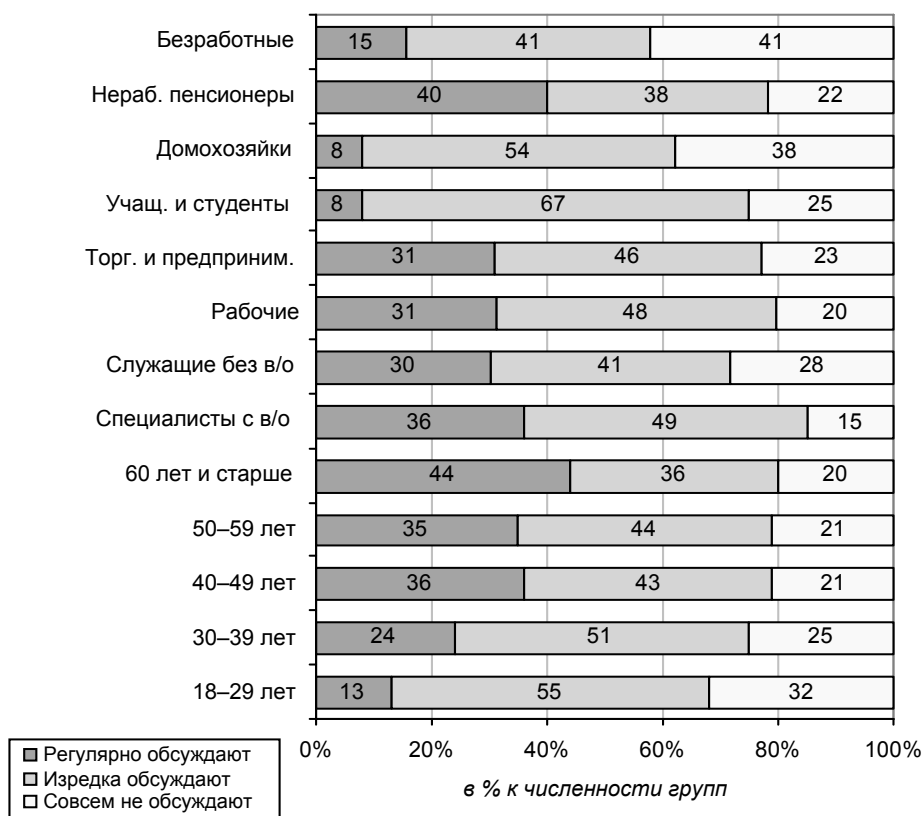
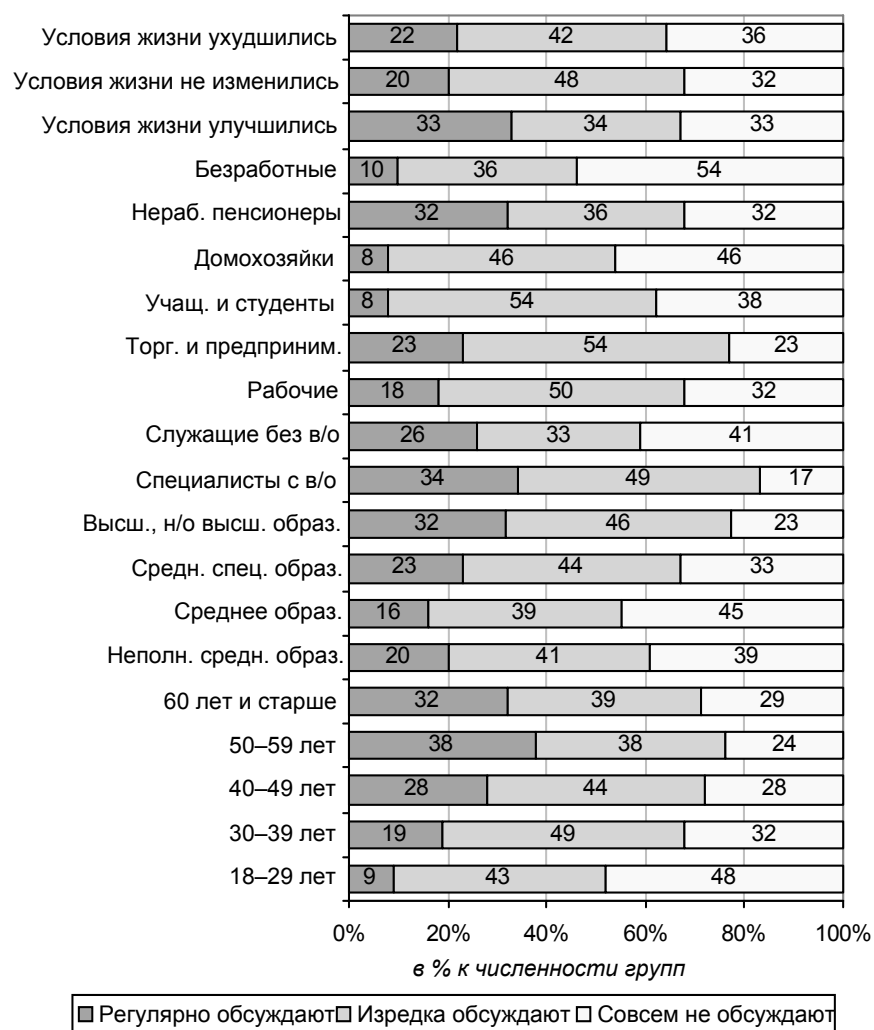

Диаграмма 13

**Активность различных групп населения в обсуждении
деятельности горсовета Донецка**

Более тесной является связь между активностью обсуждения деятельности муниципальной власти и такими социально-психологическими характеристиками донетчан, как *уровень их интереса* к этой деятельности, *степень знакомства с соответствующими публикациями*, а также *оценки результатов* этой деятельности. Суть прослеживаемых при этом тенденций выражается в следующем.

➤ *Чем выше уровень интереса донетчан к деятельности муниципальных органов власти, тем более активно они участвуют в обсуждении тех или иных аспектов этой деятельности.* Например, среди регулярно интересующихся деятельностью мэра удельный вес регулярно обсуждающих вопросы этой деятельности составляет 61%, а среди тех, кого эта деятельность не интересует, — всего 8%. Сходным образом обстоит дело и в том случае, когда объектом интереса и обсуждения выступает городской совет. Выявленная при этом тенденция является достаточно отчетливой ($T=0,365$, а $K=0,404$ в случае с мэром, и $T=0,343$, а $K=0,380$ в случае горсоветом; коэффициенты значимы на уровне 1%).

➤ *Чем выше самооценка донетчанами степени знакомства с публикациями о деятельности муниципальной власти, тем более активно они участвуют в обсуждении вопросов этой деятельности.* Так, те категории населения, которые высоко оценивают степень своего знакомства с публикациями о деятельности мэра и горсовета, примерно на 60% состоят из лиц, регулярно участвующих в обсуждении тех или иных аспектов этой деятельности. А среди тех, кто не знаком с такими публикациями, вопросы деятельности муниципальной власти обсуждают примерно 10–13%. Плотность связи между рассматриваемыми признаками характеризуется следующими значениями коэффициентов: $T=K=0,284$ в случае с мэром города, и $T=K=0,285$ в случае с городским советом. Коэффициенты значимы на уровне 1%.

Диаграмма 14

Взаимосвязь активности обсуждения деятельности мэра с некоторыми социально-психологическими характеристиками донетчан

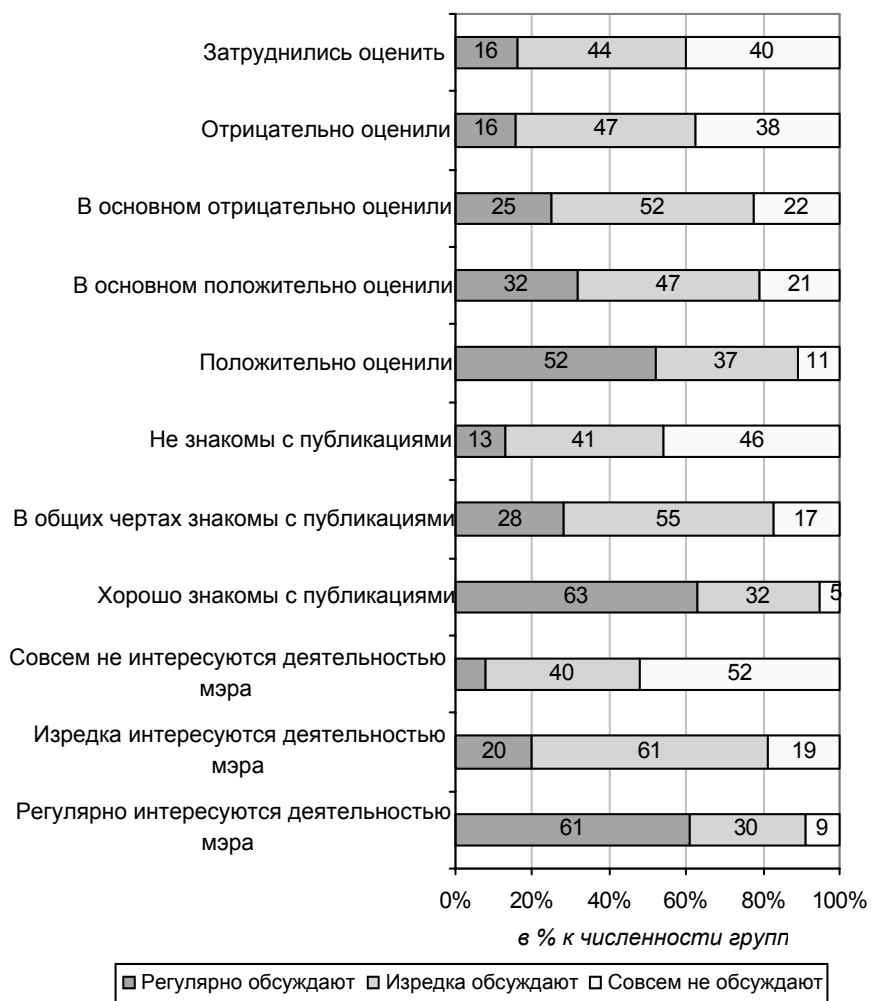
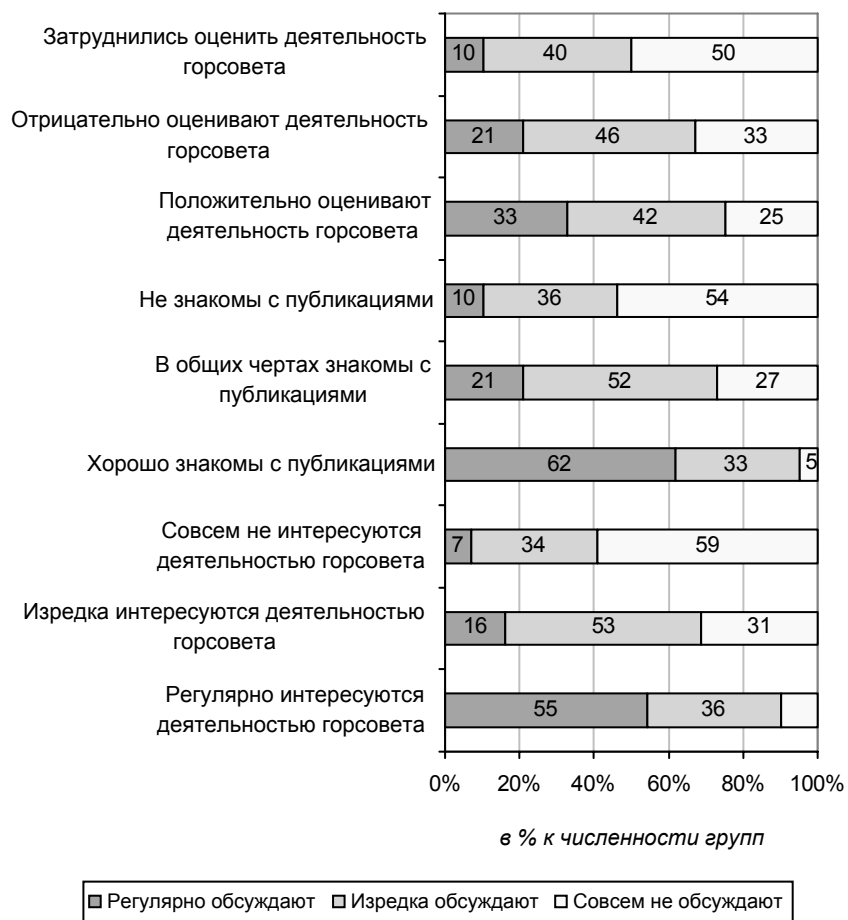

Диаграмма 15

Взаимосвязь активности обсуждения деятельности горсовета с некоторыми социально-психологическими характеристиками донетчан

➤ *Чем более позитивно оцениваются донетчанами результаты деятельности муниципальных властей, тем активнее они обсуждают вопросы этой деятельности с друзьями, коллегами и близкими. Одним из проявлений*

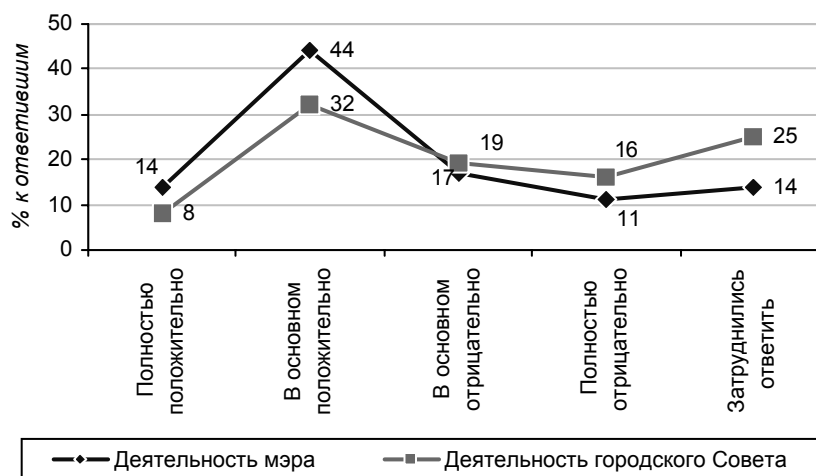
этой тенденции является то, что из донетчан, положительно оценивающих деятельность мэра города, только 11% никогда не обсуждают подобные вопросы, а среди дающих отрицательную оценку — 44%. Аналогичная ситуация складывается и с обсуждением деятельности Донецкого горсовета. Плотность связи между рассматриваемыми признаками характеризуется следующими значениями: $T=0,165$ и $K=0,177$ в случае с мэром города; $T=K=0,185$ в случае с горсоветом (диагр. 14, 15).

Что касается других социальных характеристик населения, то нам не удалось выявить значимой связи между ними и уровнем активности поведения при обсуждении деятельности муниципальных органов власти.

Оценки населением Донецка результатов деятельности мэра и горсовета. Одной из основных задач PR-акций, осуществляемых субъектами муниципальной власти, является формирование положительного имиджа этих субъектов в массовом сознании. В определенной степени индикатором эффективности этих акций могут выступать те оценки деятельности органов муниципальной власти, которые складываются в сознании жителей города. Однако в этом качестве указанные оценки могут выступать лишь *отчасти*, поскольку их источником выступают не только (а, возможно, и не столько) те или иные PR-акции, но и сами практические результаты работы властей по решению различных проблем, и в первую очередь проблем социально-экономического характера. В этом смысле, видимо, особый интерес вызывает удельный вес и содержание оценок у той части населения, которая никак не соприкасается с PR-акциями местных властей. Первый показатель (удельный вес) показывает, насколько способен PR-аппарат дойти до каждого жителя города, а второй (содержание оценок) позволяет увидеть, существуют ли различия в “стихийных” результатах оценивания и в результатах, сложившихся при участии данного аппарата.

Диаграмма 16

Оценки общественностью деятельности муниципальной власти

Результаты исследования показывают, что у населения Донецка в целом преобладают позитивные оценки деятельности мэра (58%) и городского совета (40%) по решению социально-экономических проблем города. При этом следует иметь в виду, что полностью положительно эта работа оценивается относительно небольшой частью населения (14% и 8% — соответственно мэр и горсовет). Более или менее негативные оценки деятельность муниципальных органов получила со стороны меньшей части жителей города (мэр — 28%, горсовет — 35%). Каждый седьмой донецчанин затрудняется оценить работу мэра, а каждый четвертый — работу горсовета.

В ходе анализа выяснилось, что определенное влияние на характер отношения к результатам деятельности муниципальных властей Донецка оказывают некоторые социальные характеристики населения.

К числу этих характеристик относятся *возраст* донецчан, их *пол*, *уровень образования*, *социально-профессио-*

нальный статус, а также особенности перемен, произошедших в условиях их жизни за последние годы. Особенности этого влияния проявляются в следующих тенденциях.

➤ *Самые пожилые жители города (60 лет и старше), как правило, дают более высокие оценки деятельности мэра, чем представители всех других возрастных групп (особенно самые молодые).* Например, удельный вес в целом положительно оценивающих деятельность мэра в самой старшей возрастной группе составил две трети ее численности, а в самой молодой — примерно половину. Эта тенденция весьма слабая и проявляется только в отношении мэра города ($T=K=0,163$; значимы на уровне 1%).

➤ *Мужчины склонны оценивать деятельность горсовета несколько более позитивно, чем женщины.* Плотность этой связи низкая ($T=0,110$, $K=0,155$; значимы на уровне 5%). В отношении оценок деятельности мэра города подобная связь не выявлена.

➤ *Наиболее позитивные оценки деятельности мэра Донецка склонны давать торговцы и предприниматели, неработающие пенсионеры, а также специалисты с высшим образованием.*

➤ *Плотность связи между социальным статусом и оценками деятельности мэра низкая ($T=0,149$, $K=0,177$; значимы на уровне 1%) и в отношении к горсовету не выявлена.*

➤ *Лица с более высоким уровнем образования склонны давать и более высокую оценку деятельности горсовета, а также реже испытывают затруднения в процессе оценивания.* Например, среди имеющих высшее образование почти половина (48%) в целом позитивно оценивает деятельность горсовета, а среди имеющих неполное среднее образование — практически вдвое меньше (26%). Плотность связи в данном случае является низкой ($T=0,123$; $K=0,146$; значимы на уровне 5%). В отношении к деятельности мэра подобная связь не выявлена.

Диаграмма 17
Оценки деятельности мэра различными группами населения Донецка

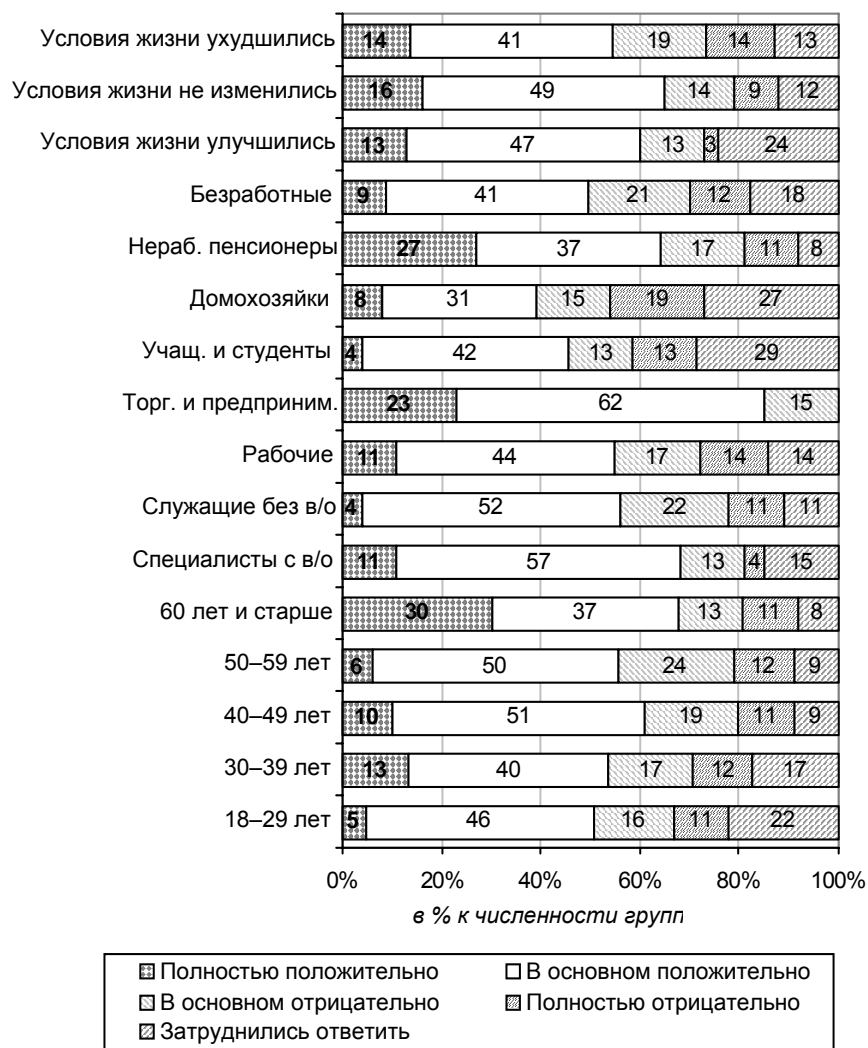
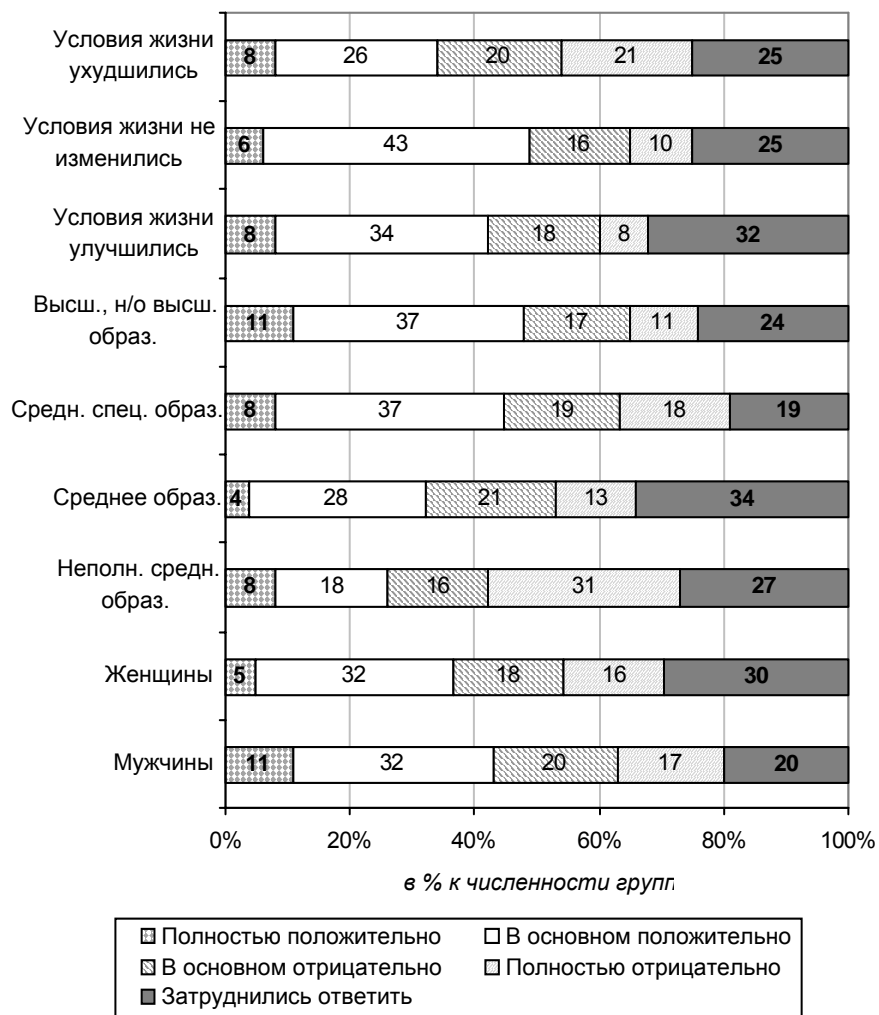

Диаграмма 18

Оценки деятельности горсовета различными группами населения Донецка

➤ *Лица, у которых в последние годы ухудшились условия жизни, склонны несколько более негативно оценивать деятельность муниципальных властей.* Например, деятельность горсовета получила в целом негативную оценку со стороны 42% тех, кто в последнее время стал жить хуже, а деятельность мэра негативно оценили 33% из них. Аналогичные показатели у той части донетчан, которая считает, что в последнее время она стала жить лучше, составили соответственно 26% и 16%. Выявленная при этом тенденция выражена слабо: $T=0,104$ и $K=0,124$ при оценках деятельности мэра, и $T=0,123$ и $K=0,146$ при оценках деятельности горсовета; коэффициенты значимы на уровне 1% (*диагр. 17, 18*).

Более тесной, чем с рассмотренными выше социальными характеристиками, является выявленная нами связь между оценками деятельности муниципальных властей и рядом социально-психологических характеристик донетчан. Речь идет о таких характеристиках, как интерес к деятельности местных властей, степень знакомства с публикациями об этой деятельности, а также активность обсуждения этой деятельности в процессе общения с ближайшим социальным окружением. Содержание этих связей раскрывается в следующих тенденциях.

➤ *Чем выше уровень интереса донетчан к деятельности местных властей, тем, как правило, более позитивно ими оценивается и деятельность последних.* Например, среди тех донетчан, которые регулярно интересуются деятельностью мэра города, удельный вес в целом позитивно оценивающих его деятельность составил 78%, а среди тех, кто не проявляет к этому никакого интереса, — всего 28% (*диагр. 19*). Аналогичная закономерность достаточно отчетливо прослеживается и при оценках деятельности городского совета (*диагр. 20*). Плотность связи между уровнем интереса и оценками деятельности выражается следующими показателями: $T=0,262$, а $K=0,311$; $q=1\%$ (при оценках деятельности мэра), и $T=0,234$ и $K=0,278$; $q=1\%$ (при оценках деятельности горсовета).

Диаграмма 19

Взаимосвязь оценок деятельности мэра с некоторыми социально-психологическими характеристиками донетчан

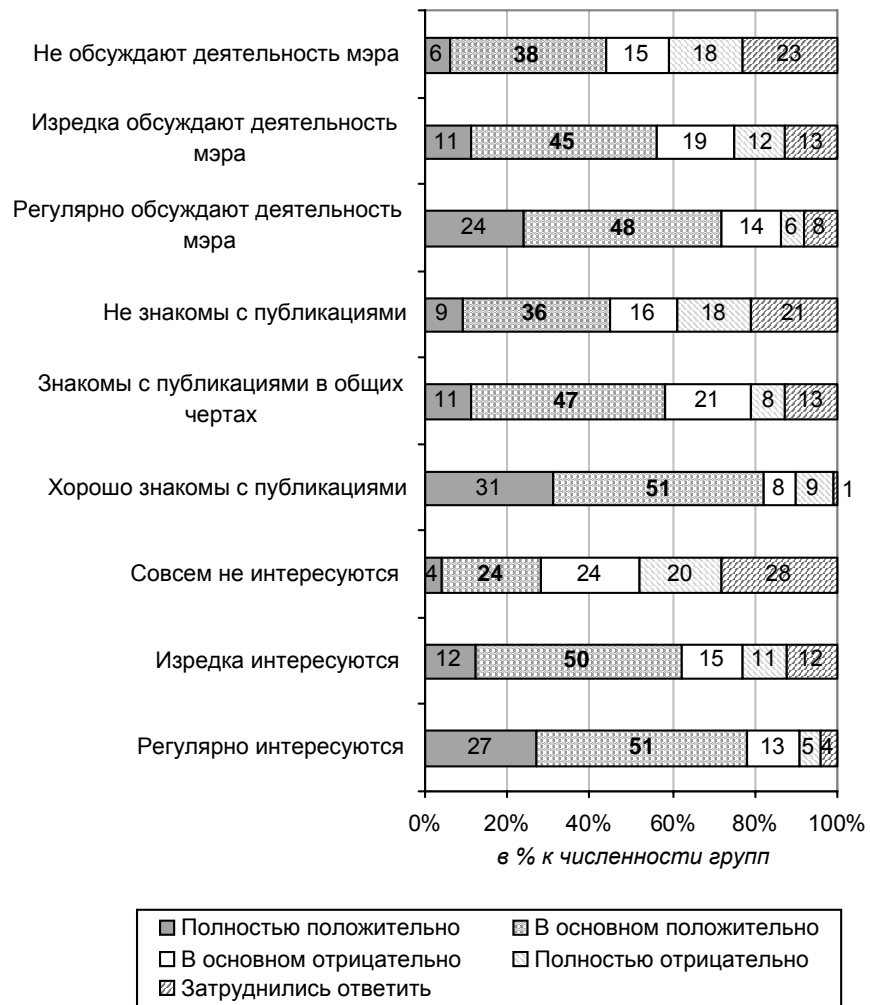
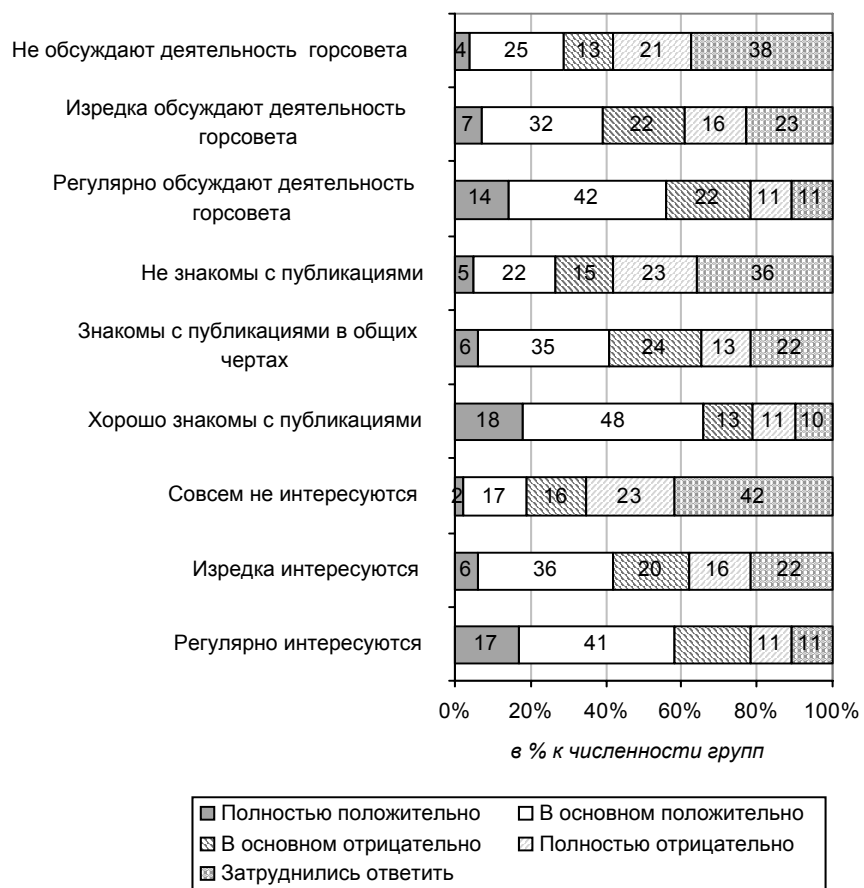

Диаграмма 20
Взаимосвязь оценок деятельности горсовета с некоторыми социально-психологическими характеристиками донетчан

➤ Чем выше степень знакомства¹ горожан с публикациями о деятельности муниципальных властей, тем более позитивными являются оценки деятельности последних. Так, среди той части населения, которая считает,

¹ Точнее сказать, чем выше донетчане оценивают степень своего знакомства с ними.

что *хорошо знакома* с публикациями о деятельности мэра, в целом позитивно оценили его деятельность 82%. Что же касается жителей города, *не знаковавших* с подобными публикациями, то их оценки были заметно сдержаннее: 28% дали в целом позитивные оценки и 44% — в целом негативные. Аналогичная тенденция прослеживается и при оценивании деятельности горсовета. Плотность связи между степенью знакомства и оценками деятельности субъектов муниципальной власти выражается следующими показателями: $T=0,203$, а $K=0,218$; $q=1\%$ (при оценивании деятельности мэра), и $T=0,185$, а $K=0,199$; $q=1\%$ (при оценивании деятельности горсовета).

В связи с высказанными соображениями хотелось бы отметить следующее: а) за пределами влияния PR-акций муниципальных властей (и формируемого ими имиджа последних) оказывается более трети населения Донецка; б) отсутствие официальной (или официозной) информации о деятельности местных властей не мешает данной части населения вырабатывать собственные оценки этой деятельности, как правило, более негативные, чем у “информированной” части донетчан. Исходя из этого можно предварительно констатировать, что городской властью использованы далеко не все резервы повышения уровня эффективности PR-акций. Для более детальных выводов по данному вопросу требуется проведение специально подготовленных исследований.

➤ *Чем больше активности проявляют донетчане при обсуждении деятельности муниципальных властей¹, тем выше они оценивают и результаты этой деятельности.* Например, среди той части населения, которая *регулярно обсуждает* с друзьями, коллегами и близкими те или иные аспекты деятельности горсовета, уровень в целом позитивных оценок его деятельности составляет 56%

¹ Точнее, чем выше они *оценивают* уровень своей активности в обсуждении этой проблемы.

(*диагр. 20*). В то же время у жителей города, которые никогда не обсуждают подобные вопросы, значение данного показателя почти вдвое меньше (29%). Аналогичная тенденция прослеживается и при оценках деятельности мэра города. Соответствующие показатели связи говорят о том, что данная тенденция, хотя и имеет место, однако выражена достаточно слабо: $T=0,165$, а $K=0,177$; $q=1\%$ (при оценивании деятельности мэра), и $T=0,165$, а $K=0,178$; $q=1\%$ (при оценивании деятельности горсовета).

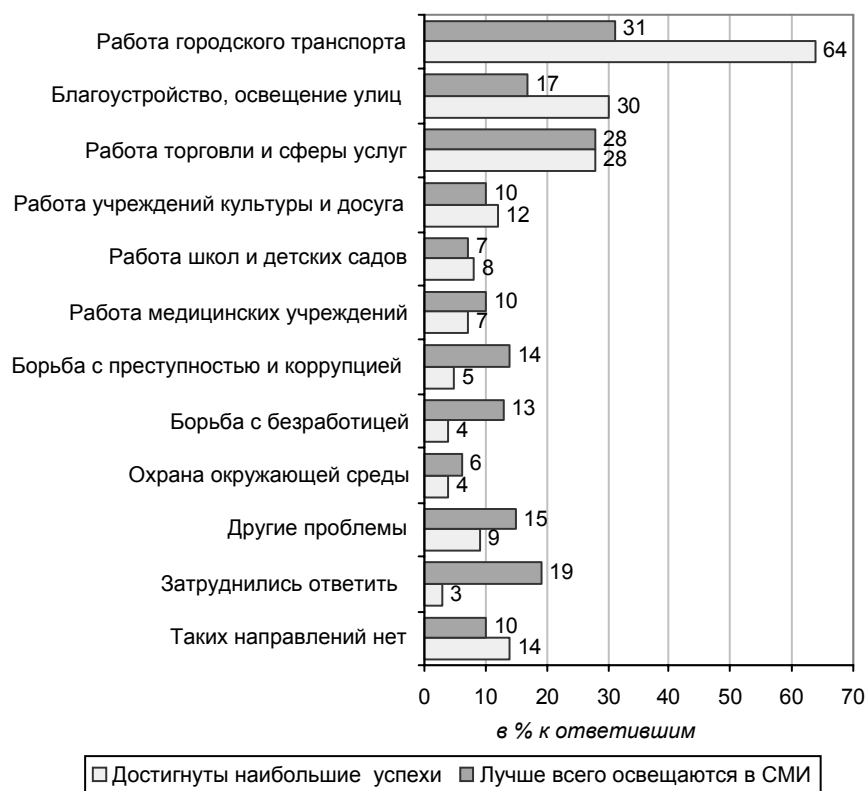
В ходе исследования изучался и вопрос о том, в каких направлениях деятельности городского головы (мэрии), по мнению донетчан, были достигнуты наибольшие изменения к лучшему (*диагр. 21*). Как показали результаты опроса, самыми значительными достижениями в деятельности городских властей, донетчане считают *хорошую работу городского транспорта* (64%), *благоустройство и освещение улиц и территорий* (30%), а также *работу учреждений торговли и сферы услуг* (28%). В меньшей степени они склонны относить к таким достижениям работу школ и детских садов (8%), медицинских учреждений (7%), охрану окружающей среды (4%) и др. В то же время каждый седьмой донетчанин настроен весьма критически и считает, что *в деятельности городских властей вообще отсутствуют какие-либо достижения*.

По оценкам опрошенных, именно те направления, в которых городские власти добились наибольших успехов, лучше всего освещаются в городских СМИ. При этом наблюдается *практически полная согласованность между оценками эффективности отдельных направлений в работе городской власти и оценками уровня их освещения в СМИ*. Наиболее рассогласованными оказались представления дончан об эффективности деятельности городских властей по организации работы городского транспорта, а также благоустройству улиц и территорий, с одной стороны, и степени освещения этой проблематики в местных СМИ — с другой. Суть рассогласованности состоит в том, что эти направления деятельности освещаются менее

интенсивно, чем заслуживают того. Встречается и рассогласованность противоположного свойства: местные СМИ уделяют немало внимания некоторым направлениям, успехи городских властей в которых оказались достаточно скромными. К числу таких направлений можно отнести, например, борьбу с безработицей и создание новых рабочих мест, борьбу с преступностью и коррупцией в городе.

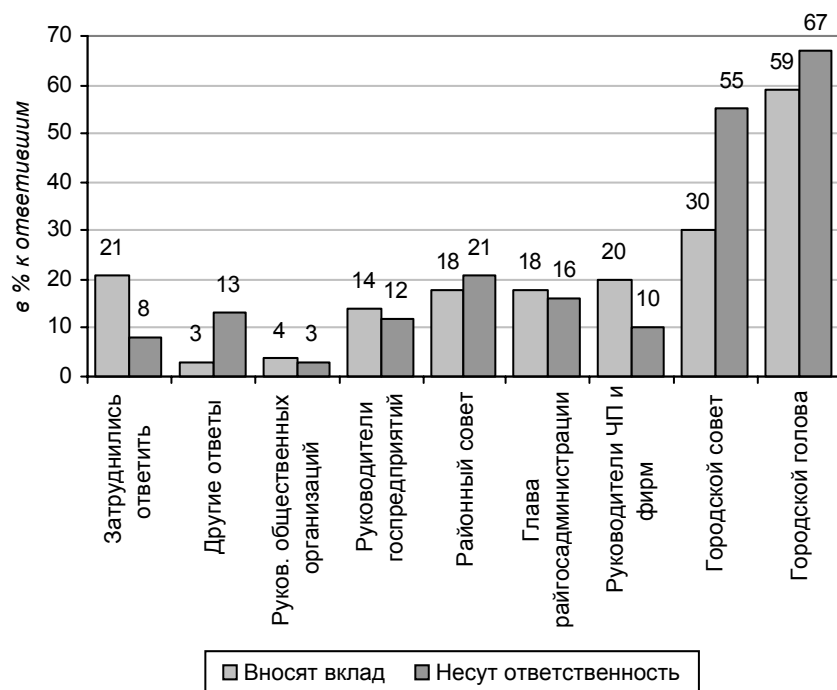
Диаграмма 21

Распределение мнений респондентов о тех сторонах деятельности муниципальной власти, в которых имеются наибольшие успехи и которые лучше всего освещаются СМИ

Среди всех субъектов социально-экономической жизни города, по мнению донетчан (диагр. 22), наибольший вклад в решение городских проблем вносят его мэр (59%), городской совет (30%), руководители частных предприятий и фирм (20%), а также районные госадминистрации и их главы (по 18%). Что касается ответственности за те социально-экономические проблемы, которые существуют в городе, то ответственность за них несут, в первую очередь, мэр города (67%) и горсовет (55%), и в некоторой степени — районные советы (21%) и главы райгосадминистраций (16%).

Диаграмма 22
Распределение мнений респондентов о вкладе и ответственности отдельных субъектов при решении социально-экономических проблем города

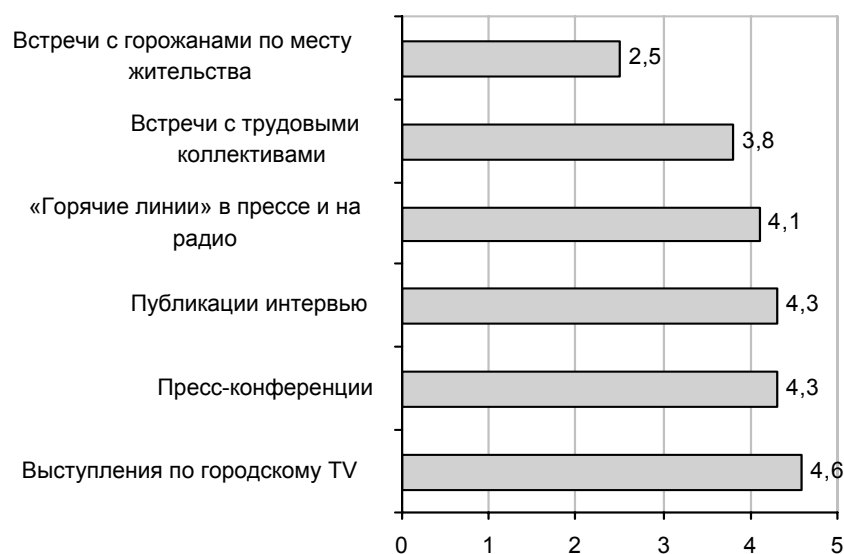

Следует отметить, что оценки жителями степени *ответственности* отдельных субъектов за существующие в городе проблемы являются более определенными, чем оценки их же *вклада* в решение этих проблем: число затруднявшихся ответить составило соответственно 8% и 21% в каждом из случаев.

В процессе анализа не было выявлено значимых связей между оценками вклада отдельных субъектов в решение социально-экономических проблем города, а также их ответственностью за решение этих проблем, с одной стороны, и различными социальными характеристиками населения города, с другой.

Диаграмма 23

Частота использования мэром Донецка основных форм связей с общественностью

средний балл по шкале от 1 до 5 баллов

Общая характеристика PR-акций муниципальной власти. По оценкам жителей города (*диагр. 23*), для разъяснения своих взглядов и отчетов о проделанной работе глава городской администрации чаще всего использует такие формы общения с населением, которые обеспечивают ему возможность хорошо контролировать процесс общения. Наиболее характерными из них являются *выступления по местному телевидению (довольно частые, по мнению 68% опрошенных), пресс-конференции (49%), публикации интервью в местной прессе (48%)*. Заметно реже он использует формы общения, допускающие возможность диалога с населением. Например, встречи с представителями трудовых коллективов оценили как *довольно частые 35%* опрошенных, а с горожанами по месту жительства — только 8%.

Четко выраженной зависимости между оценками частоты использования тех или иных форм связей с общественностью, которые использует мэр Донецка, и социально-демографическими характеристиками населения не было выявлено. Вместе с тем наблюдались значимые различия (на уровне не выше 5%) в оценках отдельных социальных групп населения. Это выразилось в том, что:

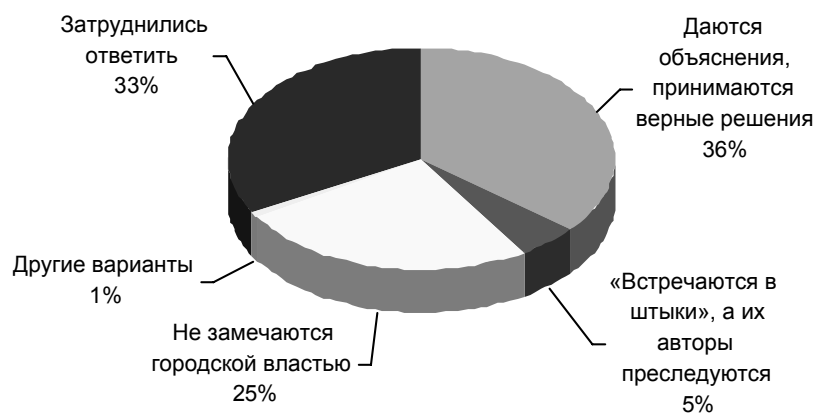
- лица в возрасте 50–59 лет особенно отмечают частоту использования мэром пресс-конференций;
- лица в возрасте 30–39 лет реже других отмечают встречи мэра с населением по месту жительства;
- лица с высшим образованием особенно выделяют частоту использования мэром выступлений по местному телевидению и пресс-конференций;
- лица с неполным средним образованием особо отмечают использование мэром “горячих линий”;
- специалисты с высшим образованием, а также учащиеся и студенты больше других склонны выделять выступления мэра по телевидению, использование им пресс-конференций и “горячих линий”;
- русские чаще украинцев выделяют встречи мэра с трудовыми коллективами.

Одним из проявлений нежелания городских властей идти на диалог с общественностью является и их позиция в вопросах принятия городского бюджета. По оценкам трети респондентов, мнение общественности в данном вопросе совершенно не учитывается. Правда, примерно такая же часть населения (30%) придерживается противоположной точки зрения. Однако с учетом затруднившихся дать содержательный ответ симпатизирующие городским властям оказываются в явном меньшинстве.

Оценивая реакцию городского головы и мэрии города на острые критические выступления СМИ в их адрес, донетчане разделились на три примерно равные части (диагр. 24). Большая из них (36%) считает, что по таким выступлениям муниципальные власти *дают все необходимые пояснения, а также принимают правильные решения*. Однако немалая часть (25%) уверена в том, что

Диаграмма 24

Распределение мнений респондентов о реакции городских властей Донецка на критические выступления в свой адрес

острые критические выступления в СМИ *игнорируются муниципальной властью* или даже влекут за собой *преследование авторов* таких материалов (5%). У трети же населения (33%) вообще отсутствует какое-либо мнение на этот счет.

К числу слабых сторон сложившейся модели связей муниципальной власти с общественностью можно отнести и недостаточное использование в практике ее работы общественного мнения жителей города, изученного с помощью социологов. Так, подавляющее большинство донетчан (84%) убеждено, что муниципальным властям следовало бы проводить социологические опросы населения. Основная масса из них считает, что такие опросы проводятся очень редко (33%) или вообще никогда не проводятся (25%). Если обобщенное мнение донетчан выразить с помощью специального индекса, построенного с использованием логического квадрата, то оно может быть сформулировано следующим образом: *социологические опросы по актуальным проблемам жизни горожан необходимы, но сейчас они проводятся реже, чем следовало бы*. Наиболее остро потребность в проведении социологических исследований была высказана со стороны таких социальных групп населения города:

- 50–59 летние;
- лица с неполным и полным средним образованием;
- лица с низким уровнем жизни;
- пенсионеры и безработные.

Если попытаться дать обобщенную оценку сложившейся в Донецке модели информационного взаимодействия власти и общественности, то можно констатировать, что в целом эта модель соответствует существующему сегодня уровню политической культуры как представителей муниципальной власти, так и самой общественности. Это выражается в том, что предоставляемая муниципальной властью информация о своей деятельности практически совпадает с соответствующими информационными запросами населения. Вместе с тем следует понимать, что нынешний

уровень политической культуры (с соответствующими ему информационными запросами и представлениями о необходимых и достаточных “дозах” информирования общественности) явно не совпадает с теми принципами демократии, которые закреплены в Основном Законе нашей страны. И если смотреть на вопрос шире, видимо, в этом противоречии кроется одна из самых серьезных причин “пробуксовки” радикальных социально-экономических преобразований в Украине. В связи с этим можно говорить о том, что модернизация модели связи муниципальной власти с общественностью способна внести определенный вклад в общий процесс реформирования украинского общества.

О. Пупич

“СОЦІАЛЬНЕ КОЛО” В ПОНЯТІЙНО-КАТЕГОРІАЛЬНОМУ АПАРАТІ СОЦІОЛОГІЇ

Однією з найсуттєвіших теоретико-методологічних проблем соціології як науки є не тільки необхідність пояснення розбіжності тлумачення основних або найбільш вживаних понять, а й водночас існування термінів, які позначають одне й те саме явище соціальної дійсності. Ця проблема є значною перепорою для розвитку теоретичної соціології, що зумовлено загальною ситуацією в соціологічній науці, яка характеризується поліпарадигмальністю — відсутністю загальноприйнятої теорії та співіснуванням водночас різних підходів та дослідницьких напрямів. Поліпарадигмальність узагалі притаманна соціальним наукам, оскільки вони постають у певному розумінні як знання про знання. Соціальне ж знання у свою чергу орієнтоване на саме себе. Крім того, поліпарадигмальність детермінована багатоманітністю дослідницьких мов, що особливо спостерігається в соціології. Така ситуація залишається до цього часу, незважаючи на спричинені впливом постмодерністської ідеології заклики багатьох соціологів до необхідності інтеграції теорій та розробки цілісної системи соціологічного знання.

Однією з умов інтеграції теорій є вироблення однозначного понятійно-категоріального апарату та чіткої термінології. Зрозуміло, що специфіка гуманітарного пізнання диктує певні межі можливостей однозначного тлумачення. Однак без такого уточнення змісту понять гальмується розвиток соціологічної думки.

Проблема тлумачення загальноживаних та аксіоматичних понять (таких, скажімо, як соціальна група, соціальний клас, соціальний інститут тощо) ще більше

загострюється використанням соціологами понять, запозичених із буденної мови. У такому випадку вживання того чи іншого поняття ґрунтується на буденній інтерпретації, але кожний дослідник відповідно вкладає в нього власне розуміння.

Подібним чином постає ситуація з використанням такого поняття, як “соціальне коло”. Як термін воно стійко закріпилося у мовленні політологів, журналістів, публіцистів. Згадаймо, як часто ми чуємо з екрана телевізора про “ділові” або “бізнесові” кола, читаємо в газетах про “правлячі” кола та ін.

У соціологічних текстах термін “соціальне коло” також вживається досить часто. Складається враження, що автори зазвичай використовують його “інтуїтивно”, вкладаючи в нього скоріше буденний, аніж науковий зміст. Це робиться, незважаючи на те, що в літературі є серйозні розробки соціального кола як наукового поняття. Такі розробки здійснено представниками як класичної, так і сучасної соціології. Прояснити ситуацію з визначенням поняття “соціальне коло”, співвіднести його з іншими поняттями соціології та окреслити можливі горизонти його використання і є нашим завданням.

Серед соціологів, котрі намагалися теоретично інтерпретувати зміст поняття “соціальне коло”, — Г.Зіммель, Ф.Тьонніс, Я.Щепаньський та ін. Використовували це поняття, спираючись на наукову інтерпретацію даних авторів, П.Блау, С.Фролов, Елба. Слід одразу ж зазначити, що зміст поняття соціального кола у цих авторів різний.

Умовно можна виділити дві традиції визначення поняття “соціальне коло”. Обидві вони пов’язані з представниками класичної соціології — Ф.Тьоннісом та Г.Зімме-лем.

Розглянемо ці визначення докладніше.

Зіммелівська традиція. Г.Зіммель визначав соціальні кола як складні гетерогенні соціальні утворення, що характеризуються послабленою груповою солідарністю, однак порівняно високим рівнем міжособистісного спіл-

кування [1]. Виникнення широких соціальних кіл (на відміну від замкнених кіл первісного суспільства) пов'язується Зіммелем з процесом соціальної диференціації. Звідси — різноманітність соціальних кіл у суспільстві є показником висоти культури.

Для Зіммеля соціальні кола виникають у результаті ускладнення взаємодії між соціальними групами, а також розгортання цих соціальних груп. У зв'язку з цим Зіммель вирізняє *вузькі та широкі соціальні кола*. Для нього основна ознака, згідно з якою здійснюється такий розподіл, це просторова характеристика або обсяг соціальних кіл. Можна припустити, що Зіммель насправді мав на увазі, що кількість членів, які входять до даного соціального кола, визначає його тип. Відповідно вузькі кола об'єднують невелику кількість індивідів, тоді як широкі кола охоплюють багатьох індивідів. Це почасти підтверджується прикладами, що використовує Зіммель для опису різних кіл. Як приклад вузьких кіл Зіммель найчастіше в тексті використовує сім'ю, широких кіл — зокрема вітчизну, “республіку вчених”.

В інтерпретації П.Блау [2] широкі кола називаються *взаємопроникаючими або взаємоперехрещуваними* (cross-cutting). Ці кола базуються на поєднанні з групою, члени якої не є тотожними, а частково збігаються (перетинаються). Це означає, що члени такого соціального кола можуть не мати міжособистісних стосунків (наприклад, гендер, професійна та етнічна належність тощо). П.Блау відомий своєю розробкою так званої макроструктурної теорії. Американський соціолог зазначав, що ця концепція взаємопроникаючих соціальних кіл є центральною в його теорії. На його думку, певний рівень структурної диференціації викликає інтеграцію індивідів та груп¹. Інтеграція виникає, коли деякі сегменти населення мають високий ступінь подібності таких параметрів, як вік,

¹ Блау заперечує уявлення Т.Парсонса про те, що до інтеграції в суспільстві призводять культурні норми та цінності.

стать, раса, професія та місце проживання. Пояснюючи сутність взаємопроникаючих кіл за Зіммелем, Блау наводить як приклад коло жінок-службовців у італійському кварталі. Ці жінки можуть не мати безпосередніх стосунків між собою, але їх можна віднести до одного соціального кола за такими параметрами, як гендер (жінки), професія (службовці), етнічна належність (італійки).

Вузькі соціальні кола Блау позначав терміном “*концентричні*” (concentric). Отже, концентричні кола об’єднують індивідів із декількох груп, завдяки існуванню між ними безпосередніх зв’язків у соціальній взаємодії.

Ідею зіммелівських вузьких (або концентричних) соціальних кіл використано також в *аналізі мереж*¹.

Аналітик сітьового аналізу Елба доводив, що концепція “соціальних кіл” може бути використана для відображення структурних особливостей соціальних мереж [3]. Досліджуючи та інтерпретуючи безліч перетинів у будь-якій графі (що зображує взаємозв’язки індивідів), дослідники мереж дійшли до необхідності їх узагальнення та систематизації. Зробити це вони вбачали можливим через використання концепції, яка допомогла б інтерпретувати перехрещення (перекривання) клік² у достатньо щільній мережі. Саме такою концепцією і стала концепція “соціальних кіл” Зіммеля.

Однак аналітики мереж наголошують на відмінності свого підходу від оригінальної концепції Зіммеля. Основне припущення цього вченого полягає в тому, що розподіл соціальних кіл побудований не на безпосередніх кон-

¹ В сітьовому аналізі є деяка плутанина з вживанням термінів “коло” (англ. “range”) та “соціальне коло” (англ. “social circle”). Поняття “range” використовує один із засновників аналізу мереж К. Мітчел [4].

² Кліка (а clique) — це сукупність (набір) “точок” (points) (кожна з яких відповідає індивіду), в якій кожна можлива пара “точок” прямо поєднана лінією (line); ця кліка не включає інші кліки. Кліка з трьох “точок” (індивідів) має три лінії (тобто всі три індивіди мають між собою взаємовідносини); кліка з чотирьох “точок” — шість ліній і т.п.

тактах індивідів (face to face contacts), а на опосередкованих зв'язках, які об'єднують цих індивідів. Однак Елба намагався осмислити концепцію “соціальних кіл” у соціометричних термінах. Його основний аргумент полягає в тому, що кліки¹ можна об'єднати в коло, якщо вони мають більш ніж певну кількість членів у кожній. Елба передбачає, що найбільш відповідна процедура — це використання методу “снігового клубка”, сутність якого полягає в тому, що кліки з кожним наступним кроком об'єднуються у ширші кола.

Процедура об'єднання клік у кола має такий вигляд.

Перший крок. Ідентифікація 1-кліки, що являє собою триаду. Ці кліки зливаються в кола, якщо вони відрізняються тільки одним членом. Тобто кліки об'єднуються в коло, якщо дві третини їх членів ідентичні (тобто мають безпосередні відносини). В результаті утворюється одне або декілька кіл разом з окремими кліками та ізольованими точками.

Другий крок. Кліки можуть бути об'єднані з тими колами, в яких існує найменший рівень перехрещення.

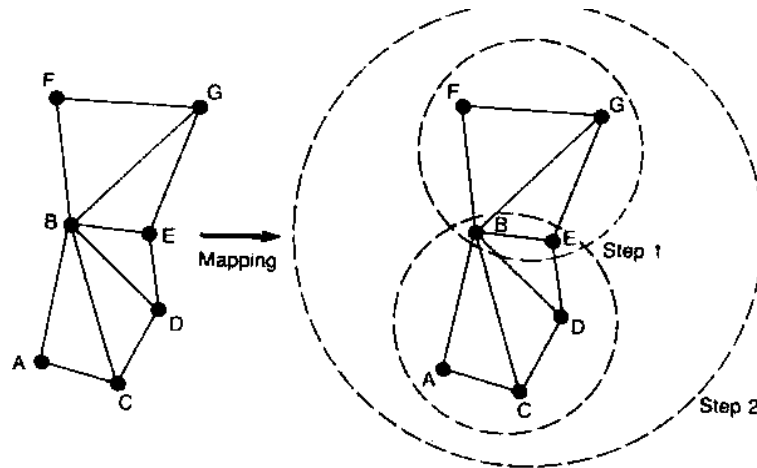
Іншими словами, люди можуть мати різну кількість прямих контактів у межах соціальної мережі, які впливають на їх поведінку. Кількість осіб, що перебувають в прямих контактах з індивідом, на якого орієнтована мережа, визначається як коло першого порядку. Тобто це прямі контакти Его в особистій мережі. Коло може бути другого порядку й т.д.

Схематично ці кола можна зобразити у такий спосіб (рис. 1).

¹ У соціології під клікою зазвичай розуміють специфічну і неформальну групу, яка виникає у межах формальних організацій та складається з індивідів, що об'єднані загальними, переважно корисливими інтересами, та прагнуть їх досягнення будь-якими засобами [5]. Однак у сільовому аналізі кліка тлумачиться зовсім по-іншому і в такому сенсі є поняттям, що стійко усталилося в аналізі мереж.

Рисунок 1

Схематичне зображення “соціальних кіл”

1-кліка: (A,B,C); (B,C,D) ; (B,D,E); (B,F,G); (B,G,E)
Кола першого порядку: (A.B.C.D.E) та (B.F.G.E);
Коло другого порядку: (A.B.C.D.E.F.G).

Слід зазначити, що таке об’єднання клік у соціальні кола має скоріше механічний характер і не розкриває природи та специфіки саме соціального кола. Хоча представники аналізу мереж і посилаються на концепцію Г.Зіммеля, але вони використовують її досить спрощено, досліджуючи лише вузькі (концентричні) соціальні кола, що передбачають безпосередні взаємовідносини індивідів. У такому тлумаченні поняття “соціальне коло” постає як суто наукова абстракція, що використовується дослідниками задля полегшення інтерпретації певних явищ соціальної дійсності¹.

¹ Подібним чином у соціології використовується поняття статистичної та реальної соціальної групи.

Традиція за Ф.Тьоннісом. Згідно з Ф.Тьоннісом¹ існують три форми соціального життя — соціальні відносини, групи (Samtschaften) та корпорації або об'єднання (Körperschaften). Соціальне коло є сукупністю соціальних відносин між двома та більше учасниками; воно є ступенем переходу між такими формами соціального життя, як соціальні відносини та група. Група утворюється лише тоді, коли об'єднання індивідів свідомо розглядається ними як необхідне для досягнення певної мети, а основна відмінність соціального кола від групи, з погляду Тьонніса, полягає в наявності усвідомленої мети взаємодії.

Гене́за виникнення концепції соціальних кіл Я.Щепаньського не є цілком зрозумілою, оскільки він, даючи визначення поняття, не робить жодних посилань. Звідси досить важко зрозуміти, чи є його розробка поняття соціального кола власним доробком, чи він спирався на праці інших соціологів. Можна припустити, що ідею соціальних кіл Я.Щепаньський запозичив саме у Ф.Тьонніса. Принаймні ідеї німецького класика певною мірою вплинули на розробку Щепаньським цього поняття².

Концепція соціальних кіл Я.Щепаньського видається більш чіткою та зрозумілою порівняно з дослідженнями Ф.Тьонніса чи Г.Зімме́ля. Визначення соціального кола подається у підручнику “Елементарні поняття соціології” [7]. Російський соціолог С.Фролов, розглядаючи визначення соціальних кіл, спирається саме на Я.Щепаньського [8].

Соціальне коло, за Щепаньським, — це сукупність осіб, склад яких може змінюватися, але які постійно зустрі-

¹ Німецький соціолог наводить тлумачення соціального кола в своїй праці “Спільнота та суспільство”.

² На це опосередковано вказує те, що у посібнику “Соціологія. Розвиток проблематики і метод” [6], розглядаючи основні концепції XIX ст., Щепаньський звертає увагу на розгляд Тьоннісом соціальних кіл. У тому ж розділі “Формальна соціологія” Щепаньський розглядає основні засади вчення Г.Зімме́ля. Однак ідеї останнього стосовно соціального кола польський соціолог не згадує.

чаються та підтримують постійні особисті контакти, не маючи чітких принципів виокремлення та кристалізації внутрішньої організації. Внаслідок цього явища та процеси, які виникають у колах, значно відрізняються від процесів та явищ, що відбуваються в групах. Коло меншим чином впливає на поведінку своїх членів, не контролює їх так, як група.

У колі, на думку Щепаньського, існують певна солідарність та взаємна відповідальність членів один за одного, однак немає чіткої системи контролю. Коло може перетворюватися на групу, що відбувається, за Щепаньським, досить часто.

Щепаньський вирізняє кілька видів соціальних кіл.

Контактні — це сукупності осіб, що постійно зустрічаються в певних місцях (наприклад, в поїзді, автобусі тощо). Цих людей об'єднує зацікавленість певною темою, що дає змогу заводити знайомства, обмінюватися думками.

Кола колег (або професійні кола, за С.Фроловим) — спільноти людей, що виникають за професійною ознакою, це коло колег, що працюють або навчаються разом. Вони можуть виникати в межах групи.

Дружні кола — це соціальні спільноти, що об'єднують друзів. Зазвичай це компанії, які зустрічаються час від часу задля спілкування.

Статусні соціальні кола [9] — соціальні спільноти, які утворюються для обміну інформацією серед індивідів, що мають однакові або близькі статуси (наприклад, аристократичні кола, кола пенсіонерів).

Основна функція кіл полягає в обміні інформацією, поглядами, думками, судженнями. Звідси Щепаньський робить висновок, що кола — це спільноти дискутуючих осіб. Звідси випливає основне значення соціальних кіл для суспільства — формування громадської думки.

Як бачимо, тлумачення поняття соціального кола досить різняться. Кожен з авторів наголошує на певній властивості соціального кола. Тим часом кожна інтерпретація

змісту цього поняття має свій сенс та органічно вписується в теоретичну концепцію авторів. Спробуємо узагальнити ці погляди та запропонувати визначення, яке змістовно об'єднало б різні тлумачення.

Можна розглядати та досліджувати суспільство з позицій різних соціологічних парадигм, використовуючи різні наукові поняття. В цьому випадку кожне поняття підкреслюватиме той особливий кут (позицію), з якого ми розглядаємо суспільство. Іншими словами, систематизуючи різні соціальні утворення, ми використовуємо різні критерії. Коли хочемо досліджувати різні форми взаємодії індивідів, ми вирізняємо соціальні групи. Відповідно нас більше цікавить мета взаємодії, як індивіди взаємодіють задля її досягнення. Коли звертаємо увагу на норми, правила, що існують у певній практиці людської діяльності, на сукупність соціальних зв'язків, ми досліджуємо соціальні інституції.

Так, наприклад, сім'ю можна розглядати і як соціальну групу, і як соціальну інституцію. Сім'я як соціальна група цікавить соціологів з точки зору її функцій, структури, структурних форм (нуклеарна, розширена), характеру взаємодії між членами (батьками та дітьми), механізму прийняття рішень, розподілу влади та обов'язків в самій сім'ї тощо. Сім'я як соціальна інституція являє собою систему норм та правил, що регламентують поведінку індивідів у суспільстві (наприклад, у нашому суспільстві нормою є моногамія), є необхідною умовою соціалізації індивідів тощо.

Коли нас більше цікавлять соціально-економічні детермінанти функціонування груп, ми розглядаємо суспільство через поняття соціального класу. Соціологів у зв'язку з цим цікавлять міжкласові конфлікти, нерівність, стратифікація суспільства, субкультура класів тощо.

Соціальні утворення, для яких комунікація індивідів є основною функцією, будемо називати *соціальними колами*. Основним критерієм виокремлення соціальних кіл є комунікація. Якщо ця ознака є основною у соціальному

утворенні, яке ми розглядаємо, то маємо всі підстави говорити про соціальні кола. Для того щоб прояснити цю позицію, наведемо приклад.

Колег по роботі можна розглядати і як соціальну групу, і як соціальне коло. Діячі театрального мистецтва зустрічаються на виставах, обмінюються думками стосовно побаченого, обговорюють гру відомих акторів. Після цього у них виробляється певна думка стосовно тих чи інших подій театрального життя. Таке соціальне утворення ми називаємо соціальним колом, оскільки його утворюючою ознакою є комунікація. Але діячів театрального мистецтва можна розглядати і як соціальні групи, якщо йдеться про конкретні театральні колективи, що створюють виставу. Отже, коли в колі у кількох діячів театрального мистецтва виникає ідея створити свою виставу і вони об'єднуються та взаємодіють задля втілення цієї ідеї, то тоді з'являється соціальна група. Відповідно виникають інші моделі поведінки у її членів, спілкування починає набувати іншого характеру.

Окремого обґрунтування потребує поняття комунікації¹. Проблема комунікації — одна з найпоширеніших не тільки в соціології, а й в інших науках, що породило розмаїття концепцій та напрямів її вивчення. В соціологічній літературі комунікацію² зазвичай визначають як:

– процес передачі інформації, який включає в себе адресанта, канали, кодування, дешифрування, зміст, ефективність, контроль, ситуацію, намір, адресат [10];

– обмін інформацією будь-якого виду між різноманітними системами зв'язку [11];

– соціально зумовлений процес передачі та сприйняття інформації в умовах міжособистісного та масового спілкування за допомогою різноманітних комунікативних

¹ Згадаємо, що Я.Щепанський та за ним С.Фролов у визначенні соціального кола використовували поняття “обмін інформацією”.

² Від лат. *communicatio* — роблю загальним, поєднуюсь, спілкуюсь, обмін, зв'язок, розмова.

засобів (вербальних, невербальних та ін.) та різних каналів [12].

У соціології розрізняють поняття “комунікація” та “соціальна комунікація”. Якщо “комунікація” — найбільш широке поняття, під яким розуміється інформаційний обмін у цілому, то “соціальна комунікація” підкреслює соціальну зумовленість процесу обміну інформацією¹.

Існують певні переваги визначення соціального кола через поняття “комунікація”. По-перше, у найбільш поширених тлумаченнях комунікація визначається як процес обміну інформацією. Тобто ці терміни є родовими. Однак “обмін інформацією” не дає відчуття соціального процесу і, крім того, використовується не в суто термінологічному сенсі. Іншими словами, цей термін не є соціологічним поняттям і відповідно не розкриває в повному обсязі сутності того соціального процесу та явища, що вивчається.

Досить поширеною практикою в соціології є ототожнення понять “комунікація” та “спілкування”. Однак більшість соціологів [14] схиляються до думки, що ці поняття мають різні змістові навантаження². Основна відмінність між ними полягає в тому, що спілкування передбачає обмін інформацією тільки на вербальному рівні, тоді як комунікація передбачає й інші канали обміну. Однак у соціальному колі обмін інформацією може відбуватися й не на вербальному рівні, опосередковано. Наприклад, члени наукового кола соціологів можуть обговорювати

¹ “Соціальна комунікація — взаємовідносини між індивідами, формальними та неформальними групами та об’єднаннями, класами та націями всередині тієї чи іншої держави чи між різними державами. Це всі соціальні взаємовідносини” [13].

² Спілкування, зокрема, визначається як соціально обумовлений процес обміну думками та почуттями між людьми в різноманітних сферах їх пізнавально-трудової та творчої діяльності, що реалізується головним чином за допомогою вербальних засобів комунікації; Особливий різновид соціальної комунікації, який здійснюється на вербальному рівні (обмін інформацією в суспільстві).

певну наукову тему, використовуючи листування через Інтернет, або дискусія з приводу певної проблеми може точитися на сторінках наукового журналу тощо. Крім того, соціологами зазвичай використовується термін “комунікація”, а “спілкування” є більшою мірою психологічним терміном.

І останнє. Сам термін “комунікація” відкриває більші можливості для подальшого аналізу соціальних кіл порівняно з менш виразним “обмін інформацією”. “Комунікація” є, так би мовити, ключем, що дає можливість відкрити двері для таких серйозних теоретичних концепцій, як теорія комунікативної дії Ю.Хабермаса, етносоціологія Г.Гарфінкеля, соціальний конструктивізм П.Бергера та Т.Лукмана, критичний аналіз дискурсу (Ч.Філмор, Т.А. ван Дейк) тощо.

Визначення соціального кола через поняття комунікації не усуває можливості використання при описі цього соціального утворення таких термінів, як “спілкування”, “обмін інформацією”, “дискурс”. Ці поняття можуть використовуватися як допоміжні, описові. Але найкраще розкриває зміст та характер соціального кола саме поняття “комунікація”.

Індивіди об’єднуються в соціальне коло заради задоволення потреби у отриманні інформації, обговорення тієї чи іншої соціальної проблеми. Отже, основним ресурсом, який переміщується в соціальному колі, є інформація. Поняття інформації в соціальних науках досить складне, крім того, однозначно не визначене¹. Існуючі тлумачення до цього часу не задовольняють багатьох дослідників, а тому інформація залишається “важким” поняттям, якого намагаються уникати в наукових текстах через складність його інтерпретації. Якщо звернутися до першопочаткового визначення інформації, що було використано засновни-

¹ Наприклад, інформацію визначають як “відомості, що є об’єктом збереження, обробки та передачі”.

ком кібернетики Н.Вінером, то знайдемо одну особливість, яка добре ілюструє характер соціальних кіл.

Н.Вінер у своїй книзі “Кібернетика, або управління та зв’язок у тварини та машині” зазначав: “Поняття кількості інформації цілком природно пов’язується з класичним поняттям статистичної механіки — поняттям ентропії. Якщо кількість інформації в системі знаменує собою міру організованості системи, то так само ентропія системи є мірою її дезорганізованості; одне дорівнює іншому, взятому зі зворотним знаком” [15]. Якщо говорити більш спрощено, то поява інформації означає припинення існування хаосу. Якщо цю думку поширити на соціальні процеси, то соціальні кола мають вигляд, так би мовити, проміжної ланки між хаотичними та організованими груповими й інституціональними соціальними відносинами. Звідси соціальні кола є однією з форм догрупової взаємодії індивідів. Коло, як уже зазначалося, може перетворитися на соціальну групу, якщо в ньому серед індивідів виникне мета взаємодії задля виконання певної потреби.

Звідси, досліджуючи соціальні кола, соціолог може спостерігати процес виникнення соціальних груп та соціальних інститутів. Соціальні групи через деякий час можуть припинити своє існування, коли буде вичерпано потребу у взаємодії, але індивіди залишаються належними до певного соціального кола, в якому виникла ця група. Так, наприклад, після закінчення навчального закладу однокурсники перестають існувати як соціальна група, але залишаються належними до професійного соціального кола.

Соціальні кола — це утворення, що характеризуються низьким рівнем соціального контролю. Належність до соціального кола має скоріше добровільний характер. Індивід належить до певного кола, виходячи зі свого світогляду, власних уподобань тощо. Іншими словами, індивід обирає коло людей, з якими він спілкується. Зрозуміло, що такий вибір соціально зумовлений. Він базується на таких чинниках, як соціальний статус, со-

ціальне середовище та оточення, певна субкультура, стиль життя тощо. Якщо протягом життя соціальний статус індивіда змінюється, то відповідно змінюється і його соціальне оточення, і водночас вже інші кола впливають на формування його думки щодо тих чи інших соціальних процесів.

Соціальне коло не тисне на індивіда так, як група. І це зрозуміло, оскільки для того щоб ефективно задовольнити певну потребу, заради якої утворюється група, необхідною є система норм та правил, що чітко регулюють поведінку її членів. Соціальні кола не ставлять перед собою якихось загальних цілей, не мають виконавчого апарату та чіткої внутрішньої структури та відповідно не вимагають від індивіда дотримання тих чи інших норм та правил поведінки.

Завдяки вивченню соціальних кіл можна простежити формування громадської думки з приводу тих чи інших процесів, що відбуваються в суспільстві. Саме в соціальному колі індивіди обмінюються думками, інформацією, що потім впливає на формування ними власної думки. Оскільки статус соціального кола досить високий для індивіда, то він скоріше прислухається до думки тих, хто до нього належить. Згадаємо, що одним із найважливіших джерел інформації для індивідів з приводу тієї чи іншої проблеми, окрім засобів масової інформації, є їх знайомі та друзі. Про це свідчать результати багатьох соціологічних та маркетингових досліджень. Індивіди схильні більше довіряти своєму оточенню, ніж іншим джерелам інформації.

Таким чином, *соціальне коло — це соціальне утворення, що являє собою одну з форм догрупових соціальних відносин і відзначається мінімальним соціальним контролем, визначальною та утворюючою ознакою якого є як безпосередня, так і опосередкована соціальна комунікація, що виникає, або (з високою ймовірністю) може виникнути серед його членів.* Членам соціального кола притаманні певний стиль життя, зразки поведінки. Соціальні кола

мають великий вплив на формування світогляду індивідів, їхніх суджень та думок, на формування громадської думки в цілому.

Література

1. *Зиммель Г.* Проблемы социологии. Социальная дифференциация. Социологически-психологические исследования // Избранное. — М., 1996.
2. *Blau P.M.* Multilevel Structural Analysis // Social Networks.— 1993. — № 15. — P. 201–215.
3. *Scott J.* Social network analysis: a handbook. — 1991. — P. 122–125.
4. *Веселкин Е.А.* “Понятие социальной сети в британской социальной антропологии” // Концепции зарубежной этнологии. — М., 1976. — С. 125–152.
5. *Социологический энциклопедический словарь.* На русском, английском, немецком, французском и чешском языках; редактор-координатор — академик РАН Г.В.Осипов. — М., 1998.
6. *Szczepanski J.* Socjologia. Rozwój problematyki i metod. — Warszawa, Państwowe wydawnictwo naukowe, 1967.
7. *Щепаньский Я.* Элементарные понятия социологии. — М., 1969.
8. *Фролов С.С.* Социология: Учебник для высших учебных заведений. — М., 1996.
9. *Там же.*
10. *Социологический энциклопедический словарь.* На русском, английском, немецком, французском и чешском языках; редактор-координатор — академик РАН Г.В.Осипов. — М., 1998.
11. *Там же.*
12. *Конецкая В.П.* Социология коммуникации / Учебник. — М., 1997.
13. *Там же.*
14. *Андреева Г.М.* Социальная психология. — М., 1980; *Конецкая В.П.* Социология коммуникации / Учебник. — М., 1997; *Резаев А.В.* Парадигмы общения. Взгляд с позиции социальной философии. — С-Пб. ун-т, Иваново, 1993.
15. *Винер Н.* Кибернетика. — М., 1958. — С. 23.

В. Смакота

ЦІННОСТІ І НОРМИ В СОЦІОЛОГІЇ (ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ)

Одним із найбільш актуальних питань соціології з моменту її становлення як науки і до нашого часу є питання виникнення і функціонування в суспільстві цінностей і норм, які визначають поведінку індивідів-членів цього суспільства. Хоча цією темою цікавляться не тільки соціологи, а й юристи, культурологи та інші фахівці різних галузей суспільних наук, саме в соціології проблема соціального нормування розкривається найбільш широко. Соціологів цікавить не тільки те, як з'являються нормативні принципи поведінки і як вони закріплюються інституційно, а й чому вони набувають форм, властивих одним суспільствам і не властивих іншим; як пояснити безліч прикладів, коли індивіди відхиляються від нормативних принципів поведінки тощо. Людською цивілізацією з давніх-давен накопичено арсенал засобів з метою захистити існуючий соціальний порядок. Однак є й деяка межа, за якою девіантна, або небажана для суспільства поведінка перетворюється на стандартну і таку, що не викликає санкцій з боку відповідних інститутів. Руйнування традиційної системи цінностей — процес дуже складний та суперечливий, проте часто необхідний для існування суспільного організму. Водночас подібні зміни стосуються найглибших людських переживань.

В цілому в процесі існування всього соціального організму індивіди пристосовуються до певних вимог, які до них ставляться. Ці вимоги можуть бути зафіксовані чи не зафіксовані документально, однак їх виконання є необхідним чи принаймні бажаним. Такі вимоги відображаються у нормах, цінностях та звичаях суспільства та відіграють величезну роль у його житті. Відрізняються

вони тим, що звичаї, приміром, не завжди легітимізуються, але їхня роль нормативного механізму соціальної поведінки забезпечує комунікацію, взаєморозуміння і співробітництво людей. Переходячи з покоління в покоління, звичай зростається з внутрішніми мотивами поведінки і створює потребу в його дотриманні, що спричиняє усталеність відносин, передбачуваність їхніх результатів.

У культурі суспільства можуть діяти норми, що виділилися із звичаїв і стали самостійними чи розроблені для випадків спеціалізованої поведінки людини. Це можуть бути норми економічні чи політичні, технічні чи технологічні, моральні чи правові тощо. У різні епохи, в умовах різних цивілізацій, різних країн і народів структура інститутів, пов'язаних з нормуванням поведінки, здобувала те чи інше специфічне культурно-історичне забарвлення. Наприклад, для різних націй характерні різні типи поділу праці між статями. У більшості традиційних суспільств праця чоловіча та жіноча дуже чітко визначені, однак і в сучасних країнах, у тому числі й в Україні, існують уявлення про чільну роль чоловіка в суспільному житті, що нерідко відбивається на соціально-економічному статусі жінки. В цілому ж у більшості соціально-економічних відносин сучасності присутні відгомони норм, що відбивали потреби суспільства попередніх періодів його розвитку. При тому, що ці потреби вже давно не актуальні, зразки поведінки, які забезпечують їх задоволення, пройшли багатвікову еволюцію та набули на різних етапах суспільного життя різних конкретних рис, дожили до сьогодення [1]. Тому, розглядаючи соціально-економічні відносини сучасного етапу розвитку суспільства, не можна не враховувати впливу зразків поведінки, характерних для його історичного минулого. Будучи складно вплетеними в соціальну систему, ці зразки практично залишаються в ній на цілі століття. В економіці таким може бути ставлення до праці, багатства, різних професій тощо. Висока виховна цінність праці, наприклад, визнається практично в усіх

світових культурах, однак при цьому різні види праці оцінюються по-різному: якщо в європейській традиції сільськогосподарська праця майже завжди поважалася, то праця мінjali, лихваря часто вважалася непристойним заняттям.

Система цінностей фіксується в рамках кожного суспільства. Будуючи її, люди орієнтуються передусім на ті уявлення про добро, істину, справедливість, шляхетність, які визнані більшістю членів суспільства і виходячи з яких можна оцінити дії людини.

Життя індивіда в суспільстві чи у будь-якій соціальній групі вимагає узгоджених дій і упорядкування відносин. Тому історично кожне суспільство мало потребу в закріпленні й передачі цінностей, що поза суспільними формами життєдіяльності людини могли б загинути. Таким чином процесу створення цінностей за допомогою різних суспільних інститутів надається стійкого і спадкоємного характеру. Завдяки системі цінностей кожна людина формується як особистість, проходячи процес соціалізації і засвоюючи ті норми поведінки, відповідно до яких будують свою діяльність всі члени соціуму. Звичайно, ціннісні орієнтації відрізняються не тільки залежно від культур, а й від епох. Тому соціологія, вивчаючи нормативно-ціннісну базу кожного суспільства, не дає математично чіткого визначення цінностей; частіше вона застосовує типологізацію. Виділяють, наприклад, такі типи цінностей: вітальні (тобто такі, що пов'язані з ідеалами здорового способу життя, фізичного і духовного здоров'я, ідеального способу життя); цінності соціальні (пов'язані із соціальним благополуччям, посадою, добробутом, комфортною роботою); цінності політичні (пов'язані з ідеалами волі, правопорядку і соціальної безпеки, гарантій рівності); цінності моральні (пов'язані з ідеалами справедливості, честі, добра і т.д.); релігійні та ідеологічні цінності (пов'язані з ідеалом сенсу життя, призначення людини, пошуку цілей для майбутнього); художньо-естетичні, сімейно-родинні й трудові цінності. Певний тип

цінностей може відігравати більшу або меншу роль у суспільстві залежно від етапу розвитку.

На даний час в Україні, за результатами соціологічних досліджень, саме вітальні цінності відіграють найбільш важливу роль у житті людей. До їх складу входять, поперше, здоров'я, далі матеріальне забезпечення, міцна родина, благополуччя дітей. Крім того, до основних цінностей (ядра ціннісної системи) належать сприятливий клімат у суспільстві, створення в суспільстві однакових умов для всіх, цікава робота. Понад 80% опитуваних вважають ці цінності дуже важливими [2].

Окрім загальноновизнаних соціальних цінностей, у кожної людини є своя шкала особистих, нею пережитих і важливих саме для неї цінностей, деякі з яких можуть мати для неї набагато більшу (чи меншу) вагу, ніж це узвичаєно в даному суспільстві. Засвоївши цінності і норми, що переважають у суспільстві, люди обирають ті з них, що найбільшою мірою допомагають їм “вписатися” у систему соціально-економічних відносин, зберегти стабільність, домогтися своїх цілей, реалізувати свої орієнтири. Вони є найбільш могутнім джерелом мотивації діяльності людини в різних сферах соціального життя, визначають мету, засоби і шляхи її діяльності. Однак при цьому її поведінка не повинна виходити за межі загальноприйнятого. Якщо людина не бажає йти на конфлікт з громадською думкою, вона або приймає існуючі вимоги, або намагається знайти компроміс (якщо, звісно, не хоче стати в опозицію до цієї системи).

Саме за ціннісними орієнтаціями та тим значенням, якого надається певним цінностям у суспільстві, можна судити про ставлення членів цього суспільства до навколишнього світу. Приміром, в американському суспільстві визнаються цінності, що умовно можна назвати “чоловічими” — це яскраво виражений індивідуалізм, орієнтованість на успіх, тверду конкурентну боротьбу. Більш м'які, колективістські цінності панують у Японії, що відбивається на всіх рівнях життя японців. Своєрідне їхнє

ставлення до життя в цілому визначає поведінку японців у конкретних його сферах; тому дотримання східного принципу “золотої середини” іноді вражає європейців і американців своєю розміреністю й зайвою обережністю. Збереження саме національних особливостей у їхньому поєднанні із сучасними досягненнями надає японському суспільству можливість оптимального розвитку. Тому така пильна увага нині в соціології приділяється вивченню національних компонентів, що обов’язково присутні у будь-яких соціальних відносинах. Міжнаціональні дослідження норм і цінностей досить складні, однак при обачному їх застосуванні вони є важливим інструментом для розуміння основ соціальних угод та інституцій.

Берон припускає, що міжнаціональні відмінності у русі норм відбивають не тільки історичні відмінності в соціальних організаціях, а й релігійні традиції [3]. Так, у китайському суспільстві з його конфуціанським світоглядом надається перевага стандартним службовим розпорядженням, на відміну від протестантської етики, де індивід найчастіше сам приймає рішення і сам несе за них відповідальність. За таких обставин особистість змушена знаходити норми, що дають змогу вистояти перед викликом обставин, спираючись на власне “Я”. Тільки в таких умовах могло народитися почуття відповідальності в здійсненні своїх цілей, індивідуалізм як усталеність на самостійне значення людини.

Релігія встановлює градацію цінностей, наділяє їх святістю й безумовністю, що згодом веде до того, що релігія впорядковує цінності “по вертикалі” — від земних і повсякденних до божественних і небесних. Людина регламентує свою поведінку у визначених межах, що породжує тенденцію до консервації цінностей і культурних традицій. Тому, крім віри в надприродне, крім системи різних обрядів, релігія являє собою і визначений спосіб життя, систему ідей, вірувань, уявлень про людину, її місце у світі. Такі уявлення поширюються і за межі релігійної діяльності людини.

Повертаючись, наприклад, до економічної сфери суспільства, помітимо, що поряд з новими цінностями тут присутні традиційні — культурні, релігійні. Причому навіть у розвиненому капіталістичному суспільстві, з давно сформованими ринковими відносинами неринкові елементи в діях індивідів зберігаються. Навіть у такому режимі, як північноамериканський, гаслом якого є егоїстичний максималізм, часто люди поведуться трохи іншим чином, ніж того вимагають ринкові відносини. Показовою щодо цього є культура організацій, різна в різних країнах.

Важливі дослідження в цій галузі були проведені голландським вченим Г.Хофштеде з 1960 по 1980 рр. у 70 країнах світу. Г.Хофштеде опитав понад 60 тис. респондентів про їх задоволеність своєю працею, колегами, керівництвом, про сприйняття проблем, що виникають у трудовому процесі, життєві цілі, вірування й професійні переваги. На підставі одержаних результатів Г.Хофштеде дійшов висновку, що індивід одержує зі своєї національної культури у формі фундаментальних цінностей серію настанов. Ці настанови діють у всіх сферах життєдіяльності індивіда, в тому числі й у виробничих організаціях [4]. Визнання ролі національно-державного й етнічного фактора в культурі організацій зумовило те, що в сучасній соціологічній літературі набули досить значного поширення типології організаційних культур за національно-державною ознакою. В основі цих типологій — важливі ціннісні орієнтації й вірування, характерні для тих чи інших національно-державних утворень і етнічних груп. Ці ціннісні орієнтації і вірування прямо пов'язані з пануванням у даному суспільстві того чи іншого різновиду релігії. Так, культуру підприємств США найчастіше пов'язують із протестантською етикою, культуру підприємств Японії — з буддійською етикою, культуру Росії з православною етикою і т.д.

Якщо прийняти точку зору Я.Щепаньського, для якого цінність — це будь-який матеріальний чи духовний предмет, реальний чи уявний, стосовно якого індивіди чи

спільності висловлюють повагу, приписують йому важливу роль у своєму житті й прагнення його досягнення відчують як необхідність, то в суспільстві, де однією з головних цінностей визнається матеріальне багатство, людина, яка досягла матеріального успіху, закономірно викликає повагу. Однак нерідко, особливо в суспільствах із значним впливом традицій, матеріальний добробут сам по собі не є свідченням якихось особливих якостей людини. Так було тривалий час у Росії, де заможне купецтво стверджувалося як клас, переборюючи суспільний негативізм з боку як аристократії, так і нижчих прошарків населення. Це стало наслідком того, що в Росії, насамперед у результаті впливу цінностей православ'я, матеріальне ставилося нижче духовного, і багатство не тільки не було свідченням особистих заслуг, а й вважалося випробуванням для душі. Тому меценатство і добродійність купецтва сприймалися як належне поведження людини при досягненні нею вищого економічного добробуту, як свого роду вибачення за те, що вона не така, як інші.

З погляду психології досягнень, одержання “цінного” повинно забезпечувати індивідам чи групам психічну рівновагу, давати задоволення; прагнення до нього чи його досягнення викликає почуття добре виконаного обов'язку. Багатство ж у суспільствах із православною традицією не набуло самоцінності, тому володіння ним вимагало начебто виправдання; саме меценатство забезпечувало індивіду почуття відданого боргу та психічної рівноваги.

У марксизмі цінність зумовлена економічними умовами життєдіяльності суспільства. Цінності у різних класів різні, і це залежить передусім від того економічного становища, яке займає клас в суспільній структурі. У Е.Дюркгейма цінність — це колективне уявлення, що виникає на основі кооперації і солідарності людей. Т.Парсонс підкреслював, що соціологія повинна звертати особливу увагу на сферу цінностей як на унікальне явище, що не зводиться до емпіричного факту. У нього розуміння нормативного порядку — головний елемент соціальної

системи, а соціальні цінності — це загальноприйняті уявлення про бажаний тип цієї соціальної системи. Цінності є продуктом культури, і корені ціннісних систем варто шукати не в соціальній, а в культурній системі, що являє собою визначену культурну традицію. Що стосується американського суспільства, то корені його культурної системи, а значить і його цінностей, Парсонс вбачає в аскетичному протестантизмі.

М.Рокич стверджував, що роль цінності для людини припускає насамперед віру останньої в те, що з безлічі альтернатив соціальної поведінки визначений алгоритм буде для неї завжди найкращим. Він також виділив 18 термінальних та 18 інструментальних цінностей особистості (під першими малися на увазі кінцеві цілі існування, під другими — практичні способи поведінки особистості). За допомогою такого ранжування стало можливим визначення змін у системі цінностей американського суспільства.

У 70-х роках велике емпіричне дослідження ціннісних уявлень західноєвропейського суспільства здійснив Р.Інглхарт. Він поділив цінності на матеріалістичні та постматеріалістичні: під першими малася на увазі орієнтація респондентів на матеріальне благополуччя, економічне зростання, під другими — орієнтація на престиж, самореалізацію, взаєморозуміння тощо. Матеріалістичні цінності, за результатами досліджень, були більш притаманні людям старшого покоління, постматеріалістичні — молоді. Пояснювалось дане явище насамперед тим, що покоління, яке пережило такі соціальні потрясіння, як економічний спад, війна і голод, визнавало найбільш цінним для себе стабільний соціально-економічний розвиток, благополуччя і статок.

Зміни ціннісних орієнтирів залежно від віку характерні й для сучасного українського суспільства, хоча це й зумовлено дещо іншими чинниками. Розрив між цінностями старшого покоління і молоді в Україні — це не тільки часом діаметрально протилежні погляди на сьогодення,

а й на минуле та майбутнє. В оцінці перспектив соціально-економічного розвитку суспільства (за результатами моніторингу 2000 р.) значна частина старшого покоління (55 років і старші) перебуває на позиціях ностальгії за радянським минулим. Наприклад, за повернення до радянського типу соціального устрою висловилися 48% опитуваних цього віку. В питаннях, пов'язаних з розвитком підприємництва, впровадженням приватної власності на землю, старше покоління також найбільш консервативне. Однак така постматеріалістична цінність, як дотримання прав людини в країні, схвалюється і молоддю (64,6% опитуваних віком до 30 років), і тими, кому 55 і більше — 62,9%. А такої цінності, як соціальна стабільність, однаково не вистачає респондентам усіх вікових категорій.

Соціально-економічне розшарування населення та матеріальні умови, що час від часу погіршуються, відбилися на ціннісних орієнтаціях суспільства: якщо в 1994 р. 43,8% опитуваних висловилися за збереження порядку й стабільності в країні незважаючи на матеріальні труднощі, то в 2000 р. їхня кількість зменшилася до 36,1%. Крім того, парадоксальною є оцінка респондентами своїх можливостей, що виникли останнім часом: дедалі більша кількість опитуваних не бачить для себе ніяких нових можливостей життєдіяльності.

Цінності й норми є однією з головних складових життя індивіда, і вони не підкоряються тільки зовнішнім змінам, тому вивчення їхньої динаміки вимагає ретельних досліджень. Крім того, не можна за невеликий проміжок часу замінити у свідомості людей одні цінності іншими. Тому однією з головних проблем нинішнього українського суспільства є утвердження цінностей, що могли б консолідувати людей, дати їм впевненість у завтрашньому дні.

Література

1. Ручка А.А. Ценностный подход в системе социологического знания. — К.: Наук. думка, 1987. — С. 107.

2. *Українське суспільство: моніторинг — 2000 р.*: Інф.-аналіт. матеріали / За ред. В.М.Ворони, А.О.Ручки. — К.: Ін-т соціології НАН України, 2000. — С. 174.

3. *The Handbook of Economic Sociology* Neil J. Smelser and Richard Swedberg editors. — Princeton University Press, Princeton, N.J; Russell Sage Foundation, New York, 1994. — P. 38.

4. *Культурологія: Курс лекцій.* — М.: Центр, 1996. — С. 102.

М. Соболевська

ПРОБЛЕМА ОБ'ЄКТИВНОСТІ СОЦІАЛЬНОГО ПІЗНАННЯ ТА КОНЦЕПЦІЯ РЕФЛЕКСИВНОЇ СОЦІОЛОГІЇ П.БУРДЬЄ

Прикметними рисами розвитку соціології у ХХ ст. виявилися, за визнанням багатьох теоретиків, її мультипарадигмальність, поліцентричність, організаційно-інституціональна оформленість, забезпечена існуванням численних шкіл і напрямів, сформованих на основі різних парадигм [1]. Мультипарадигмальність соціології передбачає одночасне існування рівноправних і взаємодоповнюючих концепцій, дослідницьких традицій тощо. Таке концептуальне різноманіття викликає неоднозначну реакцію самих соціологів. Однак більшість з них визнають безсумнівну корисність наявності різних поглядів на спосіб вивчення та природу соціальної реальності.

Проте, оскільки парадигма — це не остаточний опис реальності, то не слід забувати, що будь-яка парадигма не дає об'єктивно повного її зображення, а виступає лише більш-менш адекватним наближенням до неї, яке не можна ототожнювати з самою реальністю. Результатом реалізації наукової парадигми виступає створення певної картини світу, яка є завжди неповною копією, дублікатом об'єктивної реальності. Таким чином, різноманіття парадигм дає змогу розглядати феномени соціальної реальності під різним кутом зору, у нових ракурсах і відносинах. Взаємна критика різних підходів при цьому не допускається, її просто немає з огляду на те, що існують об'єктивні відмінності у проблематиці або секторах дослідження, а також у застосовуваних методологічних принципах, які певною мірою самодостатні, гносеологічно самоцінні й не можуть перекриватися іншими принципами та

методами. Такий некритичний плюралізм може бути цілком виправданий, коли стоїть завдання сформувати мозаїчний образ об'єктивної реальності.

Однак перед пізнанням може постати питання про визначення міри гносеологічної спроможності та істинності кожного з підходів, тоді неодмінно виникне потреба у зважуванні цих підходів з погляду істинності та достовірності знання, яке вони дають. За цієї умови неодмінно виявиться обмеженість некритичного плюралізму, який, по суті, уникає проблематики істинності методів і знань. Тому не є дивним те, що такий методологічний плюралізм нерідко породжує некритичне ставлення до самої соціальної теорії, сприяє розвитку еклектичних концепцій, уможливує існування іноді навіть взаємовиключних думок про соціальний об'єкт, коли питання про істинність знання щодо нього навіть неможливо поставити.

На цьому ґрунті спостерігається тенденція, коли сучасні дослідники, зокрема вітчизняні, своїм завданням убачають скоріше застосування тієї чи іншої концепції у прикладних дослідженнях, аніж її критичний аналіз. Взагалі ж, здається, критична тенденція в роботах, присвячених аналізу теоретичних проблем соціології, сьогодні зійшла майже нанівець. Якщо раніше соціологічні концепції критикували з позицій діалектичного або псевдодіалектичного (догматичного) матеріалізму, то нині з таким же успіхом приймають будь-яку позицію — позитивістську, феноменологічну, структуралістську чи іншу, — не беручи до уваги можливу гносеологічну обмеженість кожної з них. Отже, одним із наслідків наївного прийняття мультипарадигмальності сучасної соціології стає відсутність критичного ставлення науковців як до використання методологічної бази певного напрямку теоретичної думки, так і до концептуального різноманіття в суспільних науках.

Пізнавальний і нормативний сенс парадигм у соціології так само, як і в інших галузях науки, визначає гносеологічну поведінку соціологів, що прагнуть в їх ракурсі

вирішити певні пізнавальні завдання. Водночас будь-яка парадигма, що претендує на існування, повинна інституціоналізуватися — закріпитися нормативно та організаційно за певним університетом, науковою лабораторією, друкованим органом, дослідницьким центром тощо. Наприклад, якщо взяти історію соціології, то, скажімо, Франкфурт-на-Майні вважається батьківщиною неомарксизму, Констанц — феноменологічної соціології, Чикаго — чиказької школи в соціології і т.д.

Інституціоналізація локального наукового товариства гарантує можливість сповідувати власну “філософію”, методику, дотримуватись власно вироблених критеріїв науковості. Це призводить до розмивання критеріїв внутрішньонаукового контролю, послаблення публічної критики. Замість загальновизнаних критеріїв евристичності, обґрунтованості наукового знання, виникає домовленість замкненої референтної групи однодумців, причому подібних невеличких груп стає дедалі більше. Отже, така політеоретичність і полісемантичність соціологічного дискурсу перетворюється на семантичний анархізм, в якому припустимими стають практично всі, навіть протилежні твердження. Концептуальна мозаїчність перетворюється на концептуальний розкол цілісної науки.

За умов власної методологічної та евристичної непевності соціологи все-таки продовжують продукувати судження про реалії суспільного життя, тенденції соціального розвитку, складати короткі і довгострокові прогнози. Все це легко обґрунтовується посиланням на наявність надійної інституційної бази соціологічних досліджень і соціологічної освіти і захищає від некомпетентного зовнішнього втручання. Соціолог продукує судження про реальність, посиляючись на свою професійну компетентність і сконструйовану для самого себе предметну галузь. Для досліджень вишукуються великі фінансові і технічні ресурси, формуються різноманітні організаційні структури. Поступово ці дослідження можуть перетворитися навіть на бюрократичну систему.

Суспільна думка трансформується у засіб професійного вивчення і проектування соціальної реальності зі своїм апаратом, освітньою системою, сферою практики. Практикуючий, повчаючий, навчаючий соціолог стає масовою фігурою. З'являються нові варіації професії соціолога: спеціаліст з опитування громадської думки, соціальний маркетолог, консультант у питаннях зв'язків із громадськістю, іміджмейкер і т.д. Всі вони є наслідком розростання масиву емпіричного соціологічного знання, дослідницької і маніпулятивної технологій. Науковець стає надто впевненим у своїх здатностях не тільки вивчати, а й змінювати реальність за власним бажанням. Соціолог перетворюється на соціального технолога, а його претензії на істинність часто стають залежними від політичних, економічних умов замовника. І взагалі за таких обставин якимось забувається те, що сама фігура соціолога, поява такої галузі знання, як соціологія пов'язані із потребою самопізнання суспільства.

Розвиток соціології як науки, звичайно ж, продовжується, але він має свою особливу спрямованість — розширюються сфери застосування соціології на практиці, про що свідчить зростання кількості галузевих соціологій, використання соціологічних досліджень у бізнесі, політиці, розвиток різноманітних соціальних технологій, і звужується сфера теорії, концептуальна база соціологічної науки. Це при тому, що все менше уваги приділяється критичному аналізу різноманіття соціальних теорій, теоретичним проблемам. Таким чином, розвиток соціології стає переважно екстенсивним, вузько технологічним, спрямованим на все більше охоплення практичної сфери.

І все ж таки варто запитати, незважаючи на теоретичний плюралізм та його інституціональне закріплення, бюрократизацію науки та перетворення її на соціальну технологію, чи може і за яких умов соціологія претендувати на загальне знання, виправдати та утвердити себе як науку, що розширює теоретичні горизонти людського пізнання? Ще на початку XX ст. у статті "Наука як покли-

кання і професія” М.Вебер [2, с.721] рішуче виступив проти беззастережного релятивізму в пізнанні, привнесення політичних інтересів у сферу науки. Він розумів і передбачав, яким знаряддям може стати соціологія, коли замість вивчення політики намагаються нав’язати науковому товариству свою політичну позицію. Вимога свободи від оцінок у науковому пізнанні, за Вебером, укорінена в розподілі наукових цінностей, які претендують на істинність, та цінностей практично-політичних, що захищають інтереси держави — це дві різні сфери, змішування яких призводить до заміни теоретичних аргументів політичною пропагандою. Небезпека прихована у самій соціології як науці про соціальне, частиною якого є сам дослідник, який здатний видавати свою позицію у соціальному просторі за наукову. А оскільки позицій може бути багато, то й виникає різноманіття поглядів, яке призводить до релятивізму у соціальних науках. І стає правомірним запитання: а чи може взагалі соціологія претендувати на об’єктивність та неупередженість?

Це питання вельми актуальне й для сучасних науковців. Свою відповідь на нього намагається дати представник новітньої французької соціології П.Бурдьє. У статті “За раціоналістичний історизм” він так ставить питання про об’єктивність і науковість соціальних дисциплін: “Дійсно, відтоді як існують соціальні науки, вони неодноразово ставали предметом методологічного сумніву... завдяки аргументові... про те, що вчений, котрий є складовим компонентом реальності, яку він вивчає, принципово не може отримати об’єктивне знання про свій предмет... Дійсно, соціолог існує в суспільстві, а історик — в історії. І що ж, соціологія та історія приречені тим самим навічно залишитись на порозі науки?” [3, с.9].

Як запобігти такому релятивізму? Бурдьє пропонує застосувати до соціальної науки рефлексію, а отже, “зробити експліцитними методологічні основи соціальних наук” [3, с.13]. Рефлексивність — ось засіб, на думку Бурдьє, який допоможе запобігти соціальному тиску на

сам процес пізнання. “Соціальні науки можуть уникнути релятивізму, пов’язаного з тим, що вони — суть продукт історичних істот, але за умови, що вони піддадуть історизації самих себе... Про який би тип поведінки не йшлося, побоювання пасивної релятивізації продуктів мови, що претендує на науковість, можна обмежити і навіть запобігти, якщо ми піддамо історизації, з одного боку, суб’єкта, що пізнає, з іншого — об’єкта, що пізнається” [3, с.22].

Що це означає? Суб’єкт, що пізнає, утримує певну позицію у соціальному просторі. Він не може позбутися своєї соціальності. Тому те конструювання соціальної реальності, яке вчиняє кожен з нас, коли формує свою думку про оточуюче соціальне середовище, в тому числі соціолог, котрий претендує на об’єктивність свого наукового погляду, залежить від нашої і його позиції в соціальному просторі. Звісно, це позиція в соціальному просторі, однак цей простір, за Бурдье, має свої підрозділи — сфери діяльності, які отримали в межах його концепції назву полів. Соціолог виокремлює найрізноманітніші їх види: поле політики, поле мистецтва, поле літератури, науки, релігії, економіки і т.д., усі вони автономні один стосовно одного. Це означає, що кожне поле має свої закони, і всякий, хто в нього потрапляє, “повинен прийняти гру незалежно від того, чи варта вона, щоб у неї грати” [3, с.17]. Отже, позиція суб’єкта змінюється залежно від його перебування у тому чи іншому полі. Тобто існують певні, історично сформовані, незалежні від конкретного суб’єкта “умови гри”, з якими він, потрапляючи у певне поле, повинен узгоджувати свою поведінку.

Те ж саме необхідно здійснити і щодо об’єкта, який вивчається. У нього також є своє місце у полі, де його було витворено. Відтак, щоб вивчити якийсь об’єкт, слід визначити “позицію суб’єкта, що пізнає, у полі виробництва, в межах якого він здійснює свій аналіз (об’єктивація об’єктивууючого суб’єкта), а також розташувати в цьому полі об’єкт, що пізнається (об’єктивація об’єкта)” [3, с.25].

Паралельно із концепцією рефлексивної соціології Бурдьє в роботах інших західних теоретиків також було приділено увагу визначенню місця і значення рефлексії у соціальному пізнанні. Особливо близькою до розуміння Бурдьє виявляється концепція рефлексії американського соціолога А.Гоулднера. На його думку, рефлексивна соціологія починається з “дуже примітивного припущення, що теорія виявляється результатом діяльності людей в усіх її проявах і обмежена їхнім способом життя” [4, с.483]. Історичною місією рефлексивної соціології, на думку Гоулднера, може стати трансформація самого соціолога. Глибоко охопивши його повсякденне життя та діяльність, вона збагатить дослідника новими почуттями і підніме самосвідомість соціолога на новий історичний рівень. Отже, для Гоулднера відправним пунктом рефлексії стає особистість, “Я” самого дослідника, місце, яке він займає у суспільстві. Що ж до Бурдьє, то він визнає також необхідність розкриття індивідуальної зацікавленості у науковій діяльності дослідника, але ще наголошує на соціальній зумовленості самого процесу пізнання.

В одній із своїх останніх робіт Бурдьє, розглядаючи проблему рефлексії в соціології, веде розмову про трирівневу її структуру [5, с.39]. Перший і другий її рівні стосуються персони самого дослідника: визначення насамперед його соціальної належності (класової, гендерної, етнічної тощо), а потім визначення його позиції в конкретному академічному полі — полі окремої науки (посада, науковий ступінь, визнання з боку інших діячів науки і т.д.). Третій рівень, або тип, має назву інтелектуальної рефлексії і пов’язаний із поверненням до початку теоретизування — когнітивних структур самої науки. “Що потрібно постійно та ретельно досліджувати? У кожному акті конструювання об’єкта — це колективні, несвідомі, укорінені в теорії, проблемах і категоріях наукові судження” [5, с.40]. Значна частина нашого несвідомого знання, на думку Бурдьє, зумовлена історією освітніх інституцій, продуктом яких ми виступаємо. Звідси, щоб дослідити

цей неусвідомлюваний пласт самої науки, необхідно звернутися до процесів функціонування освітньої системи, її соціальної історії і т.д.

Отже, Бурдье визнає соціальну зумовленість процесів пізнання. Посилаючись на працю Дюркгейма та Моса “Деякі примітивні форми класифікації”, він запозичує ідею про те, що когнітивні витвори примітивних суспільств пов’язані з їх соціальною системою. Водночас Бурдье розглядає цей зв’язок як універсальний: не лише у примітивних, а й у сучасних суспільствах структури свідомості соціально зумовлені. “Відмінність між суспільствами, що мають систему освіти, і суспільствами, які її не мають, а отже, між мисленням освіченим і тим, що його називають примітивним, полягає в тому, що ми маємо можливість звернутися в першому випадку до його джерел, тобто до освітніх інституцій, які головним чином через свої структури організують категорії, структури розуміння людини” [6].

Соціальна рефлексія, порівняно із рефлексією як принципом людського мислення, полягає в усвідомленні та розумінні соціального походження нашого знання, його форм і передумов. Рефлексивність — це засіб, який допомагає хоча б частково позбутись соціального тиску на пізнання, визнавши його дію. Піддати знання соціальній рефлексії — означає встановити його соціальний генезис.

Таким чином, об’єктом аналізу такої рефлексії стає не індивідуальність якогось конкретного аналітика, а соціальні, інтелектуально неусвідомлені підвалини інструментів пізнання, які ним використовуються. Сама особистість дослідника не викликає зацікавленості, оскільки вона виявляється цілком зумовленою позицією науковця у суспільній структурі. Відтак в основі концепції рефлексії Бурдье — визнання соціальної природи наукового пізнання. Він убачає головним завданням соціології постачання соціальним наукам інструментів рефлексії. Визначення соціальних умов пізнання — і є завдан-

ням соціології стосовно інших наук, тобто в кожній науці має місце своя соціологія. З цих позицій, за Бурдьє, можна розглянути і соціологію як науку, що має соціальне походження. Так виникає соціологія соціології.

Як не є наше бачення соціальної реальності, необхідно, на думку Бурдьє, постійно пам'ятати, що це завжди наше знання про неї, а не сама реальність, яка значно багатша за мисленеві конструкції дослідника. Тому рефлексія в соціології уможливорює критичне осмислення результатів діяльності самих соціологів і, що найголовніше, не дає змоги використати продукти цієї діяльності на користь чийогось владного бажання.

На практиці це пов'язано із проясненням, викриттям прихованих — усвідомлених чи ні — спроб маніпулювання думками і діями інших людей, що діють всупереч відкритості і публічності. Адже першопочатковий принцип соціальної взаємодії — визнання свободи іншого дуже часто заступається бажанням нав'язати йому свою волю. Соціальна рефлексія стає необхідним моментом розуміння спрямованості дії людини, її мети і мотиву. У такий спосіб соціальна рефлексія функціонує у сфері повсякденності.

Отже, виявляється, що рефлексія, як її розуміє Бурдьє, має багато переваг у своєму практичному застосуванні, серед яких можна зазначити як критичне ставлення дослідника до самого себе через визначення меж власних пізнавальних можливостей, так і визнання обмеженості пізнання інших. Визнання, яке спрямоване проти нав'язування кимось свого бачення певної об'єктивної структури соціального світу. Тобто вихідною посилкою Бурдьє виявляється визнання відносності, релятивності будь-якого знання, його залежності від позиції дослідника в соціальному просторі, а вирішення проблеми про об'єктивність цього знання він вбачає у визнанні існування такої релятивності. Отже, щоб об'єктивувати знання, необхідно, за Бурдьє, передусім визнати його релятивність.

Усе це здається на перший погляд логічним і безсумнівним. Але лише на перший погляд. Будь-яке соціальне знання, як ми з'ясували, відносно, до того ж відносно щодо певної структури соціального простору, простору позицій, які займають у ньому люди, в тому числі науковці. Іншими словами, визнається існування якоїсь незмінної структури, яка виступає певним абсолютним диференціалом, структурою розподілу позицій людей у соціальному просторі. Саме щодо цієї структури ми констатуємо релятивність людського пізнання.

Постає правомірне запитання: чи можливе істинне знання про цю структуру, якщо воно відносно? Якщо, як визнає це сам Бурд'є, соціальна реальність є лише конструкцією самого дослідника, то тоді чи можливе об'єктивне знання про цю соціальну реальність? Тут виявляється ціла низка логічних парадоксів, які усуваються тільки вольовими діями Бурд'є, — структура соціального простору, як він думає, встановлюється шляхом вивчення прояву певних "об'єктивних" закономірностей, які дають змогу зняти ці парадокси.

В гносеології об'єктивність пізнання традиційно пов'язується із здатністю суб'єкта пізнання відтворювати об'єкт у його визначеності, тобто таким, як він існує сам по собі. А об'єктивна істина виступає як знання, що не залежить як від окремої людини, так і від людства, це адекватне відображення суб'єктом навколишнього світу. Але, аналізуючи свій об'єкт, дослідник активно втручається у процеси, що досліджуються, суб'єктивно проймає весь процес дослідження і певною мірою виявляється включеним у його результат. Однак це не заперечує самого принципу об'єктивності наукового знання, справа полягає в тому, що спростовується лише одна з його інтерпретацій, що виникла у XVII–XVIII ст. у період розвитку природознавства, і яка збереглася в наші часи [8, с.116]. У ті століття класична механіка, яка мала справу з макрооб'єктами, вплив дослідників на які був дуже незначним, являла собою найбільш розвинуту галузь науки. Це під-

тримувало ідею про те, що справжнє наукове знання, тобто об'єктивне знання, не повинно мати жодної домішки суб'єктивності.

Однак сучасний розвиток науки вимагає визнання гносеологічної ролі діяльності, практики дослідника, врахування суб'єктивної, творчої природи знання в реалізації принципу об'єктивності наукового пізнання, в тому числі соціального. Специфіка ж соціальної реальності як об'єкта пізнання полягає в тому, що вона представлена як діяльність людей, що мають свої цілі. Оскільки ж діяльність, передусім практична, являє собою активний вплив суб'єкта на об'єкт, його перетворення, то об'єктивна істина виступає як відтворення об'єкта в аспекті активного впливу на нього суб'єкта. Суб'єкт не може бути виключеним зі змісту об'єктивної істини, оскільки соціальний об'єкт є продуктом діяльності людей, він включає в себе суб'єкт. Це можна подати як прояв своєрідної тотожності суб'єктивного і об'єктивного в об'єктивній істині.

Врахування активності суб'єкта в процесі пізнання дає змогу розкрити об'єктивно-реальні основи розвитку пізнання, формування і зміну пізнавального образу. Об'єкт пізнається адекватно не тому, що він просто фізично взаємодіє із суб'єктом, стає фізичним відображенням у пізнанні суб'єкта, але завдяки тому, що він включений у сферу діяльності суб'єкта, який, таким чином, виявляє до нього зацікавлене ставлення [8, с.120]. Пізнання як активний процес відображення поєднує в собі єдність об'єктивного і суб'єктивного: це відтворення об'єкта таким, який він є сам по собі, але в формах діяльності, враховуючи ставлення до нього суб'єкта, певної зацікавленості в ньому і оцінки. Таким чином, суб'єктивність як певне відношення суб'єкта до об'єкта пізнання, його активність не можуть бути усунені ні з процесу дослідження, ні з його результату, а отже, і процес пізнання як шлях до об'єктивної істини, і його результат, тобто сама об'єктивна істина, завжди мають у собі свою протилежність, тобто суб'єктивність.

Стосовно запропонованої Бурдьє концепції соціальної рефлексії, то її завданням стає встановлення і розкриття впливу лише одного фактора — позиції дослідника, цілей і мотивів його діяльності. Зосереджуючи головним чином увагу на характеристиках суб'єкта пізнання, французький соціолог взагалі забуває про те, що пізнання, хоча й має завжди творчий характер, завжди містить у собі елемент об'єктивного відображення, і сутність проблеми об'єктивності наукового пізнання полягає не в наданні переваги суб'єктивним чинникам або наголошенні на абсолютній незалежності наукового пізнання від індивіда, а у визнанні наявності в знанні компонента, незалежного від свідомості суб'єкта пізнання, та у розкритті діалектичного зв'язку між цими двома сторонами пізнання — об'єктивною і суб'єктивною; у необхідності побачити за суб'єктивними характеристиками пізнання прояв його об'єктивних закономірностей.

Щоб краще зрозуміти ті проблеми та парадокси, якими обтяжена соціологічна концепція Бурдьє, необхідно звернутися передусім до її теоретичних засад, адже якою привабливою не здавалася б ця концепція, її практичне застосування обмежене передовсім існуванням суперечностей у самій теорії.

Концепція соціальної рефлексії Бурдьє органічно пов'язана із основною в його соціологічній теорії концепцією “подвійного структурування” соціальної реальності, сутність якої розкривають такі постулати. Перший: соціальна реальність структурована з огляду на соціальні відносини, що виявляються у розподілі різноманітних ресурсів (капіталів), як матеріального, так і нематеріального характеру. Другий: вона структурована з боку уявлень людей про ці відносини і про навколишній світ, що мають зворотний вплив на ці відносини. “Особливість соціального універсуму, — писав Бурдьє, — полягає в тому, що структури, які його оформлюють, існують двічі: як реальність першого порядку, що проявляє себе через розподіл матеріальних ресурсів та значущих соціальних

цінностей і благ; а також як реальність другого порядку, у формі систем класифікації, ментальних та тілесних схем, що функціонують як символічні зразки практичної активності — дій, мислення, почуттів та смаків — соціальних агентів” [5, с.7].

Таким чином, визнається як існування об’єктивних структур, що виявляють себе через розподіл значущих матеріальних і нематеріальних ресурсів, так і те, що соціальний світ є уявленнями про соціальну реальність, які конструюються самими агентами, а соціальна реальність — це досвід повсякденної свідомості людей, у працях соціологів феноменологічного напрямку. Бурдье ставить собі за мету поєднати таке феноменологічне бачення реальності зі структуралістським підходом до неї [7, с.181]. Але претензія на подібне об’єднання вимагає бути послідовним як у ролі феноменолога, так і структураліста. Саме тут виникають найбільші проблеми. Як не можна всидіти на двох різних стільцях, так не можна механічно поєднати ці дві протилежності. Тут вже ти або об’єктивіст, або суб’єктивіст, тут або соціальна реальність існує незалежно від уявлень індивідів, тобто має надіндивідуальну природу, або вона є результатом їх діяльності. Незважаючи на те, що французький теоретик проголошує такий синтез можливим, все ж таки для нього соціальний простір з самого початку виявляється об’єктивно даним, попри всі його феноменологічні установки. І хоча, за твердженням Бурдье, ці дві позиції — позиція соціальної структури та позиція діючих агентів пов’язані між собою діалектично, насправді він розриває їх, хоча до аналізу зумовленості людської поведінки об’єктивними структурами вводить розгляд детермінації цих самих структур історичними агентами. Ці два моменти генезису соціальної реальності для Бурдье не є рівнозначними. Суб’єктивне її структурування — це завжди підпорядкований момент (щодо дослідницької позиції), а відтак і бачення соціальної реальності завжди залежить від того, яку позицію займає людина у самому соціальному просторі.

Таким чином, претензії Бурдьє на органічний синтез двох протилежних поглядів на природу соціальної реальності виявляються досить перебільшеними. Можна стверджувати, що синтез, запропонований у його соціологічній концепції, є еkleктичним, штучним, і це, до речі, відчуває сам її автор. Для того щоб отримати органічний і цілісний образ соціальної реальності, потрібні принципово інші засади синтезу. Справді, можна провести паралель між соціальними умовами пізнання і способом мислення — соціальною структурою і суб'єктивною свідомістю. Але така формальна аналогія здатна мало що прояснити, оскільки, якщо форми мислення були б лише відбитками певних суспільних структур, свідомість тоді являла б собою мертвий апарат, що відтворює чужі для неї форми. А соціальна реальність була б представлена як стала, позбавлена будь-якого розвитку. Об'єктивне пізнання вимагає від дослідника розгляду предмета, що вивчається, передусім через його саморух і саморозвиток. Саме діалектичний підхід, основою якого є принцип боротьби та єдності протилежностей, дає змогу відобразити цей рух, розвиток, а отже, такий підхід може стати основою методології, яка спроможна дати дослідникові об'єктивне знання. Синтез же, запропонований Бурдьє, постає як механістичний, оскільки він не здатний відобразити соціальну реальність в її динаміці, русі.

З відчуття “механістичності” синтезу впливає для Бурдьє і потреба в рефлексії як засобі звільнення пізнання від соціального тиску. Для нього об'єктивація позиції дослідника стає шляхом до визначення можливих обмежень знання про соціальний світ. Здійснивши акт рефлексії, на думку Бурдьє, можна вирішити питання про об'єктивність і науковість соціального пізнання. Якщо йдеться про об'єктивність соціального пізнання, про його претензії на науковість, то чи можна обмежитись лише визначенням соціальної позиції дослідника або його політичної заангажованості? Навіть за умови здійснення процедури об'єктивації, запропонованої Бурдьє, чи буде отримане

знання об'єктивним і науковим? На нашу думку, ні, оскільки все, чого можна досягти з допомогою такої процедури, — це встановити певні детермінанти, які обумовили межі дослідницької діяльності певної людини. Таким чином, за допомогою рефлексії, як бачить її Бурдье, ми можемо показати лише обмеженість певної наукової концепції, але не вийти на вирішення проблеми об'єктивності соціального пізнання.

Проблема полягає також у нечіткому, обмеженому розумінні французьким соціологом самого поняття рефлексії. Згідно з Бурдье, рефлексія виступає лише актом об'єктивації суб'єктивного знання через визначення соціальної позиції і належності вченого. Така рефлексія завжди ідеологізована і тому не може стати засобом вирішення проблеми об'єктивності і науковості соціального пізнання. Справді, рефлексія є специфічним актом пізнання, об'єкт якого не існує незалежно від суб'єктивних процесів свідомості і пов'язаний із спрямуванням пізнання самого на себе. Але це не означає, що рефлексія завжди суб'єктивна. Як особливий вид пізнання рефлексія — це акт усвідомлення, розуміння, що завжди передбачає існування певних засобів розуміння, певної змістової рамки, яка не рефлектується в самому акті пізнання [9, с.259]. За межами такої рамки неможливою стає і сама рефлексія. Навіть коли ми осмислюємо свої внутрішні найсуб'єктивніші стани, ми завжди використовуємо систему змістових зв'язків (ту саму неусвідомлювану нами рамку), що виходить за межі нашої індивідуальної свідомості і дає змогу нам зрозуміти інших і іншим зрозуміти нас. Ця система зв'язків формується в результаті “сумісної людської діяльності і засвоюється кожним індивідом у процесі його розвитку, в комунікації з іншими людьми за допомогою створених людиною предметів, що несуть у собі досвід соціально-культурного розвитку” [9, с.271].

Отже, коли ми беремо об'єктом рефлексії саме цю систему змістових зв'язків, ми залишаємо межі індивідуальної свідомості й виходимо на більш широку і фундамен-

тальну систему відносин, систему міжлюдської діяльності, де в єдності співіснують практичний, комунікативний та пізнавальний аспекти пізнання. Оскільки саме “Я” індивіда, і вченого в тому числі, формується в результаті інтеріоризації норм пізнання, що мають соціальне походження і формуються в процесі соціальної діяльності, то рефлексія над самим “Я”, позицією вченого буде завжди обмеженою, поки ми залишаємося в межах індивідуальної свідомості. Лише перехід до більш широкої системи відносин уможливує вихід на вирішення проблеми об’єктивності соціального пізнання.

Таким чином, рефлексія виступає як продукт суспільного життя, що залежить від культурно-історичного розвитку певного суспільства. Завдяки єдності рефлексії і умов її формування вона стає спрямованою на розкриття об’єктивних законів суспільного життя. Вона є переходом із прихованого стану законів суспільного життя в явне знання. Поняття рефлексії набагато ширше, ніж його подано у соціологічній концепції Бурдьє. Це не лише усвідомлення власної класової належності, соціального походження ментальних структур та індивідуальних особливостей. Рефлексія виявляється шляхом виходу на розкриття об’єктивних законів розвитку та функціонування суспільства.

Отже, визнаючи релятивність знання щодо соціальної структури суспільства, Бурдьє тим самим заводить свою концепцію у глухий гносеологічний кут, бо не може пояснити і вирішити питання об’єктивності соціального пізнання. Його концепція виглядає привабливою, але парадокси, які мають місце у самій теорії, обмежують її гносеологічну цінність. Лише переглянувши теоретичне підґрунтя соціологічної концепції П.Бурдьє, з’ясувавши суть діалектичного співвідношення суб’єктивного і об’єктивного, відображення і творчості в пізнанні, місце в ньому і гносеологічну природу рефлексії, можна правильно вирішувати проблему об’єктивності соціального пізнання.

Література

1. *Социологическая теория сегодня*. — К., 1994.
2. *Гайденко П.П., Давыдов Ю.Н.* История и рациональность. Социология Макса Вебера. — М., 1991.
3. *Бурдьё П.* За рационалистический историзм // Социологос постмодернизма. — М., 1996.
4. *Gouldner A.* The coming crisis of western sociology. — N.-Y., 1970.
5. *Bourdieu P., Wacquant L.* An invitation to reflexive sociology. — Chicago: Univ. of Chicago, 1992.
6. *Бурдьё П.* Система образования и система мышления // <http://www.informika.ru/text/magaz/higer/2-97/5razdel.html>
7. *Бурдьё П.* Начала. — М., 1994.
8. *Коршунов А.М., Мантатов В.В.* Диалектика социального познания. — М., 1988.
9. *Лекторский В.А.* Субъект, объект, познание. — М., 1980.

*Т. Ефременко,
кандидат экономических наук*

ФОНДОВЫЙ РЫНОК УКРАИНЫ С ПОЗИЦИЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СОЦИОЛОГИИ

Фондовому рынку Украины исполнилось десять лет. Это — младенческий возраст по сравнению с более чем двухвековой историей старейших фондовых рынков мира, но существенный этап в развитии страны на пути рыночных преобразований, совпавший по времени с периодом становления и формирования отечественной экономической социологии. Существование рынка ценных бумаг как нового экономического института и нового понятия в ментальности нашего народа стало фактом. То, что рынок ценных бумаг как обязательный элемент рыночной экономики призван выполнять важные воспроизводственные, социально-экономические и морально-психологические функции, не требует доказательств. Проблема заключается в ином — в выработке научно обоснованных подходов и, как следствие, создании необходимых условий для развития жизнеспособного и эффективно действующего рынка ценных бумаг, с одной стороны, а с другой — в адекватном отражении и понимании его сути и механизма действия широкими слоями населения как социальной базы осуществления любых преобразований. Абсолютное большинство населения Украины не имеет никакого представления о ценных бумагах, их функциях, механизме обращения на фондовом рынке, возможностях своего участия в этом процессе. Переноса удачное высказывание американских авторов Л.Энджела и Б.Бойда о фондовой бирже на фондовый рынок в целом, можно сказать, что это бизнес, о котором все говорят, но никто ничего не знает [1, с.64].

Поэтому автор данной статьи стремился подойти к изучению фондового рынка через призму “социального среза”, учитывающего не только экономические, но и не менее важные социальные и морально-психологические составляющие: причины, условия, функции. Такой подход определил основную цель статьи: выделив главные теоретические аспекты, необходимые для понимания сути фондового рынка в целом и показав специфику рынка ценных бумаг в Украине, определить в постановочном плане принципиально новый круг актуальных проблем фондового рынка, требующих изучения отечественной экономической социологией. Думается, что именно рынку ценных бумаг в большей степени, чем другим процессам и явлениям экономической жизни, внутренне присуща социологическая направленность познания и по методам изучения, и по специфике самого объекта исследования. Фондовый рынок — совершенно особый сектор экономики, не поддающийся просто численной, количественной оценке. Это наиболее психологизированный рынок, предполагающий такие фундаментальные ценности, как честность, прозрачность, открытость, доверие.

Понимание конкретных процессов, происходящих на рынке ценных бумаг, невозможно без знания основных характеристик, принципов и особенностей функционирования данного рынка. Что представляет собой фондовый рынок и его финансовые инструменты, какова его структура, место и роль в рыночной экономике?

Рынок ценных бумаг является главным структурным сегментом более ёмкого института — финансового рынка. Финансовый рынок как совокупность социально-экономических отношений по купле-продаже свободных денежных средств и их превращению в денежный капитал объединяет три основные составляющие: кредитный рынок (как синтез рынков разнообразных платёжных средств, включающий в себя рынок денежных ресурсов (наличность) со сроком обращения до одного года и рынок ссудных долговых обязательств), валютный рынок (совокупность социально-экономических отношений по купле-

продаже валюты) и рынок ценных бумаг (объединяющий рынок долговых обязательств, рынок инструментов собственности и рынок производных финансовых инструментов). Все элементы финансового рынка взаимосвязаны между собой и имеют общие области пересечения.

Фондовые рынки как сфера аккумуляции, обращения и перераспределения капиталов в виде ценных бумаг зародились в период становления капиталистических производственных отношений как более эффективные по сравнению с чисто денежной формой обращения. Основу фондового рынка составляет движение фиктивного капитала, то есть движение ценных бумаг¹, являющихся титулом собственности на действительный капитал. Поскольку ценные бумаги являются производными от стоимости основных фондов предприятий и компаний, в финансовой сфере фондовый рынок играет более важную роль, чем денежно-кредитный рынок, превосходя последний по объёмам в среднем в три раза. Обеспечивая свободное перемещение капитала между различными секторами экономики и способствуя формированию оптимальной хозяйственной структуры, рынок ценных бумаг выполняет роль кровеносной системы экономики, сердцевины рыночных отношений. Именно поэтому фондовый рынок как чувствительный индикатор отражает финансовое состояние государства [2, с.22].

На фондовом рынке² происходит мобилизация денежных средств для решения долгосрочных задач развития

¹ Ценная бумага — денежный документ, удостоверяющий право владения или отношения займа и определяющий взаимоотношения между лицом, выпустившим этот документ, и его владельцем и предполагающий, как правило, выплату дохода в виде дивиденда или процента, а также возможность передачи денежных и иных прав, вытекающих из этих документов, другим лицам.

² В данной статье понятия “фондовый рынок” и “рынок ценных бумаг” употребляются как равнозначные. Следует, однако, отметить, что, несмотря на принципиальную смысловую близость, они не тождественны. Понятие “рынок ценных бумаг” шире понятия “фондовый рынок” в силу ряда причин (например, не всякие ценные бумаги, а только инвестиционные ценные бумаги, являются фондовыми ценностями) [3, с.112].

производства. На нём обращаются как среднесрочные, так и долгосрочные долговые, а также долевые ценные бумаги. К долговым финансовым инструментам фондового рынка относятся прежде всего облигации, векселя, сертификаты, казначейские обязательства. К инструментам собственности (долевым ценным бумагам) — все виды акций. Указанные виды ценных бумаг по своей экономической природе являются фиктивным капиталом первого порядка. Кроме них в последние десятилетия на мировых фондовых рынках, особенно в США, широкое распространение получил фиктивный капитал второго и третьего порядка: опционы, фьючерсы, варранты, депозитные свидетельства, инвестиционные сертификаты. Это производные ценные бумаги, стоимость которых зависит от стоимости других долговых или паевых ценных бумаг.

Рынок ценных бумаг представляет собой многофункциональную иерархическую структуру, состоящую из различных сегментов (элементов). В зависимости от характера классификационного признака рынок ценных бумаг можно дифференцировать по категориям эмитентов¹ (рынок ценных бумаг корпораций, рынок государственных ценных бумаг и т.д.), по срокам выпуска (без установленного и с установленным сроком обращения и т.д.), по территории распространения (региональный, национальный, международный), по видам ценных бумаг (рынок акций, облигаций, векселей и т.п.), по принципу и способам организации (организованный и неорганизованный рынки, биржевой и внебиржевой). Кроме того, имеется принципиальное деление фондового рынка на первичный и вторичный.

Первичный рынок ценных бумаг — рынок, на котором осуществляется первичное размещение ценных бумаг

¹ Эмитент — юридическое лицо, осуществляющее выпуск в обращение ценных бумаг с целью привлечения с рынка ссудных капиталов дополнительных денежных средств и несущее от своего имени обязательства перед владельцами этих ценных бумаг.

среди инвесторов¹. На этой стадии эмитент передаёт имущественные права на свою собственность (или её часть) иным физическим и/или юридическим лицам в обмен на денежные средства для инвестиций. Вторичный рынок — рынок, на котором осуществляется обращение ценных бумаг после их первичного размещения, то есть все последующие акты их купли-продажи. Если основной задачей первичного рынка ценных бумаг является привлечение дополнительных инвестиционных ресурсов при минимизации риска инвестора, то главной целью вторичного рынка выступает обеспечение ликвидности² ценных бумаг, или создание условий для широкой торговли ими.

Организованный рынок ценных бумаг состоит из фондовых бирж и торгово-информационных систем (ТИС). Биржевой рынок — это, как правило, вторичный рынок ценных бумаг с наивысшим уровнем организации, функционирующий в строго ограниченных юридических, моральных и даже традиционных рамках. Будучи полным антиподом хаосу и беззаконию, биржевой рынок направляет развитие фондового рынка в целом в русло законности и упорядоченности. Внебиржевой рынок охватывает операции с ценными бумагами вне фондовой биржи. На этом рынке происходит, как правило, первичное размещение ценных бумаг, а также обращение, перепродажа ценных бумаг тех эмитентов, которые не хотят или не могут в силу определённых причин выставить свои активы на биржу.

Внебиржевой европейский рынок зародился одновременно с появлением первых ценных бумаг (XIII–XIV вв.) и по мере своего развития создал условия для появления фондовых бирж (XVI в.), представляющих места органи-

¹ Инвестор на фондовом рынке — это субъект (индивидуальный или институциональный), который приобретает ценные бумаги.

² Ликвидность — возможность реализации ценных бумаг на фондовом рынке, то есть их способность к быстрому превращению в наличные денежные средства.

зованной торговли ценными бумагами с использованием стандартных правил и процедур, касающихся времени проведения торгов, допуска тех или иных ценных бумаг к торгам (листинга), установления цен на них (котировки) и порядка улаживания сделок и поставки ценных бумаг.

Внебиржевой рынок как важный сегмент фондового рынка не просто существует наряду с биржевым рынком, а активно дополняет его. Кроме того, сама многогранность отношений по поводу ценных бумаг, а также развитие современных компьютерных технологий создали условия для возникновения на этом рынке отношений и процессов, носящих конвергентный характер. Фондовые биржи начали вводить неофициальные режимы котировки ценных бумаг, а внебиржевой рынок, представленный торгово-информационными системами, со своей стороны всё в большей мере приобретает определённую и организованность.

Ведущая роль фондовой биржи, сохраняемая столетиями, обусловлена универсальностью механизма биржевой торговли. Если рыночное законодательство в странах Западной Европы и Америки изменялось неоднократно, то основные принципы биржевой торговли ценными бумагами не изменялись никогда, а лишь адаптировались к новым условиям. Ни одна страна с рыночной экономикой не отказалась от фондовой биржи как устаревшего института. Наоборот, в мире идёт процесс укрупнения бирж и централизации фондового рынка как основы его государственного регулирования [4, с.7]. Как правило, на фондовой бирже котируются ценные бумаги наиболее уважаемых и признанных компаний, составляющих ядро национальной экономики. Вместе с тем котировка ценных бумаг на фондовой бирже является показателем солидности эмитента, подтверждает его репутацию как надёжного партнёра. Поэтому фондовые биржи традиционно устанавливают более строгие по сравнению с внебиржевым рынком требования к процедуре листинга и заключаемым сделкам [4, с.69].

В конце 70 — начале 80-х годов фондовые рынки экономически развитых стран вступили в новый этап развития — “централизованного рынка”. Это означает, что ценные бумаги котируются в единой общенациональной котировочной системе, а цена котировки определяется, исходя из соотношения спроса и предложения. При централизованном рынке происходит окончательное размежевание участников рынка ценных бумаг на некоммерческие (институты) и коммерческие (субъекты) структуры. Принцип централизации фондового рынка как наиболее действенное антимонопольное средство обеспечивает равенство позиций для всех участников транзакций — эмитентов, инвесторов и профессиональных участников рынка ценных бумаг (торговцев). Институты и прежде всего фондовая биржа (как главный институт) не устанавливают цены на ценные бумаги, а объективно определяют их. Им запрещено непосредственно вмешиваться в коммерческую деятельность субъектов фондового рынка: эмитентов, инвесторов, профессиональных посредников. Функции институтов¹ заключаются в обеспечении объективного процесса котировки (определении рыночной цены ценных бумаг), выполнении операций с ценными бумагами и платежей по ним, учёте и хранении ценных бумаг, составлении баланса фондового рынка.

В целом рынок ценных бумаг — это многофункциональная система, которая способствует аккумуляции капитала для инвестиций в производственную и социальную сферы, структурной перестройке экономики, положительной динамике социальной структуры общества, повышению благосостояния граждан за счёт владения и свободного распоряжения ценными бумагами, психологической готовности населения к рыночным отношениям [5, с.301].

¹ К институтам рынка ценных бумаг помимо фондовой биржи как главного института и торгово-информационных систем как институтов внебиржевого рынка относятся депозитарии, регистраторы и т.д.

Если первые биржи в мире открылись ещё в 1531 г. (в городах Брюгге и Антверпене), то в России их создание началось лишь в XVIII ст. из-за отсутствия на то время особой потребности в такой форме торговли. По инициативе Петра I в 1703 г. возникла Санкт-Петербургская биржа. Однако формирование рынка ценных бумаг в Российской империи шло медленно. Ситуация в корне изменилась лишь после реформы 1861 г., запустившей ускоренное развитие капиталистических отношений. В 1860–1880 гг. открылось 18 бирж, в том числе и в Украине — Харьковская, Николаевская и Киевская [5, с.57–58]. Киевская как родоначальник современной Украинской фондовой биржи (УФБ), работала с 1865 по 1914 и с 1921 по 1930 гг.

УФБ как фундатор национального фондового рынка нынешнего времени была учреждена осенью 1991 г., вскоре после провозглашения независимости Украины (в условиях отсутствия в Украине каких-либо ценных бумаг)¹.

¹ Начало возникновению рынка ценных бумаг на территории бывшего Советского Союза положило Постановление Совета Министров СССР от 15 октября 1988 г. “О выпуске предприятиями и организациями ценных бумаг”. Согласно этому документу государственные предприятия, переведенные на полный хозрасчёт и самофинансирование, получили право эмитировать долевые ценные бумаги — акции трудового коллектива, предназначенные для распространения среди собственных работников, и “акции предприятия” для продажи другим хозяйственным субъектам. При этом эмиссия этих ценных бумаг не изменяла правовой статус эмитента (он оставался в государственной собственности) и способствовала мобилизации инвестиционных ресурсов только косвенно, вне рынка капитала (такого в Советском Союзе просто не существовало) [6, с.273].

19 июля 1990 г. Совет Министров СССР своим постановлением № 590 утвердил Положение об акционерных обществах и обществах с ограниченной ответственностью и Положение о ценных бумагах. С даты утверждения этих документов и следует начинать отсчёт процесса возникновения фондового рынка на территории бывшего Советского Союза, так как благодаря им появилась формальная возможность мобилизации инвестиционных ресурсов на рынке капитала. На эти процессы вскоре наложились и существенно повлияли известные политические обстоятельства [7, с.109].

По инициативе и при участии УФБ был разработан принятый в 1991 г. Закон Украины “О ценных бумагах и фондовой бирже”, определивший (впервые среди стран СНГ) законодательную базу для становления фондового рынка. Законом определялись виды и порядок обращения ценных бумаг — акций, облигаций внутренних республиканских и местных займов, облигаций предприятий, казначейских обязательств республики, сберегательных сертификатов, векселей, приватизационных бумаг [8, с.126], а также статус фондовой биржи как организационно оформленного и постоянно действующего рынка, на котором осуществляется торговля ценными бумагами. Таким образом, появление в Украине фондового рынка “де-юре” предшествовало его развитию “де-факто” и носило искусственный характер в отличие от мировых рынков, где рынок ценных бумаг органически вырос из потребностей развития производства. Несмотря на это, 10-летняя история украинского фондового рынка свидетельствует о динамичном характере его развития. Он расширился количественно, улучшился качественно.

В зависимости от конкретно выполняемых функций участники фондового рынка подразделяются на основных и инфраструктурных участников и органы регулирования фондового рынка. Согласно правовому статусу различают также индивидуальных и институциональных участников. К основным участникам (субъектам) фондового рынка относятся прежде всего эмитенты, инвесторы (индивидуальные или институциональные), банки, инвестиционные и страховые компании и другие профессиональные участники. Среди институтов фондового рынка помимо фондовой биржи следует выделить депозитарии (специализированные учреждения для хранения ценных бумаг и/или учёта прав собственности), клиринговые системы (осуществляющие расчёты между участниками биржевых сделок на основе зачёта взаимных требований), регистраторы (специализированные организации, которые ведут реестры владельцев именных ценных бумаг,

осуществляют перерегистрацию прав собственности на них). Финансовые посредники представлены брокерами, дилерами, маклерами, трастовыми компаниями и разными торговцами ценными бумагами (лицензированными юридическими лицами, для которых операции с ценными бумагами являются исключительным видом хозяйственной деятельности, и осуществляющие размещение ценных бумаг, комиссионную и коммерческую деятельность с ними). В связи с необходимостью государственного регулирования рынка ценных бумаг в 1995 г. была создана Государственная комиссия по ценным бумагам и фондовому рынку (ГКЦБФР). Комиссия как орган государственно-правового регулирования фондового рынка, орган надзора своё основное внимание сосредоточивает на развитии инвестиционно привлекательного климата, ограничении инфляции, реструктуризации экономики, интеграции в международные финансовые рынки, обеспечении социальной стабильности в обществе и т.д.

По состоянию на 1 января 2001 г. общий объём эмиссий ценных бумаг, зарегистрированных ГКЦБФР, составляет 47,29 млрд. гривен [9, с.3]. Зарегистрировано около 36 тыс. акционерных обществ, треть из которых является открытыми акционерными обществами, акции которых могут котироваться на фондовой бирже. Лицензированы и действуют 7 фондовых бирж, 3 внебиржевые торговые системы, 10 саморегулирующихся организаций, более 850 торговцев ценными бумагами, 360 регистраторов, 88 хранителей, порядка 250 инвестиционных фондов и инвестиционных компаний [2, с.22–23].

Для оценки реального состояния фондового рынка Украины приведенных количественных показателей, безусловно, недостаточно. Во-первых, требуется их сравнение с аналогичными показателями других стран в рамках мировой финансовой системы, а, во-вторых, необходим качественный анализ структуры фондового рынка, тенденций его развития, учёта не только экономических, но и политических, социально-психологических, культурных

факторов и взаимосвязей. Именно с этих позиций выделим основные особенности украинского фондового рынка.

➤ Фондовый рынок в Украине — классический “emerging market” со всеми характерными для такого статуса чертами: высокой степенью риска и нестабильностью, слабой инфраструктурой, преобладанием спекулятивного иностранного капитала и пр.

➤ Возникновение фондового рынка носило искусственный и декларативный характер.

➤ Определяющая роль в развитии фондового рынка принадлежит процессам приватизации и корпоратизации.

➤ Смешанная модель фондового рынка (банковская и небанковская).

➤ Низкий уровень капитализации (недостаток финансовых ресурсов) и ликвидности фондового рынка.

➤ “Слабость” эмитентов, выступающих основой фондового рынка.

➤ Фондовый рынок не выполняет своего главного функционального предназначения по аккумуляции денежных сбережений населения, предприятий, банков и т.д. и их трансформации в инвестиции (в производственную и социальную сферы).

➤ Практическое отсутствие на фондовом рынке из-за неразвитости нормативно-правовой базы институциональных инвесторов: дееспособных негосударственных пенсионных фондов, страховых компаний, инвестиционных и ипотечных банков и др.

➤ Отсутствие массового инвестора вследствие обнищания большей части населения.

➤ Преобладание неорганизованного фондового рынка над организованным, внебиржевого над биржевым.

➤ Раздробленность фондового рынка.

➤ В структуре фондового рынка имеются значительные перекосы, проявляющиеся в неравномерном развитии его элементов: значительном преобладании среди финансовых инструментов акций, именных ценных бумаг над предъявительскими, документарными над бездокументарными,

деформированной системе выпуска и обращения государственных ценных бумаг, практическом отсутствии рынка производных ценных бумаг и т.п.

- Неразвитость вторичного рынка ценных бумаг.
- Население Украины реально практически не принимает участия в фондовом рынке.
- Низкий уровень экономической культуры (в частности, финансовой и фондовой культуры).
- Недоверие населения к фондовому рынку.
- Украинский фондовый рынок практически находится вне рынков других стран.

Остановимся подробнее на важнейших из них. Становление рынка ценных бумаг в Украине объективно обусловлено прежде всего процессом приватизации, являющимся стержнем экономических реформ. Приватизация, естественно, определяет темпы и характер организации фондового рынка. Теоретически оба процесса должны проходить на началах гласности, открытости и демократичности для всех их участников. В действительности приватизация “по-украински” привела к прямо противоположным результатам. С одной стороны, полубесплатная раздача государственной собственности создала условия для возникновения криминальных по своему происхождению состояний “новых украинцев”. С другой, несмотря на тот факт, что в процессе сертификатной приватизации более 45 миллионов украинских граждан [10] декларативно реализовали своё право на приобретение части государственной собственности, широкого слоя настоящих собственников, действительно владеющих ценными бумагами, она не создала. “Бумажная” приватизация ничего не дала ни бюджету, ни предприятиям. Только 3% предприятий получили инвестиции в процессе сертификатной приватизации [11, с.59].

Интересно отметить, что изначально приватизация (в 1992–1993 гг.) планировалась в Украине как процесс, отделённый законодательно и методологически от фондового рынка. Фонд государственного имущества Украины

даже не предусматривал участия институтов фондового рынка в приватизационных мероприятиях. Одновременно Украине извне навязывались иные организационные решения. Так, при помощи компании “Прайс Уотерхаус” была создана Национальная сеть центров сертификатных аукционов [12, с.6]. Затем появилась система независимых регистраторов по ведению реестров именных ценных бумаг (в то время, когда на развитых рынках преобладают предъявительские ценные бумаги, в отдельных странах Западной Европы акции на предъявителя составляют до 90% в структуре акций [13, с.17]), внебиржевая фондовая торговая система и т.п.

По мнению специалистов, развитие фондового рынка в Украине должно проходить параллельно с приватизационными процессами. Программа денежной приватизации, начавшаяся в 1999 г., предполагает размещение акций приватизированных предприятий путём льготной продажи, продажи на фондовых биржах, проведения коммерческих конкурсов. При этом значительную часть акций планируется размещать на коммерческих конкурсах, неоднократно продемонстрировавших свою неэффективность (нередки случаи кулуарного проведения конкурсов, с участием одного единственного покупателя, с занижением стоимости государственной собственности и т.д.). Как показала практика (с учётом мирового опыта привлечения инвестиций для развития экономики преимущественно на биржевых рынках ценных бумаг), стабильным и оперативным источником денежных поступлений в государственный бюджет является продажа государственных пакетов акций открытых акционерных обществ, созданных в процессе приватизации, за деньги физическим и юридическим лицам на фондовой бирже. Открытая, прозрачная продажа акций на бирже должна стать основной формой проведения приватизации [2, с.28–29].

Однако отсутствие в биржевом обращении высоколиквидных акций инвестиционно привлекательных предприятий существенно сдерживает процесс денежной при-

ватизации. Интерес потенциального инвестора наталкивается на объективный барьер — “слабость” эмитентов. Физический и моральный износ основных фондов достиг 70% [11, с.43]. Почти каждое третье предприятие в Украине — убыточное [11, с.90]. В первичном и вторичном обращении частично находятся ценные бумаги низкорентабельных и полуобанкротившихся предприятий. Неслучайно директор международной компании “Буд энд Компани Украина” Иван Компан, объясняя причины её ликвидации (эта компания была создана в 1996 г. и являлась одним из первых западных брокеров, решивших работать с украинскими акциями), подчеркнул, что иностранцы больше не интересуются украинскими активами. Из 200 компаний 194 для западных инвесторов не представляют интереса. “Весь украинский рынок сводится к шести компаниям: “Центрэнерго”, “Донбассэнерго”, “Днепрэнерго”, “Западэнерго”, “Киевэнерго” и “Укрнефть”. И не потому, что они самые лучшие — просто других нет” [14, с. 33]. Действительно среди приватизированных предприятий преобладают объекты малой приватизации, не определяющие развитие экономики страны. Большинство же приватизируемых сегодня за денежные средства предприятий (77,7%) имеют небольшой уставной фонд — менее 1 млрд. гривень и не являются стратегически важными для отечественной экономики [11, с.59]. В силу слабых эмитентов украинский фондовый рынок не ликвиден и не достиг даже минимального уровня необходимой капитализации [12, с.5].

По мнению председателя Правления УФБ В.В.Оскольского, необходимо коренным образом изменить ориентиры и практику проведения приватизации, определить общенациональные приоритеты в дальнейшем проведении социально-экономических реформ. Для вывода экономики Украины на траекторию стабильного роста не хватает сегодня “инвествзрыва” с последующей “цепной инвестиционной реакцией”. Эффективная работа 50–100 страте-

гических предприятий общенационального значения возродит ещё 500–1000 средних и малых предприятий, что, безусловно, приведёт и к экономическому росту, и к решению социальных проблем [2, с.27].

В отличие от фондовых рынков развитых стран структура фондового рынка Украины полна деформаций и противоречий. Несмотря на усилия органов государственного-правового регулирования фондового рынка, в Украине доминирует неорганизованный рынок ценных бумаг. В рамках этого внебиржевого рынка можно выделить телефонный рынок и непосредственно уличный рынок. На украинском внебиржевом рынке преобладает телефонный рынок, основанный на взаимном доверии и длительных связях контрагентов. По данным ГКЦБФР доля объёма на организованном рынке ценных бумаг в общем объёме торгов на фондовом рынке Украины в 2000 г. составила всего лишь 7% [9, с.13]. В 1997 г. оборот на организованном рынке достигал только 1% общего обращения ценных бумаг [15, с.38]. Такая тенденция характерна и для других рынков, которые развиваются, в том числе для российского. Это не только противоречит принципам целостности и прозрачности рынка ценных бумаг, но и способствует тенезации фондового рынка. Поэтому ставится задача постепенного ограничения, а со временем полного запрещения обращения ценных бумаг на неорганизованных внебиржевых рынках. Для сравнения: в развитых странах доля внебиржевого оборота гораздо меньше и колеблется на рынке акций от 1–2 до 25–30% (например, в Японии — до 1%, в США — около 25% в 1990 г. [16, с.24]).

Что касается организованного рынка ценных бумаг в Украине, то и здесь тенденции развития противоречат общемировым: внебиржевой рынок абсолютно преобладает над биржевым. Как указывалось, организованный рынок ценных бумаг в Украине представлен 7 фондовыми биржами и тремя торгово-информационными системами. Среди внебиржевых организаторов торговли лидирующие

позиции занимает ПФТС¹. В общем объеме торгов на организованном рынке ценных бумаг в 2000 г. доля ПФТС составила 51,3% (доля Украинской межбанковской валютной биржи (УМВБ) — 29,0%, доля УФБ — 8,0%), фактически весь вторичный рынок сосредоточился на ПФТС (99% от общего вторичного обращения акций) [9, с.13; 18]. Причина такой популярности ПФТС по сравнению с незначительной активностью бирж — результат не только стратегий менеджмента и использования инвестиционно привлекательного индекса ПФТС (единственного украинского фондового индекса, признаваемого международными финансовыми организациями), но прежде всего следствие более простой по сравнению с биржей процедуры листинга. В силу объективно высоких требований в листингах украинских фондовых бирж находится незначительное число ценных бумаг. Так, на конец первого полугодия 2001 г. в биржевом реестре УФБ находились ценные бумаги 336 эмитентов (из них 318 в отделении неофициальной котировки). Только 11 эмитентов (три банка и 8 открытых акционерных обществ) являются листинговыми компаниями [18, с.6].

Главное внимание в своей деятельности фондовые биржи (в отличие от их классического предназначения быть сферой вторичного рынка) в силу особенностей украинского фондового рынка уделяют первичному рынку и прежде всего рынку приватизации (аукционная продажа пакетов акций)².

¹ Ассоциация «ПФТС» создана в 1995 г. для обеспечения деятельности брокеров и дилеров по купле-продаже ценных бумаг. ПФТС сегодня выполняет функции «электронной» биржи Украины, поддерживающей межрегиональную систему электронных торгов ценными бумагами в режиме «on line». Ассоциация насчитывает 193 члена, среди которых 71 банк и 122 брокерско-дилерских и инвестиционных компаний [17]. За период 1997–1998 гг. торговая система ПФТС завоевала монопольные позиции и стала эпицентром активности институциональных инвесторов на фондовом рынке.

² Соотношение объемов первичного и вторичного биржевых рынков начало меняться в первом полугодии 2001 г. по сравнению с предыдущим годом [18].

Фондовый рынок в Украине ещё не стал источником инвестиций, а выполняет, по сути, функции распределения и перераспределения государственной собственности путём приватизации и корпоратизации.

В экономически развитых странах, исходя из функциональной предназначённости фондового рынка, более развитым по объёмам размещения и финансирования является рынок долговых инструментов. Так, по оценкам Международного валютного фонда, объём размещения инструментов собственности, то есть акций, в 1996 г. составил лишь 6% от общего объёма финансирования, полученного на мировом рынке капиталов [19, с.36]. В Украине, наоборот, ведущие позиции среди финансовых инструментов на рынке зарегистрированных ценных бумаг занимают акции, хотя их выпуск за последний год существенно уменьшился из-за неразвитости инвестиционной деятельности корпоративных предприятий. Корпоративные облигации, дающие основной приток дополнительных денежных средств, используются мало. По показателям объёмов торгов фондовый рынок Украины в 2000 г. представлен в основном векселями¹ и акциями. Незначительны объёмы обращения государственных ценных бумаг (ОГВЗ), доверие к которым было утрачено после экономического кризиса в августе–сентябре 1998 г. Из-за неразвитости вторичного рынка, несовершенства инфраструктуры фондового рынка в целом в Украине практически отсутствует рынок производных ценных бумаг. Его опционный сегмент насчитывает только

¹ Во втором полугодии 1999 г. государственные органы исполнительной власти (с целью дальнейшего привлечения средств в бюджет и решения проблемы погашения задолженности субъектов предпринимательской деятельности перед пенсионным фондом) стали активно использовать вексель. Как следствие он стал основным финансовым инструментом на рынке ценных бумаг в 2000 г. Рост выпуска векселей отражал недостаток оборотных средств на счетах хозяйствующих субъектов. Несвершенная правовая защищённость вексельного обращения и введение в действие новых законов привели к резкому сокращению в 2001 г. этого рынка.

одного (!) эмитента — “Укртелеком”, причём базовым активом выступают не ценные бумаги, а конкретные услуги связи [20, с.59].

Важной негативной чертой украинского фондового рынка является то, что население практически не принимает в нём участия. Физические лица владеют небольшой (19,2%) долей ценных бумаг. 63,8% от их общей суммы составляют акции, основная масса которых была приобретена в обмен на приватизационные сертификаты [21, с.38]. То есть реальных ценных бумаг как настоящего фиктивного капитала население Украины, по сути, не имеет. Об этом свидетельствуют и данные проведенных социологических исследований. Однозначно прослеживается тенденция к сокращению доли семей в Украине, имеющих ценные бумаги: с 9,6% в 1996 г. до 4,6% в 2000 г. [22, с.359]. Доходы же от ценных бумаг в 2000 г. имели всего 0,4% опрошенных [22, с.363]. Данные Госкомстата Украины подтверждают, что расходы населения на приобретение ценных бумаг постоянно сокращаются. В то же время расходы на приобретение иностранной валюты растут. В 2000 г. в Украине населением куплено иностранной валюты почти на 4 млрд. гривень [2, с.24–25]. При этом наблюдается существенное расхождение между статистическими данными и результатами социологических исследований о размерах имеющихся у населения сбережений.

Безусловно, обнищание большей части населения¹ и сокращение имеющихся сбережений объективно лишают фондовый рынок больших потенциальных ресурсов домохозяйств и физических лиц. Думается, однако, что широкие слои населения отделены от участия в фондовом рынке не только и не столько в силу материальных, экономических причин, сколько вследствие социальных факто-

¹ По результатам мониторингового исследования, проводимого Институтом социологии НАН Украины, 62,2% опрошенных в 2001 г. относят себя к группе малообеспеченных людей. 70% населения перешло на “подножный корм” [11].

ров — незнания, недоверия, непривычности этих новых реалий. С одной стороны, отсутствие гарантий государства по защите денежных сбережений населения и защите инвестора на фоне тотального недоверия и к государству, и к правительству закономерно порождает недоверие населения к фондовому рынку и его институтам. С другой — в отличие от массового инвестора западных стран, для которых обращение с финансовыми инструментами является привычным и обыденным делом, населению Украины не хватает не только экономических знаний, но и финансовой, в том числе фондовой культуры, инвестиционного мышления. К тому же необходимо учитывать особенности менталитета, свойственные большинству населения патерналистские настроения. Поэтому на фондовый рынок, наиболее чуткий к настроениям масс, существенное влияние помимо рыночных регуляторов оказывают такие факторы, как социальные условия, обычаи, стереотипы, страхи и т.п. (страх материального проигрыша в результате вложения денег в ценные бумаги, необоснованное осуждение получения “нетрудовых” доходов по ним и т.п.).

Большинство населения имеет негативный опыт взаимодействия с инвестиционными компаниями (трастами и другими финансовыми посредниками) и отрицательно оценивает приобретение ценных бумаг. Социологические опросы, проведенные в России, показывают, что в среднем только 1–2% населения готовы инвестировать деньги в инструменты фондового рынка [23, с.57]. Нынешнее негативное, настороженное отношение граждан к фондовому рынку обусловлено как объективными трудностями и просчётами в становлении рынка ценных бумаг, так и глубинными психологическими механизмами [23, с.58]. Точкой отсчёта в истории формирования отношения населения к фондовому рынку является первая ценная бумага, с которой граждане имели дело — приватизационным сертификатом. Он усилил недоверие населения к фондовому рынку, ещё более дистанцировал массового оте-

чественного инвестора от него. Поэтому категория “доверие” приобретает особое, определяющее значение для дальнейшего развития рынка ценных бумаг.

Проблемы фондового рынка разнообразны и далеко не исчерпываются затронутыми аспектами. Подытоживая изложенное понимание сути и особенностей фондового рынка как социального организма, а не просто нового экономического института, хотелось бы акцентировать внимание на необходимости применения социологических подходов к его изучению.

➤ Поскольку главной задачей фондового рынка является трансформация сбережений в инвестиции, актуализируется вопрос адекватной оценки наличия и форм хранения сбережений. Это выдвигает новые задачи как для эмпирической (проведение специальных социологических опросов), так и для теоретической экономической социологии (изучение финансового поведения).

➤ Дальнейшее развитие фондового рынка возможно только на путях преодоления “экономической немощи” эмитентов, задействования всех социальных факторов и привлечения массового инвестора. В связи с этим экономическая социология должна сосредоточить своё внимание на изучении социального механизма развития фондового рынка (как механизма особого типа экономического поведения индивидов, социальных групп и их взаимодействия друг с другом и с государством на рынке ценных бумаг), познании его социально-экономических и социально-психологических функций. Важным направлением изучения для экономической социологии должна стать проблематика финансовой культуры как регулятора финансового поведения.

➤ Анализ современного фондового рынка должен носить системный, комплексный и перспективный характер. Таким требованиям в значительной мере отвечает экономико-социологический подход, преодолевающий некоторую односторонность чисто экономического анализа, и стремящийся учесть многообразие условий и факторов,

воздействующих на изучаемое явление. Изучение же рефлексии общества не только отражает настоящее, но и позволяет правильно определить ориентиры будущего развития.

➤ Рынок ценных бумаг как рынок доверия, основанный на знаниях и опыте, требует систематического отслеживания динамики этого ключевого индикатора по отношению ко всем субъектам и институтам рынка. Поскольку изменения в сознании и психологии людей затрагивают наиболее сложные и глубокие пласты социального организма, они требуют более длительного времени по сравнению с преобразованиями в экономике и социальных отношениях. Поэтому рынку ценных бумаг предстоит пройти долгий путь своего становления. И хотя номинально фондовый рынок уже существует, в действительности — это рынок будущего. Однако познание (и создание) его основ и механизма функционирования необходимо и оправданно уже сегодня.

Литература

1. Энджел Л., Бойд Б. Как покупать акции / Пер. с англ. — М., 1992.
2. Оскольський В.В. Ринок цінних паперів України: погляд через призму діяльності Української фондової біржі. — К., 2001.
3. Батулин М. Соотношение фондового рынка и рынка ценных бумаг // Хозяйство и право. — 1996 — №5.
4. Оскольський В.В. Ринок цінних паперів України: проблеми функціонування і розвитку. — К., 1996.
5. *Фондовый рынок* України: Навч. посібн. / Кер. авт. кол. В.В.Оскольський — К., 1994.
6. *Принципы инвестирования*. — М., 1992.
7. *Фондовые рынки США и России*. Становление и регулирование. — М., 1998.

8. *Про цінні папери та фондову біржу: Закон України // Законодавче забезпечення на ринку цінних паперів.* — К., 1999.
9. *Звіт Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку за 2000 рік.*
10. Internet, <http://www.nnac.com.ua/extensions/about/index.shtml>
11. *Валютно-фінансові проблеми ринкової трансформації (приклад України): Матеріали міжнародної наукової конференції.* — К., 1998.
12. *Головко А., Науменко О.* Національна депозитарна система України. — К., 1999.
13. *Кучеренко В.* Чи є гіперактивними українські емітенти цінних паперів? // *Економіка, фінанси, право.* — 1999. — №10.
14. *Кошовий Д.* У пошуках внутрішнього потенціалу // *Вісник НБУ.* — 2001. — №2.
15. *Интервью члена ГКЦБФР Бойко А.И.* // *Ринок цінних паперів України.* — 1997. — № 9–10.
16. *Российский фондовый рынок: регулирование и развитие инфраструктуры // Государственный информационный бюллетень о приватизации.* — 1996. — №2.
17. Internet, [http:// www.pfts](http://www.pfts).
18. *Аналітичний огляд діяльності Української фондової біржі за перше півріччя 2001 року // Деловая Украина.* — 2001. — 13 июля.
19. *Український ринок капіталів // Вісник НБУ.* — 2001. — №2.
20. *Шаповалов Є.* Перспективи входження фінансового ринку України у світову систему торгівлі деривативами // *Вісник НБУ.* — 2001. — №4.
21. *Послання Президента України до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2000 році.* — К., 2001.
22. *Українське суспільство: моніторинг — 2000 р.: Інф.-аналіт. матеріали.* — К., 2000.
23. *Алавидзе Т.Л., Антонюк Е.В., Гозман Л.Я.* Фондовый рынок: генезис образа и экономическое поведение // *Вопросы социологии.* — М., 1998. — Вып. 8.

*Г. Мімандусова,
кандидат філософських наук*

НЕФОРМАЛЬНА ЗАЙНЯТІСТЬ В УКРАЇНІ

Неформальна зайнятість в Україні — явище специфічне, відмінне від неформального сектора в інших країнах, тому міжнародні рекомендації в цій сфері не можуть автоматично застосовуватися в українських умовах.

Тлумачення неформальної зайнятості Міжнародною організацією праці пов'язане із зайнятістю на мікропідприємствах, але видається, що воно потребує істотного розширення з огляду на специфіку соціально-економічної ситуації сучасної України (та й більшості країн колишнього СРСР). Доцільно відносити до одного й того ж типу зайнятості трудову діяльність, дозволену чинним законодавством, процедура реєстрації якої не передбачена або обмежена. Тим самим визначається дуже тонка межа між самозайнятістю та неформальною трудовою діяльністю, але тільки таке тлумачення забезпечує принципові можливості розмежування бабусь, які забезпечують своє існування продажем та перепродажем цигарок, хліба, молока тощо, або зайнятих на підприємствах, які не отримують зарплати і просто змушені підробляти, скажімо, випадковими послугами по ремонту чи продажем продукції власного виробництва, з одного боку, та тих, хто приховує від оподаткування досить високі доходи, отримані від підприємництва чи високооплачуваної найманої праці — з другого [1].

Що таке неформальний сектор?

Перш ніж відповісти на це запитання, слід сказати, що поняття тіньової економіки, неформального сектора, прихованого виробництва тісно переплітаються і межі між ними досить умовні. В міжнародній методології системи національних рахунків існують близькі за змістом по-

няття, які іноді навіть перетинаються між собою, але які позначають різні явища. Це — “прихована”, або “тіньова”, діяльність, неформальна, або неофіційна, діяльність і нелегальна діяльність [2].

В поняття прихованого виробництва звичайно включають законну діяльність, яка приховується або зменшується тими господарськими одиницями, які її здійснюють з метою ухилення від податків та соціальних внесків. Ця діяльність може здійснюватися практично в усіх галузях економіки. До нелегальних виробничих одиниць належать господарюючі суб'єкти, які зайняті незаконним виробництвом або збутом продукції і послуг (виробництво зброї, наркотиків, контрабанда та ін.), а також суб'єкти, які не мають права займатися цим видом діяльності (наприклад, лікарі, які практикують без ліцензії).

Поняття “неформальний сектор” найчастіше застосовується щодо країн, які розвиваються, хоча в економічно розвинутих країнах і країнах з перехідною економікою також присутні різні форми незареєстрованої праці. Неформальний сектор розглядається Міжнародною організацією праці як сукупність дрібних господарських одиниць, які виробляють і розподіляють товари і послуги і які складаються головним чином із незалежних, самостійно зайнятих виробників. Причому міжнародні організації, за статистикою, стосовно господарських одиниць, які не вдаються до найманої праці, не виділяють критерій відсутності реєстрації як обов'язковий для віднесення до неформального сектора.

В Україні неформальний сектор дуже різномірний. У ньому можна виділити декілька різновидів зайнятості:

– за видами діяльності виділяються кваліфікована робота, яка достатньо оплачується (приватні уроки, медичні послуги, пошив одягу, ремонт автомобілів, побутової техніки, будівельні роботи і т.п.), і робота, яка не потребує кваліфікації (дрібна торгівля, “човниковий” бізнес, надання різних послуг). Така робота може давати як дуже високий, так і низький дохід;

– за способом здійснення неформальної діяльності і отримання доходів виділяють індивідуально зайнятих (самозайнятих) працівників і власників незареєстрованих виробничих одиниць, офіційно не оформлених працівників у зареєстрованих підприємствах, працівників формального сектора, які здійснюють невраховану діяльність на своєму робочому місці (прийом “своїх” клієнтів перукарями, лікарями, виготовлення виробів на замовлення знайомих і т.п.), працівників формального сектора, які отримують дохід від діяльності, що не враховується, приховується від оподаткування;

– за статусом зайнятості виділяють осіб, зайнятих лише в неформальному секторі (для яких неформальна зайнятість є основною), і осіб, які суміщують роботу в формальному і неформальному секторах (неформальна зайнятість є вторинною).

Згідно з концепцією Міжнародної організації праці до неформального сектора економіки належать лише індивідуально зайняті і частково дрібні незареєстровані одиниці (лише в тому випадку, якщо вони є підприємствами домогосподарств). Решта видів діяльності належать скоріше до тіньової економіки, ніж до неформального сектора, причому масове здійснення неврахованої діяльності на робочому місці у формальному секторі складно класифікувати відповідно до міжнародних стандартів, оскільки це є переважно радянським і пострадянським феноменом.

Найбільш повно відповідає уявленням про тіньову економіку останній різновид (працівники формального сектора, які отримують дохід від неврахованої діяльності своїх підприємств).

Межа між формальним і неформальним секторами, неформальним сектором і економічною неактивністю, неформальним сектором і тіньовою економікою, тіньовою і кримінальною економікою взагалі досить умовна. Особливо складно розділити ці явища в українській економіці (як утім і в економіці інших пострадянських країн), де в сучасному прояві всі вони є значною мірою новими,

а межі між ними — ще більш розмитими, ніж в інших країнах.

Тому стосовно українських умов уявляється недоцільним визначати неформальний сектор за критеріями, розробленими для країн, що розвиваються. На нашу думку, до неформального сектора в Україні слід відносити офіційно незареєстровану економічну діяльність, яка здійснюється громадянами самостійно або в межах дрібних виробничих одиниць, за власний рахунок або з використанням засобів праці підприємств формального сектора, і зайняті якою не сплачують податків. При цьому виробничі одиниці можуть не відповідати визначенню підприємств домашніх господарств. Як критерій розмірів виробничих одиниць вважається доцільним виділити чисельність зайнятих. Слід сформулювати визначення дрібного підприємства, оскільки воно не ідентичне малому підприємству. Поняття малого підприємства визначено законодавчо. Відповідно до Закону України “Про державну підтримку малого підприємництва” суб’єктами малого підприємництва є юридичні особи — суб’єкти підприємницької діяльності будь-якої організаційно-правової форми та форми власності, в яких середньо облікова чисельність працюючих за звітний період (календарний рік) не перевищує 50 осіб та обсяг річного валового доходу не перевищує 500 тис. євро. Підприємствам таких розмірів важко ухилитися від реєстрації, за відсутності реєстрації їх слід відносити до сфери тіньової економіки, але не до неформального сектора. До дрібних підприємств (мікропідприємств) можна відносити підприємства з чисельністю до 10 осіб [3].

Якщо порівняти ситуацію щодо неформальної зайнятості населення в Україні й інших країнах, то можна говорити, з одного боку, про її особливості, а з другого — про деякі паралелі.

Масштаби неформальної зайнятості в Україні значно вищі, ніж у більшості розвинутих країн, і можуть бути

порівняними лише з Італією, де, за деякими оцінками, до 30% ВВП виробляється тіньовою економікою [4].

Загальний рівень залученості населення України до неформальної зайнятості можна порівняти з таким рівнем у країнах, що розвиваються. Однак у них враховується, як правило, неформальна діяльність на умовах первинної зайнятості. За цим показником ситуація в Україні поки що далека від країн, що розвиваються. В Україні, як свідчать дослідження, зайнятість у неформальному секторі є вторинною. Більш характерна періодична участь населення в неформальній зайнятості як засіб пережити важкі часи. Досягнутий рівень зайнятості в неформальному секторі для України є дуже високим, причому тенденція до його зростання зберігається. Нині триває відтік працюючих з формального сектора в неформальний, вимушений вихід на ринок праці економічно не активного населення внаслідок зниження рівня життя, систематичних заборгованостей із заробітної платні і низького рівня оплати праці в державному секторі, загальної нестабільності в формальному секторі.

Отже, неформальний сектор складається за рахунок зниження платоспроможного попиту на робочу силу в формальному секторі економіки і витіснення таким чином зайнятих із нього. Розвиваючись, неформальний сектор формує власний попит на робочу силу.

Щодо рівня доходів від неформальної діяльності, то проводити аналогії між Україною та іншими країнами вельми складно. Так, у ряді країн, що розвиваються, одним із критеріїв віднесення до неформального сектора є рівень доходів при самостійній праці, нижчий від прожиткового мінімуму або зарплаті, нижчій офіційно встановленого мінімуму. В Україні ж законодавчо встановлена мінімальна зарплатня в декілька разів нижча реального прожиткового мінімуму, і значна частина тих, хто працює в державному секторі, має зарплатню, нижчу прожиткового мінімуму. З результатів соціологічних опитувань випливає, що доходи зайнятих тільки в неформальному сек-

торі нижчі за доходи зайнятих і в формальному, і неформальному секторах одночасно (змішані).

Слід відмітити значне розшарування і поляризацію неформального сектора в Україні і поглиблення сегментації ринку праці на формальний і неформальний сектори. На одному полюсі перебувають зайняті з дуже високим рівнем доходів, що дає їм змогу перейти в більш великий бізнес, на другому полюсі — бідняки, особи, що мають низьку працездатність. Для них обмежена можливість знайти роботу в формальному секторі економіки, і чим довше вони перебувають у неформальному секторі, тим складніше їм вийти за його межі. Між цими полюсами — значна частка зайнятих, диференційована за рівнем кваліфікації, доходів, зв'язку з неформальним сектором.

Особливістю неформального сектора в Україні є й те, що в ньому на відмінну від країн, що розвиваються, зайняті майже всі соціальні групи населення, які характеризуються високим рівнем освіти. Значною мірою діяльність у рамках неформального сектора в Україні пов'язана, з одного боку, з необхідністю виживання, особливо для тих, хто перебуває у вимушених відпустках або кому заборгували зарплатню, працює на умовах неповного робочого дня чи тижня, безробітних і пенсіонерів, а з другого — з бажанням уникнути податків і бюрократичних процедур для підприємств (це явище ближче по суті до “тіньової економіки” в розвинутих країнах). Але передусім розвиток неформального сектора — це вимушена реакція населення на соціально-економічну ситуацію, яка склалася, і цим українська ситуація схожа з ситуацією в країнах, що розвиваються.

Особливістю розвитку неформального сектора в Україні є також те, що ймовірність залучення в неформальну діяльність безробітних вища, ніж тих, хто ще деє працює. Про це свідчать дані опитування: серед працюючих додатково зайняті в ньому 13%, а серед безробітних — 31%. Зовсім інша ситуація спостерігається в європейських країнах, де ймовірність залучення в неформальну

діяльність безробітних нижча, ніж у тих, хто має роботу. Тут відіграє роль не тільки страх втратити пільги за безробіттям і інші пільги, які неможливо зіставити з розмірами неформальних заробітків, а й навіть більшою мірою нестача можливостей і інтегрованості в неформальні мережі зайнятості. Цим пояснюється те, чому молоді безробітні, навіть коли вони не мають достатньої економічної підтримки, відносно слабо залучені до нерегулярних форм праці, а якщо це і відбувається, то, як правило, лише у вигляді короткотривалих і випадкових угод [5].

Що стосується розмивання межі між формальною і неформальною зайнятістю, то тут ситуація, аналогічна ситуації в країнах, що розвиваються. На тлі погіршення ситуації на ринку праці, низького рівня життя населення, зростання безробіття відбувається відтік зайнятих із формального сектора в неформальний, а зайнятість у формальному секторі все більше набуває неформальних рис. Причому відбулося погіршення становища висококваліфікованих робітників і спеціалістів. Особливістю українського неформального сектора є те, що значна частина зайнятих у ньому підтримує більш-менш тісний зв'язок з формальним сектором, населення має широкі можливості отримання неврахованих доходів на підприємствах і в організаціях формального сектора.

Високий рівень вторинної неформальної зайнятості серед осіб, які мають роботу в формальному секторі, пов'язаний з нестабільністю і низькою зарплатнею в державних структурах (а також з нестабільністю багатьох підприємств недержавного сектора), що змушує їх шукати додаткові заробітки, з труднощами пошуку постійної роботи в умовах зростання безробіття, а також з нестабільністю неформальної зайнятості, що утримує працівників від звільнення з основного місця роботи навіть за низької заробітної платні.

В Україні переважає торгівля і послуг у неформальному секторі виражено ще яскравіше, ніж у країнах, що розвиваються. Водночас є і кваліфікована професійна

діяльність. Промислова діяльність у межах неформального сектора мало поширена, що є суто українською специфікою. Так, у країнах, що розвиваються, обробна промисловість крокує відразу після роздрібно́ї торгівлі за рівнем неформальної зайнятості. В розвинутих країнах незареєстрована діяльність має місце в текстильній промисловості, виробництві шкіряних виробів і т.п. В Україні торгово-посередницька діяльність є значно вигіднішою за виробничу. Роль неформального сектора в українській економіці є вельми неоднозначною. З одного боку, очевидна його позитивна роль у вирішенні проблем зайнятості і доходів населення, розширення ринку товарів і послуг, створення бази для розвитку малого бізнесу. Так, неформальний сектор значною мірою стримує різке падіння рівня життя населення і зростання безробіття. Крім того, він надає товари і послуги, які нещодавно були дефіцитними, а також дає змогу багатьом вибрати зручний режим роботи. Але водночас неформальний сектор породжує ряд гострих соціальних проблем. Передусім він створює додаткові умови для розвитку кримінального середовища. Крім того, для зайнятих у неформальному секторі відсутні реальні соціальні гарантії, контроль за умовами праці. Це стосується не лише власне неформального сектора, а й значною мірою аналогічних зареєстрованих виробничих одиниць. Відбувається відтік кваліфікованих і перспективних працівників із формального сектора, що негативно відбивається на його роботі.

Зайнятість у неформальному секторі, особливо в таких сферах, як дрібна торгівля, надання різних послуг приватним особам приводить до часткової втрати кваліфікації, професійних навичок. Нерегулярний характер зайнятості спричиняє відвикання від систематичної праці. Все це в остаточному підсумку веде до дискваліфікації і люмпенізації значної частини зайнятих у неформальному секторі, особливо молоді.

Також негативними факторами зайнятості в неформальному секторі є ускладнений контроль за якістю

товарів та послуг, що може мати негативні наслідки для споживачів і неотримання державою значної частки коштів у бюджет внаслідок ухилення від оподаткування.

Але неформальний сектор відіграє також і позитивну роль в економіці. Розвиток його на сучасному етапі можна розглядати як прояв механізму самоврегулювання економіки. Тому заборонні заходи щодо неформального сектора, незважаючи на всі його недоліки, будуть помилковими. Необхідно враховувати, що зростання неформального сектора економіки є наслідком серйозних проблем у функціонуванні суб'єктів офіційної економіки, які спеціалізуються на випуску аналогічних товарів і послуг, а також дисбалансу між купівельною спроможністю населення і цінами, пропонованими на товари та послуги в офіційній економіці. За рівних умов функціонування ефективність виробництва в межах неформальної економіки буде значно нижчою, ніж у межах офіційної. Тому регламентація (обов'язкова звітність, оподаткування і т.д.) видів діяльності, які традиційно належать до неформальної економіки, аналогічна регламентації офіційної економічної діяльності, призведе до ухилення від контролю шляхом приховування здійснюваної раніше легальної діяльності. До того ж скорочення неформального сектора в результаті того, що політика держави стосовно незареєстрованої зайнятості стає більш жорсткою, призведе до різкого зростання безробіття, оскільки значна частина неформально зайнятих не зможе працевлаштуватися в формальному секторі. Для працюючих у неформальному секторі на умовах вторинної зайнятості така політика призведе до різкого зниження рівня життя. Регламентація цього сектора і контроль за його функціонуванням знову не окупиться, а неформальна економіка припинить виконувати компенсуючу і соціально-стабілізуючу функції [6].

Заборонні заходи є обґрунтованими лише стосовно найбільш негативних проявів неформальної зайнятості. Тому слід орієнтуватися на те, що неформальний сектор в Україні існуватиме й у віддаленій перспективі. І щоб уник-

нути його негативних наслідків, необхідно вже зараз поступово направляти його розвиток у цивілізоване русло. Переведення неформально зайнятих у легальну економіку тісно пов'язане з проблемою стимулювання розвитку малого підприємництва, розширення зайнятості в приватному секторі.

Комплекс регулюючих заходів має включати такі напрями, як спрощення процедури реєстрації підприємств, які створюються, зниження податкового навантаження, спрощення системи оподаткування, підвищення стабілізуючих умов, фінансова підтримка. Стимулюючи розвиток малого підприємництва, ці заходи повинні одночасно привести до легалізації частки неформального сектора, підвищення його підконтрольності, забезпечення зайнятим у ньому хоча б мінімальних соціальних гарантій.

Такі заходи, як підвищення стабільності формальної зайнятості, зростання оплати праці в бюджетних галузях економіки, професійне навчання і працевлаштування осіб, які не мають спеціальності, особливо молоді, розширення соціальної підтримки малозабезпечених верств населення мають стримувати розростання неформального сектора, припинивши вимушений перехід у нього осіб, які не мають іншої можливості забезпечити прийнятний рівень життя.

Тенденції розвитку неформального сектора багато в чому залежатимуть від соціально-економічної і політичної ситуації. Таке явище, як зростання безробіття, низька зарплатня і низький рівень життя в цілому, недостатній попит на робочу силу в формальному секторі, нестабільність формальної зайнятості (постійне очікування звільнення, банкрутства) можуть привести до розширення неформального сектора.

Прогресуюча деформалізація зайнятості за відсутності необхідної нормативно-правової бази її регулювання створює серйозну проблему державної політики зайнятості. Неформальна зайнятість, особливо її нелегальні й нерегламентовані види, зосереджуючи матеріальні інтереси

значної частини працездатного населення, змінюючи трудову мотивацію, систему соціальних й професійних орієнтацій працівників, закладаючи основи сьогоденних і майбутніх витрат у використанні трудового потенціалу країни, все більше обмежує можливості ефективної зайнятості в офіційному секторі економіки, набуває характеру її антагоніста.

Масштаби неформальної зайнятості в Україні можуть суттєво скоротитися при нормалізації соціально-економічної ситуації в цілому, зниженні напруженості на ринку праці, підвищенні рівня життя населення при поширенні можливостей працевлаштування в формальному секторі, підвищенні привабливості формальної зайнятості, значному зменшенні дій факторів, які спонукають населення до неформальної зайнятості.

Література

1. *Лібанова Е.М.* Незареєстрована зайнятість: спроба соціальної оцінки // Тіньова економіка: соціальні проблеми неофіційної економічної діяльності в Україні / Доповіді міжнародної конференції. — К.: Ін-т соціології НАНУ, 2000. — С. 67–68.
2. *Райг И.Х.* Нелегальная экономическая деятельность // Постигание: Социология. Социальная политика. Экономическая реформа. — М.: Прогресс, 1989. — С. 4.
3. *Малый бизнес України.* Підприємці здатні відродити країну // Асоціація сприяння розвитку приватного підприємництва в Україні “Єднання”. — К., 1997. — С. 82.
4. *Економіка в подполье.* — М.: ИНИОН, 1984. — С. 18.
5. *Мингиони Э.* Неформальная экономика сквозь призму западного опыта: воздействие изменения режимов регулирования // Неформальная экономика. Россия и мир / Под ред. Т.Шанина. — М.: Логос, 1999. — С. 84.
6. *Турчинов О.В.* Тіньова економіка: закономірності, механізми функціонування, методи оцінки. — К., 1996. — С. 23.

*Н. Толстых,
кандидат социологических наук*

БЕДНОСТЬ КАК ФОРМА СОЦИАЛЬНОГО ИСКЛЮЧЕНИЯ

Сегодня все более очевидным становится тот факт, что сопровождающие рыночные реформы обнищание и расслоение населения — это не временные, эпизодические, а уже пустившие глубокие корни и закрепившиеся в жизни украинского общества негативные явления. Поэтому исследование социальных последствий произошедшего в 1990-х годах и продолжающегося в настоящее время обвального снижения благосостояния населения и форм их проявления приобретает в настоящее время исключительную актуальность.

Адекватному осмыслению переживаемого основной массой населения Украины ухудшения условий жизни препятствуют, по крайней мере, два фактора. Во-первых, ограниченность традиционно задействованных социологами при анализе проблем бедности теоретических подходов и, во-вторых, еще не до конца понятая серьезность проблемы бедности.

Преодоление указанной ограниченности анализа бедности предполагает его расширение за пределы сугубо экономической плоскости. Иными словами, необходимо признать, что бедность — это не только низкий уровень оплаты труда и социальной помощи, отсутствие возможности делать сбережения, ограничение потребления низкодоходных групп, но и нарушение прав человека, закрепление чувства обреченности, апатия, безразличие к окружающему миру и собственной жизни. Такое широкое толкование бедности подводит нас к понятию социального исключения, все более широко используемого в современной социологии.

Понятие “социальное исключение” в научной литературе четко еще не определено, хотя и прочно вошло в активную социологическую лексику. Как правило, под социальным исключением понимают частичное или полное изъятие индивидов или социальных групп из социальной структуры общества и общественных процессов, создание условий, не позволяющих этим индивидам или группам играть в обществе сколько-нибудь значимую роль. Термин “социальное исключение” используется при определении места неинтегрированных в основные социальные структуры групп и в исследованиях особой, присущей исключенным группам субкультуры, сформировавшейся в результате невосприимчивости и безразличия их представителей к господствующим в обществе ценностям.

Все люди, живущие ниже черты бедности, являются социально исключенными, так как одним из признаков социального исключения является ограничение общепринятых прав и свобод. Право на достойный уровень жизни закреплено в принятой ООН Декларации прав человека, поэтому можно утверждать, что люди, влачащие жалкое существование в нищете и бедности, не только исключены из общества, в котором они живут, но они также находятся в стороне от достижений мирового человеческого развития. Более того, интересы бедных сконцентрированы преимущественно вокруг поиска необходимых для выживания средств, к выходящим же за эти рамки проявлениям жизни общества, в том числе и к процессу расширения прав и свобод человека, бедные часто остаются безразличными, даже если последние формально распространяются и на бедных.

Понятие социального исключения шире, чем понятие бедности и имеет множество аспектов, не обязательно прямо с ней связанных. Но главный фактор, препятствующий включению в социальные структуры общества, как правило, дополняется невыигрышным местом на рынке труда и низким уровнем жизни. Например, социально исключенными являются нелегально проживающие в стране

лица, не могущие претендовать на гражданство, то есть лежащая на поверхности основная причина исключения носит политический или правовой характер. Но связь с бедностью в этом случае очевидна: во многих странах лица без гражданства не могут официально заниматься трудовой деятельностью, претендовать на социальные пособия, их интересы не защищены юридически, и нелегальная занятость в чужой стране обычно имеет своей первопричиной невозможность зарабатывать на родине. Примеров, иллюстрирующих взаимосвязь бедности и социального исключения, можно привести множество и вывод очевиден: бедность является одной из основных причин социального исключения, а последнее, в свою очередь, препятствует росту уровня жизни игнорируемых обществом социальных групп.

Кто же является социально исключенным? Профессор социологии университета Копенгагена (Дания) П.Абрахамсон считает, что социально исключенные при вертикальной стратификации — это низший, а при горизонтальной — внешний, периферийный слой общества [1]. Публицисты награждают социально исключенных такими эпитетами, как “отверженные”, “забытые”, “обездоленные” или просто называют “изгоями” и “дном общества”. В реальной жизни это хронически безработные люди, значительная часть пенсионеров, инвалидов и представителей многодетных семей, получающих пособия в размере, не позволяющем вырваться из тисков голода и не предусматривающем средства для удовлетворения минимальных социальных запросов, а также жители отдаленных сельских районов, в которых отсутствует социальная инфраструктура.

Кроме указанных социальных групп, исключение из общества которых могло бы быть оспорено исходя из того, что через систему социальной помощи, пусть даже и малоэффективную, осуществляется взаимосвязь между ними и обществом, в странах, переживающих рыночные реформы, уже сформировалась и стремительно увеличивается численно группа бесспорно исключенных, так назы-

ваемых “невидимых парий”. Здесь имеются в виду лица, нигде официально не зарегистрированные и живущие в нищете — люди, ставшие бездомными жертвами квартирных спекулянтов, не получившие свидетельства о рождении беспризорные дети неблагополучных родителей и т.д. Жизненный ареал этой социальной группы образует по отношению к среде обитания общества с развитой системой официальных статусов параллельный мир, а смысл взаимоотношений ее представителей с легальным обществом сводится к следующему: нищему и отверженному не нужны внешние атрибуты общества, которому безразличен он сам.

В целом же социально исключенными являются все те, чья жизнь определяется степенью безразличия и жесткостью контроля со стороны остального общества, а не собственным выбором. Необходимые блага для этой социальной группы определяются по остаточному принципу, а интересы учитываются лишь в тех случаях, когда их дальнейшее игнорирование грозит безопасности остального общества. “Основное” общество вынужденно и очень неохотно замечает проблемы исключенных групп.

Социальное исключение может быть как наследуемым, так и результатом нисходящей социальной мобильности. В первом случае оно является более страшным, хотя и менее болезненным — человек, рожденный в среде социально исключенных, как правило, не представляет себе другой судьбы, так как наследственному социальному исключению присущи фатализм и обреченность. Поэтому “потомственный исключенный” и не пытается ничего менять в своей жизни.

Люди, вследствие различных жизненных неудач попавшие на низшие социальные позиции, первоначально очень остро переживают свою незавидную участь, и сравнение в пользу утраченного образа жизни может стать действенным стимулом борьбы с бедностью. Но в обществе, больше всего ценящем успех и равнодушном к проблемам оступившихся, победа, к сожалению, очень часто остается за нищетой, чему свидетельством служит пос-

тоянное пополнение извне группы социально исключенных.

В теоретическом анализе бедности и социального исключения наиболее болезненный и острый вопрос заключается в том, кто виноват в существовании этих негативных явлений и добровольными или вынужденными они являются? Традиция обвинения в лишениях самих малоимущих основана на отрицании необходимости помощи обездоленным и восходит к теории социал-дарвинизма и естественного отбора. В контексте этих теоретических построений общество только выигрывает от того, что слабые и ущербные постоянно исчезают с жизненной арены, а заслуженное право на успех имеют лишь наиболее сильные и приспособленные; если человек пребывает в нищете, то в этом виноват только он сам в силу своих пороков и лени и искусственное улучшение условий его жизни равносильно замедлению общественного прогресса.

Но подобные теоретические обоснования допустимости социального исключения несут в себе противоречия, и пристальный взгляд на рассматриваемую проблему приводит к иным выводам о причинах бедности. Во-первых, бедным ошибочно приписывается безнравственное поведение, якобы приводящее их на дно общества. Бедные люди ведут себя безнравственно потому, что они бедны, такое поведение — это реакция на нечеловеческие условия в которых они живут, а не наоборот. К тому же, пороки и бездействие распространены и в пресыщенных богатством высших слоях, представители которых в отличие от бедных имеют возможности для того, чтобы скрывать неприглядные стороны своей жизни, вследствие чего и создается впечатление, что бедные являются более безнравственными. Все сказанное здесь справедливо и при сопоставлении показателей преступности среди бедных и более обеспеченных слоев населения.

Во-вторых, неверным является и представление о бедных как о людях, терпящих лишения вследствие собственного потребительского и расточительного отношения к жизни. Но здесь, вероятно, также искажена причинно-

следственная связь между состоянием бедности и выбором бедных. Бедные не делают сбережений и не участвуют в инвестиционных проектах потому, что у них нет для этого средств, а поведение с элементами гедонизма, в котором часто обвиняют бедных, объясняется их стремлением отвлечься от страха за свое будущее, независимое от решения самих бедных.

В-третьих, самих бедных нельзя обвинять в их незавидном положении уже хотя бы потому, что нужда и лишения как таковые не могут быть результатом свободного выбора. Вряд ли найдется человек, пребывающий в здравом уме, который рассматривал бы бедность как одну из желаемых жизненных перспектив для себя или своих близких. Никто добровольно не стремится к бедности, к ней человека приводят воздействие факторов, на которые он сам влиять не может.

Ситуация с бедностью напоминает заколдованный круг. Попав на дно общества, человек практически лишается возможности самостоятельно покинуть мир нужды. Все его действия, направленные на борьбу с собственной бедностью, остаются безрезультатными или ведут к еще большему обнищанию. Так, например, рост заработной платы бедных ведет к сокращению предоставляемых им льгот и социальных выплат; работа в неблагоприятных условиях, на которую могут претендовать малоимущие, подрывает и без того их плохое здоровье и может привести к частичной или полной нетрудоспособности; низкие доходы не позволяют бедным покупать единоразово большое количество товаров и пользоваться при этом оптовыми скидками и т.д. Такое положение вещей получило название “ловушка бедности” [2].

Бедных часто обвиняют в том, что у них отсутствует воля к борьбе за лучшие условия существования и среди них широко распространено безразличие к своей участи, нежелание воспользоваться предоставленными им шансами. Действительно, в мире нищеты царствуют апатия и безразличие, являющиеся наиболее характерными чертами субкультуры бедности — стойкого наследуемого

феномена. Но обращение к бедности как динамичному процессу дает основания полагать, что субкультура бедности является производной от жесткого отторжения обществом малоимущих слоев населения. Бедные в своем стремлении к лучшей жизни наталкиваются на создаваемые обществом барьеры и, отступая, теряют уверенность в себе, погружаются в депрессию и больше не пытаются занять более высокие позиции. Для рожденных в нищете стремление вырваться из нее является следствием коренного пересмотра своих жизненных ценностей и толчок к нему должен исходить из внешнего по отношению к бедности миру. При этом для преодоления хронической бедности необходимо не только расширить доступ к социальным ресурсам, но и убедить самих бедных обращаться к этим ресурсам. По мнению известного американского исследователя проблем бедности М.Харрингтона, “в человека нужно вселить какую-то надежду на лучшее будущее, прежде чем он сумеет воспользоваться вполне доступными ему возможностями” [3].

Все известные попытки искоренить бедность были неуспешными потому, что общество решало проблемы бедных только тогда, когда они угрожали общему благополучию и только в том масштабе, который позволял устранить непосредственную опасность. Основной недостаток этих мероприятий состоял в том, что они не ставили задачу искоренить бедность как форму социального исключения. Бедность искоренима лишь в том случае, когда общество вместо стратегии ограждения себя от мира нищеты и возведения социальных барьеров займет позицию, способствующую снижению социального неравенства.

Литература

1. *Абрахамсон П.* Бедность и социальная эксклюзия // *Общественные науки и современность.* — 2001. — № 2. — С. 158–166.
2. *Лоусон Т., Геррод Дж.* Социология. А–Я: Словарь-справочник. — М.: ФАИР-ПРЕСС. — 2000. — С. 206.
3. *Харрингтон М.* Другая Америка. — М.: Прогресс, 1963. — С. 170.

О. Бабак

СПРИЙНЯТТЯ НАСЕЛЕННЯМ ДОХІДНОЇ ТА МАЙНОВОЇ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ: УЯВЛЕННЯ ПРО СПРАВЕДЛИВІСТЬ НЕРІВНОСТІ

Зміна принципів розподілу суспільного доходу, ескалація процесів поляризованої диференціації населення за розміром доходів та статків, по-різному сприймається представниками різних соціальних груп населення України. Це насамперед залежить від уявлень про справедливість у сфері розподілу та власне від матеріального статусу тих, хто сприймає диференціацію доходів як цілком природне та навіть позитивне явище, що сприяє економічному зростанню, або ж, навпаки, вважає стрімкий розподіл суспільства на багатих і бідних однією з основних суспільно-політичних проблем та негативних тенденцій суспільного розвитку. Ставлення людей до нових економічних реалій, що характеризуються поділом суспільства на багатих та бідних, помітною дохідною та майнOVOЮ диференціацією, частково відображає загальний рівень легітимності суспільних перетворень та готовності суспільства до сприйняття необхідності економічної нерівності, визначаючи рівень суспільної згоди чи незгоди із цими перетвореннями, легітимність рішень влади у економічній сфері. Легітимність існуючої дохідної нерівності, таким чином, є чинником легітимності усієї соціальної системи, наявність якої забезпечує соціальну стабільність та стримує розвиток негативної соціальної напруженості.

Вагома частина респондентів масових соціологічних опитувань протягом останніх семи років серед основних проблем, які викликають у них занепокоєння, виділяють поділ суспільства на багатих і бідних (стрімке розшарування суспільства за рівнем доходів). Занепокоєння з приводу нерівномірного розподілу суспільних благ свідчить

про те, що нова нерівність людиною не сприймається, не відповідає уявленням про справедливе суспільство. Так, у лютому 1996 р. серед тих, хто вважає розподіл суспільства на багатих і бідних несправедливим, на цю проблему в переліку найбільш важливих вказали дві третини респондентів, тоді як серед тих, хто вважає такий поділ суспільства нормальним явищем, цю проблему зазначили трохи більше десятої частини (табл. 1).

Таблиця 1

Частка респондентів, які, відповідаючи на запитання “Що саме в нинішніх умовах Вас непокоїть найбільше?”, обрали відповідь “Поділ суспільства на багатих і бідних” (%)¹

Вересень 1994 р.	Березень 1995 р.	Лютий 1996 р.	Грудень 1996 р.	Лютий 1997 р.	Січень 1998 р.	Серпень 1999 р.	Травень 2000 р.
N=1687	N=1703	N=3056	N=4191	N=3079	N=3016	N=2005	N=3198
28,3	35,1	39,7	32,8	33,5	34,5	39,1	31,5

Розшарування суспільства на багатих і бідних найчастіше викликає занепокоєння саме серед осіб, чії самооцінки рівня добробуту та змін у матеріальному становищі перебувають на крайніх позиціях. Поляризація населення за ознакою матеріальної забезпеченості спричиняє “страх багатих перед зростаючою агресією бідних та відразу бідних до самовдоволення багатих” [1]. Мова йде саме про “суб’єктивні” бідність та багатство, оскільки серед груп із найменшими та найвищими середньодушовими дохо-

¹ Дані соціологічних опитувань, що проводилися Українським інститутом соціальних досліджень (УІСД) спільно з Центром “Соціальний моніторинг” у 24 областях України, Автономній Республіці Крим та м.Київ. Вибіркові сукупності репрезентативні за основними соціально-демографічними ознаками.

дами, тобто найбіднішими та найбагатшими за більш об'єктивним показником — рівнем доходів такої посиленої уваги до розшарування не виявлено. Найчастіше про своє занепокоєння проблемою поділу на багатих і бідних заявляють люди із доходами, що дорівнюють або є дещо нижчими середніх показників. Тобто ті, що “балансиують” на межі бідності і, відчуваючи значну загрозу збідніння, негативно оцінюють процеси розподілу суспільних благ. Це здебільшого так звані “нові бідні”, представники соціальних груп, чий соціальний статус та й рівень матеріальної забезпеченості був значно вищим до початку трансформації економічної системи. Часто це люди з вищою освітою (спеціалісти технічного або гуманітарного профілю, службовці, офіцерський склад військових), кваліфіковані робітники, працівники сільського господарства, а також ті, хто найбільше зазнав втрат через руйнацію системи соціального захисту — пенсіонери, безробітні, непрацевдатні. За рівнем особистих доходів серед тих, у кого викликає занепокоєння поділ на багатих і бідних, також виділилася група з доходами нижче середнього рівня. Тобто найбільше стурбовані розшаруванням ті, хто трохи не дотягує до середнього рівня, проте не з найбіднішої частини опитуваних.

Ставлення до поділу суспільства на багатих і бідних, як до однієї з провідних суспільних проблем, зумовлюється і політичними переконаннями респондентів. Найбільше тих, кому не подобається нова нерівність серед людей, за політичними перевагами належать до лівого крила політичного спектра, прихильники планової економіки та повернення до доперебудовних економічних відносин. Тому й не дивно, що серед тих, хто зазвичай називає стрімке розшарування за рівнем доходів у переліку тих суспільних явищ, що викликають занепокоєння, переважають люди старшого віку, саме серед них найбільше прихильників комуністичного та соціалістичного ідейно-політичних напрямів. Найстаршим, на яких ідеологія декларативної соціалістичної рівності та держав-

ного патерналізму мала найбільший вплив, найважче прийняти суспільство, в якому багатство та бідність є нормою, оскільки за справедливого змагання є наслідком особистих здібностей та зусиль. Окрім того, люди старшого віку належать до соціально незахищених категорій населення, рівень доходів яких далекий од нормальних життєвих стандартів.

Проте і серед молоді є стурбовані розшаруванням суспільства. Так, у травні 2000 р. цю проблему називали кожен четвертий із молодих респондентів 14–23 років. Загальна атмосфера ворожості, що формується у суспільстві з приводу розкошів одних та злиденності інших, має вплив і на наймолодших. Про дотримання рівності стартових можливостей незалежно від того, з якої родини за рівнем матеріальної забезпеченості походить дитина, говорити сьогодні особливо не доводиться. Про це свідчать як об'єктивні дані обстежень Держкомстату України,

Таблиця 2

Чи плануєте Ви отримати вищу освіту? (%)¹

Плани щодо освіти	Рівень матеріального добробуту сім'ї		
	Низький	Середній	Високий
Я планую отримати вищу освіту і майже впевнений, що мені це вдасться	31	48	70
Я планую отримати вищу освіту, але не впевнений, що мені це вдасться	37	36	20
Я хотів би отримати вищу освіту, але скоріше мені це не вдасться	20	8	3
Я вважаю, що вища освіта мені не потрібна	6	3	3
Ще не вирішив	5	4	3
Я ще не замислювався над цим	2	2	2

¹ Опитування проводилося Центром “Соціальний моніторинг” у жовтні 2000 р. Опитано 1008 дітей віком 15–17 років.

за якими студенти вузів та коледжів переважно проживають у родинах із високим рівнем доходів, так і результати опитування підлітків, що будують свої життєві плани згідно з матеріальними можливостями батьків (табл. 2).

Контрасти багатства і убогства, що співіснують поруч, помітніші у містах, тому й найбільше занепокоєння викликає поділ суспільства на багатих і бідних саме серед міських мешканців, особливо столиці та обласних центрів. За даними вибіркового обстеження доходів та витрат домогосподарств Держкомстату України 1999 р., саме у великих містах спостерігалася найбільша нерівність у грошових та споживчих витратах [2].

Переважання прихильників правих політичних переконань, прихильників демократичних перетворень та економічних реформ у Західному регіоні України зумовлює незначну кількість тих, хто стурбований поділом на багатих і бідних (у травні 2000 р. — 18%). Навпаки, мешканців Півдня та Сходу України, серед яких поширеною є підтримка комуністичних та соціалістичних ідей, стрімке розшарування суспільства за рівнем доходів непокоїть найчастіше (40 та 35% відповідно).

Хоча занепокоєння з приводу стрімкого розшарування суспільства висловлюють і ті, хто відносить себе до бідних, і ті, хто вважає свій матеріальний рівень децю вищим, у респондентів з полярними самооцінками добробуту різне уявлення щодо справедливості такого суспільного поділу. Чим на вищій щабель у ієрархії матеріального становища відносить себе респондент, тим більшою є ймовірність того, що він вважатиме наявність в суспільстві дуже бідних та дуже багатих людей нормальним явищем. В цілому серед населення України переважає думка, що поділ на дуже багатих та дуже бідних — прояв несправедливості (травень 1995 р. — 63,6%; лютий 1996 р. — 52,1%). Проте кількість прихильників зрівняльної справедливості поступово зменшується, водночас зростає кількість тих, хто вважає різке розшарування за добробутом нормальним для будь-якого суспільства (1995 р. — 17,6%,

1996 р. — 31%). За результатами опитування, проведеного Центром “Соціальний моніторинг” у червні 2001 р., 10,1% українських громадян повністю погоджувалися, а 23,5% скоріше погоджувалися з тим, що поділ суспільства на багатих і бідних — цілком нормальне явище¹.

Уявлення населення України про суспільство, яке можна вважати справедливим, перебувають на перетині принципів зрівняльного розподілу доходів, до якого змагає комуністична ідеологія, та принципу пропорційності винагород праці людини, що є основою ліберальної концепції справедливості (табл. 3).

Таблиця 3

Наскільки важливою чи не важливою є кожна з наведених умов, аби вважати суспільство справедливим? (%)²

Дуже важливо	Скоріше важливо	Скоріше не важливо	Зовсім не важливо	Важко відповісти	Немає відповіді
Зменшення різниці в доходах громадян					
42,4	27,2	12,7	11,3	5,2	1,2
Гарантоване задоволення потреб					
85,4	10,6	1,4	0,8	0,8	1,8
Становище людини у суспільстві має визначатися її працею					
68,0	21,3	4,4	3,0	2,1	1,2

Уявлення двох третин опитуваних про справедливість містить суперечність, оскільки водночас спираються на засади вирівнювання доходів та пропорційності винагород. Амбівалентність масової свідомості, що характерна для трансформаційного періоду [3], проявляється й у неузгод-

¹ Результати соціологічного опитування УІСД та Центру “Соціальний моніторинг”. Опитано 2502 респонденти.

² Результати національного опитування УІСД та Центру “Соціальний моніторинг”. Опитано 1207 респондентів.

женості принципів справедливості, відсутності чітких уявлень про належне в суспільному житті.

Патерналістські орієнтації зумовлюють поширеність настанов щодо необхідності у справді справедливому суспільстві забезпечувати гарантію задоволення основних потреб (у харчуванні, житлі, одязі, освіті, охороні здоров'я): 85,4% опитуваних вважають його втілення дуже важливою умовою для реалізації суспільної справедливості, ще 10,6% — скоріше важливою. Йдеться про безумовне забезпечення “права на виживання” для всіх, незалежно від затрачених особистих зусиль. У такій однаковості проявляється прагнення всеохоплюючої системи соціального захисту. Подібна модель соціальної справедливості була основою ідеології часів “реального соціалізму”, тому й не дивно, що в свідомості більшості громадян України переважають такі уявлення про належний суспільний розподіл. Забезпечення мінімальних соціальних гарантій та водночас надання кожному можливості отримувати високі доходи завдяки докладеним зусиллям — такі принципи справедливості є основою соціальної політики сучасних ліберально-демократичних держав.

На думку українських громадян, важливою умовою втілення у суспільне життя справедливості є принцип рівності шансів, що насамперед полягає у наданні молоді рівних можливостей для отримання освіти незалежно від доходу. Саме рівність можливостей в отриманні освіти відзначили як важливу та дуже важливу вимогу до справедливого суспільства практично усі опитувані. Водночас у громадській думці переважає уявлення, що вища освіта та висока кваліфікація не гарантують сьогодні можливість знайти гідну роботу. Статусна неузгодженість, яка досить поширена в Україні, нівелює авторитет освіти серед інших характеристик стартової позиції (соціальний статус батьків, фінансові можливості, “пробивний” характер тощо). Прагнення отримати освіту та уявлення про те, що вільний доступ до неї — одна із основних умов суспільної справедливості, поки що практично всезагаль-

ні, проте оптимізму й надій на освіту як умову хорошого старту явно бракує. У червні 2001 р. меншість (38%) серед респондентів погоджувалися з тим, що вища освіта може допомогти у життєвому просуванні, усі ж інші так не вважають.

Попри те, що кількість прихильників зменшення різниці у доходах громадян все ж удвічі переважає частку противників зрівняльного підходу, поступово в українському суспільстві збільшується частка тих, хто не вважає, що різниця в доходах громадян не повинна бути великою. У червні 2001 р. майже третина опитуваних не погоджувалися із необхідністю вирівнювання доходів у суспільстві; 22,5% — скоріше не згодні з цим, а 7,5% висловили цілковиту незгоду з такою тезою.

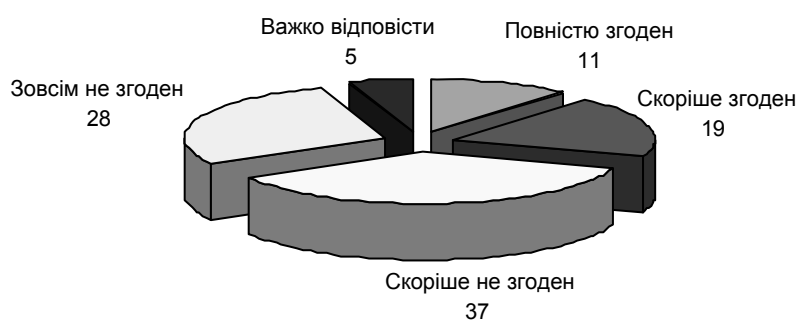
Звісно, противників зрівняння доходів більше серед високозабезпечених. Серед осіб, чий середньодушовий доход понад 500 гривень на місяць, таких у півтора раза більше, ніж серед респондентів, чий дохід не перевищує 50 гривень. Найбільше прихильників вирівнювання доходів серед осіб із доходами нижче середнього рівня, тобто серед тих, хто належить до порівняно краще забезпечених, ніж нижня група. Невдоволення системою розподілу здебільшого проявляють не ті, чиє становище є найгіршим, а ті члени суспільства, що перебувають у становищі “подвійного перекриття”, або нижчий середній клас.

Знову ж таки носіями орієнтацій на вирівнювання доходів є переважно люди старшого віку. Серед молоді віком 18–23 років повністю погоджуються з тим, що різниця в доходах людей не повинна бути надто великою, 21% опитуваних, тоді як серед осіб, старших 50 років, переконаних прихильників вирівнювання доходів у півтора раза більше — 32%. Помітною є також різниця в оцінках працюючих і непрацюючих респондентів. Звісно, непрацюючі значно частіше виступають за зменшення різниці у доходах, а серед тих, хто має роботу, більше противників зрівняльного розподілу.

Невдоволення системою розподілу та прагнення до зменшення різниці у доходах пов'язане не тільки із переважанням уявлень про справедливість максимально егалітарного суспільства, а передусім зумовлюється досить поширеним переконанням у кримінальному характері збагачення більшості нових багатіїв, що базується на впевненості: у бідному суспільстві розбагатіти можна тільки за рахунок інших. У червні 2001 р. половина респондентів (49,5%) була повністю згодна з тим, що заробляти на гідне життя чесним шляхом нині в Україні майже неможливо; ще 28,8% скоріше погоджувалися із цим твердженням, аніж ні. Лише 14,8% вважають, що чесна праця може принести достаток. Такий розподіл частково викликаний дещо провокаційним, нав'язливим формулюванням тези, проте розподіл відповідей на позитивно сформульовану альтернативу також доводить поширення у масовій свідомості стійких стереотипів щодо нелегітимності шляхів збагачення, невідповідності зусиль та винагород (*diagr.*).

Діаграма

Наскільки Ви згодні з думкою, що сьогодні живуть краще ті, хто більше працює? (%)

Кримінальне походження багатства нуворишів не піддає сумніву більшість громадян; це відбувається, на їхню думку, за рахунок поширення хабарництва та корупції у органах влади, що набуло всезагального характеру. У 1999 р. 14,6% опитуваних зазначили, що сьогодні в Україні беруть хабарі, використовуючи службове становище, майже всі, 47,8% вказали, що це робить багато хто, 27,6% — дехто і менше відсотка — майже ніхто. Корумпованість державних чиновників та всезагальне хабарництво стало чимось на кшталт аксіоми.

Загальне розчарування перебігом приватизаційних процесів, у результаті яких більшість населення країни “програли” у рівні матеріальної забезпеченості та соціальної захищеності, призвели до зневіри у можливості побудови в Україні суспільства соціальної справедливості. У березні 1999 р. про те, що вони вірять у таку можливість, повідомили 32% опитуваних, тоді як не вірять 46% громадян. Водночас переважна більшість (73%) для успішного розвитку українського суспільства вважають важливим втілення ідей рівності й справедливості і лише кожен десятий вважає реалізацію цих ідей не важливою. Тобто гасла рівності і справедливості не втратили своєї значущості для більшості населення.

Що ж саме розуміють під соціальною справедливістю? Прагнення до зрівняльної справедливості більш характерне для людей старшого покоління, аніж для молоді. Серед молодших вікових груп, навпаки, найбільш поширене уявлення про справедливість за пропорційним принципом.

Незалежно від того, якій справедливості надають перевагу респонденти, більшість з них зазначили, що підтримали б конфіскацію на користь держави нечесно отриманих доходів. Обрали ствердну відповідь щодо своєї гіпотетичної поведінки у разі таких дій влади 82% опитуваних і лише менше 8% зазначили, що не стали б підтримувати конфіскацію нечесних доходів. Одвічне гасло “експропріації експропрійованого” має широку підтримку

серед населення України. Чим нижче оцінюють люди власне матеріальне становище, тим більш охоче вони підтримують ідею конфіскації нелегітимних статків. Така ж пряма залежність між рівнем доходу (особливо індивідуального), що визначає рівень життя й задоволеність своїм соціальним статусом, та ймовірністю того, що людина підтримає заклики конфіскації нечесних доходів. Для краще забезпечених громадян характерне більш стримане ставлення до подібних дій, відтак бідність значної частини населення несе в собі потенційну загрозу розв'язання конфіскаційних кампаній. Та все ж найбільшою мірою на розподіл відповідей щодо підтримки експропріації впливає вік опитуваних. Молодь найменше схильна до підтримки подібних акцій. Серед тих, кому на період опитування було 16–18 років, ні в якому разі не підтримують конфіскації нечесно отриманих доходів близько 20% опитуваних, тоді як серед тих, кому за 60 років, противників конфіскації виявилось лише 3%.

У частини населення формується негативне ставлення до багатства та сприйняття багатих людей в “образі ворога”, оскільки характер цього багатства, за їх переконанням, здебільшого кримінальний. На визнання більше половини опитуваних, у них часто викликають роздратування люди, які в наш важкий час демонструють власне благополуччя (чверть опитуваних зазначили, що це стосується їх повною мірою, та ще 30% — деякою мірою), тоді як менша частина (37%) не відчують дискомфорту з цієї причини.

Знову ж таки найбільше впливає на розподіл відповідей щодо реакції на демонстрацію багатства самооцінка матеріального стану родини. Саме серед тих, хто незалежно від рівня реальних доходів відчуває невдоволення власним матеріальним становищем (йдеться про умовну чи відносну депривацію), найбільше поширені настрої негативного ставлення до показного багатства, схильність до формування “образу ворога” із найбільш успішних та забезпечених членів суспільства.

Про неготовність суспільства спокійно сприймати у своєму складі багатих людей, неприйняття нових принципів розподілу суспільного доходу та існування соціальної напруженості за вектором “багатство — злиденність” свідчить також підтримка, яку висловили у вересні 1999 р. дві п’ятих респондентів гаслу “щоб багатії були покарані” (табл. 4). Найбільше тих, хто прагне “покарання багатіїв”, серед осіб старшої вікової категорії з невисоким освітнім рівнем. Спостерігається залежність відповідей респондентів від рівня самооцінки матеріального становища родини.

Таблиця 4

Чи хотіли б Ви, щоб багатії були покарані? N = 3203 (%)

Рівень добробуту (самооцінка)	Так (скоріше так)	Ні (скоріше ні)	Важко відповісти
Дуже низький	47,8	18,6	33,6
Низький	40,2	25	34,8
Нижче за середній	29,1	35,9	35
Середній	24,6	41,1	34,3
Вище за середній*	7,6	61,1	31,3
Вік			
18–35 років	21,1	41,3	37,6
36–55 років	33,5	33,1	33,4
Більше 56 років	49,5	18,5	32
Освіта			
Вища, незакінчена вища	22,1	45,6	32,3
Середня спеціальна	30,4	33,4	36,2
Загальна середня	33,9	31,1	35
Неповна середня	49,5	17,5	33
Серед усіх опитуваних	34,1	31,5	34,4

* Сума відповідей: вище за середній, високий та дуже високий.

Гасла щодо зрівняння мають значну підтримку і не лише з боку тих, хто перебуває на найнижчих суспільних сходинках, а й серед тих, хто психологічно не готовий до сприйняття правил “ринкового змагання”, хоча майже нічого не втратив у матеріальному становищі в ході економічної трансформації. У червні 2000 р. більше чверті (26%) мешканців Запорізької області, в якій УІСД та Центр “Соціальний моніторинг” проводили соціологічне опитування (N=1502), зазначили, що скорочення розриву в доходах між багатими та бідними має бути одним із головних, пріоритетних питань для політичної партії, що відображає їхні особисті інтереси. Навіть серед тих, хто зазначив, що протягом останніх восьми років (порівняно із 1992 р.) їхнє матеріальне становище значно поліпшилося, кожен п’ятий підтримує гасло зменшення різниці у доходах; серед тих, чий матеріальний стан залишився незмінним, таких виявилось 17%. Найбільше прихильників зменшення відмінностей у доходах серед тих, хто відчуває значне погіршення матеріального стану своєї родини — 32%.

Хоча об’єктивні показники добробуту та рівень його самооцінки є досить важливими при формуванні поглядів на дохідну диференціацію, все ж визначальними є чинники ідеологічного характеру, політичних переконань носіїв різних уявлень про соціально справедливий розподіл суспільних благ. Ті, хто вважає себе прибічником “лівих” поглядів, значно частіше “центристів” та “правих” вказують на необхідність зменшення різниці у доходах між громадянами. У червні 2001 р. серед тих, чиї політичні переконання відповідають комуністичному ідейно-політичному напрямку, 36% повністю погоджувалися з думкою, що різниця в доходах людей не повинна бути надто великою, ще 34% — скоріше погоджувалися. Водночас серед “лібералів” прихильників скорочення розриву у доходах виявилось у півтора раза менше, а серед прибічників національно-демократичних поглядів повністю погоджувалися із необхідністю вирівнювання доходів лише

18% (удвічі менше, аніж серед adeptів комуністичних переконань).

Незважаючи на поширеність зрівняльних стереотипів суспільного розподілу, для багатьох все ж характерне поступове сприйняття принципів ринкової справедливості, за якою головними стають вимоги рівності шансів, чесного змагання. Необхідність вирівнювання доходів як основа соціальної рівності й справедливості поступається важливості пропорційної оплати праці та її оцінки як більш справедливої порівняно із практикованою за часів “реального соціалізму” зрівнялівкою. На парадокс, характерний для громадської думки в оцінці матеріальної диференціації, звернули увагу ще у 1991 р. Є.Головаха та Н.Паніна [3]. Йдеться про те, що, виступаючи за вирівнювання доходів, респонденти водночас обстоювали необхідність збільшення різниці в оплаті праці для підвищення її стимулювання та відповідно зростання ефективності. Варто було змінити формулювання запитання і замість слова “дохід” поставити “зарплата”, як частка прихильників обмежень на зарплату стала вельми незначною. І досі справедливими доходами, на думку багатьох людей, є тільки “трудові”, отримані як оплата праці. Боротьба з “нетрудовими доходами”, що активно велася за часів радянської влади, сприяла стійкому закріпленню стереотипів нелегітимності усіх надходжень, окрім заробітної плати чи соціальних виплат. При цьому для більшості державне регулювання доходів є привабливішим, ніж ринкові механізми розподілу. У вересні 1999 р. 77% опитуваних, відповідаючи на запитання щодо того, чи хотіли б вони, щоб держава встановлювала рівень доходів громадян залежно від рівня їх кваліфікації та умов праці, дали ствердну відповідь (сума відповідей “так” і “скоріше так”); лише 6% відповіли негативно та ще 17% обрали варіант “важко відповісти”. Водночас при більш жорсткому формулюванні варіанта відповіді стосовно контролю з боку держави за рівнем особистих доходів громадян

прихильників державного втручання у сферу доходів явно меншає.

Потяг багатьох кваліфікованих, високоосвічених спеціалістів до державного регулювання оплати праці зумовлений масовою кризою ідентичності, яку переживає сьогодні значна частина населення України в результаті зламу старої статусної структури та економічних трансформацій. Проте цей потяг не містить прагнення абсолютної рівності. Соціалістичний принцип “кожному — за працею”, який так і не вдалося коректно втілити на практиці, лишається провідним у оцінці справедливості оплати праці. Ставлення ж до “нетрудових доходів” — доходів від підприємництва, інвестицій, капіталізованого майна тощо — не таке однозначне.

Ставлення українських громадян до процесів дохідної поляризації відображене у сприйнятті нових для суспільства явищ, що стали наслідком впровадження нових економічних відносин та, зокрема, нової системи розподілу доходів. У економічно розвинених країнах серед населення переважає впевненість у тому, що бідність — наслідок недостатньої активності чи лінощів людини. Різке ж збідніння значної частини населення сучасної України відбулося в результаті глобальної економічної трансформації. Тому в очах населення — це радше прояв суспільної несправедливості, аніж недостатності власних зусиль людей.

Несправедливість суспільства як основну причину поширення злиденності у 1999 р. обрала чверть опитуваних. Більша частина респондентів (39%) позначили поміркованіший варіант відповіді, вважаючи нужденність неминучим наслідком сучасного розвитку суспільства, тобто сприймаючи її без особливої емоційної та ідеологічної насиченості, як соціальну реальність. Основною причиною нужденності зазначають лінощі та недостатню активність найбільш вразливих членів суспільства 16% опитуваних. Саме на цю причину зубожіння найчастіше вказували активні, заможні, успішні й молоді респонденти, які в житті пок-

ладаються насамперед на власні зусилля та вміння. На противагу патерналістськи налаштованій більшості ці респонденти готові відповідати за власну долю та вважають, що люди самі повинні нести більше відповідальності за те, щоб себе забезпечити, і відповідно, на їхню думку, бідність — це результат неповноти докладених зусиль.

Відтак для значної частини суспільства характерне неприйняття нових принципів розподілу доходу, за яких безумовною є поява дуже багатих та бідних людей. Близько третини населення, що опинилося у найважчому матеріальному становищі або перебуває у ситуації умовної депривації, негативно сприймає поляризовану дохідну диференціацію і являє собою потенційну соціальну базу для розвитку атмосфери ворожості стосовно заможніших та успішніших членів суспільства.

Проте гасла свободи особистості, що будує своє життя на власний розсуд, які згідно з ліберальною традицією протиставляються мріям про можливість досягнення абсолютної соціальної та, зокрема, економічної рівності, набувають дедалі більшого поширення. Обираючи поміж свободою і рівністю як деякими ідеальними глобальними цінностями, більше опитуваних схиляється до свободи (табл. 5).

Таблиця 5

Яке із цих двох тверджень найбільше відповідає Вашій думці? (%)

Я вважаю, що свобода і рівність важливі. Але якщо мені потрібно було б вибирати одне з двох, я назвав би свободу особистості, тобто кожна людина може жити та проявляти себе вільно і без перешкод	46,3
Звичайно, свобода і рівність важливі. Але якщо мені потрібно було б вибирати одне з двох, я назвав би рівність, тобто ніхто не повинен мати привілеїв і відмінність між соціальними класами не повинна бути значною	36,5
Не згоден ні з одним твердженням	4,9
Важко відповісти	11,2
Не відповіли	1,1

Суспільство переживає період зламу старих уявлень про справедливий суспільний розподіл, за якими “стирання граней” поміж соціальними класами відбувалося за рахунок вирівнювання доходів і нівелювання мотивуючої ролі дохідної диференціації, та переходу до нових принципів справедливого розподілу результатів праці, що наголошують на необхідності дотримання рівності можливостей та пропорційності винагород. Цей перехід здійснюється дуже повільно, і кількість прихильників рівності доходів переважає число тих, хто заперечує рівність як прояв справедливості. Проте прагнення до зрівняння набувають чим далі більш інертного характеру і продиктовані, принаймні серед представників активної й досить успішної частини населення, передусім переконанням у нелегітимності шляхів збагачення нових багатіїв, а не негативним ставленням до дохідної й майнової поляризації в цілому. Йдеться про поступову “інтеріоризацію” населенням України уявлень про справедливість і легітимність нерівності доходів, їх відповідності докладеним зусиллям.

Література

1. *Наумова Н.Ф.* Социальная политика в условиях запаздывающей модернизации // Социологический журнал. — 1994. — № 1. — 19 с.
2. *Витрати і доходи домогосподарств України у I півріччі 1999 року: Стат. бюлетень.* Держкомстат України. — К., 2000. — 170 с.
3. *Головаха Е.И., Панина Н.В.* Социальное безумие: история, теория и современная практика. — К.: Абрис, 1994. — С. 132–140.

Н. Терещенко

КУЛЬТУРА І МОТИВАЦІЯ ТРУДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Сучасні суспільні системи, що мають тенденцію до ускладнення своїх структур, потребують принципово нових методологічних підходів, які дають змогу більш чітко фіксувати процеси, що відбуваються в суспільстві.

Стосовно можливості оптимального поєднання різноманітних стимулів до праці, то очевидно, що передусім ми повинні відкинути наївні уявлення про пошук універсального вирішення, яке задовольнить усіх за різних умов трудової діяльності. Оптимальне використання стимулів трудової діяльності визначається не тільки загальними для суспільства, а й специфічними умовами праці, а також особливостями особистості працівника.

Істотна суперечність між мотивацією трудової діяльності та розвитком української економіки полягає в існуванні об'єктивної потреби суспільства у виробленні принципово нових мотивів трудової діяльності (заснованих на економічній свободі особистості, особистісній самореалізації свого трудового потенціалу тощо) та відсутністю умов для їх здійснення.

Становище ускладнюється ще й тим, що державні відомства були сформовані до впровадження ринкових реформ, і сьогодні дуже важко, а часом і просто неможливо зламати стереотип мислення посадовців, від яких залежать розпорядження, накази, вказівки тощо.

Людину можна залучити та втримати на виробництві відповідною зарплатою, безпечними умовами праці, гарантією зайнятості тільки до тих пір, поки все це актуально для неї [1]. Працівники, що не мають можливості реалізувати на роботі свої знання, є пасивними, опираються змінам, безвідповідальні, висувають нерозумні економічні вимоги.

Необхідна така мотиваційна теорія, яка більш адекватно відображатиме сучасну мотивацію трудової діяльності особистості. Тобто постає потреба у науковому обґрунтуванні поняття мотиваційної культури, оскільки в сучасному виробництві і технологія, і управління занедбані. Рутинна робота спричиняє небажання особистості відповідати за свої обов'язки.

Ціннісні орієнтації — один із важливих елементів структури особистості. Вони являють собою систему ціннісних установок особистості на ті чи інші об'єкти матеріальної та духовної культури суспільства. Це порівняно стійке, соціально зумовлене, вибіркоче ставлення людини до сукупності матеріальних і духовних суспільних ідеалів, які розглядаються як предмети, цілі або засоби для задоволення потреб життєдіяльності індивіда.

Під впливом особистісних (темперамент, характер, швидкість реагування на події, що відбуваються, тощо), індивідуальних (культура, рівень доходів) і факторів об'єктивної реальності (зміни, процеси, що відбулися в суспільстві) формуються мотиваційні цінності, які суттєво впливають на трудову діяльність, поведінку людини.

Мотиваційні цінності засвоюються індивідом у процесі соціалізації, існують на рівні свідомості та спонукають індивіда до соціальної дії, опредмеченого типу поведінки, вчинку. Мотиваційні цінності формуються на основі культури суспільства, її елементів: системи цінностей, загальноприйнятих норм і правил, звичаїв і традицій, соціальних стереотипів. Вони видозмінюються під впливом об'єктивної реальності: історичних, політичних, економічних процесів, соціальних явищ.

В науковій літературі застосовується дуже широкий змістовий діапазон тлумачень даного терміна.

Культура — специфічний спосіб організації та розвитку людської діяльності, втілений у продуктах матеріальної та духовної праці, в системі соціальних норм, ставленні людей до природи, до самих себе та відносин між собою. Культура характеризує також особливості

поведінки, діяльності та свідомості людей у конкретних сферах суспільного життя (наприклад, культура праці).

Особливість культури полягає в тому, що культурні цінності формуються на основі відбору певних видів поведінки та досвіду людей.

Звернемо увагу на один важливий момент — соціальний характер культури. Культура — невід’ємна складова життя суспільства, вона нерозривно пов’язана з людиною як соціальною істотою. Яким би слабо розвиненим не було те чи інше суспільство, воно завжди створює відповідну культуру (культурну базу), тобто сукупність матеріальних і духовних цінностей та способів виробництва.

З соціологічної точки зору, культура — це цінності та норми, що слугують для задоволення інтересів індивіда та зосереджені в певних символах.

Сучасний етап розвитку соціології відмічено особливою увагою до більш поглибленого вивчення культурних аспектів суспільного життя. При цьому істотно змінюється не тільки проблематика, а й спрямованість досліджень процесів, що відбуваються в суспільстві. Увагу більше зосереджують не на соціокультурних об’єктах і процесах, а на людях, які в ході соціальних взаємодій породжують, підтримують та змінюють елементи свого соціального та культурного оточення. Тобто в центрі дослідження виявляються проблеми зміни особистісних і групових характеристик індивідів у динамічному соціокультурному середовищі.

Соціологічний аналіз культури дає можливість вивчати соціальний та територіальний розподіл у суспільстві форм і способів освоєння, використання та створення людьми об’єктів культури. Це дає змогу виявити стійкі та мінливі тенденції в культурній динаміці, а також соціальні механізми, що їх зумовлюють. Завдяки цьому стає можливим встановити реальний внесок різних верств населення в культурне життя.

Духовне виробництво розвивається одночасно з матеріальним. Отже, в соціально-інтегрованому суспільстві

формується якісно нова суспільна культура, основою якої є загальнолюдські цінності та інтереси. В основі кожної культури — деяка модель, котра, видозмінюючись, вбирає в себе тільки те, що відповідає її характеру та особливостям. З плином часу можливості моделі вичерпуються і вона вже не здатна впливати на нові сфери, галузі людської діяльності. Тоді прогрес культури змінюється стадією повторення старого, регресу, занепаду, і застаріла модель культури врешті вмирає. “Смерть культури” не означає її повного зникнення, тому що стара модель змінюється новою, що визріла в лоні старої культури.

Входження в нову культуру супроводжується негативізмом (відчуття втрати статусу, відторгнутості та дискомфорту), суперечністю ціннісних орієнтацій і власної особистої ідентичності. Невпевненість у собі, тривога, дратівливість, депресія — все це симптоми “культурного шоку”.

Найчастіше “культурний шок” асоціюється з негативними наслідками, і лише небагато спеціалістів (психологів, соціологів) звертають увагу на його позитивний вплив хоча б стосовно тих індивідів, у кого дискомфорт веде до усвідомлення та прийняття нових цінностей, моделей поведінки, до особистого зростання та саморозвитку. За сприятливих умов включення в нову культуру індивід проходить цикл “стрес — адаптація — особисте зростання”.

Ще одна важлива риса культури полягає в тому, що культурні цінності формуються на основі відбору певних видів поведінки, соціальної активності людей. Вивчення механізму становлення соціальної активності особистості в сучасних умовах потребує передусім аналізу впливу новацій сучасного життя, формування нових політичних, економічних, соціальних структур, нових моментів духовного розвитку, характерних для нашого суспільства в нинішній час. Важливо порівняти цей вплив із впливом старих, консервативних структур і традиційних форм.

Тому мотиваційні цінності (як і мотиваційну культуру, яку вони представляють) можна розглядати, з одного боку, як продукт культури взагалі, з другого — як результат процесу соціалізації, а мотиваційну культуру — як складову культури суспільства, що працює на рівні свідомості та в подальшій реалізації в окремих типах і моделях поведінки.

Отже, *мотиваційні цінності* — це цінності, що регулюють задоволення потреб, інтересів, прагнень людей, посідаючи певне місце в свідомості та проявляючись в поведінці під впливом соціально-психологічних характеристик індивідів та об'єктивних життєвих обставин.

Мотиваційна культура — система мотиваційних цінностей, організованих певним способом у свідомості та поведінці людей. Вивчення мотиваційної культури має велике значення для приросту соціологічних знань, оскільки дає змогу виявити причини багатьох соціальних явищ, спрогнозувати появу нових тенденцій у поведінці індивідів, мотивації їх трудової діяльності та розвитку суспільства в цілому, а також запобігти ряду соціальних недуг.

Мотиваційна культура не є щось стале, вона постійно видозмінюється під впливом різних умов. Мотиваційні цінності також у постійній динаміці, переміщуючись з центру до периферії свідомості особистості, і навпаки. Час від часу відбувається вживлення одних мотиваційних цінностей у мотиваційну культуру суспільства та витіснення інших. Мотиваційні цінності як елемент мотиваційної культури індивіда проявляються в його поведінці.

В структурі мотивів трудової діяльності наявне стійке мотиваційне “ядро” та свого роду “периферія”. Для кожної історичної епохи характерним є своє специфічне ядро мотивів трудової діяльності. В літературі серед інших класифікацій пропонується виділення трьох основних типів стимулів: примусове залучення до праці, економічне стимулювання, моральне стимулювання та різні варіанти їх поєднання.

В умовах культурної мотиваційної кризи трудової діяльності, котра охопила українське суспільство, і далі розвиваючись, неодмінно послабить його, необхідно енергійно впроваджувати на підприємствах нові підходи та стилі управління. Впровадження сучасного менеджменту спонукатиме працівників до високих результатів праці, створюючи ефективний мотиваційний механізм.

Зарубіжними вченими введено в науковий вжиток термін *корпоративної культури*, котрий визначають як сукупність неформальних процедур, що існують в організації, або ж як переважну філософію стосовно того, як найкраще досягти організаційних цілей [2]. Важливе значення при аналізі корпоративної культури мають відповіді на запитання:

1. Чи існує поділ цінностей та яке їх змістове навантаження? Чи є відмінності між реальними цінностями та цінностями, декларованими керівництвом?

2. Які норми поведінки співробітників? Які етичні стандарти розмежовують на “дозволене” та “недозволене”?

3. Який стиль управління домінує на фірмі?

4. Які процедури вирішення конфліктів?

Виділяють *дві ключові характеристики корпоративної культури*. Перша — *інтенсивність* — являє собою міру згоди співробітників фірми стосовно норм, цінностей, етичних стандартів. Як правило, нові фірми або фірми, що перебувають у процесі трансформації, мають менш інтенсивну культуру. Друга характеристика — *інтегрованість* — визначає міру узгодженості норм, цінностей та етичних стандартів між різними підрозділами фірми. Досить часто в високодиверсифікованих компаніях поєднуються висока інтенсивність культури окремих підрозділів з відносно низьким рівнем інтегрованості загальної корпоративної культури.

Проблема організації з сильною корпоративною культурою полягає у тому, що зміни у місії, цілях і стратегії навряд чи будуть успішними, якщо вони суперечать культурі, що існує. Як зазначає Е.Бурек, корпоративна

культура має чітко виражену тенденцію протистояти змінам, оскільки причина самої її наявності базується на підтримці стабільних взаємовідносин та норм поведінки [3].

Дослідження свідчать, що не існує якогось ідеального типу корпоративної культури. Оптимальна культура — це культура, яка найкраще підтримує місію, цілі та стратегії фірми. Таким чином, корпоративна культура має йти за стратегією. За умови виходу за рамки повної відповідності культурі зміни в стратегії мають спричинити модифікацію корпоративної культури. Хоча, як свідчить практика, корпоративна культура може бути змінена, проте в багатьох випадках це потребує значних зусиль і тривалого часу. У зв'язку з цим важливими завданнями менеджменту є:

- з'ясування того, що означатимуть конкретні зміни в стратегії для корпоративної культури;
- визначення в корпоративній культурі необхідних змін;
- рішення стосовно того, чи виправдовують себе результати змін у культурі, що очікуються, та пов'язані з ними витрати.

Для реалізації нової стратегії Дж.Хангер і Т.Вілен рекомендують відповісти на такі запитання:

1. Чи є сумісною запланована стратегія з існуючою корпоративною культурою? Якщо так, то потрібно якнайшвидше переходити до її реалізації.

2. Якщо стратегія несумісна з існуючою культурою, то чи може культура бути легко модифікована для забезпечення більшої відповідності з новою стратегією? Якщо так, то можна обережно реалізувати стратегію, здійснюючи при цьому невеликі структурні модифікації, впроваджуючи програми навчання та розвитку співробітників і/або призначаючи нових менеджерів, особистісні та професійні характеристики яких більше відповідають вимогам стратегії.

3. Якщо культура не може бути легко змінена для забезпечення відповідності з новою стратегією, чи вправі менеджмент здійснити значні організаційні зміни та можливу затримку в строках реалізації стратегії, а також збільшення витрат? Якщо так, то слід організувати новий структурний підрозділ для реалізації даної стратегії.

Якщо менеджмент не бажає йти на суттєві організаційні зміни, то чи є він орієнтованим на реалізацію даної стратегії? Якщо так, слід знайти партнера для організації сумісного підприємства, або запросити іншу компанію для реалізації стратегії на контрактній основі. Якщо ні, необхідно формувати іншу стратегію [4].

Зміни в бік підвищення мотиваційної культури повільно проторюватимуть собі шлях. А поки що, на жаль, задоволення вищих потреб (соціальних, духовних) громадяни нашої країни знаходять не на підприємстві, а за його межами. Зміни на краще можливі лише за умови, що всі перетворення (політичні, економічні, соціальні та духовні), які відбуваються в українському суспільстві, будуть повернені в сторону людини з її проблемами та турботами.

Література

1. Макгрегор Д. Человеческий аспект предприятия // Кравченко А.И. Социология: Хрестоматия: Для студентов вузов.— М.: Изд. центр “Академия”, 1997 — С. 123.
2. Забелин П.В., Мусеева Н.К. Основы стратегического управления. — М.: ИВИ, “Маркетинг”, 1997г. — С. 120.
3. Burack E. Changing the Company Culture — The Role of Human Resource Development. Long Range Planning (February 1991). — P. 85–95.
4. Hunger J., Wheelen T. Strategic Management (5 th Edn.), Addison — Wesley Publishing Company, 1996.

В. Гурич

ДИФУЗИЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ІННОВАЦІЙ І ТЕХНОЛОГІЙ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ СУЧАСНОЇ ЕКОНОМІКИ

Сучасна загальносоціологічна теорія поступального розвитку світової цивілізації, виходячи з аналізу рівня розвитку техніки і виробництва, виділяє на цей час три послідовно змінюючі одна одну стадії у всесвітній історії: доіндустріальне, індустріальне, постіндустріальне суспільства. Прихильники названої “тріади” вважають, що в доіндустріальному суспільстві переважає сільське господарство (“первинна” сфера економічної діяльності), в індустріальному — промисловість (“вторинна” сфера), в постіндустріальному — послуги (“третинна” сфера). Основним ресурсом аграрного господарства є сировина, індустріального — енергія, постіндустріального — знання та інформація (нарівні з сировиною та енергією).

У новітній галузі соціологічного знання — глобальній соціології, що виникла на межі ХХ–ХХІ ст., постіндустріальне суспільство (post-industrial society) визначається як суспільство, в якому найбільш важливими джерелами національного багатства й зайнятості стають обслуговуючі сектори економіки, засновані на новітніх технологіях, в основі яких — знання, засоби комунікації та інформації. Становлення постіндустріалізму супроводжується відносним зниженням внеску обробної промисловості в створення національного багатства, зменшенням кількості працівників фізичної праці, розширенням університетської або “третинної” освіти і зростанням середнього класу [1].

Беручи до уваги, що постіндустріальне суспільство дедалі більше й більше засновується на споживанні нових і новітніх високотехнологічних інформаційних послуг,

сучасна доктрина “інформаційного суспільства”, що виникла в межах постіндустріалізму, нерідко ототожнюється з ним або розглядається як порівняно самостійна концепція. Зокрема, автор концепції постіндустріального суспільства Д.Белл проводить знак рівності між постіндустріальним і інформаційним суспільством і вживає термін “постіндустріальне інформаційне суспільство”. На думку британського соціолога Ф.Вебстера, “інформаційне суспільство” Д.Белла є те ж саме, що й його “постіндустріалізм” [2].

Одна з перших спроб осмислити планетарні зміни в результаті впливу ЕОМ і новітніх засобів комунікацій була зроблена відомим канадським філософом, соціологом і культурологом, автором інформаційно-антропологічної концепції історичного прогресу Г.Маклюеном, який розглядав технології масової інформації як своєрідну сировину або природні ресурси. “Багатство, яке раніше залежало від *змін*, зумовлених впливом природи на зростання рослин і тварин, а пізніше — від *обміну* результатами цих змін, у теперішній час стає побічним продуктом обміну самою інформацією. Багатство вже виробляється, головним чином, самою інформацією і буде збільшуватися в наш час як відображення розвитку людської культури” [3], — підкреслював Маклюен.

Розвиток, удосконалення й дифузія комп’ютерних і комунікаційних засобів, а також мікроелектроніки наприкінці ХХ ст. стали однією з рушійних сил глобалізації економічної діяльності в сучасному світі і спричинили істотні і масштабні технологічні, економічні, соціальні, професійні, культурні та інші зміни і наслідки. Багато з них сталися в результаті інтенсивного впровадження комп’ютерних і комунікаційних систем у різні галузі народного господарства розвинених капіталістичних країн з метою зберігання, обробки і передачі інформації. Експансія інформаційних технологій наприкінці ХХ ст. стала “основою інформаційної революції, в межах якої можливість переробки інформації сама по собі є *багатство*” [4].

У той же час необхідно зазначити, що теорії постіндустріалізму на рубежі двох століть набули переважно американоцентристського характеру і сьогодні слугують основою формування постіндустріального світу як замкнутої господарської системи західної “тріади” — США, Європейського Союзу і частково Японії. Тому наукове дослідження проблем і соціально-економічних наслідків інформаційно-технологічної революції й упровадження інформаційних технологій в економічну практику набуває значного теоретичного і практичного інтересу, особливо для країн з перехідною економікою, що стали на шлях модернізації, в тому числі й для України.

Перехід від індустріальної до постіндустріальної системи був зумовлений інформаційно-технологічною революцією і широким впровадженням в економічну практику інформаційно-комунікаційних технологій, включаючи мікроелектроніку, обчислювальну техніку (комп’ютери, програмне забезпечення) і телекомунікації (оптиково-волоконну техніку). Головним рушієм дифузії новітніх досягнень цієї революції в умовах неоліберальної ринкової економіки є жорстка боротьба за “завоювання” нових сфер прикладення капіталу і підвищення ефективності виробництва. “У пошуках нових ринків і зниження собівартості фірми мають за мету впровадження технологічних інновацій. Саме конкуренція прокладає шлях інновації, а не навпаки ... Дійсно, модифікувавши старий афоризм у світлі сучасних тенденцій глобалізації, можна сказати, що конкуренція стає матір’ю винаходів” [5], — підкреслює американський дослідник проблем глобалізації Дж. Міттельман.

Підвищення ролі інформаційних технологій у сучасному житті часто плутають з характеристикою нинішньої революції як такої, що суттєво залежить від нового знання і інформації. Потрібно зазначити, що знання і інформація з’явилися не сьогодні, а існували ще до таких значних віх в історії людства, як винахід писемності та книгодрукування. Зокрема, їх вплив ми бачимо на прикладі

попередніх технологічних революцій. Перша індустріальна революція, не будучи заснована на науці, все ж спиралася на широке використання інформації, застосовуючи і розвиваючи ті знання, що існували до цього. А друга індустріальна революція (після 1850 р.) характеризувалася вирішальною роллю науки в розвитку інновацій. Таким чином, нинішню технологічну революцію характеризує не просто колосальне підвищення ролі знань і інформації, а їх якісно новий характер і масштаб тих змін, які вони спричиняють як у соціальній, так і в економічній сферах суспільства.

Якщо говорити про сферу послуг, як про переважаючий сектор у сучасній економіці розвинених капіталістичних країн, потрібно звернути увагу на те, що ця сфера, як зазначає В.Іноземцев, здавна відіграє важливу роль у будь-якому суспільстві. Наприклад, до кінця ХІХ ст. найбільшою за чисельністю професійною групою в Великій Британії залишалися домашні послуги. У Франції, де їх кількість напередодні Великої французької революції перевищувала 1,8 млн. осіб (при тому, що селян нараховувалося тоді трохи більше двох мільйонів), частка зайнятих у сфері послуг не зменшилася і на початок 30-х років ХХ ст. У США кількість зайнятих у промисловому секторі ніколи не перевищувала чисельності працівників сфери послуг. Таким чином, “американське суспільство, як це не парадоксально, в даному сенсі ніколи не могло бути назване переважно індустріальним” [6].

Цілком зрозуміло, що в доіндустріальному та індустріальному суспільствах сфера послуг не була однорідною. Якщо в доіндустріальному суспільстві переважали домашні та особисті послуги, то в індустріальному суспільстві акцент змістився у бік послуг, що відігравали допоміжну роль стосовно виробництва, а також фінансових послуг. У постіндустріальному суспільстві ця сфера починає домінувати *в структурі професійної діяльності*. Багато хто із дослідників цього суспільства кажуть про “четвертичний” і навіть “п’ятеричний” сектори суспільного вироб-

ництва. Д.Белл, зокрема, включає до нього “торгівлю, фінанси, транспорт, охорону здоров’я, індустрію розваг, а також сфери науки, освіти і управління” [7]. Таким чином, в умовах нинішньої технологічної революції сфера послуг значно розширює свої кордони і зазнає відповідних трансформацій, які зумовлюють докорінні зміни в галузі зайнятості робочої сили.

Інформаційні технології поділяють на такі основні складові: 1) *апаратне забезпечення* (засоби обчислювальної техніки і оргтехніки — hardware); 2) *програмне забезпечення* (прикладне і системне програмне забезпечення, методичне й інформаційне забезпечення — software); 3) *організаційне забезпечення* (включаючи людину в системі інформаційних технологій, взаємодію людини з цими системами, системне використання технічних і програмних засобів — orgware) [8]. “В міру того як інформаційна технологія дедалі більше втручається в життя індивідів і в їхню працю, технологізація більше не означає працювати більш швидше або ефективніше (використовуючи електронну пошту або факси, тому що вони швидше, ніж звичайна пошта, наприклад), ІТ змінила сам спосіб виконання роботи індивідами” [9].

Комунікації і телекомунікації являють собою засоби обміну інформацією, її смисловим значенням між двома і більше суб’єктами, процес передачі й обміну інформацією на відстані між різними суб’єктами. Вони виконують такі важливі функції, як: *соціальна функція* — забезпечення зв’язку між людьми, організаціями, державними установами; *економічна функція* — насичення інформацією суб’єктів господарювання для прийняття управлінських рішень; *політична функція* — поширення інформації державних органів управління, політичних партій і рухів, ЗМІ; *державна функція* — забезпечення органів влади необхідними даними для управління країною, в тому числі забезпечення національної безпеки; *технологічна функція* — обслуговування технічного прогресу в галузі інформатизації суспільства [10].

Одним із важливих наслідків інформаційно-технологічної революції є її могутній багатосторонній вплив на сучасну економіку, поступове перетворення її в “інформаційну” економіку, інтенсифікація створення і споживання суспільством різних інформаційних ресурсів. Порівняно з індустріальною економікою, для якої головне — виробництво і споживання матеріальних благ, інформаційна економіка має принципово нові особливості, її функціонування базується на інших фундаментальних принципах. Першим етапом формування інформаційної економіки вважається *мережева економіка* — така “форма економічної діяльності, котра базується на глобальному електронному середовищі з переважанням як найважливіших елементів продуктивних сил, знань і інформації і прискореній динаміці між попитом і пропозицією” [11].

Головною формою накопичення в інформаційній економіці стає накопичення знань та іншої суспільно корисної інформації, а не матеріальні елементи виробництва. Кращими носіями і передавачами технологічної інформації є люди. Тому накопичення людського капіталу (а не матеріальних факторів) набуває особливого значення. Кардинально змінюється і характер виробничих процесів, у промисловості здійснюється перехід від фордизму до постфордизму. Завдяки інформатизації ефективність процесів, в яких беруть участь сировина, енергія, машини, все більше і більше визначається закладеною в них інформацією. Вплив її виявляється в зниженні маси матеріалів, що використовуються, і в підвищенні споживчої вартості продукції, що виробляється. Підвищується наукомісткість виробничого процесу. Продуктивність праці все більше визначається обсягом матеріалізованої інформації і створеною здатністю брати участь у виробництві нової інформації.

Застосування нових інформаційних технологій веде до зниження матеріаломісткості і енергоємності виробництва, що повинно позитивно вплинути на розв’язання гло-

бальних екологічних проблем. У виробництві будуть використовуватися гнучкі, компактні, багатоцільові, економічні, інтегровані структури. В той же час зростає швидкість економічних процесів, наприклад банківських операцій. Щодня в усьому світі за допомогою комп'ютерів і телекомунікаційних мереж переміщується близько трильйона доларів. Розгалужена система накопичувачів інформації, засоби її доставки в потрібні пункти і в потрібний час сприяють швидкості прийняття економічних рішень. Мірою збільшення ролі інформації в забезпеченні важливих напрямів економічної діяльності інформація перетворюється на цінний "товар". Найважливішу роль у становленні й розвитку інформаційної економіки останнім часом відіграє Інтернет.

"Менш ніж десять років тому Інтернет був більш або менш невідомий широкому загалу. Він здавався чимось таємничим, що становить інтерес тільки для небагатьох довгокосих хакерів і технологічних диваків. Сьогодні Інтернет стає всюдисущим. Кількість користувачів збільшується в десятки разів, компанії розглядають всесвітню павутину як привабливу платформу для вирішення маркетингових і інформаційних завдань, вони почали поширювати продукцію і оперативно знижувати витрати за допомогою електронних засобів" [12]. Безперечним лідером і загальноновизнаним новатором у розробці й використанні інформаційно-комунікаційних технологій у постіндустріальному світі є США, які здійснили важливий "прорив" у цьому відношенні на рубежі століть.

Як зазначається в третій щорічній доповіді Робочої групи уряду США з питання електронного спілкування "Лідерство в третьому тисячолітті: акцент на цифровий прогрес і процвітання" (2001 р.), кількість унікальних адрес Інтернету в США зросла з 1,3 млн. у 1993 р. до більш як 93 млн., а чисельність споживачів послуг Інтернету наблизилася до 423 млн. Понад дві третини американських домогосподарств, що мають прибуток понад 50 тис. дол. на рік, підключені до Інтернету. Кількість

персональних комп'ютерів у класах і аудиторіях зростає втричі з 1992 по 1999 р. Кількість осіб, що використовують Інтернет в освітніх цілях, має перевищити 110 млн. до 2003 року.

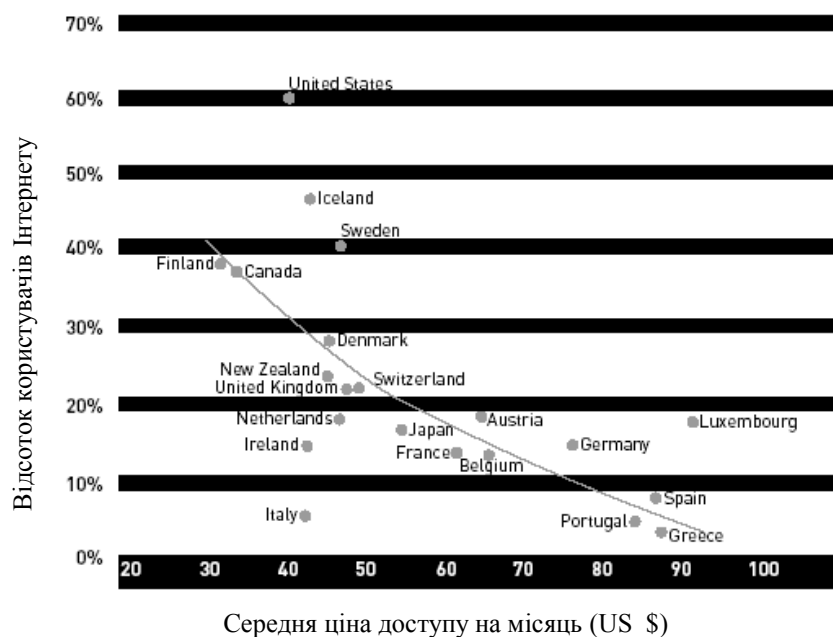
За достовірними оцінками, в 2000 р. загальна сума електронних комерційних операцій між бізнесом і споживачами склала близько 61 млрд. дол., між бізнесом і бізнесом — близько 184 млрд. дол. Розширення використання інформаційних технологій привело до загальних глибоких змін в економіці США. Незважаючи на те що частка інформаційно-технологічних галузей американської промисловості становить лише 8,3% економіки, їх внесок у економічне зростання становив 30% у 1995 р. і забезпечив половину або більше недавнього прискорення зростання продуктивності праці при одночасному створенні сотень тисяч нових робочих місць у США [13].

Широке впровадження Інтернету наприкінці ХХ ст. в економічну практику й суспільне життя стало можливим внаслідок значного розширення телефонних ліній і зниження вартості телефонних послуг. У 1965 р. 85% телефонних ліній було зосереджено в Європі та Північній Америці, був лише один трансатлантичний кабель, здатний обслуговувати одночасно лише 89 абонентів. Вартість трихвилинного дзвінка зі США в Європу або Азію зазвичай дорівнювала 90 дол. США за цінами 1965 р. У 1995 р. глобальна мережа включала в себе 600 млн. телефонних ліній і 1,2 млрд. телефонів у 190 країнах світу. Кабельна і супутникова трансатлантична мережа обслуговувала близько одного мільйона дзвінків одночасно між США і Європою, а вартість одного дзвінка знизилася приблизно в 30 разів порівняно з 1965 р. Однак навіть ці знижені ціни не відображають реальної вартості цієї послуги з урахуванням того, що вона обходилася трансатлантичним телефонним компаніям трохи більше за один цент США.

Телефонні лінії можуть розглядатися як становий хребет Інтернету. Тому розширення глобальної мережі користувачів Інтернету прямо залежить від забезпечення доступу до високоякісних і технологічно сучасних телефонних ліній за прийнятними цінами (*графік 1*). На жаль, таких умов немає у багатьох потенційних користувачів Інтернету навіть у розвинених капіталістичних країнах (*графік 2*), не кажучи вже про держави, що розвиваються, і слаборозвинені. У центральному районі Нью-Йорка Манхеттені в наші дні нараховується телефонів більше, ніж у всіх країнах Африки, взятих разом, на південь від Сахари [14]. Внаслідок цього поширення основного інформаційного ресурсу нашого часу — Інтернету набуло яскраво вираженого асиметричного характеру, що ще більше розширює розрив між Північчю й Півднем (*табл. 1*).

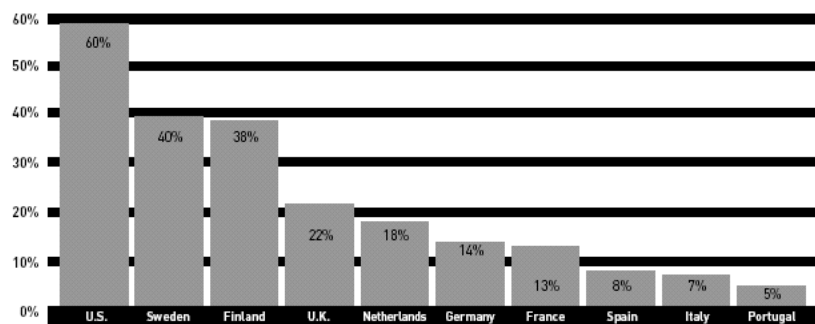
Графік 1

Використання Інтернету порівняно із ціною доступу, 1999 р.

Графік 2

**Відсоток населення, що користується Інтернетом,
по країнах**

Джерело: Barrie Berg, Mark Page, Mark Melford. Internet. Access for all. The UK plan to close the digital divide. — Reprint N00207.— <http://www.strategy—business.com/policy/00207>

Таблиця 1

Розподіл Інтернет-хостів по регіонах світу, 2000 р.

Назва регіонів	Число хостів	Відсотки
США / НАФТА*	54 026 041	75,42
Європа	11 063 376	15,44
Японія / Південно-Східна Азія	3 987 960	5,57
Центральна Азія	51 493	0,07
Австралійська Азія / Південно-Тихоокеанський регіон	1 381 659	1,93
Близький Схід / Північна Африка	186 886	0,26
Африка на південь від Сахари	179 602	0,25
Південна Америка	756 063	1,06
Усього	71631080	100

Джерело: Jordan T. Language and libertarianism: the politics of cyberculture and the culture of cyberpolitics // Sociological Review. — February 2001. — P. 3.

* НАФТА — Північноамериканська угода про вільну торгівлю (США, Канада, Мексика).

На початку 2000 р. на США припадало 65%, Канади — 9,5, Японії — 3,6, Великої Британії — 3,3% Інтернет-хостів світу. До того ж, крім перерахованих країн “сімки”, жодна з країн світу не мала більше 3% хостів [15]. У цьому контексті директор лабораторії засобів масової інформації і цифрових відеозасобів Масачусетського технологічного інституту Н.Негропonte змушений був визнати: “Деякі люди стурбовані соціальним вододілом між інформаційно багатими і інформаційно бідними, між заможними і незаможними, між першим і третім світами. Однак дійсний культурний вододіл все більше стає генераційним” [16]. З останнім висновком автора не можна погодитися. Наприкінці 1998 р. типовими користувачами Інтернету в США були представники домогосподарств із середнім щорічним прибутком 60 тис. дол. Близько 90% з них були білими у віці трохи вище за 30 років, що свідчить про соціальне виключення з Інтернет-простору значної частини інших майнових, вікових, расових і гендерних груп.

Незважаючи на те що на зламі віків західні розвинені капіталістичні країни, що входять до складу “сімки”, панували в світовому Інтернет-просторі і володіли більшістю інших видів інформаційно-комунікаційних технологій, у тому числі індивідуального користування, це не усунуло нерівності в їх розподілі між різними соціальними класами і групами. Диференціація населення західних розвинених країн за ознакою володіння/неволодіння товарами, що належать до інформаційно-комунікаційних технологій, простежується на прикладі однієї з провідних країн постіндустріального світу — Великої Британії (табл. 2). Цілком зрозуміло, що обмеження доступу значної частини населення до використання новітніх досягнень інформаційно-технологічної революції з метою підвищення загальноосвітнього і професійного рівня ставить їх у нерівне становище порівняно з тією частиною суспільства, яка має таку можливість.

Таблиця 2

Володіння різними комунікаційними засобами домогосподарств у Великій Британії, 1998 р.

Частка (в %) домогосподарств, що володіють комунікаційними засобами в кожній групі за прибутками						
Засоби зв'язку	Нижні 20%	Другий квінтиль	Третій квінтиль	Четвертий квінтиль	Верхні 20%	Всі
Телефон	79	92	96	98	100	93
Мобільний телефон	3	6	12	21	38	16
Супутникова тарілка	7	16	20	26	28	19
Домашній комп'ютер	8	12	22	34	57	27
Відеомагнітофон	65	76	91	94	97	84

Джерело: Golding P. Forthcoming Feature: Information and Communication Technology and the Sociology of Future // Sociology. — 2000. — Vol. 34. — № 1. — P. 174.

Однією з головних і нездоланих перешкод на шляху до впровадження інформаційних технологій в індивідуальну людську діяльність, освітню сферу і економічну практику слугує висока вартість апаратного, і програмного забезпечення і обслуговування більшості електронно-обчислювальних, комунікаційних та інших засобів. Це робить їх практично недоступними для багатьох бідних і середніх домогосподарств, державних навчальних закладів, підприємств малого і середнього бізнесу в західних розвинених капіталістичних країнах. За визнанням американського дослідника сучасних проблем “інформаційного суспільства” Р.Фортнера, навіть у Сполучених Штатах “єдиною інформаційною технологією, яка стійко впроваджується незалежно від прибутку, є телебачення” [17].

Основною причиною такого становища в умовах розвитку інформаційної економіки є монополізація розробки, виробництва і обслуговування інформаційних технологій гігантськими транснаціональними корпораціями типу “комп’ютерної імперії” Б.Гейтса “Майкрософт”, а також неухильно зростаюча з року в рік комерціалізація послуг Інтернету.

Як впливає з даних (табл. 1), найбільшого поширення Інтернет набув у країнах Північної Америки та Європи. Досягнення інших регіонів земної кулі в цьому відношенні напередодні ХХІ ст. були вельми скромними, особливо на тлі постіндустріального світу. До цього потрібно додати, що розподіл освоєного Інтернет-простору на інших континентах за межами США, Канади і країн Західної Європи є дуже нерівномірним. Наприклад, у січні 2000 р. на частку Австралії і Нової Зеландії припадало 99,9% усіх хостів у австралійсько-азіатському та тихоокеанському регіонах, на частку Південної Африки — 99,9% усіх хостів Африки на південь від Сахари, на частку Ізраїлю — 74,9% усіх хостів Близького Сходу і Північної Африки. Таким чином, один з найважливіших інформаційно-комунікаційних ресурсів ХХІ ст. — Інтернет залишається недоступним мільярдам людей на нашій планеті, особливо тим, які проживають у країнах третього світу. Те ж саме стосується більшості країн з “перехідною” економікою, в тому числі України.

Темпи входження України в глобальну інформаційну мережу залишають бажати кращого і не вселяють особливого оптимізму щодо можливості успішного інтегрування нашої країни в інформаційну економіку, без чого вирішення завдань модернізації й структурної перебудови народного господарства з кожним днем стає більш проблематичним. За даними всеукраїнського репрезентативного опитування, проведеного компанією GfK–USM (Українські опитування та дослідження ринку), які були опубліковані на сторінках газети “День” 7 серпня 2001 р., 1000 респондентів у віці від 15 до 59 років на запитання: “Чи є у Вас

особисто можливість користуватися послугами Інтернету?
Якщо так, то де?” — відповіли (у %):

Так, удома	— 1,1
Так, на роботі	— 1,9
Так, у школі	— 0,1
Так, в університеті / інституті	— 0,6
Так, по мобільному телефону	— 0,2
Так, у громадському місці (Інтернет-кафе)	— 0,7
Так, в іншому місці (у друзів, родичів)	— 1,6
Немає доступу до Інтернету	— 94,6

За даними маркетингової групи UMG [18], в Україні сьогодні нараховується лише 500 тис. користувачів мережі Інтернет. У багатьох інших країнах на пострадянському просторі цей показник є значно вищим. Так, наприклад, у Росії нараховується 46 тис. унікальних серверів в Рунеті та 11 млн. унікальних URL; обсяг індексованої інформації становить 102 Гб. В Уанеті (тільки домен “ua”) ці показники набагато нижчі й відповідно становлять 6 тис. (13%); 663 тис. (6%); 6 Гб (6%).

Загалом в Україні в галузі зв’язку зайняті понад 300 тис. осіб, тобто 2% працюючого населення. Доходи від телекомунікацій становлять лише 10% бюджету країни, тоді як у провідних країнах світу цей показник сягає 45–50%. При цьому 85% телекомунікаційного обладнання в нашій країні — аналогове, морально застаріле. Обсяг капіталовкладень у телекомунікаційну систему України в 2000 р. становив лише 5% загального обсягу капітальних вкладень в економіку порівняно з 12–13% у провідних країнах світу. Тим часом показник інвестицій в інформаційні і телекомунікаційні технології, а також в інноваційні процеси найбільш виразно характеризує перспективи розвитку економіки країни. Недаремно сьогодні в розвинених країнах Заходу кожний третій-четвертий долар витрачається на перехід до нових рівнів розвитку. У наші дні основний потік інвестицій у США

спрямовується саме в програмні фірми, причому в таких масштабах, що це призвело до “перегрівання” і кризи ринку Nasdaq.

Поза сумнівом, Україна робить важливі практичні кроки в напрямі інформатизації суспільства, зокрема, щодо входження в світовий Інтернет-простір. Але темпи вирішення цих завдань — дуже повільні, залучення до їх реалізації — надто нерівномірне, що пов’язано з рядом проблем. Такими передусім є:

- відсутність необхідного законодавства, тобто визначення ролі держави як регулятора порядку роботи в мережі і захисника персональної інформації, прав вільного доступу до мережі користувачів, взаємовідносин інформаційних структур;

- монополія з боку держави (Держкомзв’язку України) на канали зв’язку;

- відсутність достатньої кількості сучасної техніки;

- брак знань, специфічних маркетологів, рекламистів, програмістів-дизайнерів та інших фахівців у цій галузі;

- висока вартість доступу до мережі.

Для успішного розв’язання цих проблем і здійснення інформатизаційних процесів необхідно піднести їх у ранг державної політики. Як справедливо зазначає Кастельс, “коли держава втрачає інтерес до технологічного розвитку або стає нездатною здійснювати його за нових умов, етатистська модель інновації веде до стагнації через блокування спонтанної інноваційної енергії суспільства, спрямованої на створення і застосування технологій” [19].

Названі дві сторони однієї медалі Кастельс ілюструє на історичному прикладі здійснення технологічних революцій у Китаї та Японії і далі робить висновок, що “для розуміння відносин між технологією і суспільством важливо пам’ятати, що роль держави, яка гальмує, прискорює або очолює технологічну інновацію, є вирішальним чинником усього процесу розвитку... Технологія значною мірою відображає здатність суспільства просуватися до

технологічного панування, використовуючи силу суспільних інституцій, включаючи державу” [20].

Наголошуючи на необхідності розвитку технологічних інновацій як перспективному шляху виходу економіки України із затяжної кризи, потрібно зазначити, що власне “виробниками” цих інновацій є люди — професіонали в цій сфері. Саме “людський ресурс” стає сьогодні найціннішим стратегічним, перетворюючим ресурсом. Інтелектуальний і кадровий потенціал в Україні залишається досить високим, незважаючи на постійний вплив фахівців за кордон і швидке зростання кількості професіоналів, що працюють на зарубіжні фірми всередині країни. Спрямувати його зусилля на вирішення завдань інформатизації і комп’ютеризації українського суспільства, відродити кращі традиції українського наукового співтовариства, яке ще в 1950 р. створило в Інституті електротехніки Академії наук УРСР першу в Радянському Союзі електронну обчислювальну машину “МЕСМ” — нагальна вимога часу. В іншому випадку досягнення намічених орієнтирів у галузі реформування соціально-економічної сфери країни розтягнуться на багато десятиліть і навряд чи матиме очікувані суспільством результати.

Виходячи з досягнень інформаційно-технологічної революції в ХХ ст., що справила величезний і багатосторонній вплив на всі аспекти суспільного й економічного життя постіндустріального світу, ХХІ ст. дедалі частіше називають “інформаційним століттям”. Для цього є вагомі підстави. “Інформація і технології, що її підтримують, стануть сировинним матеріалом економічного зростання в ХХІ ст. Таким чином, майбутнє Сполучених Штатів залежить від того, наскільки успішно скористаються американці перевагами цих технологій і використовуватимуть їх для посилення здатності США здійснювати економічне і політичне лідерство у світі” [21], — підкреслював ще в 1988 р. заступник міністра торгівлі США К.Браун. Подібні погляди на роль інформаційно-технологічної

революції в наш час поділяє багато державних діячів, “капітанів індустрії” та вчених США.

Поширення інформаційних технологій дедалі більше сприяє інтернаціоналізації і глобалізації економічної діяльності, створенню всесвітніх науково-дослідних мереж і розширенню міжнародного наукового співробітництва. Поза сумнівом, глобалізація наукового життя є об’єктивним процесом, покликаним допомогти людству дати адекватні відповіді на багато економічних та інших викликів нашого часу в планетарному масштабі. Щоб успішно справитися з вирішенням цього важливого завдання, глобалізація науки повинна ґрунтуватися на принципах універсальної значущості наукового знання, визнання його загальним надбанням людства, а не на принципах здобування вигоди з володіння інформаційними технологіями окремими країнами. Заклики до створення відкритого суспільства й лібералізації торгівлі в наші дні дедалі частіше суперечать обмеженням, що постали на шляху дифузії інформаційних технологій і ведуть до глобальної нерівності в їхньому розподілі в сучасному світі.

Наслідком глобальної нерівності в галузі інформаційних технологій стала інтенсифікація поділу світової цивілізації на “інформаційний центр” і “інформаційну периферію”, до складу якої входить дедалі більше країн світу. Належність до “інформаційної периферії” перетворює їх на сировинні придатки глобальної економіки і практично не залишає їм шансів на успішний соціально-економічний розвиток у ХХІ ст. у межах нової інформаційної економіки. За цих умов у них немає іншого вибору, окрім наполегливої і послідовної боротьби проти монополізації і комерціалізації інформаційних і комунікаційних технологій, проти “експорту талантів” із країн, що розвиваються, до розвинених країн, за гуманізацію діючого права інтелектуальної власності на міжнародній арені, а також подолання власної відсталості в галузі цих технологій. Об’єднання зусиль країн із “перехідною еко-

номікою” і “третього світу” у цьому напрямі могло б сприяти прискоренню вирішення цієї проблеми світовим співтовариством і реалізації в ХХІ ст. концепції сталого економічного розвитку.

Література

1. *Cohen R., Kennedy P.* Global Sociology. — N.Y.: New York University Press, 2000. — P. 379.
2. *Webster F.* Theories of Information Society. — L.-N.Y.: Routledge, 1995. — P. 50.
3. *McLuhan M.* The Electronic Age — The Age of Implosion // Social and Cultural Change in Canada. Vol. 2. Ed. W.E.Mann. — Vancouver-Toronto-Montreal: The Copp Clark Publishing Company, 1970. — P. 245.
4. *Лоусон Т., Гэррод Д.* Социология. А — Я Словарь-справочник / Пер. с англ. — М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. — С. 155.
5. *Mittelman J.H.* The Globalization Syndrome: Transformation and Resistance. — Princeton (New Jersey): Princeton University Press, 2000. — 286 p.
6. *Иноземцев В.Л.* Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы. — М.: Логос, 2000. — P. 54–55.
7. *Белл Д.* Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Пер. с англ. под ред. В.Л.Иноземцева. — М.: Academia, 1999. — С. 18.
8. *Вихман В.В., Данилкова М.П.* К вопросу о ценностных аспектах информации // Философия науки и техники: итоги ХХ века: Материалы Региональной научной конференции, посвященной 50-летию Новосибирского государственного технического университета. НГТУ: 13–15 декабря 2000 г. — Новосибирск, 2000. — С. 89.
9. *Burbules N., Callister T.* Paying the Piper: The Educational Cost of the Commercialization of the Internet // Electronic Journal of Sociology.— 1998. — Vol. 3. — №. 3. — <http://www.icaap.org/iuicode?100.3.3.3>.

10. Рейман Л.Д. Информационное общество и роль телекоммуникаций в его становлении // Вопросы философии. — 2001. — № 3. — С. 4.
11. Юсупов Р.М., Заболотский В.П. Новые информационные технологии и экономика // Проблемы информатизации. — 2000. — № 4. — С. 10.
12. Mundhenke J. Book Review: Mann C.L., Escert S.E., Knight S.C. Global Electronic Commerce — A Policy Primer. — Wash. (D.C.), 2000 // Weltwirtschaftliches Archiv — Review of World Economics. — 2001. — Vol. 137(1). — P. 181–182.
13. The White House. Clinton-Gore Administration's Leadership for the New Millennium: A Record of Digital Progress and Prosperity.— 2001.— January 16.— <http://www.ecommerce.gov/ecomnews/3RDANNUALREPORTROLLOUT—FACTSHEET1-16-00.html>.
14. Арсеєнко А. Глобалізація виробництва у ХХ столітті: від фордизму до постфордизму // Розбудова держави. — 2000. — № 7–12. — С. 117.
15. Jordan T. Language and libertarianism: the politics of cyberculture and the culture of cyberpolitics // Sociological Review. — February 2001. — P. 3.
16. Negroponte N. Being Digital. — L.: Coronet Books, 1996. — P. 6.
17. Fortner R.S. Excommunication in the Information Society // Critical Studies in Mass Communication. — 1995. — № 12. — P. 142.
18. Чубукова О.Ю. Интернет-технологии в Украине // Информационные ресурсы России. — 2001. — № 3–4. — С. 37–38.
19. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / Пер. с англ. под ред. проф. О.И.Шкаратана.— М.: ГУ ВШЭ, 2000. — С. 33.
20. Там само. — С. 35.
21. Brown C.J. The Globalization of Information Technologies // The Washington Quarterly. — Winter 1988. — P. 89.

МЕЖДУНАРОДНАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ КАТЕГОРИЙ МИГРАНТОВ

Современные миграционные процессы, особенно последнего десятилетия XX в., приобретают общемировой, массовый характер. С каждым годом увеличивается поток мигрантов, покидающих свои дома и свою родину по различным причинам: годовое количество мигрантов (от 2 до 4 млн. чел.) уже опережает годовой прирост населения мира. В целом за пределами своей страны проживает более 125 млн. чел. [1].

В мире практически не остаётся государства, нации, народности, которые не имели бы какого-либо отношения к миграции. Принято различать внешнюю миграцию (её также определяют как международную) — перемещение людей из одной страны в другую, и внутреннюю — перемещение населения внутри страны. Одни государства являются странами иммиграции (преобладает въезд иностранцев в страну на продолжительное или постоянное проживание), другие — эмиграции (преобладает выезд из страны с целью проживания в другой стране), третьи (например, Россия) выступают в качестве и экспортёров, и импортёров мигрантов. Мы не включаем в процесс миграции эпизодические или сезонные перемещения (туристические, деловые, с целью обучения) и акты маятниковой миграции.

Международная миграция сегодня характеризуется рядом особенностей: увеличением масштабов и интенсивностью; изменением половозрастной и квалификационной структуры мигрантов; резким увеличением беженцев, нелегальных мигрантов среди иммигрантов; изменилась география миграции; иммиграционный поток преобразовывается из эпизодического в постоянный фактор [2].

По продолжительности миграции подразделяются на постоянные (переселение на постоянное место проживания) и временные (обратные), по принципу легальности — на легальные и нелегальные. По способу реализации различают миграции организованные и неорганизованные (индивидуальные). Как правило, страны с ярко выраженной иммиграцией определяют современную миграцию в мире. Это прежде всего США, Канада, Австралия, страны Западной Европы, арабские монархии на Ближнем Востоке, Венесуэла, Аргентина, Бразилия, ЮАР, Заир, Кот-д’Ивуар, Сингапур, Гонконг, Япония. Ныне в связи с массовым потоком мигрантов они устанавливают строгие лимитационные квоты для иммигрантов, исходя из своих национальных интересов.

Однако всю совокупность мигрантов нельзя считать однородной массой въезжающих и выезжающих. Каждый из них мотивирует свой въезд или выезд индивидуальными причинами, которые в общем потоке миграций позволяют обобщить и кластеризировать группы мигрантов. Несмотря на относительную “свежесть” миграционных явлений современного масштаба, последние являются предметом пристального внимания ряда международных организаций (ООН, МОМ и другие), исследователей, государственных структур. Во многих странах мира функционируют миграционные службы, министерства по соответствующим вопросам, при ООН создано Управление Верховного комиссара по делам беженцев. В научный оборот и практическое применение всё чаще входят такие понятия, как “миграционное пространство”, “депортация”, “нелегальные мигранты” и тому подобные, которые отражают сложные процессы перемещения населения. Тем не менее нет единства в понимании даже таких основополагающих понятий, как “эмигрант”, “иммигрант”, “беженец” и другие, нет и единого подхода по их учёту и статистике. Не случайно статистика по международной миграции за один и тот же период времени часто значительно различается между странами въезда и выезда, даже

там, где статистический учёт демографических событий поставлен очень хорошо (например, в Бельгии, Дании, ФРГ и др.). Учёт и классификация мигрантов необходимы прежде всего для адекватного отображения миграционных процессов, выработки единой стратегии по созданию условий для прибывших в иноэтническую среду, для совершенствования законодательной базы в сфере миграции. По-прежнему многие национальные законодательства не отражают те категории мигрантов, которые находятся на территории соответствующего государства.

В целом систематизация и компетентное обобщение групп мигрантов позволяет выработать юридические (определение прав и обязанностей мигрантов и общества-реципиента) и социальные (определение социального статуса мигранта в иноэтнической среде) подходы. Но не следует забывать и о другой стороне данного процесса: каждая не учтённая категория мигрантов наносит значительный экономический ущерб государству (прежде всего это относится к нелегальным мигрантам).

Исходя из этого рассмотрим и проанализируем сложившиеся классификации категорий мигрантов в зарубежной и отечественной литературе, а также рассмотрим причины миграции населения на постсоветском пространстве.

Среди факторов, вызывающих причины современной миграции на пространствах СНГ, выделяют экономические, социальные, политические, конфессиональные, военные конфликты, а в последние годы актуальными становятся также экологические. Н.Шульга выделяет несколько причин миграционных процессов на постсоветском пространстве. Одна из первостепенных причин — это дезинтеграция Советского Союза и возникновение новых независимых государств, взаимоотношения между которыми не всегда носили “дипломатический” характер (особенно в Кавказском регионе, который стал эпицентром миграционного толчка). Это, в свою очередь, приводило к возникновению межэтнических конфликтов и граж-

данских войн, в основном на почве территориального разделения по национальному признаку.

Сопутствующими обстоятельствами роста миграционного потока являются: упрощение процедуры принятия гражданства; предоставление права на свободу выбора места жительства и передвижения; изменение порядка перехода границы; упрощение условий въезда иностранцев в новые независимые государства, а также экономические различия между странами. Экспертами установлено, что снижение жизненного уровня населения приводит к автоматическому масштабному разрастанию в той или иной стране эмиграционных настроений. Подобные настроения стимулируются ухудшением условий трудоустройства, получения образования, с одной стороны, а с другой — более высокими, чем национальные, социально-экономическими показателями за рубежом.

Что касается Украины, современная социально-экономическая ситуация обуславливает особое отношение государства к миграционным процессам. По известным причинам иммиграция для Украины в ближайшей перспективе — проблема скорее негативная, чем позитивная. Украина превратилась в государство, которое оказалось привлекательным для иммигрантов. Но в отличие от экономически развитых стран, которые привлекают иммигрантов материальными ценностями, Украина — геополитическим положением — “транзитные ворота” в европейские развитые страны. Низкий уровень жизни в Украине привлекает специфический контингент иммигрантов — неквалифицированных или без квалификации граждан, криминальные элементы из стран Юго-Восточной Азии, Ближнего Востока, Африки, Северного Кавказа и Закавказья. Последние рассматривают Украину не как государство для вложения в её экономику интеллекта, капитала, а как временное пристанище, своеобразный плацдарм для дальнейшей миграции в страны западного мира.

Украина не имеет опыта урегулирования миграционных проблем. Для украинских государственных структур

характерна практика ситуативного управления миграционными процессами. Тем не менее, основной фундамент уже заложен: принят ряд нормативных актов в сфере миграции, созданы отделы миграции в областях и в городах Киеве и Севастополе и т.д. Исходя из этого мигранты выступают объектами как организационно-управленческого регулирования со стороны государственных структур, так и политико-правовой категоризации со стороны права и закона.

Особый интерес в связи с этим представляют последние разработки экспертов ООН по классификации различных категорий мигрантов. Они выделяют пять их групп:

- иностранцы, допущенные в страну въезда для получения образования и обучения;
- мигранты, въезжающие на работу;
- мигранты, въезжающие по линии воссоединения семей, создания новых семей;
- мигранты, въезжающие на постоянное поселение;
- иностранцы, допущенные в страну въезда из гуманитарных соображений (беженцы, лица, ищущие убежища и др.).

Каждая из этих групп включает в себя от двух до пяти различных категорий [3]. Данная классификация не охватывает всё многообразие категорий международной миграции населения, но представляет собой основу для категоризации мигрантов. Проанализируем классификацию международной миграции в соответствии с причинами и последствиями данного явления, представленную в работе А.Пискуна “Основы миграционного права”[4]:

- переселенцы, иммигрирующие на постоянное проживание. Это иммигранты, которым легально разрешён въезд и которые ожидают разрешения миграционных служб на поселение в принимающей стране, включая лиц, которым разрешён въезд с целью воссоединения семей;
- зарегистрированные трудовые мигранты, которые составляют две категории:

– временные работники-контрактники, как правило, неквалифицированные или полуквалифицированные, которые находятся в принимающей стране на определённо установленный период времени;

– временные высококвалифицированные работники, которые переезжают из страны в страну, поскольку работают в транснациональных компаниях или совместных предприятиях;

– мигранты-инвесторы — особая категория, характерная только для некоторых высокоразвитых стран (Канада, США). Данная группа мигрантов с легальным предоставлением права на жительство на определённый срок вкладывает в экономику определённую сумму в национальной валюте;

– нелегальные мигранты (незарегистрированные) — не имеют легального статуса в стране в результате нелегального въезда или пребывания. Когда принимающие страны начинают ограничивать иммиграционное законодательство политикой запретов, нелегальная миграция во многих случаях только увеличивается. Для принимающих стран, имеющих слабый иммиграционный контроль (к примеру, Украина, Россия), незадокументированная миграция в некоторых случаях может оказаться нормой;

– ищущие убежище — лица, которые пересекают границу и подают заявление на получение статуса беженца из-за угроз преследования по политическим, религиозным, этническим мотивам или из-за принадлежности к определённой социальной группе;

– признанные беженцы.

Осознавая, что многие перемещённые лица не попадают в данные категории, ряд африканских и латиноамериканских стран подписали региональные документы, которые расширяют дефиницию беженца.

– De facto беженцы (иногда их определяют как внешне перемещённые лица) — лица, которые получили по обоснованным причинам временную защиту и не возвращены

в страну своего гражданства или в страну привычного проживания.

А.Пискун в данной классификации не представляет такую категорию, как экологические мигранты, получившие мировое распространение в последние годы. Поэтому дополним данную классификацию очередной категорией — “экологические мигранты” — это лица, вынужденные покинуть места своего постоянного проживания и перемещающиеся в пределах своей страны или переходящие её границы вследствие резкого ухудшения среды или экологической катастрофы [5]. Приведённая типология групп мигрантов лишь частично отображает миграционную ситуацию в Украине.

Поэтому с учётом национальных особенностей процесса миграции проанализируем классификацию внешних мигрантов в Украине, предложенную Н.Шульгой [6]:

- репатрианты — выходцы из Украины, которые возвращаются на родину из бывших советских республик;
- лица, которые были незаконно депортированы из Украины по национальному признаку;
- жители бывших советских республик, которые вынуждены покинуть страну проживания (но не выходцы из Украины);
- иностранные граждане из стран, которые ранее не входили в состав СССР или лица без гражданства, которые на законных основаниях прибыли в Украину или транзитом находятся в Украине;
- незаконные (нелегальные) мигранты;
- беженцы и лица, ищущие убежище.

Рассмотрим категории подробно.

1. *Репатрианты* — лица, которые по экономическим, социальным причинам или причинам личного характера добровольно возвращаются в страну своего гражданства или происхождения с целью постоянного проживания [7]. Одни возвращаются из бывших советских республик, куда они попали по так называемым организованным наборам, другие работали по распределению после окончания

вузов, техникумов, третьи по окончании службы в армии и т.д. Среди репатриантов — насильственно вывезенные в 40–50-е годы из территории Украины по этническим признакам. Такую возможность получили крымские татары, немцы, армяне, греки, болгары. К концу 1996 г. в Крым вернулось около 12 тыс. армян, греков, болгар, немцев, а к 1998 г., по официальным данным, около 270 тыс. крымских татар [8].

В данной категории можно выделить подкатегорию — лица (преимущественно этнические немцы), прибывшие в Украину, но которые не имеют исторических связей и ранее не подвергались депортации именно из Украины. В связи с этим подобная подкатегория не имеет льготного права получения украинского гражданства и не попадает в категорию депортированных из Украины по национальному признаку. Но в отличие от Украины в ФРГ данную группу, намеревающуюся переехать в эту страну и получить соответствующий правовой статус, фиксируют как “контингент-беженцы” — это этнические немцы из бывшего СССР и стран Центральной и Восточной Европы. Данная группа согласно немецкому законодательству не принадлежит к иностранцам и автоматически получает немецкое гражданство [9].

2. *Иммигранты*, которые покинули страны бывшего Советского Союза из-за нарушения прав человека по этническим признакам (из Казахстана, Узбекистана), а также в связи с военными конфликтами между Грузией и Абхазией, Азербайджаном и Арменией, Молдовой и Приднестровьем, гражданской войной в Таджикистане, боевыми действиями в Чечне. Вынужденные иммигранты прежде всего иммигрируют в Россию, Беларусь, Украину. Наличие тесных отношений между местным населением и иммигрантами (включая родственные, дружественные, социокультурные) способствуют социально-психологической адаптации, с одной стороны, но с другой — негативно отражаются на правовой стороне данного процесса. Не считая себя иностранцами, чужими, будучи недавними

гражданами единой страны, иммигранты в большинстве случаев не регистрируются в органах МВД, нарушая при этом национальные законодательства данных стран.

3. Из-за относительной прозрачности границ на постсоветском пространстве, а также из-за упрощённой системы перехода границы между некоторыми странами СНГ, из-за географической близости Украины с государствами Западной Европы появились так называемые *транзитные мигранты* из Ближнего Востока, Юго-Восточной Азии, Африки (лица, которые пересекают одну или несколько стран с целью мигрировать в страну конечного назначения).

4. Пребывая на территории Украины, часть из них остаётся на постоянное проживание, другие — временно. Подавляющее большинство транзитных мигрантов не имеют законных оснований для пребывания в Украине. Тем самым выделяется очередная категория — группа *нелегальных мигрантов* (лица, нарушившие установленные правила въезда в страну или продлившие время пребывания в стране после окончания срока действия визы). Если до начала 90-х годов проблема противодействия незаконной миграции касалась только западноевропейских стран, США и Канады, теперь эта проблема чрезвычайно актуальна и для Украины, поскольку через её территорию идёт поток нелегальных мигрантов. Данная категория увеличивается за последние годы. И поскольку не всем удаётся покинуть пределы Украины, нелегальные мигранты концентрируются в основном в крупных городах, пополняя при этом преступный мир. По данным Госкомграницы Украины, за период 1991–1995 гг. из общего числа задержанных правонарушителей законодательства (43 651 иностранный гражданин) нелегальные мигранты составляют 31 254 тыс. чел. (71,6%) и представляют 134 государства мира [10]. При этом нелегальная миграция из стран дальнего зарубежья (Китай, Вьетнам, Афганистан, Сомали, Ирак и др.) имеет в основном транзитный характер, то есть Украина рассматривается как

своеобразный перевалочный, транзитный путь на Запад. Такая миграция представляет угрозу как фактор ухудшения криминогенной обстановки в стране и очаг многих забытых в Украине инфекционных и эпидемиологических заболеваний.

Отдельную подгруппу мигрантов в данной категории составляют иностранные граждане, или лица без гражданства, которые по разным причинам не покидают Украину. Это прежде всего выпускники вузов Украины, лица, которые работали на украинских предприятиях по контракту и которые не хотят или не могут вернуться на родину. Например, по окончании срока трудового договора вьетнамцы в подавляющем большинстве занимаются мелко-оптовой торговлей, многие из них всё ещё надеются попасть в западноевропейские страны.

Ещё одну подгруппу составляют те иностранные граждане, которые отказываются от депортации из Украины по политическим причинам. Прежде всего это граждане Афганистана, Анголы, Шри-Ланки, Ирака.

К сожалению, система единого контроля по пребыванию нелегальных мигрантов на территории Украины в нашей стране отсутствует. Поэтому точно определить их количество на данный момент практически невозможно. По официальным данным, в Украине после 1991 г. нелегально осталось 670 студентов и 1,6 тыс. иностранных работников, а общее количество нелегальных мигрантов приближается к 3,9 тыс. человек [11]. По мнению специалистов МВД, Госкомграницы и других служб, иностранцев, которые незаконно пребывают в Украине, значительно больше: число их колеблется от нескольких десятков тысяч до одного миллиона человек.

Данный процесс носит транснациональный характер. Поэтому сегодня проблема борьбы с данным явлением выходит за национальные рамки. Эффективное решение этой проблемы предусматривает объединение усилий всех заинтересованных стран и привлечение значительных

средств, а также установление строго миграционного контроля на всех уровнях государственных структур.

5. *Беженцы.* Закон Украины “О беженцах” так определяет данную категорию: иностранные граждане (или лица без гражданства), которые вследствие обоснованных угроз стали жертвой преследования по признакам расы, национальности, отношения к религии, гражданства, принадлежности к определённой социальной группе или по политическим убеждениям, вынуждены оставить территорию страны, гражданами которой они являются (или территорию страны своего постоянного проживания) и не могут или не желают использовать защиту этого государства вследствие указанных причин [12]. К категории беженцев примыкает группа *лиц, ищущих убежище* (претенденты на получение статуса беженца). Важно отметить, что беженцы и лица, ищущие убежище, являются наиболее фиксируемой государственными структурами Украины социальной группой.

Мировым центром, поставляющим наибольшее число беженцев, является Африка. Из официально зарегистрированных мигрантов категория выходцев из этого континента является самой многочисленной в Украине: на 1 января 1999 г. в Украине определены как беженцы 3303 человека (вместе с детьми) [13], но на самом деле их значительно больше. Большинство из них проживает в Киеве и Киевской области (соответственно 43% и 9%). Статус беженца в Украине соответствующими органами миграционной службы предоставляется сроком на три месяца с правом дальнейшего продления. Но, как правило, в большинстве представители данной категории не являются в миграционные службы для продления срока действия статуса. Это связано с возвращением на родину, получением статуса беженца в другой стране, где условия проживания значительно лучше, или нежеланием повторно контактировать с бюрократическим аппаратом. Стоит напомнить, что Закон “О внесении изменений к Закону Украины “О гражданстве Украины” предусматри-

вает условия получения украинского гражданства пятилетним не “постоянным”, как было ранее, а “бесперывным” проживанием в Украине. Другими словами, через пять лет беженцы могут претендовать на гражданство Украины и тем самым получить соответствующие права.

Мы не будем останавливаться на тех трудностях, с которыми приходится сталкиваться мигрантам (от брачно-семейных до экономических), поскольку об этом уже достаточно известно. Проблема заключается не только в том, что со стороны государства отсутствует финансовая, материальная поддержка, что миграционное законодательство недостаточным образом учитывает статусы всех категорий мигрантов, пребывающих в Украине, в результате чего часть из них вынуждена переходить на нелегальное, полуполегалное положение. Реализации прав отдельных категорий мигрантов препятствует подозрительное отношение должностных лиц и общественности к мигрантам. Именно легализация категорий мигрантов — первый шаг на пути к интеграции в украинское общество. Впрочем, опыт зарубежных государств показывает, что иммиграция может влиять на развитие общества и экономики страны — привносить свежие идеи и ресурсы, укрепляя людской потенциал страны. Унификация категорий мигрантов в Украине приблизит ее к международным миграционным стандартам.

Стихийные миграции на постсоветском пространстве представляют собой не просто массовые явления, а сложные феномены, которые имеют различные оттенки, характерные для той или иной страны. Это усложняет возможность выработки универсальных категорий, с помощью которых можно было бы описать и классифицировать подобные явления. Тем не менее, представленные классификации мигрантов служат полезным ориентиром для углубления и конкретизации национального законодательства в области миграции.

Литература

1. *Кондратьев Я.Ю., Римаренко Ю.І., Олефір В.І.* Основи міграцієзнавства: Навч.-метод. посібн. — К.: Ін-т держави і права НАН України, 2000. — С. 6.
2. *Там само.*
3. *Ионцев В.А.* Международная миграция населения: Россия и современный мир // Социс. — 1998. — № 6. — С. 38.
4. *Піскун О.* Основи міграційного права: Порівняльний аналіз: Навч. посібн. — К.: “МП Леся”, 1998. — С. 44–46.
5. *Шульга М.О.* Категорії мігрантів в Україні та їх правовий статус // Український часопис прав людини. — 1997. — № 1. — С. 41.
6. *Там само.* — С. 36.
7. *Глушков В., Березовський І.* Міграційні процеси та міграційна політика України // Український часопис прав людини. — 1997. — № 1. — С. 27.
8. *Піскун О.* Політико-правові проблеми інтеграції кримсько-татарського народу в українське суспільство // Біженці та міграція: український часопис права і політики. — 1999. — № 3–4. — С. 27.
9. *Вергун В.* Деякі аспекти правового статусу та умов перебування іноземців у ФРН // Український часопис прав людини. — 1997. — № 1. — С. 60.
10. *Глушков В., Березовський І.* Міграційні процеси та міграційна політика України // Український часопис прав людини. — 1997. — № 1. — С. 10.
11. *Ионцев В.А.* Международная миграция населения: Россия и современный мир // Социс. — 1998. — № 6. — С. 30.
12. *Закон України “Про біженців”* // Біженці та міграція: український часопис права і політики. — 1997. — № 1. — С. 37.
13. *Малиновська О.* Статистичні дані щодо біженців в Україні // Проблеми міграції: український інформаційно-аналітичний журнал. — 1999. — № 3. — С. 28.

К. Настояща

ПОНЯТТЯ КУЛЬТУРНОЇ ТРАДИЦІЇ (ІСТОРИКО-СОЦІОЛОГІЧНИЙ ОГЛЯД)

Якщо поняття культури обґрунтовано майже в усіх соціологічних концепціях, а в деяких виступає навіть їхнім змістотвірним чинником, як-то в працях Г.Зімеля, Е.Дюркгейма, М.Вебера, Т.Парсонса і ін., то поняття культурної традиції не є таким дослідженим. Близький до поняття “традиція” термін “традиційна культура” є набагато більше операціоналізованим у соціології. Щоправда, його актуалізація відбувається лише у тісному опозиційному зв’язку з терміном “сучасність”, сягаючи тьоннісівської дихотомії “грумада” — “суспільство”. Ця дихотомія стала підґрунтям масштабного теоретичного напрямку в соціально-філософській, соціологічній думці, заснованого на протистоянні “живого світу” традиційної культури утилітарно-раціоналізованих, одновимірній реальності цивілізації. Тому модель традиційної культури, запропонована критиками індустріального суспільства, мала на меті відтворення контрастної опозиційності культурних утворень, внаслідок чого аналізуюча модель традиційної культури часто була надто ідеалізована і навіть романтизована (досить згадати роботи Г.Маркузе). Цей підхід, означений як “критика культури”, започаткувавшись у працях Ф.Ніцше, Ф.Тьонніса, продовжився роботами К.Маркса, О.Шпенглера, Г.Маркузе та багатьох інших.

Але далеко не в усіх фундаторів соціології протистояння традиційного суспільства сучасному обґрунтовувалось у межах критики останнього. Так, у науковій думці, що передувала вищезгаданому критичному підходу, ставлення до дихотомії традиція–сучасність було прямо протилежним. Наприклад, у роботах класиків еволюціонізму розвиток культурних форм неодмінно пов’язується з ідеєю

прогресу, що має втілення в доктрині модернізації, яка науково обґрунтовує доцільність культурної колонізації слаборозвинених держав індустріальним світом. Тому в спенсерівському протиставленні “військового” та “промислового” суспільств, як і в розподілі солідарності Е.Дюркгеймом на “механістичну” та “органістичну”, якими він характеризує співвідносно сучасний та традиційний поділ праці, домінантною є ідея прогресивного розвитку. Класичний соціологічний аналіз вищезначеної проблематики (сучасного та традиційного суспільств) належить М.Веберу, який порівнював сучасне та традиційне суспільства з погляду характеру власності, механізації праці, домінуючих мотивацій і т.п.

Після Другої світової війни найбільш ґрунтовну концептуальну схему для дослідження традиційного та сучасного суспільств запропонував Т.Парсонс. Побудовані ним моделі включали такі критерії, як рівень рельєфності культури, обґрунтування статусу, критерій рекрутування, критерій оцінки, роль емоцій. Отже, як бачимо, поняття “традиційна культура” в історії соціології постає передусім за своєю незалежністю, тобто як феномен, що характеризує певний системний об’єкт, саме традиційне суспільство, під котрим малось на увазі будь-яке суспільство “доіндустріальне”, “аграрне”, що іноді сприймалось і як “примітивне” (у еволюціоністів). “Традиційними звичайно називають найрізноманітніші суспільства: від примітивних неписьменних суспільств до племенних федерацій, патримоніальних, феодальних, імперських систем, міст-держав і т.п”[1]. Таке розуміння стародавнього суспільства, безумовно, було пов’язане з поняттям “традиція”, під яким малась певна стала форма, що могла б змінитися лише під впливом зовнішніх чинників і яка характеризувалася консервативністю.

Погляд на традицію, сформульований М.Вебером, зводив останню до жорсткого протиставлення традиційного та раціонального, формував науковий підхід майже до 60-х років ХХ ст. і вважається класичним. Навіть

нині як у вітчизняній, так і в західній соціології поняття “традиція” зберігає певний негативний відтінок як синонімічність консервативного, застиглого. Так, П.Штомпка, слідуючи за Е.Шилзом і віддаючи належне позитивним функціям традиції, все ж не виходить за межі еволюційного підходу і стверджує: “Традиція вбирає в себе символи колективної ідентичності, підсилює почуття спільного коріння. Але схильність до старих традицій у змінених умовах — лише один із проявів інертності, типової для багатьох людських інститутів” [2].

Не позбавлений розуміння “традиції” як стримуючого, консервативного чинника і погляд російського соціолога Л.Іоніна. Традиційна культура в його інтерпретації характеризується монотилізмом, тобто наявністю лише одного варіанта життєвого (культурного) стилю: “Коли вибору нема, то маємо справу з традицією чи з канонем, коли є вибір, то можна говорити про стиль” (тобто про полістилізм) [3].

Тоді як у межах соціології лише визрівали (формува-лись) нові альтернативні і, безумовно, більш адекватні підходи до феномена традиції (Е.Шилз, С.Ейзенштадт), у культурології (і власне традиціології як галузі культурології) у другій половині 60-х років ХХ ст. відбулось його радикальне переосмислення. Цьому процесу передувала критична переоцінка наслідків модернізації в середовищі етнологів і антропологів, тобто власне тих, хто безпосередньо в процесі польової роботи вивчав суспільства, які зазвичай називають традиційними. Так, антрополог Б.Малиновський, аналізуючи деструктивні явища модернізації (йдеться про процеси руйнації традиційних культур індустріальним світом), зазначав щодо традиції: “Вона з біологічного погляду є формою колективної адаптації громади до її середовища. Зруйнують традицію і ви позбавите соціальний організм його захисної оболонки і залишите його на тривалий неминучий процес вимирання” [4].

Антропологічна школа функціоналізму (Р.Турнвальд, Б.Малиновський, А.Редкліфф-Браун), розглядаючи культуру як цілісну систему, наголошувала функціональну унікальність кожного культурного елемента. Перебуваючи в опозиції до еволюціонізму, функціоналізм надалі став методологічним підґрунтям циклічних теорій культурного розвитку, поява яких, можливо, була своєрідним “викликом” еволюціоністській парадигмі (М.Данилевський, О.Шпенглер, А.Тойнбі, П.Сорокін, Л.Гумільов).

Але повернемося до поняття традиції. Критика теорії модернізації порушила майже аксіоматичну тезу щодо статичності цього феномена. Так, ще наприкінці 60-х років у працях західних сходознавців характерним був перехід від статистичного розгляду традиції до динамічного і ставилося питання щодо існування в традиції зовнішнього та внутрішнього планів, дедалі частіше лунала думка, що традиція і інновація, традиція і сучасність взаємопов’язані, взаємозалежні [5]. Такі висновки були попередниками концепцій “перехідного суспільства”, в рамках яких “традиція розглядалась як така, що під впливом сил сучасності не полишала власних позицій, як того чекали: вона розкривала значні адаптивні здатності, породжуючи специфічні національні форми модернізації” [6].

Креативність, варіативність та адаптивність підкреслюються як суттєві риси традиції і в концепції Е.Шилза, теорія якого посідає поважне місце в сучасній соціології і традиціології. Наслідування традиції, за Шилзом, є по суті реалізацією різноманітних варіацій на прийнятій від попередніх поколінь темі. Традиція постійно розвивається і змінюється, а фактором її розвитку і чинником створення традиції завжди є людина. Тому для Е.Шилза традиція в елементарному значенні є лише “товар”, це те, що минуле передає сучасному, адже “зв’язок, який з’єднує суспільство з його минулим, не може зникнути остаточно: він успадковується власною природою суспільства” [7]. Так, фрагменти минулого у

спадковуюються і входять до майбутньої суспільної історії через сприйняття певними поколіннями тих матеріальних і духовних надбань, котрі в найширшому розумінні становлять сутність і зміст традиції. В цьому загальному плані традиція, за Е.Шилзом, включає два основні компоненти: матеріальні (фізичні, об'єктивні) досягнення і надбання та духовні (ідеальні, психологічні).

Матеріальний механізм традиції проявляється у збереженні об'єктів — артефактів, речей, створених минулим. І якщо цей чинник постає стабільним і незмінним, то психологічна складова традиції забезпечує останьому варіативність. Тому що вона здатна змінюватись, розвиватись. Функціонування цієї частини традиції здійснюється через знання, пам'ять, вірування, символи, норми, цінності, ідеали минулого. Традиція, за Е.Шилзом, лише тоді традиція, коли вона, маючи зв'язок з минулим, впливає на сучасність. Оскільки поява традиції є наслідком діяльності людей, то доцільно розрізнити і два шляхи її формування. Перший спричиняється спонтанним стихійним процесом, що зрушує великі маси людей, виникає в результаті особливої уваги до історичної спадщини, ціннісне переосмислення якої доповнює ідеологічні постулати сучасності. Цей механізм дослідник класифікує як шлях “знизу”. Другий шлях зумовлений процесом нав'язування традиції “зверху” силами, що мають владний вплив у суспільстві.

Також у загальному вигляді є концепція Е.Шилза, яка, закладаючи засади більш ґрунтового розуміння поняття традиції, багато в чому залишається спадкоємницею еволюційного підходу.

Отже, як бачимо, в соціології поглиблення поняття культурної традиції відбувається досить повільно. Це поняття сформовано у межах концепції традиційної культури як ланки глобалізованої дихотомії традиційне суспільство — сучасне суспільство, незважаючи на те, на якому з них ставився позитивний акцент (критика культури, або теорія модернізації), завжди мало стало форму

відтворення одноманітних культурних моделей і було фактором стримування розвитку, протидією змінам та інноваціям. Позитивні функції відтворення досвіду, підтримання легітимності, розподілу та селекції і т.п., хоча й брались до уваги та обов'язково обговорювались, проте не ставали об'єктом окремого дослідження, завдяки чому означений підхід і не зміг вийти за вузькі кордони згадуваної дихотомії.

Таким чином, можна сказати, що поняття традиції в соціології “стало жертвою власного змісту”, тобто опинилося в тенетах наукового традиціоналізму (або в синонімічному еволюціоністському розумінні — консерватизму).

Це не обходить і концепцію Е.Шилза. Так, є не зовсім зрозумілим, чим традиція принципово відрізняється, власне, від соціальних стереотипів, норм, ідеалів, цінностей, що складають, за Е.Шилзом, динамічну частину традицій, формування яких також має історичний характер. Коли ж ми припускаємо, що слід розрізняти традиційні соціальні стереотипи, традиційні норми, традиційні цінності і т.д. та при цьому говоримо про варіативність традиції, її креативність як здатність адекватно адаптуватися в умовах постійних змін зовнішнього середовища, то відкритим залишається питання щодо факторів її цілісності. Тобто: що саме забезпечує варіативність у рамках єдиної традиції? що мають зберігати в собі різні варіанти культурних моделей, для того аби ідентифікуватись як такі, що відбуваються в межах певної цілісної традиції?

Щоб відповісти на ці запитання, звернемося до ряду інших підходів. Особливий інтерес у зв'язку з цим становлять концептуальні напрацювання російської традиціології, яка сформувалася в пострадянській культурології в середині 80-х років.

Загальне визначення феномена і основні положення нової галузі знання приваблюють не лише новаторським підходом, який має багато спільного з концепцією

С.Ейзенштадта, а й залученням актуальної соціологічної проблематики для інтерпретації культурних процесів та обґрунтування власних категорій. Так, визначаючи роль культурних традицій, Е.Маркарян стверджує: “Культурна традиція і сьогодні залишається універсальним механізмом, який завдяки життєвому досвіду, його акумуляції й просторово-часовій трансмісії дає змогу досягти необхідної для існування соціальних організмів стабільності. Без дії цього механізму суспільне життя людей майже неможливе... Загальна природа і функції цих форм (форм традиції в минулому і сучасному), механізми їх появи і зміни залишаються в принципі тими самими” [8].

Отже, в цілому традиція постає як “механізм самозбереження, регенерації та відтворення етнічної культури як системи” [9], а також як “універсальний, стабілізуючий і селективний механізм, що діє в усіх сферах соціального організму, і фактор зміни суспільства” [10].

Російські традиціонологи переосмислюють і явище інновації: “Розвиток культури, передусім етнічної, виражається в процесах інновації та стереотипізації. Під інновацією розуміється введення нових технологій та моделей діяльності, а під стереотипізацією — прийняття цих моделей певною більшістю людей у межах відповідних груп” [11].

Таким чином, порушується майже аксіоматична опозиція: традиція — інновація. В роботі В.Власової читаємо: “Важливо не протиставляти інновацію традиції в цілому, а розглядати першу як одну із сторін механізму функціонування традиції, що діалектично протистоїть стабілізуючій її складовій. Це єдиний спосіб, який допомагає зрозуміти розвиток традиції не тільки як результат зовнішнього впливу, а й як наслідок її саморуху” [12]. Робиться важливий висновок стосовно того, що джерело руху традиції, яка постає як постійний динамічний процес, у структурі її внутрішньої будови, є її системним атрибутом. Причому, розрізняючи (як і Е.Шилз) наявність у традиції стабільної та креативної сторін, російські

традиціолози інтерпретують їх принципово інакше, що дає змогу побачити ці складові в динаміці, яка, зрушуючи опозицію традиції та інновації, зводить їх до функціональної взаємодії компонентів одного феномена.

Означені особливості і є центральними положеннями концепції С.Ейзенштадта, теорія традиції якого претендує на право вважатися найбільш досконалою, обґрунтованою і адекватною соціальним реаліям. На його думку, в традиції присутні креативна і консервативна складові. “Перша пов’язана з потенцією традицій до експансії. Друга — відтворюється інституціоналізацією традиції, тобто пов’язана із санкціонованістю та легітимністю культурного та соціального порядку. Таким чином, дві функції культури — підтримання порядку та зміна порядку являють собою дві сторони однієї медалі” [13]. Але між ними немає функціональної суперечності; вони обидві постають невід’ємними частками символічної сфери соціальної системи. “Потенціал змін і трансформації не є чимось випадковим або зовнішнім стосовно культури. Він іманентно є присутнім у взаємодії культури і соціальної структури, являючи собою парний елемент конструювання соціального порядку” [14]. Пояснюючи останнє твердження, треба сказати, що для С.Ейзенштадта соціальні інституції як такі завжди існують у двох формах: як організовані структури та як структури для досягнення нових власних цілей, ідеальних змістів, значень. Тобто вони мають форму повсякденну, реальну і форму ідеального власного образу, яку дослідник називає “харизматичною”, або символічною, і з якою власне і пов’язує сенс креативної складової традицій як внутрішнього механізму, що детермінує центропрямований рух до певних символічних ідеальних значень. Цей рух зумовлює і зміни, постаючи як прояв постійно діючого пошуку адекватних моделей, варіантів втілення ідеального символу. Саме тому креативна складова завжди пов’язана з експансією як на структурному, так і символічному рівнях суспільного життя. “На структурному рівні експансія має

вираз у спробі змінити кордони груп, організацій та соціальних систем у взаємодії між цими кордонами та можливостями розвитку нових ресурсів і нових рівнів структурної диференціації. На символічному рівні вона втілюється в комбінуванні можливості розширення, раціоналізації та розвитку нових вимірів людського існування та нових аспектів існуючих вимірів” [15].

Завдяки креативній складовій традиції відбувається дифузія винайдених культурних моделей з харизматичної сфери в структурну, де завдяки вже консервативній її (традиції) складовій відбувається їх подальша інституціоналізація і стереотипізація. Однак винайдені культурні моделі ніколи не можуть бути цілісно відтворені, оскільки їх інституціоналізація завжди стикається з процесами протидії, що пов’язано з феноменом поділу культури і наслідуванням різними соціальними групами суспільства різних культурних стилів, а отже, з фактом існування соціальної структури і процесами ідентифікації. Таким чином, постійно триває боротьба між різноманітними модифікаціями єдиної культурної традиції, або різними варіаціями на певну культурну тему, С.Ейзенштадт пише, що “трансформація релігійних і культурних вірувань у “закони” або норми соціального порядку відбувається завдяки діяльності творців проектів соціальної перебудови, які групуються в конкуруючі, або співпрацюючі один з одним еліти, діяльність яких не обмежується лише сферою влади. Інституціоналізація цих культурних уявлень відбувається завдяки соціальним процесам та механізмам контролю, як і “відтворення” у просторі та часі і обов’язково породжує в суспільстві напруженість та конфлікти, протирух та процеси змін, що створює підґрунтя для перегляду самих вихідних положень” [16].

Боротьба, яка постійно триває між різними варіаціями єдиної традиції, призводить до того, що повна, тобто тотальна, інституціоналізація хоча б однієї культурної моделі ніколи не відбувається, а це в свою чергу спонукає традицію до нових пошуків та змін, зумовлюючи її внут-

рішні суперечності, що завдяки цьому постають фактором саморозвитку як саморуху традиції. Отже, власні внутрішні суперечності традиції постають тим механізмом, який постійно впливає на її рух, і тому конфлікт, що виникає між різними модифікаціями, слід вважати функціональним. Концепція С.Ейзенштадта, як і теорія російських традиціологів, ліквідує опозицію традиція–інновація, започатковує новий підхід до традиції (нове бачення), ставлячи під сумнів саму модель традиційного суспільства, і не стільки міру об'єктивності останньої, скільки доцільність використання поняття традиції як вихідного положення цієї моделі, що обґрунтовує культурну консервативність стародавнього суспільства.

З огляду на сказане, хотілося б знову повернутися і до феномена традиційного суспільства, роль культурної традиції в якому нічим не відрізнялась від ролі традиції у суспільствах сучасності. Однак, беручи до уваги сучасні процеси глобалізації культури та наявні знання щодо специфіки культурних реалій стародавнього устрою життя, стають очевидними досить суттєві відмінності між цими двома типами суспільств. Так структура традиції як цілісного феномена залишається незмінною, змінюються лише амплітуда впливу і міра тиску зовнішнього культурного середовища, ускладнюється соціальна структура суспільства, зростає швидкість перебігу соціальних процесів. Це призводить передусім до розширення спектра вибору культурних моделей та інтенсифікації процесу їх пропозицій у зв'язку з багатоваріативністю зовнішнього культурного простору і посиленням тиску його параметрів. Культурна традиція суспільства має ставати дедалі гнучкішою. Адже на цьому рівні традиція являє собою трансчасовий, багатолінійний, гнучкий, креативний процес, що зумовлює змістову цілісність культури (культурної системи, культурного організму) в динаміці постійного самовідтворення комплексу власних адаптивно-захисних функцій.

Ці функції в свою чергу зумовлюються внутрішньою будовою традиції, особливостями її структурної організації. Отже, структура традиції у загальному вигляді представлена двома комплексами компонентів: динамічним (креативна та консервативна складові) та статичним (центральна зона культури), кожен з яких також має свою будову. Функції традицій можна звести до двох блоків: адаптивні; захисні або збережувальні (імуногенні). Ці функції постають механізмами адекватного самовідтворення змістів центральної зони. Так, адаптація іманентно приховує у собі феномен відтворення певного смислоттєвого, сутнісного змісту, маючи на меті його збереження та захист. А це передбачає пристосування, своєрідну “мімікрію”, тобто прийняття форми, що відповідає зміненим умовам.

Таким чином, адаптаційні та захисні функції наслідують у своїй основі єдиний принцип — відтворення смислоттєвих змістів центральної зони культури. І оскільки адаптаційні та захисні функції створюють лише умови останнього, то їх жорстке розмежування недоцільне, оскільки в динаміці адаптаційні функції саме забезпечують захист, а захисні передбачають адаптацію. Подібний поділ є необхідним лише для розробки теоретичної моделі процесу традиціювання. Відтворення є основою функціонування традиції, обґрунтовуючи сенс існування останньої.

Констатація факту різноманітності культур як унікальності та специфічності значень і символів культурного простору кожного суспільства пов’язана з наявністю в кожній культурі сенсооб’єднувального стрижня, “етосу” або “центральної зони”. Ця “центральна зона” власне і задає структурні параметри системи культури, детермінуючи її змістовно-тематичну та структурно-функціональну цілісність як єдиного унікального організму та зумовлює динаміку її процесів. Безпосередньою ж “захисною оболонкою” цього “сакрального ядра” постає традиція, основною функцією якої є відтворення його цент-

ральних констант, що передбачає збереження і захист. Так, традиція в системі культури має унікальну й неповторну функцію, що забезпечує максимальну гнучкість культурного організму в умовах тотальної агресивності зовнішньокультурного простору. Поняття гнучкості саме по собі передбачає наявність певного стрижня, серцевини, що стримує руйнацію і застерігає від деформації іззовні. Цим стрижнем і є центральна зона культури.

Отже, традиція у культурі виконує функцію імунітету, зберігаючи “генетичний код останньої”, тобто центральну зону культури. Якщо ж уявити традицію не як процес, а як структурний елемент культури, то не важко здогадатися про його центральне положення, що визначає ієрархічне розташування культурних моделей у соціокультурному просторі. Але, якою б важливою не була роль традиції у культурі, зводити останню до першої, стверджуючи, що термін “культура” визначає сам феномен, “традиція — механізм його функціонування” не видається доцільним. Адже традиція, змістовно детермінуючи вибір і інституціоналізацію широкого спектра культурних моделей, впливаючи на перебіг процесів культурного життя, опосередковує і перебіг суспільного життя, динаміку соціальних відносин, хоча й не визначає їх остаточно.

Література

1. *Лурье С.В.* Историческая этнология. — М., 1998. — С. 171.
2. *Штомпка П.* Социология социальных изменений. — М., 1996. — С. 95–96.
3. *Ионин Л.Г.* Социология культуры. — М., 1996. — С. 167.
4. *Токарев С.А.* История зарубежной этнографии. — М., 1978. — С. 246.
5. *Осипова О.А.* Американская социология о традициях в странах Востока. — М., 1985. — С. 22–23; 88–90.
6. *Там само.* — С. 85.

7. *Штомпка П.* Социология социальных изменений. — М., 1996. — С. 86.
8. *Маркарян Э.С.* Узловые проблемы теории культурной традиции // Советская этнография. — 1984. — № 1. — С. 87.
9. *Абрамян Э.Г.* Инновация и стереотипизация как механизмы развития этнической культуры // Методологические проблемы этнических культур: Материалы симпозиума. — Ереван, 1978. — С. 93.
10. *Маркарян Э.С.* Культурная традиция и задача дифференциации ее общих и локальных проявлений // Методологические проблемы этнических культур: Материалы симпозиума. — Ереван, 1978. — С. 88.
11. *Там само.*
12. *Власова В.Б.* Об исторических типах традиционных ориентаций // Советская этнография. — 1981. — № 2. — С. 12.
13. *Эйзенштадт С.* Конструктивные элементы великих революций: культура, социальная структура, история и человеческая деятельность // THESIS Теория и история экономических и социальных институтов и систем. — 1993. — Т. 1. — № 2. — С. 146.
14. *Там само.* — С. 208.
15. *Там само.* — С. 146.
16. *Там само.* — С. 207.

М. Олійник

ПРОБЛЕМИ РЕФОРМУВАННЯ ВИЩОЇ ШКОЛИ ЗА ОЦІНКАМИ ВИКЛАДАЧІВ ВУЗІВ

Вища освіта в нашій країні перебуває на етапі пошуку подальшої стратегії власного розвитку у зв'язку з глобальними змінами та новими потребами. Визначення шляхів подальшого розвитку важливе як для суспільства в цілому, так і для зайнятих у цій сфері. Тому врахування позицій, думок та інтересів працівників системи вищої освіти — вельми актуальне.

В травні 2001 р. лабораторією соціальних досліджень і політичного аналізу Донецького національного університету проведено соціологічне опитування професорсько-викладацького складу 25 вищих навчальних закладів I–IV рівнів акредитації чотирьох різних за розвитком освіти регіонів (Київ, Харків, Донецьк та Луцьк) за проектом “Вища освіта України: ставлення академічної спільноти”¹. Репрезентативність вибірки визначалась за такими параметрами: представництво регіону, тип вузу, рівень акредитації, науковий та посадовий статус викладачів, фахова спеціалізація. На анкети відповіли 562 особи.

Однією з найбільш важливих складових процесу реформування вищої освіти в Україні є кадровий потенціал вищої школи. З огляду на це розглянемо соціально-демографічну структуру й структуру деяких ціннісних установок, орієнтацій, думок та уподобань викладацького складу.

Соціально-демографічна структура викладацького складу. Гендерний аспект вищої освіти в Україні — мало

¹ Дослідження проводилося в межах “Програми підтримки вироблення стратегії реформування освіти”, яку здійснюють міжнародні організації — ПРООН, Фонд “Відродження” для України.

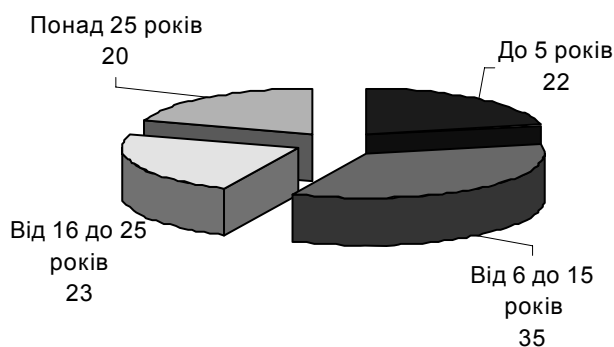
досліджена тема, і можна лише сказати, що освітянська галузь, в межах опитування, майже витримує світові стандарти статевої рівності у професійному відношенні: серед респондентів маємо 55% жінок і 45% чоловіків.

Вікова структура викладачів має такий вигляд. Приблизно однакова частка викладачів молодшого (до 35 років) та старшого (старші 50 років) віку (26% і 30% відповідно), а найбільш значна частка (44%) викладачів середнього віку (від 35 до 50 років). На нашу думку, така вікова структура може характеризуватись як прийнятна та стабілізує для освітянських процесів, оскільки (як свідчить життєвий досвід та інші дослідження) пік професійного розвитку та кар'єри припадає саме на середній вік.

Чи не найважливішою характеристикою кадрового потенціалу вищої школи є професійний стаж викладацького загалу. Стаж роботи працівників вищої освіти розглянемо за такою шкалою: до 5 років, від 6 до 15 років, від 16 до 25 років та понад 25 років (рис. 1).

Рисунок 1

Структура викладачів за стажем роботи у вищій школі (%)

При виборі такої шкали виходимо з того, що стаж до 5 років приблизно дорівнює терміну, впродовж якого молодий спеціаліст остаточно вирішує власну професійну

орієнтацію. Далі шкала має декадний інтервал. Приблизно половину респондентів (42%) складають викладачі зі стажем до 15 років і віком приблизно 40 років, тобто вони перебувають на вершині ділової та професійної активності.

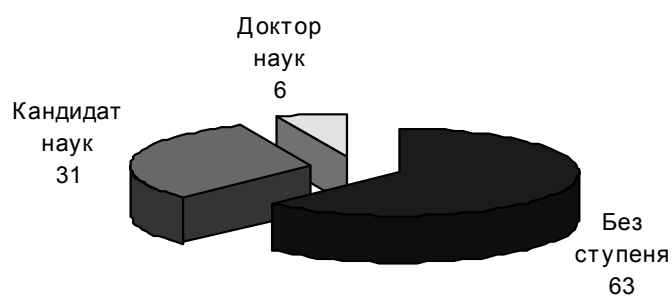
На нашу думку, така структура більш-менш адекватна вимогам ділових та професійних якостей викладацького складу вищої школи і відображає реальні демографічно-професійні процеси відтворення кадрової структури.

Щодо національної належності, то більшість респондентів ідентифікують себе з українцями (72%), чверть — з росіянами та 3% віднесли себе до інших національностей. Ця структура майже повністю збігається зі статистичними даними щодо всієї людності України.

Поряд з характеристикою професійного стажу важливим чинником якості освітянських кадрів є рівень кваліфікації, який вимірюється наявністю наукового ступеня (рис. 2).

Рисунок 2

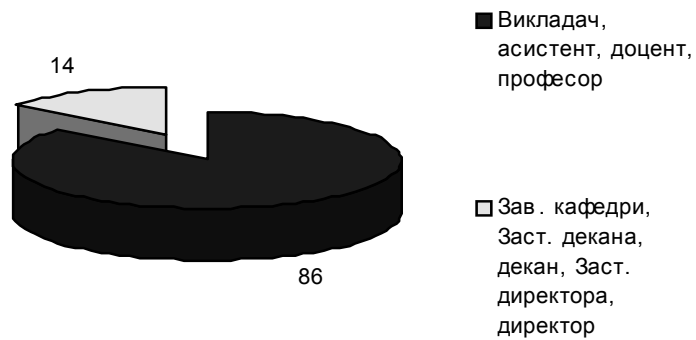
Структура кваліфікаційного рівня викладачів (%)

Як бачимо, майже дві третини опитуваних не мають наукового ступеня.

Рисунок 3

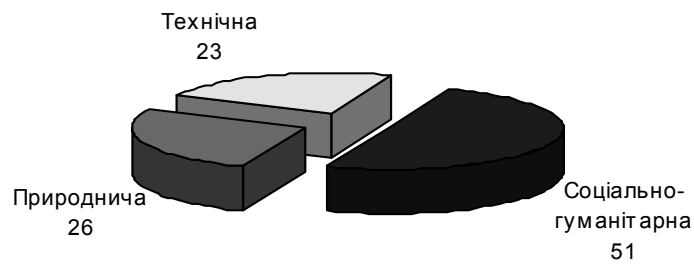
Структура посад викладачів (%)

Необхідність аналізу службової характеристики кадрів вищої школи (рис. 3) зумовлена тим, що цей рівень управління вищою освітою в країні і реалізації державної політики в цій галузі є по суті (як за формою, так і за функціями) — самоврядним інститутом у системі управління вищою освітою.

Рисунок 4

Фахова структура викладачів (%)

Як бачимо, фахова структура розподілена приблизно порівну між гуманітарними та природничо-технічними спеціальностями (рис. 4). Зауважимо, що світові тенденції свідчать про домінування гуманітарної складової у фаховій структурі вищої освіти.

Сумісництво, тобто необхідність додаткового заробітку, — характерна для більшості викладачів вищої школи (61%).

Ціннісні орієнтації викладачів вищої школи. Інструментарій дослідження дає змогу виокремити три ціннісно-орієнтаційні типи викладачів вищої школи. Базовими для факторного аналізу стали показники, що фіксували ставлення до нового у житті.

Використовуючи низку емпіричних індикаторів, вибірковою сукупність поділено на: “консерваторів”, ця група становить 36% респондентів; “амбівалентів” — хитких, тих що не визначилися — в масиві нараховується 42%; “реформаторів” — 22%.

Соціально-професійний портрет цих груп має такий вигляд. Групу “консерваторів” переважно складають викладачі середнього та старшого віку. Це досвідчені викладачі зі стажем роботи у системі освіти до 15 років. Вони працюють у вузах державного підпорядкування різних рівнів акредитації. Найчастіше це фахівці соціально-гуманітарних спеціальностей. У дев’яти з десяти з них матеріальне становище погіршилося або не змінилося останнім часом.

Основний склад “реформаторів” — це викладацька молодь (до 35 років) та викладачі у віці від 35 до 50 років, кожен другий з яких відпрацював до 11 років у системі вищої освіти. Реформатори найчастіше працюють у недержавних вузах. Представники цієї групи належать до соціально-гуманітарного та технічного фаху. Серед опитуваних докторів наук майже кожен п’ятий належить до групи реформаторів. Більша частка докторів з цієї групи належить до управлінського щабля системи освіти (кожен четвертий реформатор — це або завідувач кафедри,

або заступник декана, або декан чи директор). Вони найбільш адаптовані до нових умов та більш прилаштовані до матеріальних труднощів, що виникають, оскільки більше половини реформаторів постійно або час від часу підробляють.

До складу “амбівалентів” потрапили працівники різних вікових груп, різного стажу роботи, викладачі, асистенти, доценти з вищою освітою без вченого ступеня. До цієї групи належать найбільш пасивні та менш адаптовані до нових умов.

Серед усіх груп вирізняється викладацька молодь. Оскільки, по-перше, майже кожний третій реформатор за віком належить до групи молоді. По-друге, саме ця група викладацького складу (молоді викладачі, аспіранти та пошукачі), на думку викладацької спільноти, готова до максимальної підтримки реформ у системі вищої освіти України. І, по-третє, саме ця група у перспективі працюватиме у реформованій системі вищої освіти.

Реформаторський настрій викладацької молоді проявляється не лише щодо освітянського процесу, а й є загальною установкою життєдіяльності та зворотньопропорційно пов'язаний з віком, тобто з віком він зменшується. Спробуємо проаналізувати оцінку молодими реформаторами сучасного стану системи вищої освіти, причин гальмування та елементів стимулювання подальшого ходу реформ у системі вищої освіти України, проаналізуємо їх думку щодо тих заходів, які необхідно вжити для поліпшення ситуації в системі вищої освіти України.

На сьогодні у вищій школі ситуація двозначна. З одного боку, прогресивні зрушення, з другого – негативні прояви. Однак цей баланс явно не на користь позитивних зрушень. Аналіз оцінки викладацькою спільнотою сучасного стану системи вищої освіти в Україні демонструє їх критичне ставлення.

Для початку пропонувалося оцінити якість освіти, що надається вузами сьогодні. Половина опитуваних респондентів по всьому масиву вбачають, що якість освіти погір-

шилась внаслідок змін, що відбулися в роботі вузу останнім часом (табл. 1). Якість освіти є системним терміном і може визначатися кількома показниками: з одного боку, якістю викладання, з другого — якістю підготовки молодих фахівців, які щойно закінчили вуз. Якість останнього можна оцінити під час реалізації професійних навичок молодих фахівців. Тому, на нашу думку, оцінка якості освіти безпосередньо викладачами не є однозначною. По-перше, це зумовлено віковою характеристикою та стажем роботи викладачів вузів, які забезпечують якість викладання. Значну частку викладацького складу становлять особи, що обіймали ці посади у радянські часи з застарілим досвідом і вчорашні студенти та аспіранти з замалим досвідом викладання. Викладачі середнього віку, які брали участь у навчальному процесі радянських часів, змушені переробляти готові матеріали відповідно до потреб ринкової економіки. По-друге, складно оцінити якість підготовки молодих фахівців, котрі ще не реалізували себе у професійній діяльності.

Таблиця 1

Оцінка змін в якості освіти випускників вузів (%)

Якість освіти	В цілому по масиву	“Реформатори”	“Хиткі, ті, що не визначились”	“Консерватори”
Поліпшилась	21	29	17	20
Погіршилась	50	40	53	50
Не змінилась	16	15	19	14
Важко відповісти	13	16	11	16

Загальним свідченням неоднозначності в оцінці якості освіти є амбівалентність оцінок в усіх ціннісно-орієнтаційних типах викладачів. Серед молодих реформаторів 30% вважають якість освіти кращою, ніж була раніше, а 40% вважають її гіршою порівняно з минулим.

Зрозуміло, що “консерватори” та “хиткі” складають значну частку тих респондентів, що негативно оцінили зміни у якості освіти. (З цього приводу досить логічною є позитивна оцінка “консерваторами” системи вищої освіти радянських часів).

Знецінення соціального статусу вищої освіти взагалі і викладацького складу зокрема насамперед відбивається на матеріальному становищі. Його погіршення відмічає більшість членів викладацької спільноти. Вагому частку (34%) збіднілих викладачів складають “консерватори”, найменшу (20%) — “молоді реформатори”. І відповідно серед тих, хто зазначив поліпшення свого матеріального стану на роботі, більшість (40%) належать до “реформаторів”. Це можна пояснити їх більшою адаптованістю та пристосованістю до нових умов існування.

Щодо оцінки сучасного стану вітчизняної системи освіти, то кожний четвертий респондент вважає, що вітчизняна система вищої освіти вдало реалізує власну освітню місію. Всі інші наполягають на часткових або докорінних змінах. Вісім з десяти “реформаторів” вбачають у цьому нагальну необхідність.

Розпочинати зміни “молоді реформатори” пропонують з таких напрямів: створити умови та можливості для успішного вступу до вузу талановитої, обдарованої молоді з родин з невеликим доходом; підвищити професійну компетентність кадрів, оптимізувати ротацію кадрів; оптимізувати навчальний процес, надати йому більшої гнучкості, відповідності соціальним, психологічним та інтелектуальним можливостям студентів; орієнтувати систему вищої освіти на потребу ринку праці (*табл. 2*).

Можна зазначити, що суттєвих відмінностей у оцінці важливості напрямів реформування академічною спільнотою взагалі та “молодими реформаторами” зокрема не спостерігається. Це може свідчити про пріоритетну потребу реформування саме цих аспектів функціонування системи вищої освіти в Україні.

Таблиця 2

**Оцінка головних напрямів реформування
вищої школи в Україні (% , ранг)**

Напрями реформування	По масиву в цілому		“Молоді реформатори”	
	%	Ранг	%	Ранг
Створення можливостей для вступу до вузу талановитої, обдарованої молоді із родин з невеликим доходом	80	1	71	1
Підвищення професійної компетентності кадрів, оптимізація процесу кадрового оновлення	56	2	60	2
Перехід вітчизняної системи вищої освіти на нові принципи функціонування відповідно до світових тенденцій	41	4	56	3
Оптимізація навчального процесу, надання йому більшої гнучкості, відповідності соціальним, психологічним та інтелектуальним можливостям студентів	50	3	57	4
Орієнтація системи вищої освіти на потребу ринку праці	37	6	41	5
Ліквідація диспропорції між рівнем навчання у середній школі і вимогами для вступу до вузу	41	5	36	6
Реорганізація управління вищою школою	24	8	31	7
Реформування науково-дослідного сектора системи вищої освіти	29	7	30	8
Введення рейтингово-тестової системи оцінки знань студентів	15	9	19	9
Розвиток небюджетного сектора вищої освіти	15	10	18	10

Респондентам було запропоновано оцінити окремі факти з погляду їхнього гальмівного впливу на розвиток системи вищої освіти в Україні. Майже всі погодились з

тим, що основним гальмівним елементом є загальна соціально-економічна криза та відсутність фінансування. Наступними за значущістю впливу були: відсутність системи ефективного стимулювання вузівських працівників; бюрократизм та корумпованість чиновників; брак уваги з боку держави. Розбіжностей між думкою викладацького загалу та “молодих реформаторів” з цього приводу не виявлено.

Серед заходів, яких необхідно вжити для зміни ситуації у системі вищої освіти, пріоритетними “молоді реформатори” назвали: суттєве підвищення заробітної плати викладацького складу; оновлення програм, змісту навчання; зменшення навчального навантаження у викладачів.

Узагальнюючи, зазначимо, що спостерігається схожість оцінок сучасного стану вищої школи у “молодих реформаторів” та “консерваторів”. Водночас наявні розбіжності між ними в ставленні до процесу реформування вищої освіти. “Консерватори” не приймають сам процес реформування, тоді як “молоді реформатори” вказують на брак або необґрунтованість нововведень.

Отже, вища школа, як і країна в цілому, переживає перехідний період. Усвідомлюється криза вищої школи. Існує природна потреба в реформуванні системи вищої освіти, але ця реформа повинна мати комплексний характер, єдину концепцію, бути економічно обґрунтованою, зорієнтованою на увесь комплекс освіти, починаючи з дитячих садків. Головним напрямом реформування мають бути заходи, спрямовані на вдосконалення самого навчального процесу. Особлива роль освіти у сучасному світі, перетворення її на провідну сферу людської діяльності робить проблему реформування вищої освіти одним із пріоритетних напрямів функціонування держави як соціального інституту. Демократичні перетворення, що відбуваються в країні, змушують шукати ефективних шляхів перебудови системи освіти відповідно до вимог сучасного ринку праці.

*В. Чигрин,
кандидат исторических наук*

СОЦИАЛЬНО-ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЕ И ЦЕННОСТНЫЕ ОРИЕНТАЦИИ СЕЛЬСКОЙ МОЛОДЕЖИ НА РУБЕЖЕ XX–XXI СТ.

В условиях трансформирующегося общества одной из самых важных проблем становится проблема формирования устойчивого социального статуса молодежи, хотя внешне она отходит на второй план, теряясь за такими насущными проблемами, как достижение экономической стабильности общества, обеспечение хотя бы номинального уровня социальной защищенности населения, поиск национальной идеи и социального идеала и т.д.

На самом же деле сила любого общества и государства состоит в обеспечении устойчивости его социальной структуры с многочисленным и прочным “средним классом”, который включает в себя внешне неоднородные социальные группы, объединенные, однако, общностью социальных интересов и практически равными возможностями для реализации необходимых для общества и его членов социальных перемещений.

Это объективно формирующееся условие не отрицали в своей реальной политике даже последователи идеи “отмирания классов”, стремясь создать свой “средний класс” в условиях сохраняющегося социального неравенства. Понятно, что методы создания такого “класса”, социальный статус и возможности социальной мобильности которого регламентировались государством, были далеки от демократических: “закрепощение” сельских жителей путем невыдачи паспортов, “закрепощение” горожан путем оформления прописки, система ограничений при выборе профессии (партийность, национальная принадлежность и т.п.), экономическая уравниловка,

искусственный дефицит товаров массового спроса — вот лишь малая толика подобных методов.

Однако следует заметить, что цели своей эти методы достигали. Индивиды, не вписывающиеся в рамки, отводимые массе, безжалостно выбрасывались из общества. Социальная мобильность и социальные перемещения превращались из прерогативы личности в прерогативу государства.

И все же, как свидетельствует исторический опыт развития общества, искусственное нарушение или, как в приведенных примерах, разрушение — неизбежно ведут к маргинализации социальной основы общества, то есть этого самого пресловутого “среднего класса”.

Сегодня мы ясно видим, к каким последствиям привела маргинализация наше общество, но все еще недооцениваем опасность перекосов в формировании социального статуса молодежи, которой суждено стать в будущем главной производительной силой общества, основой социального прогресса.

Понятие “молодежь”, однако, характеризует социально-демографическую группу, которая имеет сложную структуру, фокусируя в себе особенности социальной структуры общества в целом. Одни подгруппы молодежи находятся в достаточно благоприятных условиях, обеспечивающих сравнительно нормальный процесс социализации и профессионализации. Другие этих условий лишены. К последним, безусловно, относится сельская молодежь.

Как свидетельствуют данные государственной статистики и прессы, в ряде сел закрываются школы вследствие ненаполненности классов; существенно сократилось количество профессионально-технических учебных заведений аграрного профиля, средних специальных сельскохозяйственных учебных заведений, не за горами и возможное сокращение сельхозвузов. Все это объясняется чиновниками “перепроизводством” специалистов различного

уровня — от работников массовых профессий до молодых специалистов высшей квалификации.

Совершенно ясно, что в условиях спада производства как в промышленности, так и в сельском хозяйстве, потребность в рабочей силе сокращается. Однако непонятно, почему государственные структуры, занимающиеся проблемами молодежи, в том числе молодежи села, не видят процесса депопуляции, охватившего сельские поселения Украины.

Таким образом, именно для сельской молодежи процесс обретения нормального социального статуса становится проблемой, неизмеримо более сложной, чем для молодежи города.

Рассмотрим факторы данного процесса с социологической точки зрения. Напомним, что для социального становления молодежи характерны три взаимосвязанных, но неоднозначных процесса — физическое созревание, социализация и профессионализация. Но если в первом процессе, который происходит естественным путем, проблемы могут быть связаны лишь с сугубо экологическими факторами, то два других процесса, имманентно присущих вхождению молодежи в жизнь общества, испытывают влияние прежде всего факторов социально-экономического характера, а их нравственная основа формируется под воздействием ряда социальных институтов общества.

Социализация молодежи — это процесс принятия молодежью совокупного социального опыта, определенного обществом, выбор и “получение” социальной роли в обществе и вхождение в нее. Наконец, это подготовка к выполнению определенных социально-обусловленных функций.

Профессионализация определяется как процесс включения молодежи в личностно и социально-значимую профессиональную деятельность, готовность к которой приобретается путем образования или практическим путем.

Нельзя не напомнить еще об одном — о процессе поселенческого самоопределения. Если для молодых горожан этот процесс практически не имеет значения, то для молодежи села он становится важной составляющей в формировании ориентаций и планов относительно приобретения устойчивого социального статуса.

Младшая возрастная группа сельской молодежи, то есть старшекласники сельских общеобразовательных школ, сталкивается с проблемой: какой путь избрать для себя в жизни? Каким путем можно реализовать свои жизненные планы, найти свое место в жизни и обществе в ограниченных условиях села, где руководящие должности прочно и надолго заняты, места работников механизированного труда, привлекающие интересы значительной части сельских школьников, получить с каждым годом все труднее, поскольку для выполнения этих функций необходимо иметь солидную профессиональную подготовку, требования к которой все повышаются, особенно с приходом на село все более сложной импортной сельскохозяйственной техники, наконец, не во всяком селе имеются условия для полноценного духовного развития молодежи?

Понятно, что для формирования полноценных граждан данного общества его основные социальные институты должны, с одной стороны, активно включиться в процесс создания необходимых стартовых условий для социализации молодежи в целом и ее различных подгрупп в частности. С другой стороны — указанные социальные институты призваны формировать соответствующую принципам и целям общества систему нравственного становления подрастающего поколения, систему его ценностных ориентаций, адекватных общественным идеалам.

Наиболее благодатной средой для формирования системы ценностей является младшая возрастная группа сельской молодежи, то есть школьники выпускных классов. Не обладая достаточным личным опытом, они в значительной степени черпают социальный опыт в учебном заведении, то есть в школе.

Наши исследования лонгитюдного характера (1998–2001) позволили выявить четкую тенденцию: один из главных социальных институтов, призванных координировать и направлять процессы социализации и профессионализации, а именно, сельская общеобразовательная школа — не дает в необходимом объеме нужных для этих процессов знаний, умений, навыков, а главное — установок.

Как правило, школа ориентировала старшеклассников на общественную значимость профессии, работы, которую в будущем предстоит выполнять молодым людям. Само по себе это, конечно, неплохо, но любая профессия по своей внутренней структуре значительно сложнее и глубже. Вот и получается, что поданная школой ориентация на общественную значимость будущей профессии как бы повисает в воздухе, оставаясь благим, но не главным пожеланием.

Кажется, нет смысла рассуждать на тему того, что именно в сельских, крестьянских семьях испокон веков готовили детей к продолжению дела родителей — труду на земле. Однако проведенные в последние годы исследования свидетельствуют, что от поколения к поколению эта объективно необходимая функция семьи постепенно обесценивалась. В качестве подтверждения приведем данные опроса родителей сельских школьников как они будут участвовать в выборе их детьми своего места в жизни и профессии, то есть главных составляющих социального статуса индивида в обществе (*табл. 1*).

Как свидетельствуют приведенные данные, более трех четвертей молодых родителей даже и не ставят вопроса о влиянии их на выбор детьми места жительства и работы, предоставляя это право самим детям, у которых система социально-профессиональных ориентаций не может считаться достаточно сформированной.

Опросы респондентов старших возрастов показывают, что они были более жестко ориентированы своими родителями на продолжение трудового и жизненного пути, то

есть программная установка была однозначной: жить и работать в селе.

Таблица 1

**Социально-статусные ориентации родителей
по отношению к будущему детей (%)**

Суждения респондентов	%
Будут настаивать, чтобы их дети работали в сельском хозяйстве	1,9
Будут советовать детям работать в сельском хозяйстве, но главное — собственный выбор детей	10,3
Будут советовать детям работать в других отраслях, но жить в селе	3,7
Это дело самих детей; пусть выбирают свой путь самостоятельно	77,6
Пусть работают в других отраслях, но живут в городе	6,5

Почему же сельская семья постепенно утрачивала свою функцию института социализации и профессионализации? Скорее всего, на этот процесс существенно повлияло пресловутое “раскрестьянивание крестьян”, характерное для практически всех периодов функционирования советского общества — от диктатуры пролетариата до “развитого социализма”.

Следует отметить, что эти установки будут еще долго влиять на психологию крестьян, сводя на нет надежды некоторых политиков на скорое появление на селе многочисленного слоя “крепких” индивидуальных хозяев.

Характеризуя влияние социальных институтов на характер и содержание профессиональных ориентаций сельской молодежи, нельзя не упомянуть такого, некогда мощного, социального института, как производство. Сегодня это влияние, на наш взгляд, ослаблено под воздействием следующих факторов.

Во-первых, процесс реформирования сельскохозяйственного производства в Украине проходит крайне не-

равномерно и с разным содержательным наполнением. Вследствие этого иерархия отношений руководства и подчиненных, формирование управленческой стратегии в каждом хозяйстве не адекватны друг другу.

Во-вторых, в условиях хозяйств различных типов и форм собственности происходит процесс становления новых форм коллективных взаимоотношений, подчас сложный и противоречивый. Изменяется степень самостоятельности работников различных категорий, уровень их конкурентоспособности в процессе производства. Все это, понятно, не может не влиять на процесс социально-профессиональной адаптации молодых работников, а следовательно, и на формирование их ценностных ориентаций.

В-третьих, в условиях падения производства сокращается количество рабочих мест независимо от характера собственности и типа предприятия. В этих условиях все более проблематичным становится получение квалифицированной, нормально оплачиваемой работы. Вполне понятно, что наименее защищенными категориями работников становятся пенсионеры и молодежь. В сельскохозяйственном производстве на это наслаивается еще и, как ни парадоксально, демографическая ситуация.

В противоречие вступают, с одной стороны, желание уже сегодня получить хотя бы минимальную экономическую отдачу от производства, а с другой — нерадостная перспектива потерять последнюю молодежь. К сожалению, обычно выигрывает первое, поскольку опытный механизатор вспашет и уберет больше и качественнее, опытная доярка надоит больше и так далее, а молодому еще надо обрести опыт. Вот и получают молодые механизаторы зачастую негодную технику, а молодые доярки — стадо первотелок. Отсюда и результаты работы, отсюда и заработок, и “творчество”, и “авторитет и уважение”.

Итак, мы убеждаемся в том, что влияние ряда социальных институтов на формирование социально-профессиональных ориентаций сельской молодежи существенно

ослабевает. Как же трансформируются в этих условиях ценностные ориентации? Ответ на этот вопрос дают материалы исследований, проведенных нами в Запорожской, Николаевской, Херсонской областях, а также в районах степной зоны Автономной Республики Крым (N = 750).

С одной стороны, в молодежной среде, в том числе и в младшей возрастной группе сельской молодежи, резко возрастают ориентации на семью как единственно возможный источник помощи, поскольку государственные каналы помощи сельской молодежи практически перекрыты, но не как на главный институт первичной социализации, каким она всегда считалась.

С другой — прослеживается изменение ценностных ориентаций молодежи села в пользу большей моральной раскованности (которая при отсутствии сдерживающих факторов, к сожалению, иногда перерастает во вседозволенность), в то время как старшее поколение сохраняет известную консервативность и, будем откровенны, “стадный инстинкт” социализма.

В нашем исследовании мы задали респондентам вопрос: “На кого Вы надеетесь в жизни?”. Ответы дают основание утверждать, что на рубеже тысячелетий коллективистская ментальность постепенно сменяется ментальностью индивидуалистской (табл. 2).

Таблица 2

Оценка респондентами источников поддержки в жизни, 2001, (%)

Источники поддержки	В среднем	Мужчины	Женщины
Государство	0,7	0,0	1,5
Родные и близкие	18,4	19,7	16,9
Любимый человек	7,1	2,6	12,3
Надеюсь только на себя	72,3	75,0	69,2
Не ответили	0,7	1,3	0,0

Из таблицы видно, что государство как потенциальная опора человека в жизни рассматривается статистически незначительной частью молодежи села. Около двадцати процентов опрошенных, как мужчин, так и женщин, рассчитывают на помощь родных и близких. Женщины в большей, чем мужчины, мере рассчитывают на “плечо” любимого человека.

Основная же тяжесть ложится на ответ “надеюсь только на себя”, который дали около трех четвертей опрошенных.

Отмеченная выше тенденция на индивидуализацию ценностных ориентаций сельской молодежи просматривается, если сопоставить полученные в ходе исследования 2001 г. данные с данными наших исследований 1995–1996 гг. На государство как возможный источник помощи в жизни тогда возлагали надежду 3,2% молодежи села; на предприятия, где работали молодые люди, надеялись 21,1% респондентов; на благотворительные организации и общественные фонды — 2,1%; на друзей и знакомых — 16,4%. Наконец, на себя и своих родителей возлагали надежду 60% молодежи.

Сопоставляя эти данные, мы видим, что доля участия социальных институтов, призванных формировать социально значимые ценностные ориентации молодежи, уменьшается.

Подтверждением данного вывода являются результаты нашего исследования, в котором респондентам предлагалось ответить на ряд альтернативных вопросов. В качестве предложенных альтернатив выступали: интересы общества, родные и семья, любимый человек, друзья, материальное благополучие. Респонденты должны были ответить, смогли бы они ради какого-либо из этих факторов изменить профессию, жизненные планы, место жительства, привычки, подвергнуть свою жизнь опасности, пожертвовать своим материальным благополучием, отказаться от друзей или порвать с любимым человеком (*табл. 3*).

Таблица 3

**Суждения респондентов о возможности
изменения профессии (%)**

Изменить профессию ради...	Да	Нет	Не знаю
Родных и семьи	80,1	7,1	12,8
Материального благополучия	76,6	14,9	8,5
Друзей	14,9	58,2	26,9
Интересов общества	11,4	70,2	17,7
Любимого человека	64,5	17,7	17,7

Иерархия факторов, ради которых можно было бы изменить профессию, выглядит в глазах молодежи села следующим образом: родные, семья; материальное благополучие; любимый человек; друзья; интересы общества. При этом первые три фактора имеют гораздо больший вес, чем последние два.

В то же время по позиции “изменение жизненных планов” наблюдаем иную расстановку приоритетов (табл. 4).

Таблица 4

**Суждения респондентов о возможности изменения
жизненных планов (%)**

Изменить планы ради...	Да	Нет	Не знаю
Родных и семьи	56,7	25,5	17,0
Материального благополучия	48,2	29,8	22,0
Друзей	11,4	63,8	24,8
Интересов общества	7,8	68,8	22,7
Любимого человека	57,5	19,9	20,6

Во-первых, как свидетельствуют данные таблицы, примерно четверть респондентов озадачена предложенной альтернативой.

Во-вторых, меняются и приоритеты: любимый человек; родные и семья; материальное благополучие (с меньшей долей уверенности, чем в первом наборе альтернатив); друзья (с очень небольшой долей желающих изменить свою судьбу ради друзей); интересы общества.

Таким образом, в нравственную сферу выбора жизненного пути современная молодежь начинает пускать все меньше “посторонних”. Даже вмешательство родных и семьи допускает лишь чуть более половины опрошенных.

Момент изменения места жизни (а не жительства) часто бывает болезненным для молодых людей и принимается почти безоговорочно лишь при альтернативе “ради любимого человека”. Остальные позиции не представляются такими уж сильными, стоит только произвести несложные математические подсчеты с разностью позиций “да” и “нет” (табл. 5).

Таблица 5
Суждения о возможности изменения места проживания

Переселиться ради...	(%)		
	Да	Нет	Не знаю
Родных и семьи	69,5	22,0	8,5
Материального благополучия	61,7	28,4	9,9
Друзей	10,6	63,8	25,5
Интересов общества	7,1	68,8	23,4
Любимого человека	66,7	16,3	16,3

Данные еще раз свидетельствуют, что сельскую молодежь нужно заинтересовывать тем, что реализация ее ценностных и социально-профессиональных ориентаций может успешно осуществляться не только в городе, но и в селе. Для этого, как мы видим, есть глубокие нравственные основания, какими бы простыми и примитивными они нам не казались. Тяга к родному гнезду, привычка, стиль жизни, маленький привычный мирок. Все это ниже

высоких устремлений, но именно оно может удержать молодежь на земле.

Молодежь современного украинского села потенциально располагает необходимой нравственной основой для восприятия воздействия социальных институтов на процесс ее социализации. Важно только, чтобы эти социальные институты восстановили средства этого воздействия, переведя их с командно-административной на новую ценностную основу.

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕНЬ ВЗАЄМОДІЇ ДІАСПОРИ З ЕТНІЧНОЮ БАТЬКІВЩИНОЮ

Проблеми розвитку й функціонування етнічних діаспор лише недавно потрапили до кола інтересів науковців. Проте реалії сучасного етнополітичного життя засвідчують їхню зростаючу актуальність, необхідність вивчення цього соціального феномена, в тому числі й з метою подальшого врахування його результатів при розробці та втіленні елементів управління етнонаціональними процесами. Існуючі наукові розробки цього питання являють собою переважно історичний аналіз етнічних діаспор, причому здебільшого досліджувалися лише окремі аспекти процесів та явищ, як правило, етнокультурного життя діаспор. Малодослідженою залишається проблема діаспори як соціального феномена. Частково це можна пояснити відсутністю ясності, дискусії щодо науковості використання самого терміна “діаспора”, хоча нині він широко вживається. Цікавими у контексті розробки дефініції є праці таких дослідників єврейської діаспори, як О.Мілітарьова, М.Членова, а також В.Дятлова.

Як одна зі складових частин етносоціального чи етнополітичного організмів діаспорні спільноти досліджувалися відомими науковцями (Е.Сміт, М.Есман, Ю.Бромлей) при розробці ними своїх фундаментальних етнологічних концепцій, теорій етносів, націй. Як правило, зв'язок між цими частинами описувався через призму важливості іншого індикатора етнічності — спільного етнічного походження, отже, аналізувався побіжно, оскільки не був основним предметом дослідження.

Втім, перші спроби дослідження діаспор як етносоціальної групи вже здійснюються. У Сполучених Штатах, де з відомих історичних причин від початку складалася

специфічна, надзвичайно етнічно та расово строката структура населення, етнічний чинник взагалі та проблеми етнічних діаспор у тому числі осмислюються, починаючи вже з 1910–1920 років (Чиказька школа, Б.Дюбуа та ін.). В Європі соціологи звертаються до цього феномена пізніше — у 1960–1970-х роках, коли внаслідок економічних та політичних обставин різко зросли потоки мігрантів із усіх кінців світу до індустріально розвинутих країн — Німеччини, Великої Британії, Франції, Нідерландів. Облаштовуючись у новому культурному оточенні, етнічні мігранти, як правило, прагнули зберегти свої традиційні устої, системи спорідненості, усталені внутрішньогромадські соціальні зв'язки. Поступово етнічний елемент набирає чималої значущості у структурі масиву мешканців європейських держав, впливаючи на функціонування важливих соціальних механізмів та розподіл суспільних ресурсів, що привернуло до нього погляди соціологів.

У зв'язку з цим слід згадати й наукові пошуки російських етнологів, соціологів, соціальних психологів, які займаються дослідженням етнічних груп в іноетнічному середовищі, у тому числі й російської діаспори у близькому зарубіжжі. Йдеться про вивчення таких параметрів етнічних діаспор, як оптимальна чисельність з огляду на умови її нормального функціонування (Г.Старовойтова, Н.Лебедева, Л.Хохлов), життєвий цикл, тривалість її існування (Т.Іларіонова, І.Іваненко), типологія, функції діаспор (Ж.Тоценко, Т.Чаптикова), соціально-культурний статус (С.Савоскул, І.Суботіна, А.Гінзбург, Л.Остапенко), особливості соціальної адаптації до інших умов (Н.Лебедева). Виходячи із специфіки етнополітичної ситуації в Росії та країнах перебування російської діаспори, при аналізі взаємозв'язку етнічного ядра з діаспорою особливий наголос робиться на політико-правовому аспекті можливої взаємодії, забезпеченні прав діаспор як національних меншин, соціально-психологічній адаптації до нових умов.

Взагалі необхідно зазначити, що природа відносин між діаспорою і країною свого походження, а також між окремими, розмежованими політичними кордонами частинами самої діаспори досліджена ще недостатньо. В окремих випадках вивчаються певні її складові, проте фактично випав з поля зору узагальнюючий аналіз взаємодії діаспори з країною свого походження, теоретичних і практичних питань її специфіки залежно від типу діаспорної громади.

За кордоном вивченню етнічних груп, вкраплених у соціальну структуру іноетнічного середовища, присвячена значна кількість досліджень. Деякі з них стали широко відомими класичними прикладами застосування спеціальних методичних прийомів емпіричного соціологічного дослідження. В американській соціології найбільшу увагу було присвячено дослідженням таких етнічних груп, як негри, латиноамериканці, італійці, євреї, греки, індіанці, ескімоси, квебекські французи. Із слов'янських груп найбільш вивченими в американській соціології є поляки. Праця У.Томаса і Ф.Знанецького "Польський селянин в Європі та Америці" (1916 р.) стала по суті першим етносоціологічним дослідженням. Воно було присвячене порівняльному вивченню становища польських селян у Польщі й польських емігрантів в Америці. Методичне значення його полягає у тому, що для опису соціальних і етнокультурних процесів уперше в соціології систематично використовувалися масові документальні джерела як особистого характеру (листування селян-емігрантів з рідними у Польщі, автобіографічні матеріали), так і офіційні (архіви емігрантських газет, матеріали церковно-приходських громад, судові справи емігрантів тощо).

Цікавим за методом було дослідження У.Уайта, в якому було використано включене спостереження. Протягом трьох років У.Уайт жив в італійському гетто, розташованому в американському місті, досліджуючи особливості поведінки емігрантів в іноетнічному середовищі, їхні

культурні й особистісні орієнтації, взаємовідносини із злочинним світом, поліцією, політичними групами.

Значну увагу проблемам адаптації переселенців, що належать до іншої культури, приділяють закордонні вчені Афіньського центру з вивчення проблем розселення. Цей Центр, створений за ініціативою відомого урбаніста К.Доксиадіса у повоєнні роки, ставить завдання вивчення широкого комплексу взаємозв'язків просторових і соціокультурних чинників у рамках спеціальної наукової дисципліни — екістики (теорія розселення). До співробітництва в Афіньському центрі та його виданнях були залучені відомі етнографи — М.Мід, Е.Ериксон. У працях М.Мід, присвячених культурній адаптації мігрантів до умов великих міст (як приклад наводяться пуертоамериканці у Нью-Йорку, сицилійці в Нью-Джерсі, скандинави в Міннесоті та ін.), аналізуються чинники, що впливають на швидкість і міру адаптації іноетнічного елемента, демонструється прикладне значення таких досліджень. Автор доходить висновку, що швидкість та міра соціокультурної інтеграції переселенців залежать від рівня цілісності, зв'язності (когерентності) їхньої етнічної культури, від того, закладена в ній сприйнятливість до нових елементів чи ні. Суттєва роль відводиться М.Мід соціальному статусу старшого покоління даного етносу і ставлення старших до інновацій. Крім того, згідно з висновками М.Мід, сам просторовий характер міського середовища (наприклад, тип забудови) певною мірою впливає не лише на успішність адаптації, а й на розвиток психіки у дітей мігрантів у містах з іноетнічним середовищем. Глибина адаптації при цьому характеризується зниженням “комплексу меншовартості”, який зменшується від покоління до покоління мігрантів з швидкістю, зворотно пропорційною мірі когерентності первинної культури.

У фундаментальному соціологічному дослідженні Р.Колемана і Б.Неугартена “Соціальний статус у місті” аналізується взаємозв'язок етнічної чи расової належності і місця в соціальній ієрархії. Згідно з висновками авторів

етнічна належність мігрантів або їхніх нащадків виявляється більш значущим чинником, ніж рівень прибутку, освіта та інші соціально-демографічні параметри. Це стосується, хоча й різною мірою, але й чорного, й кольорового, й білого населення.

Протягом багатьох років американські дослідження розвивалися у межах концепції “плавильного котла”, згідно з якою панівним процесом серед іммігрантів різного походження є втрата власної етнічності й набуття деяких загальнонаціональних етнокультурних рис, що увібрали у собі основні складові елементи вихідних етносів. Етносоціологічні публікації останніх років нерідко базуються на іншому тлумаченні шляхів зміни етнічності — на концепції плюралістичної інтеграції, згідно з якою асиміляція зачіпає головним чином суперетнічні риси, але найбільш стійкі елементи етнічності (передусім етнічна самосвідомість) зберігаються або навіть відроджуються у нащадків мігрантів. У своєму вченні про асиміляцію в американському житті соціолог М.Гордон аналізував три різні теоретичні моделі пристосування іммігранта до приймаючого суспільства. Хоча його три теорії асиміляції — англо-конформність, теорія “плавильного котла” та культурного плюралізму — були розроблені для опису подій в американському суспільстві, вони можуть бути легко застосовані до вивчення іммігрантських груп будь-де. Термін “англо-конформність” означає повну відмову іммігрантів від культури своїх батьків та дідів на користь цінностей англосаксонського ядра приймаючого суспільства. Цей термін може бути адаптованим до конкретної країни та групи, що обговорюється, наприклад, “франко-конформність” застосовується до схожих явищ у Франції, “аргентино-конформність” — в Аргентині. Згідно з концепцією “плавильного котла” різноманітні етнічні групи та їхні культури були перемішані разом в “американському котлі”, “розплавлені вогнем американського впливу та взаємодій” у принципово новий тип, зовсім нову культуру. Теорія, яка точно символізує

мету асиміляції, до якої американці прагнули в минулому, відповідає особливостям саме американського досвіду, коли на одному континенті була зосереджена велика кількість іммігрантів з різних країн, представників різних культур. Однак вона не підходить до опису асиміляції іммігрантів в інших країнах, що не мають такого досвіду. Термін “культурний плюралізм” має відношення до збереження спільного способу життя етнічної групи та значної частини своєї культури в контексті американського громадянства (або громадянства іншої приймаючої держави) та політичної, економічної інтеграції до американського (іншого приймаючого) суспільства. Ця теорія може бути легко застосована до іммігрантів в інших країнах.

Теорія англо-(іншої) конформності або переконання, що ідентичність етнічної групи є несумісною з американським (або іншої національності) існуванням та теорія “плавильного котла”, згідно з якою всі групи переплавляються разом та трансформуються у взагалі нову суміш, підтримують зникнення ідентичності іммігрантських груп та їхнє розчинення у культурі приймаючого суспільства. Ці теорії не сумісні з дійсністю — з бажаннями та цілями багатьох етнічних груп. Концепція культурного плюралізму на відміну від них підтримує національну культурну спадщину та етнічні інституції, визнає їхню корисність як для цієї етнічної групи, так і для її нової країни.

Аналіз асиміляційних процесів вказує на той факт, що асиміляція відбувається різною мірою як для різних етнічних груп, так і для різних поколінь всередині окремої етнічної групи. Крім того, існують різні стадії асиміляції. Найбільш елементарною є акультурація або культурна асиміляція, що зсув культурних моделей з метою адаптації до моделей приймаючого суспільства, наприклад, вивчення мови приймаючого суспільства, прийняття його звичаїв, що асоціюються, зокрема, із особливостями відзначення свят, включення елементів місцевої кухні до власного меню. Ця стадія асиміляції сприймається більшістю іммігрантських груп як найменш небезпечна.

У цьому випадку нова культура замінює стару національну культуру стосовно поведінкових моделей. Культурна асиміляція є, як правило, першою стадією асиміляції, якої зазнає іммігрантська група після приїзду до нової країни. Вона включає процес опанування місцевою мовою та вивчення нових поведінкових моделей, що часто зустрічається, незважаючи на спроби іммігрантської групи “об’єднати” своїх членів усередині власної групи та обмежити широкі безпосередні контакти з приймаючим суспільством. Причому цей процес відбувається незалежно від ступеня дискримінації чи упередженого ставлення. Культурна асиміляція може мати місце без загрози подальшої асиміляції — іммігрантська група може зазнавати культурної асиміляції, але не прогресувати до її подальших стадій.

Іммігрантське покоління зазвичай відчуває вплив процесу культурної асиміляції лише певною мірою, але його удар стає відчутним серед другого та наступних поколінь, які народжені у приймаючому суспільстві та віддані на навчання до місцевих шкіл. У цих поколінь мова приймаючого суспільства є не лише розмовною нарівні з етнічною, але часто розглядається ними як рідна, що викликає стурбованість батьків та дідів-іммігрантів. У багатьох випадках діти іммігрантів відмовляються говорити етнічною мовою не тільки між собою та зі своїми друзями того ж самого етнічного оточення, а й вдома з батьками. Часто батьки, які хочуть, щоб їхні діти вивчали рідну мову, повинні відправляти їх до спеціальних додаткових класів по суботах чи після школи, де молодь навчають рідної мови їхніх батьків так, як вони вивчали б іноземну. Поведінкові звичаї також переймаються саме в другому та наступних поколіннях, які відкриті для нового оточення (“віддані” йому) — вони вбирають культурні риси від друзів, сусідів, однокласників із засобів масової інформації. Молодь другого покоління часто відмовляється дотримуватися традиції “старого світу” (та того, що вони вважають застарілим), а також поведінки та звичаїв. Хоча

деякі представники другого покоління залишаються зацікавленими до етнічної спадщини своїх батьків, особливо стають доросліші, проте багато представників цього покоління не розглядають зміну у своїй культурній орієнтації, мові, звичаях, традиціях як проблему, загрозу їхній етнічній самобутності. Час від часу третє або четверте покоління, здається, виявляє більший інтерес до своїх коренів, ніж друге, яке у своєму прагненні бути прийнятим до нового (приймаючого) суспільства, намагається розірвати зв'язки зі своєю етнічною групою. Така поведінка часто спричинена комплексом меншовартості (особливо, якщо батьки походять з нижчих соціально-економічних прошарків суспільства). М.Хансен, дослідивши переселенські рухи та адаптацію іммігрантів до нових умов життя, пояснив це соціальне явище “синдромом третього покоління”, коли представники першого покоління переселенців створюють найсприятливіші умови інтеграції і соціальної мобільності для другого покоління; друге покоління, зрозумівши переваги “американізації”, масово відмовляється від того, що заважало йому користуватися цими соціальними та політичними перевагами, зокрема від етнічних особливостей, проте наступні покоління, зміцнивши свої позиції, зверталися до своїх етнічних коренів, що й призвело до відродження етнічних меншин.

Корисно розрізняти внутрішні (істотні, сутнісні) риси культури, як-то релігійні вірування та обряди, етнічні цінності, історична мова, література, музичні уподобання, фольклорні моделі проведення дозвілля, почуття спільного минулого, та зовнішні риси культури, такі як одяг, манери, моделі емоційного вираження, відхилення від граматичних норм мови приймаючого суспільства. Зовнішні складові культурної спадщини групи на відміну від внутрішніх являють собою, як правило, продукти групового пристосування, “прилагодження” до місцевого оточення та відбивають соціально-класовий досвід та цінності. Отже, набагато менш загрозливим для виживання етнічної групи є асимілювання та модифікування зовніш-

ніх культурних рис її членів, що відбувається швидше за зміну внутрішніх.

Якщо культурна асиміляція відбулася, то іммігрантська група або, точніше, її нащадки може почати зазнавати структурної асиміляції — широкомасштабне входження її членів до інституцій приймаючого суспільства на первинному груповому рівні. Це розглядається як ключова стадія асиміляції, оскільки участь іммігрантської групи у житті приймаючого суспільства на первинному рівні неминуче призводить до значного зростання кількості міжетнічних шлюбів. Зростання кількості міжетнічних шлюбів та їхнє поширення може означати початок зникнення етнічної групи як окремої сутності з її власними відмінними цінностями та культурою (шлюбна асиміляція). Остання стадія асиміляції — ідентифікаційна асиміляція, або розвиток відчуття “народу”, що базується на сприйнятті (ідентифікації себе) виключно членом приймаючого суспільства, представники етнічної групи більше не розглядаються ні ними самими, ні оточуючими (як представниками вихідної етнічної групи, так і широким загалом) з погляду своєї етнічності, а сприймаються як члени цього приймаючого суспільства. Тому з метою збереження етнічної ідентичності групи організуються різні клуби, загальні інституції для своїх дітей та молоді, заходи, що сприяють підтриманню первинних взаємовідносин членів групи всередині даного етнічного “загону”.

Водночас слід зазначити, що теорії про етнічні меншини виведені із вивчення конкретних груп, але ще не об’єднані в єдину систему понять. До сьогодні немає систематичного вивчення й українських емігрантів.

Займалися дослідженням етнічних груп і радянські вчені. Для позначення територіально відокремлених частин корінних етносів Бромлей та Козлов запропонували термін “етноареальна група” та “етнодисперсна група”, які передусім підкреслюють відірваність етнічної групи від основного етносу, при цьому умови застосування цих визначень не конкретизуються. Водночас, як

зауважує Г.Старовойтова, етнічні групи постійно утворюються при територіальному чи соціальному перемішуванні населення і набувають як форми територіально-компактних “анклавів”, вкраплених у середовище іншого етносу (як правило, у сільській місцевості), так і статистичних сукупностей людей, зосереджених у межах певного поселення (як правило, у містах). Досліджуючи ще за радянських часів етнічні групи (у містах), які нині після розпаду СРСР вчені емпірично кваліфікують як діаспори, Г.Старовойтова на продовження традиційної радянської етнографії, етносоціології застосовує термін “етнодисперсні групи” до етнотериторіальної спільноти, утвореної з представників будь-якого етносу, дисперсно розселених в урбанізованому іноетнічному середовищі, що регулярно підтримує етнокультурні зв’язки як всередині групи, так і з корінним етносом. Етнодисперсна група — це неоднорідне утворення, що диференційоване в соціально-професійному відношенні, а також за культурними характеристиками. Неоднорідність групи посилюється тим, що вона була сформована різними хвилями мігрантів, при цьому етапи їхнього переїзду припадали на різні історичні періоди та охоплювали представників різних етнографічних груп етносу. Г.Старовойтова розрізняє номінальну та реальну (референтну) етнодисперсні групи. Номінальна етнодисперсна група складається з статистичної сукупності представників етносу, що мешкають в іноетнічному середовищі і нічого не знають один про одного. Як правило, така група без припливу нових мігрантів розчиняється у новому оточенні вже у наступному поколінні. Референтна етнодисперсна група — це реальне соціально-психологічне утворення, а не просто статистична сукупність, її члени регулярно контактують між собою на ґрунті загальних етнокультурних інтересів, прагнуть зберегти свою етнічність. Власне саме така група стає основою для формування діаспори.

Що стосується наукового дослідження саме української діаспори, то вона порівняно недавно привернула увагу

вітчизняних науковців, проте вчені, публіцисти діаспори вивчали її практично з перших поселень українців за кордоном. Тому цілком природно, що початкові спроби дослідження української діаспори (кінця ХІХ — початку ХХ ст.) були присвячені ідентифікації явища еміграції з України, висвітленню причин, намірів, мотивів західно-української еміграції, етносоціальної адаптації до іноетнічних умов. Переважно це були публіцистичні, інколи наукові праці журналістів та громадських діячів. Варто назвати таких авторів, як А.Цеглинський, Л.Мишуга, П.Понятишин, Я.Чиж, Л.Ясинський, О.Демидчук та ін. Особливе місце серед дослідників цього періоду посідає Ю.Бачинський, чия фундаментальна праця “Українська імміграція в Сполучених Штатах Америки” за своїм історичним, багатим соціологічним, а також економічним матеріалом подібна до класичного соціологічного дослідження У.Томаса і Ф.Знанецького “Польський селянин в Європі та Америці”.

Важливе місце в українському “емігрантознавстві” посідають дослідження української еміграції в період між двома світовими війнами, зокрема політичні концепції українських вчених-емігрантів міжвоєнного періоду, класифікація основних історико-політичних напрямів у тодішній українській зарубіжній науці (В.Потульницький), політична еміграція цього періоду (В.Маруняк, І.Каменецький, М.Швагуляк, В.Павленко), проблеми її вивчення (І.Лисяк-Рудницький, В.Маркусь), а також комплексний аналіз української міжвоєнної еміграції як історичного і соціально-політичного явища (В.Троцинський).

Дослідницький акцент на “імміграції” чи “еміграції” зумовив значною мірою й той кут зору, під яким розглядалися відносини з історичною батьківщиною. У першому випадку зв’язок з материковою Україною більш пов’язаний з минулим, коли етнічна культура, цінності, інші етнічні атрибути зберігалися й передавалися дітям з метою об’єднання людей спільної долі та етнічного походження для психологічної підтримки одне одного у реа-

лізації їхнього головного завдання — інтеграції у місцеве суспільство. Щодо емігрантів, як правило, політичних, то їх не приваблювала інтеграція, і тому вони намагалися зберегти себе і своїх дітей у повному духовному зв'язку з історичною батьківщиною, причому прагнучи тією чи іншою мірою впливати на перебіг подій у ній.

До кола інтересів вітчизняних соціологів українська діаспора потрапила лише кілька років тому. Першими серед науковців України до вивчення проблем діаспори звернулися історики. Соціологи почали аналізувати соціальну інформацію про українську діаспору, спираючись на матеріали українських істориків. Можливо, саме цим і зумовлено надмірне надання переваги історичним методам дослідження, застосування яких не завжди є доцільним та виправданим. З початку 1990 р. з'являється й поступово набуває динаміки інший напрям соціологічних досліджень — вивчення проблем взаємодії діаспори з Україною (В.Маркус, В.Євтух, В.Троцинський, І.Зелик).

Однак вивчення української діаспори із застосуванням методів соціологічної науки не набуло ще скільки-небудь значного поширення. Починаючи з 1950 років, мали місце лише окремі спроби вчених самої діаспори проаналізувати її як певний соціальний феномен, зокрема, з погляду етнічної самоідентифікації українців зарубіжжя, їхньої інтеграції у соціальне і культурне середовище країн поселення, соціальної структури діаспори і соціально-економічного статусу її представників, що знайшло відображення в кількох наукових збірниках за результатами соціологічних досліджень та аналізу статистичних даних (В.Ісаїв, В.Маркус, І.Кедрин, О.Воловина та ін.). В. Ісаїв відзначив такі актуальні питання для дослідження української діаспори США і Канади: процеси асиміляції, суспільної мобільності і процеси затримання етнічної ідентичності й культурних цінностей; структура українських інституцій, груп та громад, їхня діяльність; типологія особистостей і способів їхньої поведінки. Не дослідженою

(за винятком деяких окремих пілотажних спроб) залишаються два останні блоки. З огляду на перший блок заслуговують на увагу демографічні та соціологічні студії української діаспори, проведені в Університеті Торонто. Їхні результати були опубліковані 1994 р. у посібнику “Україна та українці по світах” (“Ukraine and Ukrainian throughout the World”) за редакцією Г.Павличко.

Особливо слід відзначити початок досліджень східної української діаспори, зокрема за такими напрямами: історія та особливості формування (І.Винниченко, Ф.Заставний та ін.); особливості етнонаціонального самовиявлення українців певних регіонів, переважно автохтонних земель (О.Север’янова); проблеми самоорганізації та життєдіяльності.

Таким чином, незважаючи на те що українська діаспора як західна, так і східна стала предметом пожвавлених дослідів і зацікавлень в Україні, про що, зокрема, свідчить постанова Президії НАН України від 16 березня 1994 р., в якій відзначено факт зародження нового напрямку досліджень установ гуманітарного профілю НАН України — діаспорознавства, практично не вивченим залишається процес взаємодії української діаспори з Україною, його спрямованість, ефективність, перспективи розвитку, а також умови і чинники, що мають безпосередній або опосередкований вплив на нього. Водночас дослідження української діаспори у США, Канаді, Литві, Киргизстані, Казахстані, Румунії, Росії (на Алтаї та Далекому Сході) дають вагомий матеріал для теоретичного узагальнення цього процесу.

М. Вакуленко

О НЕКОТОРЫХ СОЦИАЛЬНЫХ ПРОБЛЕМАХ КОНВЕРСИИ ВПК

Актуальность осуществления конверсии в Украине не вызывает сомнений. Это обусловлено уже тем, что ей досталась одна треть от бывшего ВПК СССР [1], включая такие гиганты, как “Южмаш”, оборудованные современной техникой, имеющие передовые технологии и способные выпускать уникальную продукцию, не имеющую аналогов в мире. Поэтому за счет конверсии руководство, как ранее СССР, а затем и независимой Украины, намеревалось решить ряд социальных и экономических проблем, в частности, насытить рынок товарами широкого потребления.

Но осуществление конверсии как в СССР, так и в Украине показало ее малоэффективность и, можно сказать, “провальность”, что, в свою очередь, заставило задуматься: почему это произошло? Почему радужные надежды оказались утопическим романтизмом, а эффект многочисленных усилий явно незначительным?

Ответов может быть много и разных, их очередность, иерархичность или значимость могут определяться по-разному. Но, вероятно, наиболее общий ответ заключается в том, что сама конверсия, весь процесс ее осуществления ее авторам и многим исполнителям представлялся слишком абстрактно. Не были в самой концепции конверсии поставлены и решены многие вопросы: что такое конверсия? каковы ее социальные последствия? что такое ВПК? что такое предприятия ВПК? что такое “мирная продукция”? и какая продукция нам нужная? и т.д. И вообще, была ли сама концепция конверсии? Концепция управления и осуществления конверсии? Кто должен управлять ею? На основе каких документов и в чьих интересах?

Проще говоря, что является объектом конверсии, а кто субъектом управления ею? Кто разработчиком концепции и программ конверсии, а кто исполнителем?

Можно сказать, что ответы на ряд этих вопросов очевидны, и они есть, но вместе с тем можно сказать, что эти ответы во многом формальны и не так уж очевидны, что они не являются однозначными и требуют своего “развертывания”.

А именно — ВПК в основном рассматривался как некое единое целое, как механическая совокупность предприятий, выпускающих продукцию для вооруженных сил, в то время как эти предприятия весьма различны между собой.

Сам термин “ВПК” — скорее ярлык, некий символ, а не четко определенное понятие, в соответствии с содержанием которого к ВПК относили бы те или иные предприятия. Например, в СССР значительную часть продукции военного назначения производили на предприятиях гражданских министерств, но основную — на предприятиях целого ряда союзных министерств, ведающих оборонными отраслями промышленности, которые курировали определенные органы ЦК КПСС и Совета Министров СССР. Относить ли первые предприятия к ВПК? И если да, то по какому критерию? Выпуску военной продукции по отношению к гражданской как 50 на 50? Но тогда все ли предприятия второго типа можно будет отнести к ВПК? (В силу этого интересен и такой вопрос: конверсия затрагивает предприятия только второго типа или и первого также?). То есть необходима классификация предприятий, выпускающих “оборонную” или “военную” продукцию. Критериев этой классификации может быть несколько, а значит, и несколько самых разнообразных групп предприятий.

Первый критерий — организационно-технологический способ производства:

– предприятия, основанные на простом машинном производстве;

- предприятия с конвейерным производством;
- предприятия с автоматизированным производством;
- предприятия с модульным производством.

Второй критерий — по имеющейся технологии производства:

- предприятия, имеющие технологию только для выпуска военной продукции;
- предприятия, имеющие “двойную технологию”, позволяющую выпускать как военную, так и гражданскую продукцию;
- предприятия имеющие технологию, позволяющую выпускать только гражданскую продукцию.

Третий критерий — по выпускаемой продукции:

- предприятия, выпускающие только продукцию военного назначения;
- предприятия, выпускающие продукцию “двойного назначения”, такую продукцию, которая может быть использована как в военных, так и в гражданских целях;
- предприятия, выпускающие продукцию, которая может быть использована только в гражданских целях.

Четвертый критерий — по размерам выпускаемой продукции:

- предприятия, выпускающие уникальную продукцию, исчисляемую единицами;
- предприятия, выпускающие серийную продукцию, исчисляемую сотнями;
- предприятия, выпускающие массовую стандартизованную продукцию I порядка, сложную и наукоемкую (например, современные танки);
- предприятия, выпускающие массовую стандартизованную продукцию II порядка, не требующую высокой квалификации и профессионализации труда (например, патроны, военное обмундирование и т.д.).

Пятый критерий — по значимости выпускаемой продукции:

– предприятия I порядка, выпускающие только военную продукцию и составляющие “ядро” оборонных отраслей промышленности;

– предприятия II порядка, имеющие “двойную технологию” или выпускающие продукцию “двойного назначения” и имеющие большое значение для оборонных отраслей промышленности;

– предприятия III порядка, то есть второстепенные и малозначимые, выпускающие легкозаменяемую или легковосполнимую продукцию для армии.

Шестой критерий — по масштабам производства:

– заводы-гиганты;

– средние;

– малые или маленькие предприятия.

Седьмой критерий — по источнику финансирования:

– внешнее бюджетное финансирование на основе госзаказа;

– контрактное финансирование на выполнение заказа государственных или частных фирм, включая иностранные;

– самофинансирование исходя из рыночных принципов.

Восьмой критерий — по социальной значимости:

– технополисообразующие предприятия;

– градообразующие;

– районообразующие;

– остальные.

Предложенная классификация не является исчерпывающей, но, уже исходя из нее, можно сделать вывод — конверсия, в какой бы форме она не проводилась, должна иметь и региональный характер, осуществляться и в целях и с учетом интересов регионов расположения ВПК, и при помощи органов регионального управления, с учетом их роли, средств и возможностей. А значит, и составляемые программа или программы конверсии, и сама ее концепция в целом должны включать в себя региональный аспект.

Далее, следует отметить, что конверсия не всегда имеет свое “чисто” экономическое содержание, но всегда имеет социальный характер. Как показывает практика ее осуществления, сущность конверсии во многом определяется субъектом. Он устанавливает ее цели и задачи, механизм и условия протекания. При этом огромное значение приобретают качества самого субъекта, его структура. Разрабатывать концепцию и программы конверсии и принимать участие в их реализации могут отдельные личности или группа лиц, государство и его органы (правительство, министерства, парламент), общественно-политические организации (партии, социальные движения), профсоюзы, органы местного самоуправления или вообще все гражданское общество в целом. Тогда конверсия и ее проблемы становятся объектом публичного, всестороннего и широкого обсуждения без наличия каких-либо “закрытых тем” всеми заинтересованными лицами и социальными группами, институтами и учреждениями, официальными и неофициальными органами. Оно происходит на основе демократических процедур, в ходе которого совместно разрабатываются и рекомендуются к реализации те или иные предложения, решения, осуществление которых не будет ущемлять интересы каких-либо слоев населения. А если последнее и происходит, то на добровольной и консенсуальной основе.

Большое значение приобретает уровень развития субъекта конверсии, степень осознания им своих интересов и потребностей, способность предвидеть последствия своих действий и нести за них ответственность, его мировоззрение, стиль мышления, политическая позиция. А также способность устанавливать и выбирать адекватные цели и задачи, средства и методы их достижения. Кроме того — его взаимоотношения с другими социальными субъектами, которые могут быть конфронтационными, препятствующими осуществлению конверсии и превращающими ее в социальный конфликт.

Сегодня очень часто можно услышать мнение, что в период “горбачевской конверсии” не была разработана ее концепция. Например, еще в 1992 г. советник президента России Б.Ельцина А.Ракитов, доктор философских наук, профессор, утверждал, что концепция конверсии попросту отсутствует [2]. А сама осуществляемая тогда программа конверсии, принятая в 1990 г., была нереальной и неосуществимой, имела волюнтаристский характер. Однако программа невозможна без концепции. Поэтому можно предположить, что концепция конверсии в “горбачевский период” была. Но, во-первых, она разрабатывалась узкой группой лиц, наделенных особым доверием руководства страны. Во-вторых, в обстановке повышенной секретности, так как сама проблема производства вооружений, их количества и качества в условиях тотальной секретности, существовавшей в СССР, не могла не быть секретной. В-третьих, готовилась в ходе скрытой, “подковерной” борьбы в “верхах” (таковы были “правила игры” в то время), факт которой также стремились скрыть от общественности, ибо она противоречила господствующей тогда теории бесконфликтного развития социалистического общества, более того — затрагивала весьма значительные интересы и привилегии многих групп из руководства страны, которые стремились скрыть их и не афишировать.

С.Благоволин (в то время заведующий отделом военно-экономических и военно-политических исследований Института мировой экономики и международных отношений АН СССР), например, пишет о процессе разработки “горбачевской” концепции конверсии: “Дело дошло до того, что, начав конверсию, мы до сих пор не опубликовали цифр, занятых в военном производстве, масштабов потребляемых ресурсов. А ведь это просто нелепость, так как разработкой крайне сложных проблем этого процесса во всех странах занимаются не несколько человек, облеченных особым доверием, а профсоюзы, предпринима-

тели, правительство, общественность. И все, буквально все необходимые им данные имеются во вполне достаточном количестве” [3]. А доктор экономических наук, профессор В.Фальцман, руководитель направления Института экономики РАН констатирует, что “баланс между неотложными социальными целями общества и технологическими возможностями ВПК складывался под воздействием жестокой борьбы, которая велась в СССР в 1989–1990 гг. по поводу задач конверсии” [4]. Вообще следует отметить, что ВПК, его представители и руководство многими рассматривались как “враги” или “противники” перестройки, которые препятствуют ее реализации.

Результатом рассмотренного выше отношения субъекта к разработке концепции и программы конверсии явились и отмеченные недостатки. Позже, после начала осуществления конверсии, они подверглись критике со стороны ученых, политиков, специалистов, которые выдвигали альтернативные концепции, разрабатываемые как на опыте ее проведения в СССР, так и на опыте конверсии за рубежом, с учетом существующих там концепций и программ. Можно, например, считать концепциями конверсии идеи, изложенные А.Исаевым в его статье “Реформа и оборонные отрасли” [5], в работах В.Фальцмана [6], в статье “Конверсия оборонной промышленности и преобразование экономики СССР” А.Ожегова, Е.Роговского, Ю.Яременко [7].

К сожалению, негативный опыт разработки концепции и программ конверсии в “горбачевский период” не был принят во внимание в независимых Украине и России. В обоих странах они разрабатывались также без привлечения общественности, заинтересованных сторон, публичного обсуждения, что просто не соответствует трансформационному периоду, который переживают эти страны. Ибо демократические процедуры создания концепции и программы конверсии делают их не только более адекватными и эффективными, но и представляют собой средство формирования рыночной экономики и гражданс-

кого общества. Последние создаются, выкристаллизовываются из старой социально-экономической системы именно в ходе разработки концепции и программ конверсии и их практического осуществления. Они пробуждают активность и заинтересованность социальных групп, обязывают их нести свою долю ответственности за принимаемые решения в соответствии с принципами рыночной экономики и демократического общества.

Далее, в период “горбачевской” конверсии субъект, ее осуществляющий, имел строго иерархическую структуру и действовал привычными для него командно-административными методами. Правительство в лице Госплана разработало для оборонных министерств контрольные цифры, закрепленные в программе по выпуску как военной, так и гражданской продукции, были определены и распределены как величина капитальных вложений, так и размеры материальных ресурсов. На их основе министерства определили перечень предприятий, подлежащих конверсии, и выдали им задания по объему и номенклатуре производства гражданской и военной продукции, реализация которых для предприятий ВПК и их трудовых коллективов не имела никаких мотивов, кроме внеэкономического принуждения. Конверсия осуществлялась по приказу и строго в соответствии с ним, она была детально регламентирована. И несмотря на то что осуществлялась в период перестройки, она, по существу, консервировала старую социально-политическую систему, командно-административные методы управления. Иначе, собственно, и не могло быть, так как концепции и программа конверсии разрабатывались субъектом, имеющим определенные характеристики, мировоззрение и стиль мышления, он не мог осуществлять конверсию по-другому.

То есть следует подчеркнуть, что одной из социально-политических проблем конверсии в период трансформации украинского общества является проблема субъекта, ее осуществляющего, используемых им методов, средств разработки и реализации программ конверсии. Она не

может происходить вне публичного и постоянного обсуждения, без привлечения к ее осуществлению не только всех государственных органов, которых она касается, но и общественных организаций, профсоюзов, партий, органов местного самоуправления, социальных групп, интересы которых она затрагивает.

Конверсия — не всегда самостоятельный процесс, часто она является структурным элементом различных социальных изменений, происходящих в обществе (перестройка, разоружение, трансформация и т.д.), в зависимости от содержания и характера которых субъектом устанавливаются цели и задачи, носящие зависимый и второстепенный характер и определяемые направленностью социальных изменений. То есть цели конверсии могут быть весьма разнообразны и представлять собой целую взаимосвязанную систему различных по характеру и сложности задач, среди которых переход оборонных предприятий на выпуск гражданской продукции не всегда занимает главное место. Непосредственные цели, их выбор по степени значимости производится субъектом. И эта процедура опять же во многом зависит от степени его развития, способности избегать ошибок и просчетов при их установлении. При этом конверсия выступает лишь как средство их достижения.

Среди всего многообразия целей конверсии можно выделить следующие (без установления их иерархии): первая — демилитаризация экономики, всей общественной жизни и социального сознания, то есть ликвидация их ориентации на “готовность использовать вооруженные силы в целях, не являющихся чисто оборонительными, и в первую очередь в ответ на геополитическую угрозу своим интересам” [8]; признание того, что “военные пути и средства обеспечения национальной безопасности постепенно все более уступают место политическим и экономическим” [9], что необходимо “постепенное замещение военно-силовых инструментов обеспечения безопасности договорно-правовыми” [9]. Естественно, что демилитари-

зация и достигается посредством осуществления конверсии (без нее она просто невозможна), уменьшением степени влияния руководства ВПК на принятие важнейших государственных решений, уменьшением доли ВПК в общественном производстве. Конверсия приводит к постепенному вытеснению из общественного сознания упования на силу, уменьшает не только ее потенциал, но и возможность применения.

Вторая цель — разоружение и прекращение гонки вооружений, перестройка Вооруженных Сил на основе критериев оборонной достаточности, то есть значительное сокращение армии и обычных вооружений, многие из которых просто устарели, и их применение как в глобальном, так и в локальном конфликте малоэффективно. Массовое серийное их производство и вооружение ими армии бессмысленно, оно не увеличивает ее боеспособность в современных условиях. Их сокращение до уровня разумной достаточности позволяет вывести страну из враждебного окружения, создать благоприятные внешнеполитические условия, избавиться от подозрительности и недоверия, уменьшить конфронтацию и добиться взаимопонимания. Без реально проводимой конверсии, которая действительно приводит к разоружению, сокращению количества боевой техники, достичь указанного невозможно. То есть конверсия является не самостоятельной акцией или действием, а лишь необходимым средством разоружения, неким “фоном”, на котором происходит “замирение” и установление контактов с возможным противником. Это элемент новых с ним взаимоотношений, элемент политики разрядки напряженности, но без которой они, следует еще раз подчеркнуть, невозможны. К. Самсонов, в частности, считает, что “конверсия — это практическое осуществление разоружения, поэтому исходным пунктом конверсии являются политические решения о разоружении: уменьшение военного бюджета, снижение численности вооруженных сил, сокращение вооружений и военной техники, свертывание военного производства” [10].

Самсонов правильно подчеркивает, что когда конверсия нацелена на демилитаризацию или сокращение вооружений (разоружение), в ее основе лежит политическое решение, и цели ее не экономические, а политические. В этом случае она является не “чисто” экономическим, а социальным феноменом в широком смысле слова. Однако направленность ее на решение глобальных проблем приводит к игнорированию субъектом многих социальных последствий, к которым она приводит. Он недооценивает и считает их второстепенными, малозначительными или просто не в состоянии их предусмотреть (что, собственно, и произошло в период “горбачевской” конверсии). Именно политизированность, а значит, и заидеологизированность конверсии придают ей волюнтаристский характер, приводят ко многим просчетам в ходе ее осуществления, следовательно, в процессе трансформации украинского общества необходимо избежать такого подхода.

Третья — устранение “болевых точек” в социальной жизни. Исходя из тезиса о том, что конверсия есть сокращение выпуска военной продукции, а значит, высвобождение значительных материальных, финансовых и людских ресурсов, считалось возможным направить их и эффективно использовать в других сферах общественного производства с целью решения тех или иных социальных проблем. В частности, осуществить мероприятия по обеспечению населения продовольствием, жильем и другими благами первой необходимости, улучшить здоровье народа, изменить содержание и условия труда, способствовать росту уровня культуры и т.д.

Четвертая — перепрофилирование ВПК на выпуск гражданской продукции. Собственно, именно это считается, как правило, основной или главной целью конверсии, ее сущностью, и именно в этом плане дается ей определение. В частности, Р.Фарамазян и В.Борисов отмечают: “Конверсия в нашем понимании — перепрофилирование оборонных предприятий на выпуск гражданской продукции” [11], а в другом их варианте — “Конверсия в классическом смысле — это переключение мощностей, исполь-

зовавшихся для производства военной продукции, на выпуск товаров гражданского назначения” [12]. В свою очередь, В.Чернега констатирует, что часто “конверсия понимается либо как создание дополнительных мощностей по выпуску гражданской продукции на военных заводах, либо как навязывание этим заводам гражданской продукции” [13]. А.Кузнецов считает, что результатом конверсии является выпуск гражданской продукции [14]. Есть много и других близких по смыслу определений, но общий их недостаток в том, что они не раскрывают содержание терминов “гражданская продукция”, “товары гражданского назначения” и подобные им, по причине чего под ними стали часто понимать, особенно это характерно для обыденного сознания, товары ширпотреба, массового спроса. Но именно такое определение цели конверсии признается глубоко ошибочным, а А.Ракитов квалифицирует его как “величайшее историческое преступление”.

Пятая цель, которую можно признать основной и наиболее значимой — “развитие наукоемких производств, техническое обеспечение глубокой реконструкции многих отраслей на современной основе” [15], точнее “выпуск наукоемкой продукции гражданского назначения, позволяющей полнее всего реализовать те возможности НИОКР, высоких технологий, высококвалифицированных кадров, которые наличествуют в ВПК” [16], а также передача результатов оборонных НИОКР и высоких технологий ВПК в гражданские отрасли.

Еще одной весьма специфической целью конверсии в Украине и России, принимая во внимание долю ВПК в их общественном производстве, является создание современной рыночной экономики и демократического общества. Это, например, проявляется уже в важности определения приоритета тех или иных целей конверсии, средств и методов ее осуществления, что, в свою очередь, зависит, как уже отмечалось, от уровня развития субъекта, степени осознания им своих интересов, манифестирования последних и способности нести ответственность за сделанный им выбор.

С этой точки зрения субъект конверсии не может быть строго иерархизирован по схеме: правительство — министерство — предприятие... Кроме указанных элементов, он при необходимости должен включать профсоюзы, предпринимателей и их организации, коллективы предприятий, органы регионального управления и самоуправления, политические партии, научные учреждения и так далее, а также ряд специальных органов, таких, например, как комитеты по альтернативному производству, создаваемые на предприятиях ВПК, с возложением на них ответственности за разработку проектов конверсии, отношения между которыми должны в основном строиться не по вертикали при помощи приказа, а публично по горизонтали на договорно-консенсуальной основе.

То есть определение цели или целей конверсии, установление приоритета одних и второстепенности других также является одной из социально-политических проблем конверсии в период трансформации украинского общества. И решение ее будет способствовать успеху происходящих в нем социальных изменений.

С этой точки зрения конверсия предстает как конкретный процесс, характер которого во многом зависит от типа социально-экономической системы и условий, в которых он протекает. В трансформационный период должна происходить постепенная демонополизация ВПК, децентрализация управления конверсией, а центр тяжести ее осуществления должен перемещаться на уровень предприятия. Оно должно получать все большую самостоятельность, свободу распоряжения как своими, так и получаемыми от государства ресурсами, свободу в выборе номенклатуры и объемов гражданского производства, определения цены товара. Однако при этом они должны ориентироваться и добиваться все большего выпуска сложной наукоемкой продукции гражданского назначения, активно изучать рынок сбыта, искать “ниши” для своей продукции, широко использовать маркетинг.

Литература

1. *Михальченко Н., Андрущенко В.* Беловежье. Л.Кравчук. Украина 1991–1995. — К.: Укр. Центр духовной культуры, 1996. — С. 305.
2. *Ракитов А.* Стратегия конверсии // Известия. — 1992. — 26 марта.
3. *Благоволин С.* Геополитические аспекты оборонительной достаточности // Коммунист. — 1991. — № 4. — С. 122.
4. *Фальцман В.* Макроэкономика плановой и предпринимательской систем. Глава 7 // Российский экономический журнал. — 1992. — № 5 — С. 95.
5. *Исаев А.* Реформа и оборонные отрасли // Коммунист. — 1989. — № 5. — С. 24–30 с.
6. *Фальцман В.* Макроэкономика плановой и предпринимательской системы; *Фальцман В.* Конверсия и экономическая реформа // Мировая экономика и международные отношения. — 1990. — № 9.
7. *Ожегов А., Роговский В., Яременко Ю.* Конверсия оборонной промышленности и преобразование экономики СССР // Коммунист. — 1991. — № 1.
8. *Кунадзе Г.* Милитаризм в Японии: вопросы методологии анализа // Мировая экономика и международные отношения. — 1989. — № 2. — С. 123.
9. *Кортунов С.* Перспективы разоружения // Коммунист. — 1991. — № 7. — С. 116.
10. *Самсонов К.* Вместо ракет коляски? // Новое время. — 1989. — № 11. — С. 18.
11. *Фарамазян Р., Борисов В.* Два подхода к военной экономике и конверсии // Мировая экономика и международные отношения. — 1993. — № 3. — С. 29.
12. *Борисов В., Фарамазян Р.* Военная экономика Запада: новые тенденции развития // Мировая экономика и международные отношения. — 1992. — № 6.
13. *Черенга В.Н.* Императив демилитаризации // Политические исследования. — 1991. — № 6. — С. 95.
14. *Кузнецов Е.* Конверсия. Неотложные задачи и долгосрочные проблемы // Коммунист. — 1993. — № 13 — С. 57.
15. *Фальцман В.* Макроэкономика плановой и предпринимательской систем. — С. 92.
16. *Там же.* — С. 95.

О. Булаєва

СОЦІАЛЬНО-ЕПІДЕМІОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ: ЦІЛІ ТА МЕТОДОЛОГІЯ

Інтегральним показником суспільного розвитку країни, відображенням її соціально-економічного та морального стану є здоров'я населення, яке у перехідний період значно погіршилося. Про це свідчить ситуація гострої демографічної кризи, що склалася в Україні: знизився рівень народжуваності, а рівень смертності, як і рівень захворюваності, навпаки, підвищився.

Вивчення стану здоров'я населення, поліпшення його позитивних характеристик вимагає особливої уваги не тільки медиків, а й суспільствознавців — соціологів, психологів, філософів та ін. Проблема збереження та зміцнення здоров'я вийшла за межі медицини та стала об'єктом усього комплексу наук про людину. Адже здоров'я населення формується під впливом сукупності факторів: соціальних, гігієнічних, організаційно-економічних, природних, генетичних тощо.

В даній статті ми будемо вести мову про соціально-епідеміологічні дослідження, спрямовані на вивчення проблем здоров'я та захворюваності. Чому саме епідеміологічні? На перший погляд може здатися, що такі дослідження пов'язані лише з вивченням поширення певних інфекційних захворювань, епідемій. Однак епідеміологія на сучасному етапі визначається значно ширше (особливо поширеним цей підхід є серед західних вчених). Тому, пропонуючи більш широке тлумачення епідеміології та говорячи саме про соціально-епідеміологічні дослідження, ми робимо акцент на вивченні соціальних аспектів будь-яких захворювань.

Соціально-епідеміологічні дослідження є комплексним підходом до розв'язання проблем, пов'язаних зі здоров'ям,

захворюванням та чинниками, що його спричиняють (насамперед — соціальними чинниками). Соціально-епідеміологічні дослідження широко застосовується у розвинених країнах, набуваючи дедалі більшої ваги. Нашою метою є показати можливості таких досліджень в Україні.

Сучасний стан соціально-епідеміологічних досліджень у світі. Соціальна епідеміологія є досить молодим напрямом. Систематизовані принципи цієї науки щодо дизайну дослідження та достовірності отриманої інформації почали формуватися лише після Другої світової війни. З того часу СЕД дедалі більше привертають увагу громадськості, адже охоплюють широке коло питань, пов'язаних з різними видами захворювань (діабет, рак, лейкемія, ускладнення вагітності, дефекти народження, СНІД і ін.) та зловживань (паління, вживання алкоголю, кофеїну тощо).

Незважаючи на хвилю соціально-епідеміологічної активності в останні роки, соціальна епідеміологія залишається на ранньому етапі розвитку. Лише останнім часом епідеміологи почали розробляти узгоджені визначення основних понять та концепцій даної дисципліни. Неузгодженість щодо концептуальних та методологічних питань призводила в деяких випадках до значних відмінностей в інтерпретації даних.

Чому ж поживавлення досліджень відбулося лише нещодавно? Частково це пов'язано з такими труднощами у проведенні СЕД як проблеми визначення міри поширення захворювання, бюджетні, етичні та моральні обмеження. Такі труднощі тривалий час протистояли СЕД. Однак економічний поступ розвинених країн протягом останніх десятиліть сприяв тому, що проблематика СЕД стала набувати тут дедалі більшої ваги. Створюються спеціалізовані дослідницькі центри при університетах, наукових установах та медичних закладах. Розвиваються університетські програми підготовки фахівців даного напрямку; видаються книжки та періодична література. Регулярними стали конференції, присвячені СЕД.

Україна, на жаль, відстає від розвинених країн стосовно СЕД, хоча проблем, які могли б вирішувати такі дослідження, тут порівняно більше. Відсутні навчальні програми підготовки фахівців з цього напрямку у вищих закладах освіти, бракує спеціальної літератури. Дуже мало досліджень, спрямованих на поліпшення функціонування системи охорони здоров'я та соціальних умов, що забезпечують здоров'я населення. Певна річ, ці дослідження потребують відповідного фінансування, яке, на жаль, серед останніх пріоритетів державної політики в Україні, хоча й не можна категорично стверджувати, що в даному напрямі нічого не робиться. Так, за фінансової підтримки та з ініціативи міжнародних недержавних організацій проведено ряд таких СЕД (назвемо наймасштабніші дослідження, що проводилися Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС)): “Дослідження репродуктивного здоров'я жінок та здоров'я дітей”, 1996 р. (опитано 4009 жінок); “Репродуктивне здоров'я українських жінок”, 1998–1999 рр. (обстежено 17 043 домогосподарств і взято 7206 індивідуальних інтерв'ю); “Здоров'я та добробут у суспільствах перехідного періоду (дослідження здоров'я, потреби у медичних та соціальних послугах і житлових умовах)”, 1999 р. (806 домогосподарств, в яких заповнено 444 опитувальників для дітей та 1844 індивідуальних); “Дослідження психічного здоров'я населення України”, 2000 р., 5000 респондентів).

Сутність, завдання та цілі соціально-епідеміологічних досліджень. Соціологія здоров'я, епідеміологія, соціально-епідеміологічні дослідження – це ті галузі науки, які безпосередньо пов'язані з вивченням здоров'я. Ці науки перетинаються, маючи багато спільного, але водночас вони наділені власною специфікою, що й виокремлює їх. Тому розглянемо це питання детальніше і почнемо з епідеміології.

Що таке епідеміологія? Це наука, яка вивчає поширення захворювань, хто ними хворіє та якими є специфічні фактори, що піддають здоров'я людей ризику [1]. Більш

широке визначення епідеміології наводить великий тлумачний соціологічний словник (Collins), згідно з яким епідеміологія — це вивчення сфери дії та поширення захворюваності та смертності з метою виявлення ролі небіологічних чинників захворювань та здоров'я, наприклад, відносно значення зайнятості, географічного місця проживання, класу, статі, етносу, моделей споживання та способу життя [2].

Наведемо коло питань, які епідеміологи вважають важливими у цій дисципліні (табл. 1).

Таблиця 1

Сфери застосування соціально-епідеміологічних досліджень

Визначення захворювання	Які властивості або їхня комбінація найкраще дають змогу відрізнити хворобу від нехвороби?
Поширення захворювання	Який рівень розвитку нових випадків захворювання серед населення? Яка частка даної хвороби серед інших захворювань населення? Який вплив статі, віку, часу та географії на вищезазначене?
Причинність захворювання	Які фактори ризику для розвитку захворювання та яка їхня відносна інтенсивність?
Вихід захворювання	Яким є вихід приступу захворювання та якими є фактори ризику поганого виходу, включаючи їхню відносну інтенсивність?
Управління захворюванням	Якою є відносна ефективність запропонованого медичного втручання?
Профілактика захворювання	Якою є відносна ефективність запропонованих стратегій профілактики?

Джерело: Silman, Alan J. Epidemiological studies: a practical guide. — P. 4.

Епідеміологія як міждисциплінарна наука: здоров'я як предмет дослідження в соціології. Хоча епідеміологічне дослідження належить до медичної сфери, воно широко

використовується соціологами. Так, вивчення проблем здоров'я та захворюваності — одна з головних ділянок дослідження соціології тіла [3], яка зосереджує увагу на тому, як діють на наші тіла соціальні впливи. Адже “здоров'я” та “захворювання” — це поняття, які визначаються із соціального та культурного поглядів. Всесвітня організація охорони здоров'я обстоює концепцію міцного здоров'я, яка визначає його як *“стан повного фізичного, розумового та соціального благополуччя, а не просто відсутність хвороби або недругів”*[4].

У соціологічному вивченні проблем здоров'я та системи охорони здоров'я чітко виокремлюється галузь досліджень, що термінологічно визначається як “соціологія здоров'я”. Її предметом є дослідження здоров'я як якісної характеристики населення і його (здоров'я) місця й ролі в суспільному житті, в структурі суспільних цінностей і цілей, закономірностей його соціального функціонування та соціальної детермінації [5].

Спроби дати узагальнене визначення здоров'я йдуть з глибокої давнини. Ще філософ, математик і лікар Піфагор писав: “Здоров'я є гармонія, рівновага, хвороба — порушення гармонії”. Нараховується понад 300 визначень поняття здоров'я. Це не стан, а динамічний процес. На даній тезі ґрунтується визначення здоров'я, згідно з яким це процес гармонійної взаємодії соціального і біологічного в людині, що забезпечує їй стійкість у взаємовідносинах з зовнішнім середовищем [6].

Ю.Лисицин виділяє три рівні здоров'я: суспільний, груповий та індивідуальний. Два останні тісно пов'язані між собою, оскільки зумовлені специфічною життєдіяльністю людей, об'єднаних у групи, і формуються як в умовах групи, так і на основі особливостей способу життя кожної окремої людини [7].

Саме комплексні соціологічні дослідження стану здоров'я у зв'язку зі способом життя різних груп населення дають змогу застосовувати методіку, що базується на системному підході до проблеми, бальній оцінці окремих

характеристик способу життя та показників здоров'я, їх моделюванні та прогнозуванні. Основою таких досліджень є різні соціологічні методики. Вони істотно доповнюють інформацію про стан здоров'я людини, яка отримується з первинної медичної документації.

Соціально-епідеміологічні дослідження (СЕД) дають змогу не тільки з'ясувати вплив цих факторів на здоров'я та на захворюваність населення, а й вивчати зворотний зв'язок, наприклад, вплив здоров'я на організацію праці, психологічний клімат у колективі, творчу та трудову активність, використання техніки й обладнання, зрештою на продуктивність праці.

Отже, СЕД, застосовуючи соціологічні методи дослідження, дають змогу давати більш широку характеристику стану здоров'я населення, обґрунтовувати напрями його поліпшення, планувати засоби щодо створення умов для формування здорового способу життя.

Чи можна будь-яке епідеміологічне дослідження вважати соціально-епідеміологічним або соціологічним? З попереднього викладу може скластися враження, що будь-яке епідеміологічне дослідження можна вважати соціально-епідеміологічним або навіть просто соціологічним, позаяк використовуються ті самі методи та підходи. Єдиною відмінністю між СЕД та соціологічними дослідженнями є, на перший погляд, лише цільова сукупність та предмет дослідження. Однак епідеміологія є набагато ширшою галуззю знання, а СЕД є перетином медицини, соціології, демографії та статистики.

Серед епідеміологічних досліджень є такі, що не пов'язані із вивченням соціальних факторів життя людини та її здоров'я. Так, для дослідника-епідеміолога у перебігу захворювань легень важливим буде розвиток хвороби, симптоматика та подальші кроки по її лікуванню. СЕД зосереджує свою увагу на тому, як захворювання легень "вписується" у соціальний світ (дослідження з цього приводу може бути як виявленням зв'язку способу життя із

захворюванням, так і вивчення впливу хвороби та її наслідків на подальше життя респондента).

Типи соціально-епідеміологічних досліджень. Вони коріняться у загальних принципах експериментальної науки. Епідеміологічні експерименти включають *клінічне тестування, польові тестування та тестування спільнот*. Коли експеримент провести неможливо, провадяться неекспериментальні дослідження. До неекспериментальних досліджень належать:

➤ *когортні дослідження* (cohort studies, також у англійській літературі йменуються як “follow-up study” чи “incidence study”);

➤ *кейс-контрольні* (case-control studies) (коли суб’єкти відбираються за статусом хвороби, а пізніше класифікуються за рівнем впливу на них факторів захворювання);

➤ *дослідження пропорційної смертності* (proportional mortality study) (як різновид кейс-контрольних досліджень);

➤ *перехресні дослідження* (cross-sectional studies), що включають *дослідження поширеності* (prevalence studies);

➤ *екологічні дослідження* (ecologic studies), предметами яких є групи людей [8].

Когортні дослідження. За своїм принципом вони є найбільш простим типом СЕД. Метою когортного дослідження є вимірювання та зазвичай порівняння поширення захворювання в одній або більше досліджуваних когорт. Термін “когорта” запозичений з демографії, ним позначають людей одного покоління (і більш строго — одного року народження), простежують, як з плином часу змінюються умови та спосіб життя даної когорти, їхні інтереси, спосіб мислення [9]. В соціальній епідеміології слово “когорта” часто вживається для позначення групи людей, що поділяють спільний досвід або умови проживання. Часто, якщо у дослідженні дві когорти, одна з них описується як експонована когорта (ті, хто перенесли умови або події, що можливо мають каузальний вплив на захворювання)

та ті, що вважаються неекспонованими, або контрольна когорта. Якщо у дослідженні більше двох когорт, то кожна з них характеризується різним рівнем або типом експозиції.

Кейс-контрольні дослідження. Найліпшим чином кейс-контрольні дослідження можна зрозуміти через визначення вихідної сукупності, яка являє собою гіпотетичну досліджувану сукупність, у якій могло б бути проведене когортне дослідження. Якби проводилося когортне дослідження, основним завданням було б визначити експонований та неекспонований досвід елементів сукупності, який вимірюється кількістю осіб у кожній когорті, а потім визначити кількість захворювань, що трапилися у кожній категорії досліджуваної когорти. У кейс-контрольному дослідженні захворювання та експозиція фіксуються так само, як і в когортному дослідженні: контрольна група об'єктів відбирається з тієї ж вихідної сукупності, з якого відбиралися випадки захворювання [10].

Серед стратегій визначення зв'язку між хворобою та факторами ризику найпростішим є *перехресне дослідження*, що вимірює захворювання та експозицію в єдиний момент часу. *Експозиція* (exposure) — вплив одного або сукупності факторів, що можуть призвести до захворювання певною хворобою протягом певного скінченного часу. Двома основними підходами є *ретроспективний* та *перспективний* [11]. Ретроспективний підхід базується на визначенні попереднього рівня впливу факторів захворювання серед тих, що наразі хворіють на дане захворювання або ні. Перспективний підхід базується на визначенні майбутніх випадків захворювання або захворювання на основі теперішньої експозиції.

Виділяються дві ретроспективні стратегії. *Ретроспективне кейс-контрольне дослідження* — серед групи хворих та контрольної групи робиться вибірка, а потім обидві групи досліджуються з огляду на вплив на них факторів захворювання в минулому. Іншим підходом є відбір респондентів із попередньо зібраних поточних даних з огляду

на їхню експозицію. Визначивши теперішній статус захворювання цих пацієнтів (усіх або у достатньо великій вибірці), встановлюємо зв'язок між факторами впливу та захворюванням. Цей підхід називається *ретроспективним когортним дослідженням*. Аналогічно виділяються дві перспективні стратегії — *перспективне когортне дослідження* та *перспективне кейс-контрольне дослідження*.

Огляд зазначених стратегій проведення соціально-епідеміологічного дослідження, які обираються дослідником залежно від придатності для відповіді на певне запитання, показано на *рисунку*.

Рисунок

Стратегії для визначення зв'язку між хворобою та факторами ризику

Стратегія	Минулий стан	Теперішній стан		Майбутній стан
Перехресне дослідження		? Експозиція ? Немає експозиції	? Хвороба ? Немає хвороби	
Ретроспективне кейс-контрольне дослідження	? Експозиція ? Експозиція	←	Хвороба Немає хвороби	
Ретроспективне когортне дослідження	Експозиція Немає експозиції	→	? Хвороба ? Немає хвороби	
Перспективне когортне дослідження		Експозиція Немає експозиції	→ ? Хвороба → ? Немає хвороби	
Перспективне кейс-контрольне дослідження		Експозиція	← Хвороба ← Немає хвороби	

Джерело: Silman, Alan J. *Epidemiological studies: a practical guide*. — P. 21.

Головні проблеми в проведенні соціально-епідеміологічних досліджень. Існує значна кількість проблем, які потрібно вирішувати, проводячи будь-яке соціально-епідеміологічне дослідження (табл. 2).

Таблиця 2

**Основні проблемні області
соціально-епідеміологічного дослідження**

План дослідження	Який підхід має бути використано для отримання необхідного результату? Який отриманий результат є найбільш прийнятним?
Процедура дослідження	Чи є дослідження етичним?
Відбір населення	Хто має вивчатися? Яка кількість має вивчатися?
Збір інформації	Як слід отримувати інформацію? Чи є правильною отримана інформація? Чи є придатним метод, який використовувався для отримання інформації?
Аналіз	Як отримані дані мають бути підготовлені для аналізу? Які методи є найбільш придатними для аналізу?
Інтерпретація результатів	Чи можуть будь-які виявлені зв'язки бути пояснені зміщеннями? Чи можна пояснити результати зміщеннями?
Узагальнення результатів	Чи є результати такими, що їх можна поширити на генеральну сукупність?
Матеріально-технічне забезпечення	Чи можна дозволити собі таке дослідження?

Джерело: *Silman, Alan J. Epidemiological studies: a practical guide. — P. 7.*

Проблеми плану дослідження. Першою необхідністю є фокусування уваги на специфічних питаннях, відповіді на які має дослідження. Якщо запитання чітко сформульовані, слід прийняти рішення щодо вибору плану дослідження, яке візьме до уваги часто суперечливі вимоги наукової адекватності та практичності.

Проблеми процедури дослідження. Одне з найголовніших питань, яке порушується ще задовго до початку дослідження, — це питання етики. Насамперед проблема етичності СЕД полягає в тому, що питання, котрі досліджуються, як правило, є дуже чутливими для респондента. Тому завданням дослідника є, з одного боку, забезпечення того, щоб респондент відчував поважливе ставлення до себе і розуміння своїх проблем, а з іншого — безумовне забезпечення гарантії анонімності та конфіденційності дослідження.

Проблеми відбору населення. Об'єкти, що вивчаються, мають бути визначені як в умовах групи (груп), з яких вони мають бути відібрані, так і з погляду правил включення та невключення (inclusion and exclusion rules). Специфічні проблеми виникають у порівняльних дослідженнях, коли необхідно знайти дві або більше груп, базуючись на їхньому захворюванні або на їхньому факторі ризику. Проблеми відбору населення — одна з основних причин, через яку висновки дослідження бувають недійсними. Особливою складністю є розмір вибірки. Вартість, час або інші практичні обставини можуть обмежити придатність об'єктів до дослідження. Невідповіді або відмови від інтерв'ю можуть зменшити кількість об'єктів, придатних для аналізу: відповідно велике дослідження на початку може виявитися дуже малим наприкінці.

Проблеми якості інформації. Це особлива проблема, коли вимагається від об'єкта пригадати попередні симптоми або прояви захворювання. Потрібно обрати найбільш придатний метод для отримання інформації. Це може бути, наприклад, вибір між інтерв'ю та анкетною самозаповнення. Придатними можуть бути й інші джерела інформації, дані, зібрані до дослідження, часто навіть для інших цілей (наприклад, медичні записи).

Класичним підходом є розгляд якості отримуваної інформації за напрямками: валідність, тобто чи дало вимірювання правильну відповідь та надійність, тобто чи отримуються однакові відповіді від однієї й тієї ж особи при повторних вимірюваннях.

Проблеми обробки та аналізу даних. Час, витрачений на цю діяльність, часто є довшим, ніж час, що витрачається безпосередньо на збір даних. Зокрема, необхідно переконатися, що дані, які аналізуються, вільні від помилок. Наступною проблемою є вибір придатного методу аналізу.

Проблеми інтерпретації результатів. Проблема полягає насамперед у зміщеннях. Простіше кажучи, нелегко розрізнити ознаки, які трапляються одночасно. Так, у дослідженнях впливу паління на ризик захворіти можна спостерігати позитивний зв'язок, який не стосується впливу паління на ризик, а відображає інший зв'язок між фактором, що вносить зміщення. Одним із основних досягнень в соціально-епідеміологічній практиці за минулі роки став одночасний розвиток зручних для користування комп'ютерних програм та доступного комп'ютерного обладнання, що робить можливим аналіз впливу будь-якого потенційного фактора зміщення, особливо у випадках, коли ручні методи статистичного аналізу цього не можуть досягти.

Друге питання — чи можна отримані результати пояснити за рахунок зміщень, що виникають або внаслідок некоректного відбору об'єктів, включаючи проблему невідповідей, або внаслідок відбору інформації.

Проблеми матеріально-технічного забезпечення. Одна з найважливіших областей, на яку слід звертати увагу, — це проблема вартості. Вивчення вільних індивідів покладає певні обмеження на дослідника, а необхідність обмеження грошових витрат самоочевидна. Поза сумнівом, ці питання слід розглядати якомога раніше, позаяк вони можуть визначити програму дослідження.

Підсумовуючи, можна сказати, що СЕД є комплексною галуззю, яка перетинається, але не збігається з соціологією здоров'я і вимагає подальшого розвитку. Той факт, що такі дослідження із застосуванням нагромадженого світовою практикою медичного й організаційного досвіду вже проводяться, є важливим кроком у застосуванні в нашій країні міждисциплінарних епідеміологічних проєк-

тів. Однак на сьогодні такі дослідження в Україні проводяться переважно соціологами, в основному КМІС. Для реалізації ж комплексного підходу до вивчення здоров'я населення та проблем захворюваності необхідне співробітництво не тільки соціологів, а й представників уряду, медиків, демографів, статистиків та інших фахівців. Першим кроком має бути створення бази даних з досліджень здоров'я та захворюваності в Україні для узагальнення того, що вже зроблено, та для ефективного планування подальших кроків.

Література

1. *Rothman Kenneth J., Greenland Sander.* Modern epidemiology. — Lippincott Williams & Wilkins. — 1998. — P. 3.
2. *Большой толковый социологический словарь (Collins).* Т.2 (П-Я): Пер. с англ. — М.: Вече, АСТ, 1999. — С. 487.
3. *Гіденс Е.* Соціологія. — К.: Основи 1999. — С. 171.
4. *Женщины в переходный период: Региональный мониторинговый доклад № 6.* — Флоренция: Международный центр развития ребенка ЮНИСЕФ, 1999. — С. 65.
5. *Ильин В.И., Григорьев Ю.А.* О предмете социологии здоровья // Социология в медицине: теоретические и научно-практические аспекты / Под ред. А.А.Киселева. — М., 1990. — С. 8.
6. *Матрос Л.Г.* Социальные аспекты проблемы здоровья. — Новосибирск: ВО "Наука", 1992. — 110 с.
7. *Фаустов Л.С., Грошева Т.Н., Клименко Г.Я.* Использование социологических методов в изучении образа жизни и состояния здоровья рабочих промышленных предприятий // Социология в медицине: теоретические и научно-практические аспекты / Под ред. А.А.Киселева. — М., 1990.
8. *Rothman Kenneth J., Greenland Sander* Modern epidemiology. — P. 68.
9. *Ядов В.А.* Социологическое исследование: методология, программа, методы. — Самара: изд-во "Самарский ун-т", 1995.— С. 231–232.
10. *Rothman Kenneth J., Greenland Sander.* Modern epidemiology. — P. 74.
11. *Silman, Alan J.* Epidemiological studies: a practical guide // Cambridge university press. — 1995. — P. 20.

СОЛДАТСКИЕ ГРАФФИТИ

В повседневной жизни мы постоянно сталкиваемся с различного рода рисунками — на стенах домов и общественных зданий, в общественном транспорте и других местах. Это явление получило название “граффити”. Оно стало неотъемлемой частью и характерной чертой городского пейзажа. Граффити, как правило, наносятся там и таким образом, что в результате нарушают эстетическое восприятие объекта, а граффити неприличного содержания можно расценивать как вызов моральным устоям общества. Именно поэтому граффити рассматриваются как асоциальное явление и одна из распространенных форм вандализма, наносящая существенный материальный и моральный ущерб обществу.

Сам термин “граффити” происходит от итальянского “graffito”, что означает “проводить линии”, “писать каракули”, “выцарапывать” [1].

Граффити имеют давнюю историю, о чём свидетельствуют изыскания историков, археологов, лингвистов. Они были обнаружены при раскопках Помпеи [2], в древних Новгороде [3] и Киеве [4]. Древнеславянские граффити были найдены в Италии [5] и в Константинопольской Софии (Турция) [6].

По всей видимости, граффити следует признать одним из древнейших видов изобразительного творчества, известного человечеству с доисторических времён [7]. Наскальные рисунки, сцены охоты древнего человека, запечатлённые на стенах пещер, есть не что иное, как те же самые граффити, только очень древние. Это примитивное художественное творчество лежит в основе развившихся в более позднее время многообразных жанров живописи.

Отношение к граффити со стороны общества, государства и церкви во все времена оставалось негативным. Так,

например, согласно Церковному уставу Владимира Святославовича (XII в.) запрещалось писать и рисовать на стенах, а церковному суду повелевалось наказывать тех, кто “крест посекает или на стенах режет” [8].

Если изучению древнерусских граффити уделялось довольно пристальное внимание, то отечественных исследований, посвящённых современным граффити, явно недостаточно. Так, А.Скороходова, в частности, отмечает, что “мало исследована роль граффити в коммуникации. Неизвестно, кто читает граффити и какую информацию получает. Скучны сведения об оценке данного вида поведения представителями разных социальных слоёв и субкультур” [9]. Граффити являются непременным атрибутом молодёжных субкультур, о чем свидетельствуют многочисленные зарубежные исследования [10].

Армейская субкультура в этом отношении не является исключением. Вопрос изучения солдатских граффити возник в связи с необходимостью определения их места и значения во всём комплексе армейской субкультуры.

Начертание граффити военнослужащими имеет свою историю. И хотя специальные исследования, посвященные данной проблематике почти отсутствуют, можно с полной уверенностью говорить о том, что военные всегда (в равной степени с другими людьми) имели пристрастие делать надписи. Так, в Киеве, в форте на Лысой горе, построенном ещё в 70-е годы XIX в., имеются нацарапанные на кирпичных стенах надписи, сделанные солдатами-часовыми. Многие из этих надписей хорошо сохранились до нашего времени и прекрасно читаются, а на некоторых из них указаны даты их нанесения — 1895, 1897 гг. [11].

Интересно, что отношение общества к граффити военных несколько отлично от традиционно-негативного. В некоторых случаях солдатские граффити становятся социально одобряемым фактом общественной жизни. Такое отношение определяется в первую очередь условиями, мотивами и целью нанесения граффити.

Так, многочисленные надписи, сделанные советскими воинами на стенах поверженного рейхстага, являют собой

не что иное, как символ доблести и славы, свидетельство победы над врагом [12]. Процесс их нанесения зафиксирован в кинохронике, фотодокументах [13], мемуарной литературе. П.Шафаренко в своих воспоминаниях пишет: “...Стены и колонны сплошь покрывали автографы наших воинов. Каждый хотел отметиться в “берлоге” фашистского зверя как победитель, хоть в нескольких словах выразить обуревавшие его чувства” [14]. О героизме и мужестве советских солдат говорят надписи, обнаруженные на руинах Брестской крепости [15].

Некоторые граффити времён Великой Отечественной войны несут официальный, информативный характер, например, надпись, сделанная на стене одного из домов в Волгограде, гласит: “Мать Родина! Здесь героически сражались с врагом гвардейцы Родимцева... Этот дом отстоял гвардии сержант Яков Федотович Павлов!”.

О том, насколько были значимы для общества солдатские граффити в период Великой Отечественной войны, свидетельствует факт их отображения в художественных произведениях. Они присутствуют на плакате художника Л.Голованова “Красной Армии — слава!”, где являются частью композиции, при этом далеко не второстепенной, а художником Н.Я.Бутом в картине “Нас осталось трое” запечатлён момент нанесения надписи на стене штольни защитником Аджимушкайских каменоломен [16].

Не только в военное, но и в мирное время солдатские граффити получили широкое распространение в воинской среде. Как характерный элемент армейской субкультуры они заслуживают пристального внимания и изучения. В отличие от граффити иных социальных групп и субкультур для солдатских граффити характерными являются две особенности.

Во-первых, их строгая территориально-пространственная очерченность, обусловленная границами территории воинской части.

Во-вторых, характерный половозрастной состав авторов (мужчины 18–20 лет).

Такая определённая в некоторой степени облегчает задачу исследователя по отбору солдатских граффити от граффити представителей других социальных групп и субкультур и изучению мотивации их нанесения с учётом половозрастных особенностей авторов.

С целью изучения солдатских граффити как своеобразного и характерного элемента армейской субкультуры в одной из воинских частей, дислоцированных в Крыму, проведено социологическое исследование по их выявлению, фиксации и классификации, а также определению обстоятельств и мотивации нанесения.

Исследование осуществлялось в два этапа. Первый включал поиск, обнаружение, фиксацию граффити на разных объектах воинской части и характерных предметах военного быта, а затем их последующую классификацию и анализ содержания. Второй этап предполагал проведение анкетного опроса военнослужащих срочной службы — потенциальных авторов граффити.

В ходе первого этапа исследования выявлено, что солдатские граффити обнаруживаются преимущественно в тех местах, где солдаты, находясь в одиночестве или в группе с сослуживцами, предоставлены самим себе, “выпадают” из поля зрения офицеров. Такими местами в воинских частях традиционно являются солдатский клуб, учебные классы, места несения службы и т.д. Вместе с тем солдатские граффити порой обнаруживаются в самых неожиданных местах. Так, например, надпись “ДМБ–89” была обнаружена выцарапанной на бетонном полу в солдатской столовой, сделанная, по всей видимости, ещё военными строителями. Другая надпись “ДМБ–90” была выложена цветной мозаикой у водосточного слива с крыши у той же солдатской столовой. А в спортзале одной из казарм обнаружены надписи “ДМБ” на тренировочной груше, сделанные шариковой ручкой.

Для анализа были взяты граффити, нанесённые на спинки стульев в солдатском клубе, а также на стволах деревьев, в местах несения солдатами караульной службы. Если в первом случае надписи делались солдатами в

присутствии сослуживцев (как правило, перед киносеансом или во время других массовых мероприятий) с использованием в большинстве случаев шариковой ручки, то надписи на стволах деревьев наносились солдатами в одиночестве, без свидетелей.

Все надписи и рисунки в клубе можно объединить в шесть смысловых блоков, а в них самих осуществить более детальное распределение по отдельным группам (табл. 1).

Таблица 1

Типы солдатских граффити (N=1085, %)

Смысловой блок	Группы граффити в смысловых блоках	Всего по группам
Надписи, фиксирующие точки отсчёта времени и временные интервалы	Дата призыва на военную службу	0,8
	Вероятная дата увольнения в запас	6,1
	Аббревиатура “ДМБ”	21,6
	Годы службы	0,4
	Количество дней до приказа министра обороны об увольнении в запас	0,1
Надписи с фиксацией названия каких-либо географических объектов	Место жительства до призыва в армию	46,1
	Название места службы	0,9
Надписи, свидетельствующие о личности автора	Фамилия	0,7
	Инициалы	0,1
	Имя	4,1
	Роспись	0,1
	Кличка	7,1
Рисунки и знаки		6,2
Отдельные слова, фразы		3,3
Непонятные слова и буквенные сочетания		2,1

Наибольшее количество надписей приходится на обозначение места жительства солдата до призыва в армию (46,1%), а именно: название села, города или области (подобные надписи присутствуют практически на спинке каждого стула в клубе). Довольно редко, но всё же встречаются, надписи о предыдущих местах службы солдата (0,9%).

Второе место по количеству надписей занимает аббревиатура “ДМБ” (21,6%). Часто к ней делаются уточняющие пояснения, например: “ДМБ–96” или “ДМБ–Весна–97” и т.д. Надписи с указанием вероятной даты увольнения в запас (6,1%) очень похожи на предыдущие, но в отличие от них не содержат аббревиатуры “ДМБ”, например: “Весна–99” или “Золотая осень–98”.

Авторами надписей с указанием даты призыва (0,8%) являются, как правило, молодые солдаты. В подобных граффити обязательно указывается число, месяц и год призыва. Весьма редки надписи с указанием количества дней до выхода приказа министра обороны об увольнении в запас (0,1%) или же указывающие годы службы солдата (0,4%). Таким образом, надписи с указанием каких-либо временных интервалов или точек отсчёта времени имеют большое разнообразие.

Надписи, свидетельствующие о личности автора, составляют 12%. Это имена (4,1%), клички (7,1%), реже – фамилии (0,7%), инициалы (0,1%) и росписи (0,1%). Подобные граффити, по мнению В.Седнёва, можно рассматривать как аналог архаических филогенетических поведенческих реакций. Рисунки и знаки, составляющие 6% всех “клубных” граффити, столь разнообразны, что с трудом поддаются какой-либо классификации, а их изучение могло бы стать темой отдельного исследования. В этом отношении следует отметить две, на наш взгляд, существенные особенности, а именно: полное отсутствие в рисунках военной символики; явное преобладание символики, свойственной различным направлениям молодёжной музыкальной субкультуры. И, наконец, 2% составляют

надписи или буквенные сочетания неясного, непонятного содержания.

В другом случае в качестве объекта для изучения были взяты граффити, нанесенные военнослужащими срочной службы на стволах деревьев. Солдаты для этих целей, как правило, используют тополя, так как их кора наиболее подходит для выцарапывания или вырезания, процесс нанесения надписи не слишком трудоёмок, занимает немного времени, а сама надпись относительно долговечна и хорошо читаема.

Все надписи удалось свести к пяти смысловым блокам и отдельным группам в них (табл. 2).

Таблица 2

Типы солдатских граффити (N=130, %)

Смысловой блок	Группы граффити в смысловых блоках	Всего по группам
Надписи, фиксирующие точки отсчёта времени и временные интервалы	Дата призыва на военную службу	0,8
	Вероятная дата увольнения в запас	3,0
	Аббревиатура “ДМБ”	12,2
	Годы службы	0,4
	Последний наряд	4,7
Надписи с фиксацией названия каких-либо географических объектов	Место жительства до призыва в армию	46,1
	Название места службы	2,4
Надписи, свидетельствующие о личности автора	Имя	0,8
	Кличка	4,7
Отдельные слова, фразы		3,0
Непонятные слова и буквенные сочетания		21,5

Интересно, что наряду с определённым сходством в распределении граффити по смысловым блокам в обеих таблицах имеют место и некоторые различия.

1. На стволах деревьев совершенно отсутствуют рисунки и знаки, так как кора деревьев не совсем подходящий материал для их нанесения.

2. Многие надписи сопровождаются указаниями дат, обозначающих, как правило, или время увольнения в запас или дату призыва, или дату нанесения самой надписи. Так, например, из 16 надписей “ДМБ” 12 сопровождаются соответствующей датой, из 60 названий места жительства до призыва 13 — с датой нанесения надписи. Также из 6 вырезанных на дереве кличек 4 — с указанием даты.

3. Смысл многих граффити не понятен, они не прочитываются (21,5%). Это объясняется их многочисленными наслоениями друг на друга и давностью нанесения. На момент исследования (ноябрь — 2000) самое старое из обнаруженных граффити имеет датировку 1988 г. — “Последний наряд 5.07.88”, то есть промежуток времени более одиннадцати лет.

Ещё одной характерной особенностью граффити на стволах деревьев можно считать высоту, на которой они нанесены. Большинство сделаны на уровне глаз, в крайнем случае, на высоте вытянутой вверх руки. Но имеются и курьёзные исключения. Так, единичные надписи обнаружены на высоте 10 см от земли или, наоборот, трехметровой высоте!

На втором этапе исследования военнослужащим срочной службы было предложено ответить на ряд вопросов, касающихся мотивации, обстоятельств и способов нанесения граффити. Учитывая в целом отрицательное отношение официальных армейских структур к образцам солдатской эпиграфики, анкетирование осуществлялось анонимно. Всего было опрошено 38 военнослужащих, прослуживших в армии более года. Из них 14 солдат и сержантов

заявили, что во время службы нигде и никогда надписи или рисунки не делали, а 24 ответили утвердительно.

На вопросы, где и когда наносились надписи, ответы распределились следующим образом: внутри караульной вышки; в клубе; на стене класса в учебном корпусе; на стволе дерева, когда был в наряде; когда был на работах в карьере — камне; в автобусе, когда ехали в город; 12 военнослужащих отказались отвечать на этот вопрос.

Преимущественно граффити наносятся солдатами в одиночестве, то есть когда военнослужащие находятся наедине со своими мыслями, чувствами и желаниями. Естественно, что самое сокровенное и находит своё графическое выражение в различных надписях и рисунках.

Мотивацию нанесения надписей можно представить следующим образом (табл. 3).

Таблица 3

Мотивация граффити

Мотивы	%
На память о себе, службе в воинской части	50
Надпись сделал от нечего делать	17
Так все делают	4
Затрудняюсь ответить	8
Без ответа	21

Вот примеры типичных ответов на поставленный вопрос: “чтобы оставить след о себе”, “на память о себе”, “чтобы меня запомнили”, “чтобы оставить что-нибудь о себе” и др.

Обобщая результаты нашего исследования граффити военнослужащих срочной службы, а также опираясь на опыт их изучения другими авторами, можно попытаться классифицировать солдатское творчество следующим образом.

Во-первых, их следует разделить на две основные группы, различающиеся условиями и обстоятельствами нанесения. Условно эти группы можно обозначить как “тайные” и “демонстративные” граффити. К первым принадлежат граффити, которые солдаты наносят, находясь, как правило, наедине с собой, без посторонних свидетелей, то есть когда сами особенности служебной деятельности создают соответствующую обстановку, условия и эмоциональный настрой (например, при нахождении на посту в карауле). Подобные граффити являются выражением устойчивых личностных переживаний, преобладающего в данный момент психологического состояния. В отличие от них “демонстративные” граффити наносятся в присутствии сослуживцев, товарищей, например, на спинках стульев, кресел перед началом кинофильма в клубе, на столах учебных классов во время занятий.

Довольно трудно определить, какие граффити преобладают — первого или второго вида. С одной стороны, это связано с постоянно ведущейся армейскими официальными структурами борьбой с граффити (в основном с “демонстративными”, как наиболее бросающимися в глаза), а с другой — стремлением авторов “тайных” граффити нанести их в неприметных, но тем не менее в известных и легко обнаруживаемых другими солдатами местах. И всё же обнаружение объектов, предметов на которых имеются граффити, показывает, что большая их часть пишется солдатами в одиночестве, то есть носят тайный, скрытый характер.

Следует отметить, что несколько иную, но похожую классификацию граффити предложили Е.Эйбл и В.Баули [2]. Они различают граффити, сделанные на внешней стороне зданий, на заборах, в метро, то есть “публичные” граффити и сделанные внутри зданий — надписи на столах, партах, стенах общественных туалетов и т.п., то есть “личные”. Эйбл и Баули считают, что публичные граффити представляют собой свидетельства групповой идентичности, а личные — выражают личностные установки, эмоцио-

нальное состояние, внутриличностный конфликт, в том числе и воздействие определённой обстановки.

Во-вторых, солдатские граффити можно различить по месту и объекту (предмету) нанесения, а именно: стены зданий внутри и снаружи; стволы деревьев; различные предметы солдатского быта — столы, стулья, стенды и др.; личные вещи — поясные ремни, фляги, ложки и т.п.

В-третьих, по времени сохранения граффити. В зависимости от способа и места их нанесения длительность существования граффити может очень варьироваться. Так, например, граффити, вырезанные на стволах деревьев, одни из самых долговечных. Их сохранность определяется разве что возрастом дерева, а также количеством самих надписей, так как из-за их наслоения, отдельные граффити прочесть просто невозможно.

В-четвёртых, по способу нанесения: чем-либо острым; с использованием карандашей, фломастеров, шариковой ручки; с применением масляных и нитрокрасок, извести; мозаика.

И, наконец, в-пятых, по смысловому содержанию надписи или рисунка.

Подводя итог, следует отметить, что армии в большей степени, чем другим социальным институтам, свойственна строгая иерархичность как самой внутренней структуры, так и системы взаимоотношений между людьми, предельная регламентированность всех сторон жизнедеятельности. Определённые ограничения необходимы в силу специфичности задач, стоящих перед Вооружёнными Силами. В подобных условиях у людей естественно возникает потребность к самовыражению, идентификации себя как личности, что находит своё проявление в различных субкультурных феноменах, к которым с полным основанием можно причислить и солдатские граффити.

Если полагать, что в мотивации нанесения первобытных граффити существенную роль играли базовые инстинкты, условия существования (а точнее — выживания), мировосприятие древнего человека, преобладающий тип

поведения и тому подобное, то следует признать (учитывая древность жанра), что современная мотивация граффити не претерпела существенных изменений.

Что касается современных молодёжных граффити вообще и солдатских в частности, то их можно рассматривать как один из способов личностно-групповой идентификации, попытку самовыражения, а точнее, своеобразного публичного заявления обществу (и членам своей и других групп) о своём существовании, о своей системе ценностей и приоритетов. С этой точки зрения начертание граффити членами группы и отдельными индивидами не признается как асоциальное действие, а рассматривается как вполне легальное и даже желательное.

Солдатские граффити, с одной стороны, играют немаловажную роль в утверждении статусно-должностной идентификации военнослужащих срочной службы, которая наиболее реально находит своё выражение посредством графической фиксации временного (сколько уже прослужил, сколько служить осталось, когда увольняться из армии и т.д.) и географического (откуда родом, откуда призывался в армию, где служил и т.п.) аспектов. С другой — солдатские граффити можно рассматривать как отображение латентных, заторможенных желаний, устремлений, чувств. В этом смысле несмотря на своё внешне асоциальное происхождение солдатские граффити играют роль важного психолого-компенсаторного механизма, позволяющего в некоторой степени смягчить жёсткие ограничения, присущие воинской службе как таковой.

Литература

1. *Encyclopedia Britannica*. — Chicago etc.: Encyclopedia Brit., inc., V. 10. — P. 654.

2. *Abel E.L. Buckley B.E.* The handwriting on the wall: toward a sociology and psychology of graffiti. — Westport: Greenwood Press, 1977.

3. *Щепкин В.Н.* Новгородские надписи “graffiti” // Древности: Труды МАО, 1905. — Вып. 3. — Т. 19; *Медынцева А.А.* Древнерусские надписи Новгородского Софийского собора. — М., 1978.
4. *Высоцкий С.А.* Киевские граффити XI–XVII вв. — К., 1985.
5. *Дел Агата Д.* Стари кирилски надписи в катедралата “Сан Мартино” в град Лукка // Славянские культуры и Балканы. — София, 1978. — С. 62–64.
6. *Welt der Slaven*, 1977. — № 22. — S. 86–88.
7. *Graffiti* // New Streetwise intermediate student’s book. — Oxford university Press, 2000. — С. 102.
8. *Церковный устав* Владимира. Вторая редакция. Памятники русского права. — Т. 1. — М., 1952. — С. 241.
9. *Скороходова А.А.* Граффити: значение, мотивы, восприятие // Психологический журнал. — 1998. — № 1. — С. 144–154.
10. *Mawby R.I.* Perception of vandalism in residential areas // Levy-Leboyer C. Vandalism: behavior and motivation. Amsterdam: North Holland, 1983. — P. 235–245; *Otta E. et al.* Musa latrinalis: Gender differences in restroom graffiti // Psychol. Reports. — 1996. — V 78. (3, Pt. 1). — P. 871–880; *Solomon H., Yager H.* Authoritarianism and graffiti // Journal of Social Psychology. — 1975. — V. 97. — № 2. — P. 149–150.
11. *Слободянюк И.* Чтобы защитить город, его надо было... снести // Сегодня. — 1999. — 9 октября. — С. 9.
12. *Советский Союз* в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. — М., 1977. — С. 652.
13. *50 лет Советских вооруженных сил: Фотодокументы* / Под ред. Катасонова Г.И. — М., 1967.
14. *Шафаренко П.М.* На разных фронтах. — М., 1978. — С. 283.
15. *Советская военная энциклопедия: В 8 т.* — М, 1976. — Т. 1. — С. 590; *Великая Отечественная: Альбом.* — М, 1984. — С. 25, 154, 359.
16. *Аджимушкой: Альбом.* — М, 1975.

*Л.Рязанова,
кандидат философских наук*

“НЬЮ-ЭЙДЖ” — РЕЛИГИОЗНОЕ СОЗНАНИЕ В СИТУАЦИИ ПОСТМОДЕРНА

Обращаясь к анализу неорелигиозного феномена “Нью-эйдж”, следует заметить, что он появляется в последние два десятилетия XX в. Это время в социологической литературе принято называть постмодерном. Особенностью культуры постмодерна является отказ от универсалистских объяснительных схем, доминирование плюрализма, который одновременно дополняется тенденцией к интегрированию в единое космополитическое сообщество. В этот период в этике приоритетными заявляются общечеловеческие ценности, в эстетике господствует стилистическая эклектика, а в религии набирают силы новые религиозные движения, многие из которых носят синкретический характер. Ситуация постмодерна порождает особое мироощущение, тип мышления, общекультурную парадигму, в которой стираются этические, эстетические, религиозные границы, опрокидываются ценностные иерархии, уравниваются разнородные сущности и проблемы. Вертикалей более не существует: сакральное профанируется, возвышенное редуцируется, патологическое обретает статус нормального. Человек предстает личностью, стремящейся к игре и эпатажу, отвергающей репрессирующие нормы культуры и религии. Особенно острой критике подвергается в этот период традиционная религия с ее универсализмом, догматикой и стилем. Наиболее приемлемыми считаются синкретические религии, которые эклектически komponуются из фрагментов рассеченных культурных и конфессиональных систем.

Выжить религии в такой общекультурной атмосфере нелегко, ибо это наиболее консервативная сфера общест-

венной жизни, в ней особенно велика сила традиций, она претендует на обладание вечными, абсолютными ценностями. Процессы же секуляризации, которые активно разворачиваются в XX в., в его последние десятилетия, только углубились. Так, в 1986–1996 гг. в Новой Зеландии доля, не принадлежащих ни к одной религии, возросла с 18,29% до 29,9; в Финляндии в 1975–1995 гг. процент подобным образом себя определивших вырос с 6,5 до 12,5%. В Австрии с 1971 по 1991 г. рост нерелигиозных — с 4,3% до 12, в Германии с 1970 по 1998 г. — с 2 до 25, в Великобритании за период 1983–2000 гг. — с 31 до 44% (при этом число приверженцев англиканской церкви упало за 17 лет на 40%). Такая же тенденция в Азии. Не относят себя ни к одной религии в Гонконге, по данным опроса 1999 г., — 64%, в Южной Корее — 46, в Сингапуре, по данным переписи 2000 г., — 14,8% [1]. В этих условиях религия ищет новые формы своего существования: традиционные религиозные системы модернизируются, церкви объединяются, чтобы совместно противостоять секуляризации, растет число неорелигиозных движений. Их особенностью можно считать то, что они предлагают неопитам новый религиозный опыт, по их мнению, более соответствующий потребностям современного человека. Целью статьи является исследование феномена “Нью-эйдж”, который, на наш взгляд, включает в себе особое религиозное сознание, презентующее культуру постмодерна.

Неорелигиозный феномен “Нью-эйдж” характеризуют и определяют по-разному: одни относят его к новым религиозным движениям, другие считают субкультурой, третьи — религиозным сознанием общества постмодерна. На наш взгляд, этот социокультурный и неорелигиозный феномен заслуживает внимания в связи с тем, что многие культы и новые религиозные движения хорошо известны с середины XX в. (а их истоки можно обнаружить значительно раньше), что же касается движения “Нью-эйдж”, то его появление можно отнести к последним двум деся-

тилетиям ушедшего века. Впрочем, есть исследователи, считающие, что “Нью-эйдж” — это новая идеологическая основа современной постхристианской цивилизации, и к этой парадигме можно отнести почти все неорелигиозные движения [2]. Однако известны около 600 (А. Баркер) новых религиозных движений и, на наш взгляд, подавляющая их часть никак не может быть отнесена к движению “Нью-эйдж”.

Появление новых религиозных движений на профессиональной карте человечества во многом определено тем всеохватывающим кризисом религии, имя которому — секуляризация. В современном мире исключением становятся теократии, в подавляющем большинстве стран церковь отделена от государства. Действуют светские законы, которые, с одной стороны, не позволяют религии препятствовать осуществлению гражданских прав и свобод, с другой — гарантируют свободу совести и вероисповедания.

Проблема религиозного выбора гражданина или отказ от любого вероисповедания становится его частным делом. В результате ослабления, вытеснения, ограничения роли религиозных институтов, доминирования светской системы ценностей религия становится автономной, как и другие гражданские сферы и институты. Такой статус изменяет ее роль в жизни общества: она выведена из сферы образования, и значит, не участвует в процессе социализации; армия, суд, силовые структуры не зависимы от религии, следовательно гражданин должен сам согласовывать легитимации, разные по своим источникам и природе; интеграция на религиозной основе уступает место интеграции экономической, национальной, культурной, профессиональной; в мире в целом доминируют нерелигиозные проекты, цели, мотивы. Но время, мощное в достижении поставленных целей, беспомощно в ответе на вопрос о высших, неизменных, непреходящих ценностях, смысле жизни и истории, и следовательно, религия

продолжает жить, несмотря на все предсказания и пророчества ее гибели.

Как и традиционные религии, новые религиозные движения предлагают тот или иной ответ на фундаментальные вопросы человеческого существования, но ответ этот значительно отличается и по форме, и по содержанию. Будучи самой неофициальной и динамической религиозной культурой, они привлекают индивидов, тяготеющих к персональному выбору, тогда как большинство верующих осуществляет религиозную самоидентификацию по признаку рождения в той или иной религиозной традиции, семейному воспитанию. Возникновение новых религиозных движений — свидетельство общей неудовлетворенности религиозным опытом, предлагаемым традиционной религией, кризиса идентификации в ситуации постмодерна. Членами новых религиозных движений чаще всего становятся люди от 20 до 30 лет, которых привлекает не только возможность обрести новый религиозный опыт, но и референтную группу, в которой к религиозным вопросам относились бы серьезно и с интересом (в условиях современной культуры найти людей, имеющих подобный опыт или являющихся религиозными экспертами, не так просто). Характерными мотивами такого присоединения, по мнению авторитетных социологов (А.Баркер), являются: желание улучшить здоровье, обрести долголетие; компенсировать недостаток экзистенциального общения (многие движения и культы используют метафору семьи с ее любовью, теплом и близостью); стремление к саморазвитию и самосовершенствованию, которые включают поиски смысла жизни и познание самого себя; и, наконец, достойная молодых романтиков цель, — изменить мир к лучшему, служить высоким идеалам.

Очевидно, что сфера влияния религии в современном мире сузилась, но при этом сама религиозная жизнь стала разнообразнее и богаче: если первые из новых религиозных движений были отклонением от иудо-христианской

традиции, то корни некоторых современных движений — в философских и религиозных системах, чуждых до недавнего времени Западу. Исследуя феномен неорелигиозности, Б.Вильсон выделил общие черты, характерные для новых религиозных движений: это “экзотическое” происхождение; новый культурный стиль жизни; степень вовлеченности в движение, значительно отличающаяся от степени вовлеченности в жизнь традиционной христианской церкви; харизматический лидер; последователи — преимущественно молодые люди из образованных и обеспеченных слоев общества; необычность, привлекающая общественное внимание; деятельность на международном уровне; время возникновения — последние полтора десятилетия” [3]. Необычный опыт, театральность, особые состояния сознания, экзотические ритуалы могут показаться более живыми и непосредственными, отвечающими потребностям людей более определенными в средствах достижения целей по сравнению с традиционными религиями, которые на молодежь производят впечатление устаревших.

Движение “Нью-эйдж” можно отнести, согласно классификации Уолша (1984), к “утверждающим мир” движениям, активно стремящимся изменить его к лучшему. В целом в “Нью-эйдж” отчетливо прослеживается индивидуализм, склонность избегать сильно кодифицированных и артикулированных систем веры и организованных ритуалов поклонения. Довольно оптимистично в каждом человеке оценивается скрытый потенциал и сила, которые могут быть раскрыты. Движение “Нью-эйдж” не объединено какой-либо единой структурой. Но в последнее десятилетие растет число центров (А.Баркер), где собраны все необходимые информационные материалы, предметы религиозной практики, рекламные объявления о предстоящих презентациях и событиях в этой субкультуре. “Нью-эйдж” не стремится вести активную миссионерскую деятельность, агрессивно насаждать свои идеи, не имеет харизматических лидеров, не организовано в тоталитар-

ные секты, хотя следует признать, что для пропаганды своих идей использует структуры ООН и ЮНЕСКО (1991 г. был объявлен ЮНЕСКО годом Блаватской — основательницы теософской доктрины, которая чрезвычайно близка сознанию “Нью-эйдж”).

“Нью-эйдж” вызывает критику своей мировоззренческой и богословской программой. По-видимому, следует на ней остановиться подробнее. Иногда движение “Нью-эйдж” называют оккультным неоязычеством или неоязыческим оккультизмом. Сами его представители ставят своей целью синтез всего религиозного опыта мира, используя, подвергая редукции идеи и традиции различных философских и религиозных систем, при общем мистическом отношении к жизни. В некотором смысле это конгломерат идей, в основании которого уверенность, возведенная в принцип, что все религии — лишь различные пути к одной и той же религиозной истине. Иногда “Нью-эйдж” связывают с христианской традицией, но если это и христианство, то переплетенное со множеством фрагментов ему не аутентичных. Это дает основание некоторым исследователям утверждать, что “начинают вырисовываться очертания новой мировой религии, оккультной по своей природе. Она будет содержать в себе элементы христианства, иудаизма и возможно, ислама, но в основе ее будет восточный мистицизм. И появление этой мировой религии будет сопровождаться многими явными свидетельствами” [4]. К истокам движения “Нью-эйдж” относят теософию, которая включает спиритизм (контакты с населенным духами потусторонним миром), оккультные приемы и практики, гностицизм, восточные мифы и астрологию, эзотерическую антропологию и обрывки восточных религий. К ним же можно отнести “Живую этику” и Агни-йогу Рерихов (учение о махатмах), возрожденное язычество как особую технику экстаза, а из новейшего времени — уфологию, экологические движения (“зеленые”), психоделическую церковь Т.Лири.

Основные положения движения “Нью-эйдж” достаточно полно сформированы такими исследователями, как У.Мартин, Н.Гайслер, Дж.Шуэ. Критериями отнесения движения к “Нью-эйдж”, по их мнению, можно считать следующие узловые понятия.

➤ Призыв содействовать наступлению эры Водолея. Вера в то, что современный человек живет в переходный период, в котором осуществляется прорыв из царства необходимости в царство свободы (“Манифест глобальной цивилизации” М.Фокса ассоциируется с “Манифестом коммунистической партии” К.Маркса). Эра Водолея в отличие от эры Рыб — эпоха гуманизма, братства и оккультизма. Она неизбежна, ибо наступает в соответствии с поступательным движением истории, с объективными астрологическими законами, и несет в себе громадный потенциал достижения мировой гармонии, самореализации и счастья для каждого человека. При этом эра Водолея охватит все человечество (дух глобальности существенен для “Нью-эйдж”). Это будет скачок, сравнимый по своим масштабам с преодолением дистанции между неандертальцем и современным человеком (Дж.Хаустон), а также то, что результатом будет установление глобального порядка.

➤ Признание вечности Вселенной и безличного Бога. Ассимиляция в доктрину монизма (“все едино”), пантеизма (все есть Бог), гностицизма (спасение или исцеление приходит с помощью особых познаний). Представление об иллюзорности материи, цикличности природы, жизни. Тезис о том, что Бог не является личностью, а это — абстрактный Дух, который пронизывает Вселенную и проявляется во всем существующем.

➤ Вера в то, что человек является носителем этого духа и заключает в себе запас скрытых духовных сил. После смерти душа воплощается в другое тело (по закону кармы), совершенствуясь, она может достигнуть сверхъестественного мира, войти в иерархию, влияющую на ход земной

истории. В результате глобальной трансформации сознания на планете возникнет раса человекобогов.

➤ Уверенность, что Высший Дух может воплотиться, чтобы принести людям сокровенное знание. Такими учителями человечества были: Будда, Кришна, Иисус, Магомет, Конфуций и другие, которые принесли людям собственные интерпретации одной всеобщей религии, единого Божественного Откровения. Широко декларируемый и принципиальный синкретизм, стремление к единству всех религий.

➤ Открытое отстаивание оккультных практик: медиумизм, медитация, гипноз, магия, использование кристаллов и пирамид в психотерапевтических и мистических целях. Особенное значение придается ченнелингу (контактерство). Ситуация, в которой дух говорит через какую-либо конкретную личность (надиктованные духами-водителями книги продаются большими тиражами), воспринимается как откровение неземных существ.

➤ Использование специфической терминологии, создание языка собственной религиозной компетентности.

По мнению ряда исследователей, сознание “Нью-эйдж” можно уподобить ядру в оккультной субкультуре, вокруг которого, в зависимости от количества разделяемых идей, концентрируются самые различные оккультные группы. Это своего рода аналог экуменического движения в оккультной среде. Ньюэйджеры склонны следовать принципу “кто не против нас, тот с нами” и даже те, кто разделяет далеко не все их идеи, воспринимаются ими как единомышленники. Увлеченность духом глобальности позволяет им причислить к “своим”, например, пророков ноосферы Тейяра де Шардена и В. Вернадского, — это при том, что В. Вернадский понимал ноосферу в материалистическом духе [5].

Особо следует остановиться на перспективах новых религиозных движений, и в частности “Нью-эйдж”, в традиционноправославных странах постсоветского пространства. Как субкультура и особое знание “Нью-эйдж” имеет

здесь благоприятную почву, ибо начало XX в., серебряный век дал расцвет оккультизма, мистики, теософии. Во времена Советского Союза, несмотря на моностилический характер его культуры, имелись разнообразные субкультуры, в том числе и религиозные: индуизм, буддизм, кришнаизм, идеология восточных единоборств, астрология. Все эти направления исследовались. Это объясняется тем, что страна, в которой продуктивно функционировала академическая наука, имела коллективы специалистов, литературу по многим философским и религиозным проблемам (Л.Ионин). Следовательно, переход к полистилической культуре позволил многим группам легализоваться и презентироваться. Свидетельством присутствия нью-эйджерского сознания в современных модернизирующихся обществах, где люди привыкают жить в условиях полистилической культуры, является язык, в котором рядом с категориями православной традиции, не конфликтуя, соседствуют такие понятия, как “аура”, “чакры”, “мантры”, “энергетика”, “реинкарнация”, “доноры”, “вампиры” (и в церковь такой “верующий” может ходить потому, что “там великолепное астральное поле и хорошая энергетика”). Причины этого: и процесс обретения людьми новой идентичности в условиях утраты ее целыми поколениями, и религиозная безграмотность; и влияние постмодернистского культурного стиля и нью-эйджерского сознания.

Хотя православие неизменно пользуется симпатией и доверием населения, тем не менее, одно дело провозглашаемая религиозная и культурная идентичность, другое — подлинная, уже обретенная. Традиционная церковная культура, христианское богословие — это особый мир, требующий знаний, понимания, постепенного вхождения. Легкость и доступность просветления в новых религиозных движениях вполне соответствуют приоритетности “рыночного” сознания на постсоветском пространстве, к сложившейся здесь ситуации вполне применима “рыночная модель религиозного плюрализма” П.Бергера и Т.Лук-

мана. По их мнению, это ситуация, когда религия должна быть “продана” “клиентам”, которые не ограничены в своем праве “покупать”. Религиозные институты становятся торговыми агентами, религиозные традиции — потребительским товаром.

Этим можно объяснить то, что новые религиозные движения (не только они, но и протестантские миссионеры) в рекрутировании адептов используют современные технологии менеджмента и бизнеса, маркетинга и рекламы: “приходите к нам и вы получите прощение грехов, исцеление болезней, финансовое процветание, обновление семьи, мир и покой в душе”. Потенциальных последователей уверяют, что пробуждение скрытых сил “достигается без каких-либо покаяний или постов, не говоря уже о жизни, полной самоотверженности со стороны искателя... Теперь не надо штудировать книги, не надо учить проповеди, не надо давать милостыню, не надо покорять горы, не надо проявлять инициативу. Ибо настало время наслаждения” [6]. Так, не признавая понятия канонической территории и прозелитизма, неорелигиозные миссии и центры в 90-е годы обеспечили себе популярность и динамический рост последователей в православно-славянских странах, традиционные церкви которых были абсолютно не готовы к подобной экспансии, не имели опыта миссионерской работы, достаточных материальных средств и кадров.

Важной причиной активизации новых религиозных движений является резкое изменение экономической и политической жизни людей, усиление динамики социальной мобильности. По мнению социологов, именно в зонах социального неблагополучия растет интерес к религии, в том числе, и к новым религиозным движениям. Их успех объясняется погружением в мир общины, семьи, тепла и внимания (по крайней мере, на начальных этапах). Неудовлетворенность жизнью, ожидание новых возможностей приводит к внутренней эмиграции, иногда, в экзотическую культуру и религию. Особый интерес к новым

религиозным движениям может расцениваться как специфическая реакция на официальный материализм советского режима и бескрылый прагматизм сегодняшнего дня. Мало что понимая в разделениях и конфликтах современных церквей, не имея религиозной компетентности, многие с энтузиазмом принимают экуменическую идею и общее движение к надконфессиональности.

Следует напомнить, что дореволюционная Россия в целом характеризовалась религиозной толерантностью (самая большая мечеть Европы, буддийский храм в столице империи, принятое «Постановление о веротерпимости»). Что касается ситуации последнего десятилетия, то новые религиозные движения оцениваются общественностью и СМИ России и Украины с подозрением и недоброжелательностью. Несмотря на их разнообразие и многочисленность, они охватывают небольшую часть общества (в Украине — около 3% общего количества религиозных общин), следовательно настрой против них не оправдан ни динамикой роста, ни численностью последователей. Тем не менее распространенными стали обвинения в экспериментах над человеческой психикой, манипулировании людьми при помощи самых примитивных и экзотических технологий, о «зомбировании» и «программировании» при вовлечении в новые религиозные движения. Анализ данных социологического исследования, проведенного в августе 2000 г. Украинским центром экономических и политических исследований (было опрошено 2017 респондентов в возрасте с 18 лет, выборочная совокупность — квотная, территориально-поселенческая, репрезентативная по социально-демографическим признакам) [7] показывает крайне нетолерантное отношение к новым религиозным движениям в Украине.

Так, негативное отношение к новым религиозным движениям у 59,6% опрошенных независимо от религиозности и только 18% относятся к ним одобрительно. Уверенность в том, что религиозные движения отрицательно влияют на психологическое здоровье человека и должны

быть запрещены законом, — у более чем 50% респондентов. 57% неверующих и 31% верующих считают, что религиозная пропаганда на телевидении должна быть запрещена, проповеди и обряды совершаться только в культовых помещениях и не транслироваться на массовые аудитории. Убеждены, что массовые проповеди и сеансы исцеления есть мошенничество, которое приносит его организаторам материальную выгоду, 43% верующих и 45% неверующих среди тех, кто негативно относится к новым религиозным движениям. И это все на фоне очень незначительной информированности опрошенных о новых религиозных движениях. Из предложенных 12 движений, действующих в Украине, процент “ничего не слышавших о такой религии” колеблется от 38% — “Общество сознания Кришны” до 64% — “Нью-эйдж” или “Эра Водолея”. В целом можно предположить, что опасность присутствия новых религиозных движений и их влияние на общество и молодежь явно переоценивается, а реакции неадекватны. Стоит вспомнить, что численность участников всех новых движений не превышает 0,25% населения страны.

Не следует переоценивать устойчивость и стабильность религиозной идентификации в новых религиозных движениях. Многими социологами убедительно доказывается, что члены любого известного движения продолжают его покидать по собственной воле, даже после нескольких лет пребывания в нем. О масштабах, мобильности свидетельствуют такие данные: Берд и Реймер сообщают, “что 75,5% тех, кто ранее состоял в НРД, через пять лет уже не были их членами. Показатели выхода из НРД колеблются от 55,2% для движения Трансцендентальная медитация до 100% для Церкви сайентологии. Рогфорд выяснил, что более половины адептов Международного общества сознания Кришны, принятых в 1974–1976 гг., через год отошли от движения, а с 1977 г. после смерти Прабхупады количество членов этого религиозного движения стало снижаться еще более интенсивно. Проводя иссле-

дования, посвященные Церкви объединения, выяснилось, что не менее 61% всех, кто присоединился к этому движению за четыре месяца в 1978 г., в течение последующих двух с половиной лет вышли из него. Левин, проводя опрос более 800 членов НРД, выяснил, что в течение двух лет свыше 90% покинули движение [8].

По Украине таких данных нет, но социологические исследования в России позволяют утверждать (М. Штерн), что рост численности движений к середине 90-х годов приостановился, количество последователей стабилизировалось на невысоком уровне. Иногда пребывание в движении открывает путь к религии, и покинувшие его приближаются к традиционной религиозной идентификации. Сегодня в Украине действует около одной тысячи общин, нетрадиционных для нее церквей, религиозных течений 46 направлений. Социологические исследования отделения религиоведения Института философии НАН Украины дают следующую социально-демографическую картину последователей новых религиозных движений. Среди них: женщины — 62%; молодые люди от 20 до 29 лет — 51; от 30 до 49 лет — 38,2%. Достаточно высокий образовательный уровень: высшее и незаконченное высшее образование имеют 54,1% адептов. Последователями новых религиозных движений являются: 29,2% — интеллигенция; 21,5 — студенты; 9,1 — рабочие; 6,7 — служащие; 0,7% — работники сельского хозяйства. Члены этих движений в подавляющем большинстве (85,6%) заявили о своей лояльности и по отношению к другим религиям. Важно то, что в Украине отсутствуют экстремистские религиозные движения типа “Аум-синрикё”, “Церковь солнца”, “Церковь вечной жизни”. В стране не зарегистрировано ни одной религиозной организации деструктивного направления.

На фоне утверждений о том, что Украина — христианская страна, где доминирует православие, требует прояснения вопрос о том, подвержена ли она и в какой степени влиянию нью-эйджеровского сознания. Начнем с того,

что к самому движению позитивно относятся (видимо, информированы) лишь 3% опрошенных, равнодушны — 16, негативно относятся — 8, не задумывались — 9 и ничего не слышали о такой религии — 64% (самый высокий показатель из предложенных 19 конфессий). В числе зарегистрированных общин неорелигиозных — 3%. На первый взгляд, ответ однозначен. Влияние сознания “Нью-эйдж” минимальное, и страна находится в зоне доминирования традиционалистских религиозных ценностей и практик. Но, внимательнее присмотревшись к данным социологического мониторинга, мы обнаруживаем парадоксы, которые могут быть истолкованы иначе. Так, определенные теософские влияния обнаруживаются в представлениях о Боге: для 7% опрошенных это высший разум, абсолюте, единство всех энергий, идея, мировой закон; 2% определили Бога как весь мир, природу, т.е. пантеистически. При этом в переселение душ (реинкарнацию) верят 38% назвавших себя верующими и 22% колеблющихся между верой и безверием. Впечатляет количество респондентов, поддержавших утверждение, что человек может быть просто верующим и не придерживаться какой-либо конкретной религии — 64,4%. Среди верующих таких — 58,1%, среди колеблющихся между верой и неверием — 82%. Не относят себя ни к одному вероисповеданию 16% респондентов и 19% считают, что религиозные чувства могут быть целиком удовлетворены без религиозных институтов. Не отнесли себя ни к одной конфессии 47% назвавшихся верующими, а 18% из них не определились, поскольку не знают конфессии, которая отвечала бы их духовным исканиям. Считают, что верующий человек должен обязательно посещать религиозную службу, исполнять религиозные обряды и глубоко знать основы религиозного учения (быть воцерковленным) только 17% опрошенных. Так считают 24% верующих, а придерживаются прямо противоположных взглядов — 27,9% респондентов, среди верующих таких — 21%. Признают церковь необходимой для общения с Богом —

53,2% верующих, 12,7% из них ограничиваются общением с Богом без посредников, один на один.

Сделаем некоторые выводы. Свобода выбора вероисповедания определила поликонфессиональность и нарастание многообразия религиозной жизни Украины — это проявление общечеловеческих тенденций. Во всем мире регистрируются изменение, насыщение, усложнение конфессионального пространства как результат глобализации, которая проявляется в открытости социальных систем внешнему миру, обширной миграции населения, создании универсальных и коммуникативных систем, сметающих этнические, культурные и религиозные границы. Украина — страна, где доминируют традиционные для нее религии и церкви, существует численное, статусное и культурообразующее преобладание православия. При этом актуализация веры реализуется в условиях анонимии, дискредитации рациональных интерпретаций мира, перенасыщения социальной динамикой и информацией, где реальностью является “конгломерат дезориентированных, не консолидируемых социальных слоев и групп, которые плохо осознают и выражают свои интересы” [9].

Именно поэтому универсализм, присущий “Нью-эйдж”, вера в то, что человечество должно объединиться в некую единую общность, где будут преодолены конфликты между цивилизацией и природой, разными культурами и религиями, делает его привлекательным и может обеспечить востребованность идей этого движения и носителей его сознания. Одним из факторов, который может вызвать популярность социорелигиозного и культурного феномена “Нью-эйдж”, является отраженная мониторингами тенденция к синкретизму, а также значительный груз архаических представлений, языческих традиций в сознании населения. “Нью-эйдж” не отягощен репутацией агрессивной, тоталитарной секты, угрожающей здоровью и безопасности его приверженцев, а следовательно, вполне может рассчитывать на толерантное отношение к себе.

Література

1. Независимая газета. — 2001. — 23 января.
2. Дворкин А.Л. Сектоведение. Тоталитарные секты: Опыт системного исследования. — Н.Новгород, 2000. — 693 с.
3. Цит. по: Баркер А. Новые религиозные движения. — С-Пб., 1997. — С. 5.
4. Дворкин А.Л. Сектоведение. — С. 626–627.
5. Алексеев В., Григорьев А. Религии Антихриста. — Новосибирск, 1997. — С. 160–161.
6. Йоги Махаджан. Восхождение. — Тольятти, 1989. — С. 85–86.
7. Національна безпека і оборона. — 2000. — № 10. — С. 83–104.
8. Баркер А. Новые религиозные движения. — С-Пб., 1997. — С. 118.
9. Михальченко Н. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? — К., 2001. — С. 63.

И. Гончар

КРЫМСКОТАТАРСКАЯ ПОЛИТИЧЕСКАЯ ЭЛИТА: ПРАКТИКА ИНТЕГРАЦИИ В УКРАИНСКОЕ ОБЩЕСТВО

Социально-политическая ситуация, сложившаяся в Крыму в 90-х годах, характеризуется наличием нескольких социальных субъектов. Их баланс и следовательно интеграция во многом зависят от двух наиболее активных субъектов, а именно: лидеров крымскотатарского движения и общеукраинских государственных структур. Однако анализ взаимодействия указанных субъектов в ретроспективе заставляет выделить еще один, не менее важный и значимый, — политические власти Автономной Республики Крым. Население полуострова при этом представляет собой скорее социальный фон. В этих условиях неизмеримо возрастает роль элиты в обществе, ее место в интеграционном процессе. “От того, как понимаются элитой ключевые, значимые проблемы интеграционного процесса, от того, насколько конструктивным является социально-политическое взаимодействие по линии “элита — элита”, можно снять, разрешить немало острых вопросов” [1].

Обладая значительным объемом политической власти и рычагами влияния на интеграционные процессы, сравнительно небольшие социальные группы — политические элиты осуществляют субординацию и отражают в политических установках интересы различных слоев общества. По определению М.Дюпре, это — “лица, имеющие высокое положение в обществе и благодаря этому влияющие на социальный прогресс” [2].

Концептуально проблема политико-правовой интеграции заключается не в противостоянии, а в объединительном процессе, детерминированном интересами политических элит Киева, крымскотатарского национального

движения и властных структур автономии. С позиций неозолитизма это можно охарактеризовать как формирование консенсусно-объединенной элиты в трансформирующемся обществе. При этом предусматривается “установление цивилизованных норм отношений, обеспечивающих четкие рамки политической конкуренции, создание сети каналов взаимовлияния, системы элитных связей и властных отношений” [3]. В необходимости вести диалог с крымскими татарами и их лидерами не на митингах, а в парламенте как с равноправными партнерами постепенно убеждаются властные структуры Киева и Симферополя.

Формирование ценностно-нормативной базы политических элит, связей и договоренностей, а главное — осознание необратимости процесса политико-правовой интеграции ранее депортированных дается не просто и не сразу. Современная украинская элита, несмотря на быстрые процессы социальных изменений, несет в себе отпечаток недавнего прошлого.

В Украине в советское время сложилась довольно закрытая группа правящей элиты, состоявшая из высших чинов партийной, хозяйственной, военной иерархий и приближенных к ним деятелей науки и искусства. Данная ситуация концентрировалась на уровне украинской столичной элиты и воспроизводилась на региональных уровнях, в том числе и в Крымском регионе. Правящая элита представляла собой целостную группу с очень жесткими механизмами селекции. В нем выделялись местные, региональные и столичный уровни, в которых доминировали представители соответствующей партийно-хозяйственной иерархии. Пополнение правящей элиты происходило за счет представителей более низкого управленческого ранга, а также ближайшего окружения.

Одни были людьми, выражающими личную преданность, верность господствующей идее, полное принятие определенной модели поведения и мышления. Другие были удачливы либо талантливо, обладали развитыми

качествами адаптивности и волей к власти. В конце концов, и те, и другие сумели удовлетворить свои властные устремления.

Региональная элита, обладающая весомыми экономическими и другими ресурсами местной власти, накапливала возможности соперничества с элитой столичного уровня.

Крым не являлся исключением. Особенности этого региона в контексте формирования элит характеризуются наличием, как уже отмечалось, трех основных субъектов, в том числе крымскотатарского движения, их лидеров. Сформировавшееся в условиях спецпоселений национальное движение крымских татар получило новый импульс в период перестройки в середине–конце 80-х годов.

В течение десятилетий тоталитарная система сдерживала желания и потребности тех из них, кто стремился к реабилитации незаконно депортированных со своей исторической родины и восстановления социальной и политической справедливости. Отсутствие у местной политической элиты стратегии включения представителей инакомыслия в свою среду легальным путем и блокировка их культурно-этнических ресурсов создавали взрывоопасную ситуацию. Все это происходило в процессе формирования потенциальной элиты (лидеров национального движения, интеллигенции и др.), не имевшей выходов к официальным селективным механизмам и лишенной легальных институциональных форм канализации своих жизненно важных интересов. Оказавшись в роли аутсайдера, крымскотатарская элита концентрировала напряжение не только на региональном, но и на столичном уровнях.

Лидеры движения крымских татар, с одной стороны, и государственные власти, с другой, — не только по-разному видели процесс возвращения репатриантов на полуостров, но и совершенно по-разному представляли себе проблему восстановления гражданских прав этого народа, его место в политической структуре Украины и

Крыма, роль репатриантов и их организаций в развитии полуострова.

Концепция украинских властей предусматривала адаптацию крымских татар к имеющимся условиям, интеграцию крымскотатарского народа в украинское общество. Но существует и концепция радикальных сил, которые вообще отказываются от вхождения крымских татар в украинское общество, полагая, что крымскотатарский народ должен занимать особое место среди народов Крыма. Крымские же власти рассматривали Крымскую АССР как региональную автономию всего населения Крыма, обусловленную традиционной многонациональностью этого региона и обеспечивавшую равные гарантии всем этническим общинам полуострова.

Таким образом, в начале 90-х годов политическую элиту Крыма можно считать консенсусно-разъединенной. Только что наметившиеся в условиях трансформирующегося общества интеграционные тенденции претерпевали кризис. Выход из создавшегося положения был один — качественные изменения в подходах к характеру взаимодействия элит. Непростые взаимоотношения по линии “крымскотатарское руководство — власти автономии” могли быть улучшены при вмешательстве третьей стороны, имеющей авторитет как у одной, так и другой сторон. Такой стороной являются официальный Киев и международные организации.

Свою точку зрения по этому поводу высказал Ф.Эверс, заместитель председателя миссии ОБСЕ в Украине: “...Есть политическое стремление интегрировать крымских татар со стороны правительственных и неправительственных международных организаций. ...Миссия, которую я представляю, поддерживает силы интеграции. И в этом плане мы нашли общий язык для нашего сотрудничества с государственной властью Украины, с региональной государственной властью в Крыму и с представительскими органами крымскотатарского народа, то есть с Меджлисом” [4].

Интересы крымской политической элиты, которая стремилась к самоутверждению и к независимости от Центра, шли вразрез с интересами официального Киева, рассматривающего Крым как неотъемлемую часть Украины и стремящегося к прогнозируемому и безусловному управлению процессами в этом регионе. Позиция крымских татар (Меджлиса) в территориальном противостоянии выразилась в тезисе о “нерушимости существующих границ” [5]. В дальнейшем эта позиция крымских татар позволила их лидерам рассчитывать на поддержку центральной власти, а главное — стать полноценными и авторитетными участниками политической жизни и влиять на ход событий на своей исторической родине.

Однако баланс политических сил на полуострове не склонялся в сторону реализации Киевом концепции государственного устройства страны. Это связывалось, с одной стороны, с отсутствием проукраински настроенных депутатов в составе Верховного Совета автономии и, с другой, — с известной настороженностью официального Киева по отношению к лидерам крымскотатарского национального движения, хотя и выражавших, по крайней мере декларативно, проукраинские взгляды о статусе Крыма. Эта настороженность была связана прежде всего с программными установками крымскотатарского движения относительно национально-территориальной автономии в Крыму.

Первый шаг как союзники Центра сделали лидеры крымских татар, хотя и преследуя свои интересы: признание Меджлиса крымскотатарского народа как единственно полноправного органа крымских татар. Однако ход дальнейших общественно-политических событий в Крыму и прежде всего избрание президента автономии показали отсутствие влияния Киева на происходящие процессы. В этот период росло понимание того, что интеграция крымских татар в украинское общество должна предусматривать включение представителей этого народа в работу парламента автономии, участие в работе исполнительных

органов. Этот шанс давали выборы 1994 г. в Верховный Совет Крыма. Между тем подготовка крымских татар к выборам и результаты выдвижения своих кандидатов еще раз показали разьединенность внутри элиты, обусловленную разногласиями внутри крымскотатарского движения. Одним из серьезных соперников Курултая на этих выборах стал НДСТ. Его предвыборные усилия в период выборов выразились в объединении с блоком “Россия” для “защиты Крыма” как “общей родины славян и крымских татар” [6].

В дальнейшем результаты выборов показали, что подавляющее большинство крымских татар все-же проголосовали за список Курултая, что и обеспечило ему 14 резервированных мест в парламенте. НДСТ получило 5,5 % и — ни одного места.

С этого момента начинается новый этап взаимодействия элит — теперь уже на более качественном уровне — парламентском. Прошло время митинговых страстей и полуполигального существования. Местом формирования политиков как профессионалов, по определению М.Вебера, является парламент. Крымскотатарская элита получила шанс выступить в роли “политиков по призванию”, формировать “этику убеждений” и “этику общественного” (М.Вебер). Убеждения фракции “Курултай” не позволяли ей сотрудничать с представителями фракции “Россия” и коммунистами, даже взамен поддержки в выдвижении представителя крымских татар на должность заместителя председателя Верховного Совета автономии. В дальнейшем работу “Курултая” можно охарактеризовать как своеобразный позитивный оппортунизм, тем более, что во вновь избранный парламент не попал ни один из представителей Руха и Демпартии Украины — потенциальных союзников “Курултая”.

Власть же концентрировалась по сути в одних руках — блока партий “Россия”, курс которого можно охарактеризовать как сепаратизм. Действия “президента” автономии не находили поддержки у украинского руководства, но

возможности влиять на ситуацию и контролировать ее Киев по-прежнему был лишен.

Естественно, что в таких условиях выбор союзника был не случаен и пал на крымскотатарское движение, его лидеров. Союзу с “Россией”, даже иллюзорному в перспективе, Киев предпочел союз с крымскотатарским движением (Меджлисом), который не возражал против принципа унитарного государственного устройства Украины. Впервые в официальном документе — Указе Президента Украины от 14 апреля 1994 г. “О мероприятиях об увековечивании памяти жертв депортации с Крыма” — Меджлис был представлен как полноправный представительский орган крымских татар. Это автоматически повышало статус Меджлиса в глазах тех сил, которые боролись против него и одновременно стремились вывести Крым из состава Украины. Налицо было сближение политических элит на основе: официального Киева — сбережения территориальной целостности государства, обретения союзника, а крымскотатарских лидеров — признания де-факто их представительского органа, обретения своего статуса в политико-правовом поле Украины.

Не будем забывать, что все это происходило на фоне конфликта между политическими элитами Крыма и Киева, “войны” указов и постановлений. Особой остроты конфликт достиг накануне выборов Президента Украины в июне 1994 г.

Дальнейшее развитие ситуации на полуострове можно охарактеризовать как своеобразную “игру в молчанку” официального Киева в отношении крымскотатарского вопроса и приведения законодательства Крыма в соответствие с законодательством и Конституцией Украины.

Примечательна позиция крымскотатарской фракции “Курултай”. Ей удалось выработать четкую тактику, позволяющую парламентскому меньшинству умело маневрировать и находить союзников среди представителей других сил в Верховном Совете автономии, позиция которых в отдельных вопросах совпадала с позицией фракции,

и таким образом влиять на решения большинства, отстаивая свои интересы. Лидеры крымских татар, координируя свои действия с украинской властью и стоя на позиции законов Украины и используя гибкую тактику, еще раз подтвердили свой политический союз с властными структурами Киева, который, в свою очередь, парламентским путем упразднил институт президентства в Крыму, Конституцию, проведение референдума о независимости республики и подчинил себе исполнительную власть на полуострове.

Безусловно, все важнейшие проблемы правового характера и, что особенно важно, проблемы, касающиеся норм взаимоотношений руководства крымских татар и властей всех уровней могли бы найти отражение в Основном Законе Автономной Республики Крым. Предложения фракции “Курултай” касались толкования понятия “выборные объединения граждан”, равенства языков, гарантированного представительства крымских татар в выборных органах автономии, о Меджлисе и Курултае.

Однако это не нашло отражения в Конституции автономии, так же как не получили поддержки отдельные законопроекты, касающиеся государственной программы адаптации и интеграции крымских татар в украинское общество, возрождения и развития их культуры и образования.

Литература

1. Шульга Н.А. Громадянство як чинник політичної інтеграції кримських татар в українське суспільство // Біженці та міграція. — 1999. — № 3–4. — С. 35.
2. *Политология: Альбом схем* / Сост. Е.В.Макаренков, В.И.Сушков. — М., 1998. — С. 132.
3. *Танчер В.В.* Теории неолитизма в свете демократической трансформации и украинские реалии // Социологические исследования. — 1999. — № 10.
4. *Кримські татари і українське суспільство: проблеми політичної та соціальної інтеграції: Матеріали конференції 26–27 листопада 1998.* — К., 1999.
5. *Авдет.* — 1993. — 25 лютого. — № 4.
6. *Таврические ведомости.* 4451994. — 25 марта. — № 11.

*Л. Бевзенко,
кандидат социологических наук*

ГЛОБАЛИЗАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ В СВЕТЕ САМООРГАНИЗАЦИОННОГО АНАЛИЗА

Термин “глобализация”, еще недавно не считавшийся широко употребляемым в отечественной социогуманитарной научной литературе, в последнее время начинает стремительно перемещаться с периферийных в центральные области соответствующего понятийного пространства. Очевидно следует согласиться с теми исследователями, которые, выстраивая определенный понятийный ряд, призванный фиксировать содержание различных этапов мирового социоисторического процесса, помещают это понятие вслед за понятием “постмодерн”. “Если постмодерн был ключевым понятием, содержащим радикальную диагностику времени и поэтому центрировавшим дискуссии по основным вопросам социогуманитарного знания в 80-е годы, то в 90-е на подобный статус по праву претендует “глобализация” [1].

Применительно к отечественной науке процесс смены названных доминирующих понятий нельзя считать совпадающим с общеевропейскими тенденциями, поскольку понятие “постмодерн” начало приходить в нашу обществоведческую науку лишь в конце 80-х годов, когда подобные методологические и идейные “вольности” стала допускать новая социально-политическая ситуация в стране, и описание соответствующего исторического периода в терминах “постмодерна” так и не получило широкого научного резонанса скорее всего в силу его неадекватности тем реалиям, которые наблюдались в социальном и духовном пространстве нашего общества. Но если относительно эпохи постмодерна и соответствующей культурной волны можно говорить, что их влияние не стало резко заметным

событием в нашем социокультурном пространстве, то относительно глобализационных процессов вряд ли возможны такие же констатации и прогнозы. И прежде всего в силу принципиальной глобальности этих процессов в том смысле, что если “постмодерн” можно рассматривать скорее как культурный, философский проект, направленный на трансформацию прежде всего духовной сферы, мировоззренческих установок, то проект глобализации опирается в первую очередь на экономические и технологические трансформации, над которыми уже надстраиваются политические, культурные и прочие реалии. При этом, если постмодерн как культурный проект, имея своей идеей изначальную мозаичность, плюральность мира, оставлял человеку право выбора того модуса отношения с миром, который определял его индивидуальный жизненный стиль, то глобализационные процессы уже в своей идее предполагают некую “глобальность”, находящуюся над такими возможными выборами. Человек предстает перед нами как бы омываемым объективно идущими процессами глобализации, что с новой силой актуализирует проблему его реальной свободы и субъектности.

В этой связи объективное и субъективное измерение глобализационных изменений представляются в равной мере значимыми векторами научной рефлексии на тему глобализации. Целью данной работы будет рассмотрение этих двух проблемных срезов под определенным методологическим углом зрения, который можно обозначить как заданный общенаучной самоорганизационной парадигмальной установкой.

Глобализационные процессы, обнаруживающие тенденцию к многоаспектной взаимозависимости мира, в плане своих научных (в частности, социологических) осмыслений ставят целый ряд вопросов как методологического так и теоретико-практического характера. Обратим внимание на некоторые из них. Во-первых, — это вопрос предпочтительности изучения глобализационных изменений в узких дисциплинарных срезах, или необходимости

искать социологические подходы к этой проблематике, опираясь на методологические установки междисциплинарного характера, где социологическое начинает мыслиться более широко и пониматься как социальное. Во-вторых, вопрос природы самого явления глобализации, рассмотренного со своей динамической, процессуальной стороны и критериев выбора на множестве тех интерпретационных моделей, которые уже существуют и еще могут быть предложены. Последнее можно назвать объективным срезом проблемы, рассмотрением ее с точки зрения объективного, “непогруженного” наблюдателя. Другой пласт вопросов можно связать с субъективным срезом, когда в фокусе внимания оказываются индивидуальные модели социальной реальности, включающие в себя глобализационные явления и индивидуальные смысловые нагрузки, которые эти явления получают в рамках таких моделей, становящихся ментальными посредниками между человеком и его повседневными практическими действиями.

Несмотря на то что доминирующей темой в глобализационных исследованиях была и остается тема экономической глобализации, внимание к данной проблеме как многоаспектной становится все более заметным. Из сферы экономической глобализационные изменения настойчиво перемещаются в сферы политическую, правовую, культурную, религиозную. Процесс приобретает системный, комплексный характер и поэтому требует такого же системного рассмотрения прежде всего под углом зрения, задаваемом всем комплексом социальных наук. Например, с точки зрения В.Фурса, поскольку глобализация представляет собой “многомерный процесс, затрагивающий все стороны общественной жизнедеятельности”, его теоретическое осмысление должно стать “комплексным полидисциплинарным проектом исследования социальной жизни”, опирающимся на теоретические ресурсы различных составляющих социального знания [2].

Глобализация — это впервые манифестируемая в проектах и реальных социальных изменениях целостность

мира, предполагающая высокую степень связанности мировых процессов, что в свою очередь требует поиска адекватных методологических поворотов в вопросе интерпретации глобализационных процессов.

Таким образом, можно сказать, что процессы глобализации уже в силу своей объемности (не только в смысле всемирности, но и в смысле всесторонности) требуют адекватного целостного междисциплинарного научного рассмотрения и соответственно междисциплинарной, ориентированной на целостность методологической платформы. Соответствующая методологическая установка должна, на наш взгляд, отвечать по крайней мере нескольким основным требованиям. Глобализационные изменения должны рассматриваться как процессы *становления нового социального порядка* в сложноорганизованной мировой социальной среде. В качестве основного элемента такой среды должен рассматриваться человек во всей его целостности, представленный вместе с его многочисленными связями с другими людьми, возникающими и меняющимися вместе с той индивидуальной целостной моделью реальности (присутствующей как на уровне сознания, так и на уровне неосознаваемых психических структур), которой человек пользуется при обращении с различными сторонами социальной реальности.

С нашей точки зрения, новая методологическая междисциплинарная парадигма, получившая в настоящее время широкое распространение и известная под именем синергетики или теории самоорганизации, может рассматриваться как одно из адекватных методологических оснований, позволяющих нетривиально и многосторонне осмысливать глобализационные процессы. В пользу такого методологического выбора говорят ряд моментов. Во-первых, это принципиальная междисциплинарность и холистичность данного подхода. Самоорганизационный взгляд на динамику социального мира принципиально не может быть выстроен исключительно под политическим, экономическим, социологическим, психологическим или куль-

турологическим углом зрения, поскольку во всех этих случаях реальный действующий человек, являющийся проводником политических, экономических и прочих изменений, актуализируя их в своих непрерывных практиках, оказывается по сути чем-то внешним по отношению к соответствующей дисциплинарно выделенной системной определенности, что делает такие системные образования скорее номинальными, чем реальными, приводящими к проблематичности рассмотрения процессов самоорганизации в таких средах.

Методологические возможности использования принципиальных положений концепции самоорганизации для исследования и интерпретации глобализационных проблем привлекают в настоящее время многих обществоведов, что особо характерно для российской глобалистики и футурологии [3–6]. Воспользовавшись таким методологическим ключом, попробуем интерпретировать глобализационные изменения, рассматривая их как социальные изменения, понимаемые в обозначенном выше широком смысле, и зададимся целью *оценить принципиальную возможность завершения процесса глобализации в случае, если под таким завершением понимать достижение ситуации общего (единого) мирового социального порядка.*

Для этого воспользуемся основным теоретическим конструктом, который, на наш взгляд, представляет собой наиболее адекватное приложение самоорганизационных подходов к специфике социальных систем. Процессы социального изменения в рамках такого представления в самом общем случае могут быть представлены (преимущественно на аналитическом уровне) как состоящие из *организационной и самоорганизационной составляющих.* И тогда процессы глобализации в их социальном срезе тоже могут быть рассмотрены как имеющие свою организационную и самоорганизационную стороны, что указывает на двоякую природу этого процесса.

Организационная составляющая глобализационных изменений, как и любого процесса социального измене-

ния, представляет собой рационально, программно, программно обеспеченную динамику. Это та составляющая интегрального динамического потока, у которой обязательно есть свой субъект — индивидуальный или коллективный. Результатом его деятельности является не только сам замысел такого изменения, представление о его целях и результате, но и выработка определенной стратегии и тактики достижения такого результата. В случае глобализационных изменений мы вполне можем предположить, что они имеют свою организационную сторону, и соответственно — своего субъекта. Кого можно назвать таким субъектом, где истоки этого проекта — совсем другой вопрос, и ответов на него существует сейчас уже немало.

Например, некоторые исследователи связывают его с программной работой Ф.Фукуямы, обещавшего завершение истории в результате всеобщего торжества либерализма. Глобализационный проект должен завершиться соответственно “концом истории”, общей цивилизационной однородностью и образованием единой либеральной цивилизации. В качестве основных универсальных осей рассматривались рынок и демократия, бесповоротное утверждение которых воспринималось как финал мировой истории, после чего историческая событийность утратит судьбоносный характер, способный радикально влиять на конфигурацию мировых отношений. Основанный на такой идеологии проект удачно вписывается в принципиально линейные схемы прогрессистского представления о ходе мировой истории, многовековую общественную трансформацию, закономерно выходящую в результате на глобальный уровень. И не имеет значения часто отмечаемая наивность и теоретическая необоснованность указанной работы Фукуямы. Она получила широкий резонанс, поскольку могла стать теоретическим основанием для построения проекта глобализации. “Риторика “Конца истории” достаточно поучительна, если ее не принимать за чистую монету, а интерпретировать как симптом: она выразительно свидетельствует о принципиальном и

неискоренимом этноцентризме либерального универсализма, об аксиоматической предзаданности возможного для него понимания хода истории, общественного блага, цивилизованности и тому подобного” [7].

На роль субъекта организационной составляющей глобализационных изменений могут претендовать многие международные организации, которые поначалу создавались для решения локальных задач, но со временем заняли центральные позиции в рядах “менеджеров” глобализационных процессов. К таким организациям чаще всего относят структуры, связанные с регуляцией мировых финансовых и экономических процессов — Международный валютный фонд (МВФ), Всемирный банк (ВБ), Организацию экономического сотрудничества и развития (ОЭСР), Всемирную торговую организацию (ВТО) [8]. Авторами многих идей, включенных в мировой глобализационный проект, иногда считают представителей Давосского Форума, которых часто называют теневым мировым правительством, “хозяевами планеты” [9]. В конце концов, не имеет значения, кто же является реальным субъектом этих изменений. Главная суть деятельности такого органа или органов — принятие на себя функции управления процессами мировых глобальных изменений, выработка механизмов осуществления глобального проекта. Эти организации действительно должны во многом напоминать мировое правительство и вести себя как ведет себя всякое государство — действовать жестко и часто использовать не только убеждение, но и принуждение с целью обеспечения порядка, что в данном случае предстает как цель достижения глобального порядка. Существует ряд диаметрально противоположных точек зрения на допустимость такого однополюсного политического устройства планеты. Например, В.Иноземцев полагает это единственно верным путем решения тех глобальных проблем, которые ставят вопрос о принципиальной возможности выживания человечества. По его мнению, с этой целью следует допустить доминирование постиндустриальных стран Запада над

прочими индустриальными странами, многие из которых должны быть лишены суверенитета и поставлены под контроль ООН [10]. Мы в данном случае обойдем вниманием возможные оценочные суждения по этому поводу. Для нас существенной является лишь классификация происходящих таким образом социальных трансформаций как относящихся к организационной составляющей тех процессов социальных изменений, которые направлены на установление глобального мирового порядка.

Но согласно самоорганизационному взгляду на закономерности системных изменений в сложных нелинейных системах, каковыми и являются социальные системы, организационные процессы — это только один вектор динамической направленности социальных трансформаций. Никакой социальный процесс не может быть достаточно долгим и успешным без опоры на самоорганизационную составляющую, которая, в отличие от организационной, присущей исключительно человекомерным системам, имеет кроссистемную природу, а поэтому отличается силой естественного процесса. Ее присутствие мы должны предположить и в процессах глобализации. Отличительная черта самоорганизационных процессов — их нетелеологический, а правильнее говорить — квазителиологический характер. В случае социальных систем об этой составляющей процессов социального изменения мы можем сказать, что они не имеют ярко выраженного социального субъекта, носят спонтанный характер, их возможная конфигурация потенциально содержится в самой социальной среде и при этом имеет вид спектра допустимых возможностей. Самоорганизационная сущность этих процессов обеспечивается теми психологическими и культурными механизмами, которые связаны с человеческим бессознательным, иррациональным, игрой, мифом. Если организационная составляющая в проекции на систему социального действия порождает функциональные, целевые деятельностные акты, замкнутые на мотивированность целью и результатом и обеспеченные определенными рациональными

конструкциями в соответствующей системе человеческого знания, то самоорганизация мотивируется большей частью самим процессом действия, основана на чувствах, вере, иррациональных (или нерациональных) регуляторах человеческого поведения. Подобные мотивационные механизмы вызываются к жизни в случае включенности человека в определенную игровую ситуацию, в определенное мифологическое пространство.

Таким образом, мы можем предположить, что на уровне повседневных практик процессы глобализации могут находить самоорганизационную подпитку в случае подключенности человека к определенному глобализационному мифу, который, как и большинство мифов, предлагает некоторый проект спасения, не обеспеченный рациональными выкладками, а апеллирующий к чувствам, неизбежному бессознательному стремлению человека к возвращению мифического утраченного рая. Культивирование и инициирование глобализационного мифа вполне может входить в стратегию организационного обеспечения глобального проекта, что можно квалифицировать как достаточно тонкие методы управленческих воздействий, направленные на подключение процессов социальной самоорганизации и самосборки.

Каков может быть самоорганизационный прогноз относительно успешности реализации проекта глобализации даже в случае использования названных выше тонких управленческих стратегий? Сделать такой прогноз можно в случае, если под целью глобализационного проекта понимать установление единого мирового порядка, подразумевающего единое политическое, экономическое, культурное и, следовательно, социальное пространство на планете Земля, стирание национальных, государственных и прочих границ и различий. В этом случае, независимо от наполненности этого порядка (мы можем предполагать стремление реализовать его на самых лучших ценностных основаниях), самоорганизационное представление о закономерностях возникновения системной упорядоченности

(системного порядка) позволяет утверждать, что реализация такого проекта невозможна. Всякий порядок, согласно таким представлениям, может существовать лишь как локальное явление. Представляя собой локальное пространство пониженной социальной энтропии (понятие энтропии описывает в самом общем случае меру неупорядоченности системы), такой порядок существует только за счет повышенных энтропийных показателей во внешней среде. Таким образом, теоретически допустить возможность единой земной цивилизации мы могли бы в случае, если бы наша планета оказалась космически открытой системой, т.е. могла бы пополнять свои ресурсы за счет источников, находящихся за ее пределами, а также отводить продукты своей жизнедеятельности за пределы такой системы. Поскольку социальный порядок, понимаемый как непрерывно воспроизводящаяся система социальных отношений и взаимодействий, напрямую связан с подводимыми к системе потоками вещества, энергии, информации и внутренними потоками их распределения и перераспределения, переработки и отведения, то глобальный социальный порядок не может быть таким образом реализован без наличия внешних источников и стоков. При этом следует подчеркнуть, что это касается не только конкретного рассматриваемого глобализационного проекта, но и любого проекта, имеющего глобальные масштабы — будь-то всеобщая христианизация, исламизация, или победа мировой революции и построение коммунизма на всей Земле. Проекты такого рода следует считать утопическими в плане возможности их реализации, что не исключает их разворачивания как в организационном измерении, так и в качестве основы социальных мифов, способных произвести значительные исторические подвижки в силу активизации уже упомянутых самоорганизационных механизмов в том случае, когда такие мифы появляются в критические, переломные моменты социальной истории. При этом совсем не исключается возможность установления желанного порядка на некоторой ло-

кальной территории, по отношению к которой будет существовать то внешнее окружение, которое и будет для нее негэнтропийным источником.

Поскольку наряду с процессами глобализации мы наблюдаем все растущую антиглобализационную реакцию, которая в свою очередь тоже может быть квалифицирована как процесс социального изменения, то и по отношению к ней может быть приложен тот же аналитический инструментарий, предполагающий возможность ее рассмотрения в виде наложения организационной и самоорганизационной составляющих. И если в случае глобализационных процессов можно предположить, что организационная составляющая является доминирующей, то антиглобализм скорее всего имеет больше самоорганизационную природу, что проявляется в стихийных выступлениях антиглобалистов, набирающих все большую силу. События 11 сентября 2001 года тоже следует отнести по большому счету к антиглобалистским и таким, что имеют самоорганизационную природу, поскольку действующие лица этих событий мотивировались не определенными рациональными соображениями, а были глубоко zaangażированы притягивающей и энергетизирующей силой определенного мифологического пространства.

Субъективное измерение глобализационных процессов может быть представлено как отражение соответствующих социальных событий на пространство индивидуальных социальных представлений, переживаний, идентификационных интенций, ценностных предпочтений. В развитой форме это может представлять собой достаточно сложившееся глобально или антиглобально ориентированное мировоззрение, а в зачаточных стадиях можно говорить о формировании глобального или антиглобального миропереживания.

В субъективной перспективе мы тоже можем говорить о подключенности человека к организационной и самоорганизационной составляющим мировых глобализационных процессов. Не будучи субъектом, человек может быть

проводником тех изменений, которые идут на организационном и самоорганизационном уровне.

В случае подключенности к организационной составляющей мы должны говорить об осознанном принятии или непринятии целей глобализации, включении явлений, связываемых с глобальными изменениями, в определенную рационально выстроенную систему представлений и выбор стратегии своего социального поведения в соответствии с так заданным видением социальной реальности. Можно предположить, что личная история сторонника глобальных изменений должна включать в себя моменты обнаружения преимущества глобальной торговли, глобальной экономики, единой валюты, безвизовых перемещений, общего правового поля, наличия тех возможностей, которые дает Интернет, и все эти положительные моменты мысленно связаны в причинную цепочку, ведущую к процессам глобализации, как определяющим эти положительные трансформации. Осознанная поддержка всех институций, связанных с глобализационными изменениями, может считаться индивидуальным вкладом в организационную составляющую глобализационных процессов. Вместе с тем личная история антиглобалиста скорее всего будет включать в себя события, в результате которых он пришел к выводу, что ряд проблем в его жизни связаны с глобализационными процессами — конкуренция в торговле, экологическая ситуация, Интернет-зависимость детей, наплыв беженцев и иммигрантов и связанные с этим проблемы трудоустройства. В том случае, если все эти факты трансформируются в логически стройную рациональную конструкцию, определяющую отношения человека к этим процессам, мы можем говорить о его подключенности к организационной составляющей антиглобализационного сопротивления.

Но стать сторонником или противником глобализационных процессов можно и на уровне самоорганизационном. Этот уровень поддержки глобальных изменений не предполагает осознанности, выстраивания каузальных

связей и даже осведомленности в существовании таких понятий, как “глобализация”. Такая подключенность происходит через полуосознанное тяготение к определенному мифологическому пространству, включающему в себя в качестве действующего персонажа процессы глобализации или что-то, их символизирующее или с ними связанное. При этом своими реальными повседневными практиками, направляемыми таким мифологическим сознанием, человек будет подпитывать реально идущие на самоорганизационном уровне глобализационные изменения.

Каким образом формируется такое мифологическое пространство? Механизм осознанного его запуска в качестве средства организационного влияния, о котором мы говорили, не является достаточным для его успешной работы. Самоорганизационные процессы в действительности нельзя организовать, хотя и можно подтолкнуть организационными воздействиями в случае правильной организации такого “подталкивания”. Но проблема такой организации оказывается очень непростой в силу того, что реальные конфигурации направляющих самоорганизацию мифологических образований не могут быть произвольными, а имплицитно содержатся в виде конкурирующих аттрактивных возможностей в самой социальной среде, где идут такие процессы. И поэтому можно утверждать, что в каждой отдельно взятой локальной социальной среде присутствует определенная интенция к принятию или непринятию глобализационного мифа в качестве мифа спасения.

Можно ли говорить, что подобные интенции наблюдаются в Украине уже сейчас? Что становится основанием для появления таких интенций?

Поскольку даже сам термин “глобализация” и все связанные с ним смыслы в настоящий момент не достаточно привычны даже для научной общественности Украины, то наличие названных организационных механизмов формирования отношения к глобальным изменениям вряд ли можно сейчас фиксировать в массовом порядке.

Но вот о механизмах второго рода, обеспечивающих подключенность к рассматриваемым процессам в их самоорганизационной представленности, скорее всего можно говорить, и они связаны уже с теми конкурирующими мифами, которые присутствуют в социальной среде и соответственно задают проглобализационные и антиглобализационные настроения у жителей Украины даже в том случае, когда о самой глобализации они еще ничего не слышали. В качестве основных таких мифов следует назвать миф о “Спасении на Востоке”, он же — реставрационный, он же советский. Признаком принадлежности к такому мифологическому пространству может быть определенная идеализация или даже сакрализация прошлого, той жизни, которая была в СССР. Противоположная мифологическая констелляция предполагает идеализацию и снова таки сакрализацию западного образа жизни и устремленности к ней в самых различных формах. О третьем особом пути и соответствующей мифологии говорить всерьез не приходится, поскольку разговоры о собственной национальной идее еще очень далеки от той реальной энергетической потенции, которую имеет социопреобразующий миф. Как можно предположить, из приверженцев этих двух названных мифологем скорее всего будут рекрутироваться соответственно сторонники глобализма и антиглобализма, и наиболее восприимчивыми к проглобалистской мифологии окажутся те граждане Украины, кто достаточно дистанцирован от сохранившего свою притягательность коммунистического мифа.

Это предположение в некоторой мере подтверждают результаты всеукраинского мониторингового опроса населения. Предполагая, что названные мифологические пространства связаны с определенной социально-территориальной идентичностью, в качестве основного дифференцирующего признака мы взяли ответы на вопрос о том, к населению какой группы респондент себя относит. В качестве укрупненных альтернатив были взяты такие ответы: “население Украины”, “население бывшего СССР” и

“население мира”. По результатам опроса 2001 года процентное наполнение этих групп было следующим: относящих себя к жителям Украины (села, города, региона или всей страны) было 73%, к населению бывшего СССР — 18% и космополитов, относящих себя к населению мира или Европы — 9% [11].

Анализ ответов на ряд других вопросов (отношение к НАТО, ЕС, приватизации, частной собственности на землю, экологическим проблемам и т.д.) подтверждает, что из второй группы — “население СССР” — с наибольшей вероятностью могут рекрутироваться те, кто будет рассматривать процессы глобализации как очередное наступление империализма, колонизацию и т.д. и тем самым на самоорганизационном уровне вносить вклад в антиглобализационные изменения. В то же время представители третьей группы — “население мира” — демонстрируют явно проглобализационные настроения, с одобрением относятся ко всему, что могло бы считаться признаком приближения глобального порядка: капиталистическим реформам, вступлению в НАТО, ЕС, сотрудничеству с МВФ и т.д. Первая группа демонстрирует относительную нейтральность, но все же ее показатели ближе к “населению мира”, чем к “населению бывшего СССР” (табл. 1).

Таблица 1

Позитивное отношение к вступлению Украины в Евросоюз, НАТО и сотрудничеству с МВФ (%)

Объект оценки	“Население Украины”	“Население СССР”	“Население мира”
Евросоюз	56,5	46,2	70,5
НАТО	25,2	9,0	34,6
МВФ	37,2	23,7	47,7

Резко отличаются эти группы и по своим геополитическим выборам, которые тоже можно считать коррелирующими с глобалистскими и антиглобалистскими настроениями. Логично предположить, что сторонники глобальных тенденций в таких выборах будут оказывать предпочтение западному вектору, в то время как противники глобализационных изменений будут больше ориентироваться на Восток. За этим стоит соответственно выбор в пользу демократии и либерализма, с одной стороны, (считающихся основными признаками глобальных изменений), и отказ в таком выборе, — с другой (табл. 2).

Таблица 2

Какому пути развития Вы отдаете предпочтение? (%)

Объекты выбора	“Население Украины”	“Население СССР”	“Население мира”
Страны СНГ	14,8	23,4	14,2
Запад	14,3	4,6	20,7

Еще одним признаком приверженности глобализационным тенденциям может быть отношение к утверждению капиталистических отношений. В качестве соответствующего индикатора мы взяли ответы на вопросы об отношении к приватизации земли и больших предприятий. Среди тех, кто относит себя к населению мира, сторонников таких процессов оказалось практически вдвое больше, чем среди тех, кто идентифицирует себя с населением бывшего СССР (табл. 3).

Таблица 3

Одобрение приватизация земли и больших предприятий (%)

Объекты оценки	“Население Украины”	“Население СССР”	“Население мира”
Приватизация земли	44,3	28,5	52,6
Приватизация больших предприятий	18,5	11,6	25,9

Материалы, предоставленные мониторинговым опросом, не позволяют определить, для кого названные выборы являются осознанными и логически обеспеченными, а для кого это скорее результат приверженности определенному мифу. И тем не менее, из приведенных результатов можно сделать вывод, что тех, кто оказывает поддержку глобализационным процессам как на организационном так и на самоорганизационном уровнях среди жителей Украины пока не очень много. Естественно, среди сторонников глобализационных тенденций больше молодежи, национальная принадлежность влияет на эти выборы таким образом, что русские значительно чаще оказываются среди сторонников антиглобализационных выборов, чем украинцы. Соответственно, уровень образования способствует более лояльному отношению ко всему, что можно считать признаком наступающей глобализации.

Литература

1. *Фурс В.Н.* Глобализация жизненного мира в свете социальной теории. (К постановке проблемы) // *Общественные науки и современность*. — 2000. — № 6. — С. 128.
2. *Там же*. — С. 128.
3. *Косолапов Н.А.* Международно-политическая организация глобализирующегося мира: модели на среднесрочную перспективу // *Общественные науки и современность*. — 2001. — № 6. — С. 140–166.
4. *Лесков Л.В.* Постигание непредсказуемого: бифуркационное пространство XXI века // *Общественные науки и современность*. — 2001. — №6. — С.167–175.
5. *Тарасенко В.В.* Антропология Интернет: самоорганизация “человека кликающего” // *Общественные науки и современность*. — 2001. — № 5. — С. 101–120.
6. *Воробьев Ю.Л., Малинецкий Г.Г., Махутов Н.А.* Управление риском и устойчивое развитие. Человеческое измерение // *Общественные науки и современность*. — 2000. — № 6. — С. 150–162.

7. *Фурс В.Н.* Глобализация жизненного мира в свете социальной теории. (К постановке проблемы) // *Общественные науки и современность*. — 2000. — № 6. — С. 136.

8. *Косолапов Н.А.* Международно-политическая организация глобализирующегося мира: модели на среднесрочную перспективу // *Общественные науки и современность*. — 2001. — № 6. — С. 157.

9. *Антонюк А.* Давос нынче разместился в Нью-Йорке // *Зеркало недели*. — 2002. — 2 февраля. — С. 10.

10. *Иноземцев В.Л.* Расколота цивилизация. — М., 1998. — С. 592.

11. *Українське суспільство: десять років незалежності. Соціологічний моніторинг та коментар науковців*. — К., 2001.

*А. Арсеевко,
кандидат исторических наук*

ПЕРСПЕКТИВЫ ЕВРОПЕЙСКОЙ АРХИТЕКТУРЫ БЕЗОПАСНОСТИ В КОНТЕКСТЕ СИТУАЦИИ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

Мировая цивилизация вступает в XXI в. в условиях расширения гегемонии США, ускорения глобализации и усиления хаоса в однополюсном мире. Парадигма “нового мирового порядка”, навязанная мировому сообществу на исходе XX в., не выдержала испытания временем после демонтажа социализма в странах Восточной Европы, роспуска Организации Варшавского договора, развала СССР и окончания холодной войны. Поэтому перспективы международной архитектуры безопасности в региональных измерениях и планетарном масштабе тесно связаны с решением извечных проблем войны и мира, в первую очередь на европейском континенте, ставшем источником двух мировых наиболее кровопролитных войн в истории человечества. Актуальность решения этой жизненно важной задачи в значительной мере обусловлена тем, что в Северной Атлантике сосредоточены огромные экономические мощности и военные силы.

По выражению видного русского философа И.Ильина, войны являются “хозяйственно-политическим и социально-культурным самоубийством или во всяком случае самоизуродованием” друг друга воюющими сторонами [цит. по: 1, с.89]. В мирное время милитаризация экономики, научно-исследовательских и опытно-конструкторских работ отвлекает колоссальные материальные и людские ресурсы, крайне необходимые для решения глобальных проблем человечества. Мировые военные расходы равны сегодня совокупному доходу 49% самых бедных людей на Земле, то есть почти половины обитателей нашей

планеты. Лидером в продолжении гонки вооружений после окончания холодной войны остаются США. Несмотря на то что на их долю приходится 40% всех военных затрат, Вашингтон принял недавно решение об увеличении военного бюджета США до астрономических размеров — 328 млрд. долл. в 2002 г. [2].

Де-юре интенсификация военных усилий Пентагона и имперских амбиций США осуществляется под прикрытием необходимости обуздания “стран-изгоев” и международного терроризма, де-факто трансатлантическое направление и борьба за “советское наследство” занимают приоритетное место во внешнеполитической стратегии США. События последних лет убедительно свидетельствуют о том, что “американский капитал мобилизовал огромные ресурсы после коллапса Советского Союза с целью установления и поддержания американской гегемонии в мире” [3, с.89]. Стремление Вашингтона к установлению Pax Americana в XXI в. чревато новыми военными авантюрами империализма США и внушает серьезные опасения в отношении перспектив как глобальной, так и европейской архитектуры безопасности на изломе веков.

Смена исторических рубежей всегда отождествлялась людьми доброй воли с реализацией надежд на лучшее будущее, с утверждением мира на Земле. Тем не менее, за последние пять тысяч лет на скрижалях мировой истории зафиксировано 15 тыс. войн. Каждый новый виток новой и новейшей истории человечества сопровождался все более кровопролитными боями. Людские потери в войнах XVIII в. составили 4,4 млн., XIX в. — 8,3 млн. чел. Две мировые войны, развязанные империализмом в прошлом столетии, превзошли все мыслимые пределы насилия и превратили его в самый кровавый век в истории мировой цивилизации. “Нажатие кнопки в 1914 году, — пишет А.Тойнби, — не просто вызвало одну-единственную мировую войну (что само по себе было несказанной катастрофой). Оно открыло “ящик Пандоры”, который не захлопнут по сей день” [4, с. 342].

За первой мировой войной последовала вторая, унесшая жизни свыше 50 млн. человек. В ее пламени сгорел каждый шестой украинец. Отдаленные последствия этого крупнейшего побоища в истории человечества мировая цивилизация будет испытывать и в нынешнем веке, ибо векселя войны приходится оплачивать не только ее непосредственным участникам, но и последующим поколениям. Война, по словам П.Сорокина, “не только уменьшает население, но резко изменяет и его качественный состав. Она уносит с поля жизни лучших и оставляет выживать худший человеческий материал” [5, с.358–359]. В этом состоит и одна из главных причин геополитической и геоэкономической катастрофы, постигшей братские славянские и другие народы, которые внесли самый весомый вклад в разгром гитлеровского фашизма и японского милитаризма.

Несмотря на намерение Объединенных Наций в соответствии с Уставом ООН “избавить грядущие поколения от бедствий войны, дважды в нашей жизни принесшей невыразимое горе человечеству”, решение этой жизненно важной задачи было торпедировано инициаторами холодной войны, вдохновителями гонки вооружений и атомной дипломатии и претендентами на мировое господство. Основной жертвой военных столкновений после Второй мировой войны стало мирное население. В начале XX в. войны уносили жизни 9 солдат и одного мирного жителя из каждых 10 погибших, в конце — 9 мирных жителей и одного солдата. В результате более чем 250 “больших” и “малых” войн и вооруженных конфликтов, зарегистрированных в мире в течение последних 50 лет, погибло свыше 86 млн. гражданских лиц, в основном женщин и детей [6]. Возможность применения ракетно-ядерного оружия многократно повысила разрушительную способность войны на рубеже XXI в. Это ставит под вопрос выживание человечества до тех пор, пока не будут ликвидированы все арсеналы оружия массового уничтожения и средства их доставки.

Две мировые и множество других войн и вооруженных конфликтов в XX в. лишили жизни 140 млн. чел. Ответственность за развязывание большинства из них несут многие из тех капиталистических государств, которые рядятся сегодня в миротворческие одежды. Это прежде всего США, Великобритания, Франция и Израиль. На их долю приходится 95% всех агрессивных войн ядерных держав в XX в. Распределение их в абсолютном выражении выглядит следующим образом: США выступали в качестве агрессора в 30 войнах, Великобритания — в 40, Франция — в 28, Израиль — в 28 войнах [1, с.53–54]. Вступление человечества в XXI в. также не внушает уверенности в том, что народам мира удастся разорвать порочный исторический цикл, в котором мир неизбежно сменяется войной, а война — миром. В пользу этого вывода свидетельствуют недавняя агрессия США и других стран НАТО против Югославии и нынешние варварские “ковровые” бомбардировки Афганистана США и Великобританией под прикрытием пресечения международного терроризма.

В этом контексте утверждение и укрепление мира на нашей планете является настоящим и неотложным велением времени. “Новый мировой порядок” вверг мир в новое экономическое противостояние между Севером и Югом, Западом и Востоком, что не внушает оптимизма в отношении будущего. По данным Стокгольмского международного института по исследованию проблем мира, в 1945–1990 гг. средняя частота войн и конфликтов на нашей планете составляла приблизительно 7,5–8 в год. В последнее десятилетие XX в., после ликвидации ОВД, в мире ежегодно имели место 33–37 войн и крупных военных конфликтов. То есть почти в пять раз больше, чем в период холодной войны. В новый век мировая цивилизация вступила с 39 войнами на всех континентах, что не способствует укреплению международного мира и безопасности в соответствии с гуманными целями, изложенными в преамбуле к Уставу ООН.

К этим вооруженным столкновениям на пороге XXI в. прибавилась военная операция США в Афганистане с непредсказуемыми последствиями для судеб мирового сообщества. Не ставя под сомнение необходимость искоренения международного терроризма, было бы непростительной ошибкой закрывать глаза на то, насколько адекватными, оправданными и допустимыми с точки зрения международного права являются ответные меры США на теракты 11 сентября. В течение первого месяца варварских бомбардировок Афганистана, начатых США и Великобританией 7 октября 2001 г., их жертвами стали более 1350 мирных жителей, главным образом женщин и детей. Ракетно-бомбовые удары по этой многострадальной стране не решают задачу борьбы с терроризмом, но увековечивают бедность и страдания миллионов простых афганцев.

Нельзя также не видеть глубинных причин, лежащих в основе очередного броска милитаризма США в ближневосточном направлении. На них обращает внимание японская газета “Сэйкио Симбун”, которая справедливо отмечала: “Проблема Ближнего Востока является проблемой, в которой палестинская проблема, война в Персидском заливе и капиталовложения в нефтяную индустрию и военно-промышленные комплексы тесно переплелись с другими факторами в массивный и запутанный клубок. Рассмотрение ее в качестве конфликта между добром и злом является упрощением и опасностью. Человечество никогда не увидит свет мира до тех пор, пока одна сторона будет стремиться подчинить другую насильно. В этом случае обе стороны попадают в порочный цикл репрессалий, который требует действовать по принципу “око за око, жизнь за жизнь” [7].

Основная причина обострения напряженности в современном мире состоит в том, что глобальная стратегия США строится в соответствии со старой “универсальной” формулой, которая гласит: “Границы американской безопасности лежат везде, где поставлены на карту американские интересы”. В соответствии с этим постулатом в “зону

национальных интересов” США после развала Советского Союза попали все “суверенные” осколки СССР, в том числе Россия, Беларусь и Украина, ставшие заложницами внешнеполитической стратегии США. Новая военная доктрина США практически лишает их права на коллективную безопасность перед лицом потенциальных военных угроз.

Комментируя возможность заключения соглашения о безопасности между Россией и Украиной, один из ведущих архитекторов внешней политики США З.Бжезинский заявил: “В случае если Западу придется выбирать между демократической или независимой Украиной, стратегические интересы, а не демократические соображения, должны определять западную позицию” [цит. по: 8, с.4]. Такой подход к решению исторических судеб суверенных государств создает прямую угрозу дальнейшему существованию многих народов мира. Особую тревогу за будущее человечества вызывает стремление монополистического капитала США установить Pax Americana в однополюсном мире, подчинить большинство стран мирового сообщества интересам западных транснациональных корпораций и транснациональных банков, превратить их в аграрно-сырьевые придатки “золотого миллиарда”.

В достижении этих глобальных целей активно задействуется региональный потенциал Западной Европы, предавшей забвению недавние проекты создания “общеевропейского дома” в угоду своему “старшему партнеру” по НАТО. На пороге XXI в. Североатлантический альянс обрел “второе дыхание” под эгидой США и фактически отстранил от решения проблем европейской безопасности и превентивной дипломатии Европейский Союз (ЕС), Западноевропейский Союз (ЗЕС), Организацию по сотрудничеству и безопасности в Европе (ОБСЕ), Совет Европы (СЕ), ООН и Совет безопасности ООН. В подтверждение этого достаточно сослаться на то, что сегодня расходы НАТО только на содержание своего административного персонала в 47 раз превышают общий бюджет ОБСЕ.

Страны–члены НАТО тратят на оборону около 430 млрд. долл., что в 215 тыс. раз превышает весь бюджет ОБСЕ, призванной стоять на страже международной безопасности посредством переговоров, консультаций и принятия политических решений 55 государствами Европы, Азии и Северной Америки [9].

Не приходится удивляться, как признают исследователи проблем европейской безопасности Я.Уотерс и Ф.Наэрт, что НАТО “заслуживает наибольшего доверия, когда прибегает к использованию силы (или к угрозе силой). Но этот альянс делает не очень многое в области превентивной дипломатии; это в гораздо большей мере относится к сфере ОБСЕ и, в определенной степени, к сфере ЕС. Если угрозы НАТО не будут частью более широкой стратегии, большая часть ее эффективности будет утрачена” [10, с.569]. Как это делается практически, мировая общественность убедилась на примере последних событий на Балканах, где военная человекоубойная машина НАТО использовалась на полную мощность для расширения и усиления влияния США и их союзников в этом регионе под предлогом предотвращения гуманитарной катастрофы. С этой же целью осуществляется и нынешняя ползучая экспансия НАТО в восточном направлении, и нынешний дерзкий бросок этого военного агрессивного блока на Ближний Восток.

В решении своих геополитических и геоэкономических задач страны НАТО следуют сегодня в русле неоимпериалистической политики США, преследуя в то же время собственные интересы и цели. Последние сводятся в основном к укреплению позиций европейских структур в бывших республиках СССР с тем, чтобы со вступлением мировой цивилизации в век дефицита ресурсов поставить их богатые природные кладовые на службу ЕС посредством интенсификации экономической войны. К этому ЕС побуждает его зависимость от внешних поставок энергоносителей, которая составляет сегодня 50% и достигнет 70–80% к 2020 г. по нефти, газу и углю [11, с.127]. В случае

успешного решения этой задачи политической и экономический вес ЕС в “триаде” Северная Америка — Юго-Восточная Азия — Западная Европа возрастет. Это может позволить ведущим странам Старого Света обрести определенную степень внешнеполитической свободы и выйти из-под тесной опеки и силового давления со стороны США.

Политическим маневрированием ЕС объясняется в определенной мере и “безоговорочная поддержка” военной операции США в Афганистане, якобы преследующей антитеррористические цели, западноевропейскими странами. Выступая с трибуны Генеральной Ассамблеи ООН, председатель Совета министров иностранных дел ЕС, глава МИД Бельгии Ж.Мишель обнародовал план действий стран ЕС в этом направлении, принятый 21 сентября 2001 г. на саммите ЕС, и заявил, что борьба с терроризмом является сегодня одним из важнейших приоритетов ЕС. В то же время следует отметить, что отношение многих стран ЕС, в том числе согласившихся на расширение полицейского сотрудничества с США, к десятилетнему “крестовому походу” против международного терроризма во главе с США остается неоднозначным.

Далеко не благотворительные установки положены и в основу пополнения ЕС за счет бывших социалистических стран. Как пишет член Европейской Комиссии по вопросам расширения ЕС Г.Верхеген, “дополненный Союз не только расширит зону демократии и стабильности в странах бывшего коммунистического блока. С половиной миллиарда потребителей, что больше совокупного населения Японии, Австралии, Канады и США, он станет крупнейшим единым рынком в мире. А с развитием политики европейской безопасности и приведением в соответствие своих оборонных возможностей Союз обретет способность реагировать быстро и эффективно всякий раз, когда возникнет угроза миру и безопасности на границах Союза” [12, с.3]. Такой подход к обеспечению своей безопасности не исключает возможность вмешательства ЕС во внутренние дела стран СНГ. В связи с этим известный французский ученый

М.Фуше отмечает: “Эффективное вмешательство в кризисы является условием достижения политической Европой геополитической зрелости” [11, с.136].

Вероятность повышения роли ЕС в общеевропейских делах и претворения в жизнь экспансионистских сценариев ЕС на “постсоветском” пространстве просматривается на фоне нынешних американско-европейских разногласий по поводу будущего устройства мира в условиях гегемонии США и положения Западной Европы в мировом сообществе. В ряде случаев позиции США и ЕС по этим вопросам кардинально расходятся, в том числе относительно Украины. Об этом свидетельствует, например, высказывание М.Фуше: “Превращение Украины в главный элемент стратегии напряженности с Россией, возможно, соответствует взглядам военных и нефтяных магнатов США, заинтересованных в доступах к ресурсам прибрежных стран Каспийского моря, но совпадает ли это действительно с интересами политической Европы? Зачем способствовать значительным инвестициям в экономику Украины и России (TACIS, BERD) и в то же время усиливать разногласия между Москвой и Киевом?” [11, с.131].

С другой стороны, как свидетельствуют последние события на европейском континенте, ЕС отдает явный приоритет вовлечению бывших социалистических стран в орбиту НАТО, а не их приему в структуры ЕС. Одна из главных причин торможения расширения ЕС заключается в том, что на изломе веков Западная Европа столкнулась с обострением многих социально-экономических проблем, решение которых займет многие годы. По расчетам немецких специалистов А.Риса и М.Зонненхольцнера, выполненных в соответствии с гипотезой об экономической интеграции американского экономиста, лауреата Нобелевской премии Р.Солоу, для гармонизации стандартов жизненного уровня в ЕС на региональном уровне теоретически потребуется не менее 102 лет [13, с.57]. В этих условиях следовать дальше в русле недалновидной политики, выраженной в формуле “заграница нам помо-

жет”, в “постсоветских” странах, стремящихся к вступлению в ЕС, могут только политические дилетанты или авантюристы.

В обозримой перспективе, связанной с дефицитом ресурсов в XXI в., нельзя исключать и возможность скатывания ЕС на путь военных авантур. Названная опасность обретает зримые очертания по мере роста милитаризма в Европе, ставшей источником двух мировых войн в XX в. Первый шаг в этом направлении сделан европейским сообществом под диктовку США вскоре после развала СССР. Несмотря на заверения М.Горбачева госсекретарем США Дж.Бейкером в феврале 1990 г. в том, что юрисдикция НАТО не расширится на Восток после объединения Германии, все обещания Североамериканского альянса вскоре канули в Лету. Не суждено также было сбыться и ожиданиям трансформации НАТО в военно-политический союз, на которую рассчитывали новые “политические элиты” на “постсоветском” пространстве.

На протяжении более чем четырех десятилетий после Второй мировой войны трансатлантические отношения формировались под воздействием императива “сдерживания” советского влияния, что способствовало конвергенции внешней политики США и их западноевропейских союзников. В последнее десятилетие, после дезинтеграции СССР и окончания холодной войны, эти отношения претерпели существенные изменения. Как отмечает профессор университета Джорджия Дж.Даффилд: “Соединенные Штаты и Европа больше не должны координировать свои политико-военные отношения с постоянной оглядкой на Москву... В результате этого период после 1990 года стал временем переоценки ценностей в американо-европейских отношениях” [14, с.93]. Геополитические сдвиги на международной арене затронули фундаментальные основы трансатлантического сотрудничества в военной сфере, в первую очередь касающиеся роли НАТО в обеспечении европейской безопасности и военного вовлечения США в решение европейских проблем. Но эти проблемы были

разрешены в пользу военно-промышленного комплекса США.

В итоге вопрос о роспуске НАТО был снят с повестки дня и взят курс на расширение блока на Восток. К этому необходимо добавить, что после роспуска Организации Варшавского договора экспансия НАТО сопровождалась его быстрой трансформацией из оборонительного в агрессивный военный альянс. В “Стратегической концепции Североатлантического Союза”, согласованной главами государств и правительств на сессии Североатлантического совета в Риме 7–8 ноября 1991 г., были зафиксированы обязательства Союза относительно того, что “его цели являются чисто оборонительными; любое из вооружений Североатлантического альянса подлежит использованию только в целях самообороны, и он никого не рассматривает в качестве своего противника” [15, с.234]. Однако вскоре военный блок НАТО заявил о готовности к развертыванию своих вооруженных сил за пределами границ альянса в ответ на кризисные ситуации и возможности осуществления военных операций за пределами его территории, что стало прелюдией к последующей трагедии Югославии.

В сохранении своих позиций на европейском континенте Вашингтон, как свидетельствует видный американский дипломат Дж.Гудби, исходит из того, что “долговечность присутствия США в Европе имеет фундаментальное значение для успеха политики, направленной на укрепление Запада и налаживание связей с более широким по составу Евроатлантическим сообществом” [16, с.269]. Вместе с тем страны Западной Европы принимают активные меры к повышению своей роли в НАТО, усилению координированности своей военной политики и созданию самостоятельных военных структур. С этой целью Европейский Совет в марте 2000 г. учредил два временных органа. Первый состоит из военных представителей министров обороны стран — членов Евросовета и уполномочен давать советы по военным проблемам Временному комитету по вопросам политики и безопасности. Второй

включает в свой состав 20 военных экспертов и 7 гражданских секретарей — представителей стран-членов Евросовета и является ядром будущего постоянного Военного штаба.

Следующим шагом в этом направлении стало согласование Евросоветом вопросов сотрудничества стран Западной Европы на добровольной основе в возглавляемых ЕС операциях. С этой целью государства-члены ЕС должны быть в состоянии к 2003 г. развертывать в течение 60 дней и поддерживать, по крайней мере, один год вооруженные силы численностью от 50 тыс. до 60 тыс. человек, способные обеспечивать гуманитарные, спасательные, миротворческие и боевые задачи в период урегулирования кризисных ситуаций. В действительности для развертывания 60-тысячной армии в течение 60 дней, как признано на заседании Совета министров обороны в Брюсселе в ноябре 2000 г., потребуются гораздо больший военный контингент. В связи с этим принято решение о привлечении к выполнению этих задач 100 тыс. чел. Из них будут сформированы Силы быстрого реагирования. Страны ЕС также обязались предоставить для достижения намеченных целей 400 самолетов-истребителей и 100 военных кораблей, готовых действовать на расстоянии до 4000 км за пределами границ Европы [17, с.46–47].

Однако, по мнению европейских военных экспертов, эти обязательства стран ЕС являются явно недостаточными для решения предстоящих задач. Для их выполнения потребуется, как минимум, в два раза больше войск, что может поставить Западную Европу, переживающую сейчас далеко не лучшие времена в результате разрушительного воздействия на ее экономику неолиберального фундаментализма, в еще худшее положение. Реализация выработанных и согласованных военных планов в Брюсселе неизбежно повлечет за собой сокращение многих социальных программ. Это в свою очередь приведет к дальнейшему снижению уровня жизни населения и не будет спо-

способствовать укреплению стабильности и безопасности на европейском континенте на пороге XXI в.

Поэтому председатель Транснационального фонда по исследованию проблем мира и будущего Я.Оберг справедливо называет милитаризацию ЕС “цивилизационной ошибкой”, которая не будет содействовать укреплению мира и международной безопасности в соответствии с Уставом ООН и внесет дополнительную негативную лепту в демонтаж принципов послевоенного устройства мира. В соответствии с недавними решениями на высшем уровне вооруженные силы ЕС должны будут развертываться как по просьбе ООН и ОБСЕ, так и в случае необходимости для осуществления автономных действий ЕС. С этой целью НАТО предлагается учредить четыре “специальных рабочих группы” для осуществления связи между ЕС и НАТО по вопросам проблемы безопасности, возможностей достижения цели, условий доступа ЕС к активам и ресурсам НАТО, определения рамок организации постоянных консультаций между ЕС и НАТО [18].

Создание столь громоздкого и разветвленного механизма управления и огромной европейской армии для решения якобы миротворческих задач не выдерживает критики с учетом того, что в истории ООН с целью поддержания мира развертывалось максимум 70 тыс. “голубых касок”. К концу октября 2000 г. их численность снизилась до 37 тыс., включая наблюдателей, гражданскую полицию и войска. “Если европейские сильнейшие страны действительно хотят, чтобы ООН стала ведущим миротворцем, то тогда странно то, что эта организация систематически остается без фондов, рабочей силы и легитимности в то время, когда ЕС стремится создать в два раза большие оперативные силы всего за три года. И это — те же самые страны, которые никогда не могли предоставить ООН достаточно хорошо подготовленные “голубые каски” ... с более легким и совершенным военным снаряжением для поддержания мира. Они также являются теми же странами, которые в ходе бомбежек в прошлом году

нарушили основную ценность Устава ООН о создании “мира мирными средствами” и игнорировали положение о предоставлении мандата ООН” [18], — пишет Я.Оберг.

Следствием агрессивной направленности “новой трансатлантической политики” США и стран Западной Европы стал 700-километровый бросок НАТО на Восток после включения в этот военный блок Чехии, Венгрии и Польши. Пополнение НАТО за счет этих стран Восточной Европы значительно повысило военную мощь Североатлантического альянса. В результате вооруженные силы НАТО получили 13 дивизий, 29 бригад и 731 самолет. Количество танков увеличилось на 24%, бронетранспортеров — на 22%, артиллерийских орудий — на 18%. В распоряжение НАТО перешли около 290 военных авиабаз, 120 стационарных антиракетных комплексов и вся тыловая инфраструктура этих стран — 280 тыс. км шоссе, 44 тыс. км железнодорожных путей, 5,2 тыс. км трубопроводов.

Стремительная экспансия НАТО на Восток после развала СССР приблизила военную машину глобального капитализма к границам славянских государств — России, Беларуси и Украины. Строго выверенное избирательное расширение НАТО и ЕС — зримое доказательство военной интеграции Европы для продвижения своих политико-экономических интересов на “постсоветском” пространстве под эгидой США, несмотря на имеющиеся разногласия между ними. Характеризуя состояние американо-европейских отношений, профессор политологии Мюнхенского университета В.Вейденфельд отмечает: “Европа не может больше действовать в тени Америки, но она все еще не может придерживаться какого-либо курса, если Америка не указывает путь. Европа попала в ловушку свободы. Освободив себя от американского влияния на европейский разум, она все еще остается ребенком в мировой политике. В настоящее время Европа должна разработать свою собственную стратегическую концепцию, список приоритетов и подход к ведению переговоров.

Нынешняя европейская неопределенность сбивает с толку американского партнера. В ответ Вашингтон прибегает к старому шаблону либо односторонних сольных действий, либо к выборочным консультациям с отдельными ведущими державами Европы” [19].

Вместе с тем в наши дни новая архитектура Европы строится на обломках несостоявшегося “общеевропейского дома” и ведет к установлению новых разграничительных линий на европейском континенте. В результате тесного переплетения процессов политической, экономической и военной интеграции и дезинтеграции в настоящее время в Европе формируется пять типов стран.

1. Страны, которые являются членами ЕС и НАТО и извлекают определенные выгоды из принадлежности к этим двум институтам.

2. Страны, которые по разным причинам являются членами только одного из названных объединений — ЕС или НАТО.

3. Страны, которые являются членами одного из этих институтов, но хотели бы со временем стать членами и второго.

4. Страны, которые не принадлежат ни к одному из этих институтов, но которые настойчиво “стучат в двери” и ЕС, и НАТО.

5. Страны, которые не имеют шансов в обозримом будущем присоединиться ни к ЕС, ни к НАТО.

Решение о создании европейской “армии” неуклонно ведет к дальнейшему расколу Европы с далеко идущими последствиями. Вне всякого сомнения, этот шаг может поставить турбомилитаризацию ЕС на необратимый путь, ведущий к новой холодной войне. Ссылки лидеров ЕС на то, что создаваемые ими “мобильные силы быстрого реагирования” носят оборонительный характер и предназначены для ликвидации последствий природных катастроф, оказания гуманитарной помощи и поддержания мира, не внушают особого доверия с учетом их оснащения новей-

шими видами смертоносного боевого оружия и средств его доставки в районы “кризисных ситуаций”.

Вполне понятно, что милитаризация Европы не способствует укреплению роли ООН как инструмента мира, наносит новый удар по ОБСЕ, влечет за собой очередной виток недоверия к европейским структурам со стороны стран, оставшихся за бортом интеграции в Европе. Мегатренды современного развития также накладывают негативный отпечаток на глобальные и европейские процессы. “События после падения Берлинской стены подтверждают ... предупреждение: период после холодной войны освободил наше воображение от традиционных идеологических поляризаций, но зачастую замещает их националистическими и этноцентрическими идеями, которые содействуют развитию насильственных разделений. Большая часть этого нового этнического сепаратизма явилась прямой реакцией на “глобализаторские” идеологии Первого Мира. Новые напряженности между глобальной взаимозависимостью и этноцентризмом, центрами Первого Мира и перифериями Третьего Мира служат индикаторами состояния кризиса на уровне тех рамок, которые используются нами для установления связи между ними” [20, с.245], — отмечалось недавно на страницах немецкого журнала “Социология Интернационалис”. Все это неизбежно заставит славянские народы потуже затянуть пояса и взяться за восстановление своей обороны, разрушенной в постперестроечной эйфории.

Мир, в котором предстоит жить и отстаивать свой суверенитет Украине в новом веке, судя по всему, будет достаточно жестоким, периодически балансирующим на грани войны и мира в сочетании с различными новейшими формами экономической и информационной агрессии со стороны натовских стран. В ближайшие десятилетия США будут выступать в нем в роли и мирового полицейского, и мирового судьи, и мирового правителя. Прогрессивные силы глобального сообщества, мыслящие категориями мира, а не войны, торжества социальной справедливости,

а не утверждения неолиберального фундаментализма, вряд ли согласятся с такой перспективой и со временем ответят на неоимпериалистический вызов США и других натовских стран.

Основной урок “длинного” XX в. состоит в том, что историческая траектория капиталистического развития исчерпала свои возможности и что капитализм может продлить свое существование только за счет глобального насилия. “В конечном итоге, перефразировав Шумпетера, можно сказать, что пока человечество задыхается (или наслаждается) в аду (или раю) посткапиталистической мировой империи или посткапиталистического мирового рыночного общества, оно может полностью сгореть в ужасах (или триумфе) эскалации насилия, которым сопровождается ликвидация мирового порядка, установленного в период холодной войны. В этом случае история капитализма также может завершиться в результате его перманентного возвращения к системному хаосу, с которого она началась шестьсот лет назад и который воспроизводился им в строго возрастающем масштабе с каждым переходным периодом. Будет ли это означать конец только капиталистической истории или всей человеческой истории, предсказать невозможно” [21, с.356], — отмечает известный представитель школы мир-системного анализа Дж.Арриги.

Во избежание глобального Апокалипсиса вследствие неизбежного краха капитализма новые альтернативные социальные движения сегодня объединяют свои ряды в борьбе за переустройство мира на более справедливых, гуманных и демократических началах. “Человечество уже вступило в качественно новое социальное состояние ... Сущность этого перелома еще не понята на уровне некой объективной науки. Такое понимание еще даже не началось, — подчеркивает А.Зиновьев. — Было бы по меньшей мере наивно принимать за попытки такого понимания беспомощный лепет социологов о “постиндустриальном” и “информационном” обществе и бредовые сочинения

футурологов, неизмеримо превосходящие по интеллектуальному убожеству и явной глупости сочинения специалистов по “научному коммунизму” недавнего прошлого” [22, с.9]. В этих условиях забота об укреплении национальной безопасности братских славянских народов, усилении интеграционных процессов на территории их обитания, создании системы их коллективной безопасности при одновременном поиске новой парадигмы развития вместе с другими народами мира становится высшим приоритетом и настоятельным велением нашего времени.

Литература

1. *Серебрянников В.В.* Социология войны. — М., 1997.
2. *Oberg J.* Western Militarism and Democratic Control of Armed Forces — Internet, http://www.transnational.org/forum/meet/2001/JO_dcaf_art.html
3. *Brown M.B.* The Dollar-Wall Street Regime // The Spokesman. — 1999. — № 65.
4. *Тойнби А.Дж.* Цивилизация перед судом истории / Пер. с англ. — М., 1996.
5. *Сорокин П.А.* Общедоступный учебник социологии. Статьи разных лет / Ин-т социологии. — М., 1994.
6. *Gabory F.* International Criminal Court: A Better Way. — Internet, <http://www.pww.org/article/articleprint/143>
7. *Ikeda D.* Initial Perspectives on the September 11 Tragedy // Seikyo Shimbun. — 2001. — September 16.
8. *Editorial* // The Spokesman. — 1999. — № 65.
9. *Oberg J.* Conflict-Mitigation — Lessons and Challenges. — Internet, http://www.transnational.org/forum/meet/2001/JO_SGILessAndShall.html
10. *Wouters J., Naert F.* How Effective Is the European Security Architecture? Lessons from Bosnia and Kosovo // International and Comparative Law Quarterly. — July 2001.

11. *Фуше М.* Европейская республика: Исторические и географические контуры / Пер. с фр. — М., 1999.
12. *Verheugen G.* Challenges and Perspectives of EU Enlargement // CESifo Forum. — Summer 2001.
13. *Rees A., Zonnenholzner M.* Competition among the regions in Euroland // Intereconomics. — 2000. — Vol. 35. — № 2.
14. *Duffield J.* Transatlantic Relations after the Cold War: Theory, Evidence, and the Future // International Studies Perspectives. — 2001. — № 2.
15. *НАТО: Справочник.* — Брюссель, 1995.
16. *Гудби Дж.* Неразделенная Европа. Новая логика мира в американо-российских отношениях. — М., 2000.
17. *Coates K.* Europe's Militarism // The Spokesman. — 2001. — № 72.
18. *Oberg J.* The Militarisation of the European Union: A Civilisational Mistake. — Internet, <http://www.globalpolicy.org/security/peacekpg/region/euforce.htm>
19. *Weidenfeld W.* Cool Transatlantic Calculation. — Internet, http://www.dgap.org/english/tip/tip0103/weidenfeld_p.html
20. *Cornis-Pope M., Noble T.F.A., Stagl J.* Perspective on Europe // Sociologia Internationalis. — 38, Band 2000, Heft 2.
21. *Arrighi G.* The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of Our Times. — London and New York, 1996.
22. *Зиновьев А.* Глобальное сверхобщество и Россия. — Мн., М., 2000.

*Д. Юрошевич,
кандидат социологических наук
В. Казаков,
кандидат социологических наук*

ТЕРЦИАРИЗАЦИЯ СОВРЕМЕННЫХ СОЦИАЛЬНЫХ КОНФЛИКТОВ

Авторы теорий XIX — первой половины XX вв., посвященных исследованию социальных конфликтов, международных включительно, исходили из того, что в них участвуют только две противоборствующие стороны, два субъекта. Правда, принималось во внимание, что они могли быть представлены не одним актором, а целой их совокупностью, связанной между собой союзническими обязательствами в форме тех или иных соглашений и договоров, имеющих общие цели и задачи, которые для них являлись не только общими, но и главными, основными. Конечно, это не отрицало и не противоречило тому, что каждый из акторов мог иметь и имел свои специфические интересы, не совпадающие с интересами других членов коалиции. Но последние достигались “побочно” и, как правило, не могли быть реализованными без решения общих для всех основных задач.

В ходе развития конфликта союзнические отношения могли разрываться, если специфические интересы одного из участников коалиции становились для него превалирующими по отношению к общим. Это выводило того или иного актора из конфликта, с одной стороны, а с другой — могло породить новый конфликт, развивающийся параллельно со старым.

Один из основоположников теории социального конфликта Л.Козер исходил из объединяющей, группосозидательной природы конфликта, однако, солидаризуясь с У.Самнером, он утверждал: “Пожалуй, социологи едины

в том, что различие между “нами, “нашей” группой, внутренней группой и другими, чужими, внешней группой возникает в конфликте и через конфликт” [1, с.54], то есть конфликт разворачивается между “нашими” и “чужими”, между двумя.

С его точки зрения, одной из функций конфликта является установление и поддержание групповой идентичности, определение “своих” и “чужих”, своего рода выкристаллизовывание социальных групп, имеющих противоположные интересы и вступающих в конфликт.

При наличии общей угрозы и общего противника, общей цели и общего главного интереса, особенно если им является выживание или самосохранение, а также в целях эффективной борьбы, может происходить объединение нескольких социальных групп, вступивших в конфликт. Оно обуславливает согласованные совместные действия этих групп, придает им единую форму, некую структурированность и может привести к таким последствиям.

А) Формированию новой устойчивой единой социальной группы, которая будет иметь свои собственные постоянные интересы, четкие границы, довольно жесткую структуру. Между ее членами возникают тесные связи, выкристаллизовываются чувства общности и приверженности группе, ограничивающие свободу действий как каждого ее члена, так и более мелких групп, в нее вошедших. В ходе общения и взаимодействия вырабатываются нормы поведения и даже идеология этой новой группы. Козер пишет, что борьба против общего врага может привести “к формированию новых групп с четкими границами, особой идеологией, правилами лояльности и общими ценностями” [1, с.168].

Б) Возникновению различного рода ассоциаций между индивидами или социальными группами, имеющими временный инструментальный характер и направленными на решение каких-либо конкретных и злободневных задач. Это довольно слабоорганизованные объединения, участники которых имеют свои частные специфические

индивидуальные интересы, и между ними могут сохраняться отношения враждебности и обособленности. Они создаются в чисто прагматических целях. Козер отмечает, что конфликт способен “привести к созданию ассоциации во всех иных отношениях обособленных индивидов во имя конкретной цели” [1, с.170].

В) Формированию коалиции, которая создается только между социальными группами, участвующими в конфликте. Это самый элементарный, простейший уровень объединения с изначально нестабильными формами взаимосвязи, появляющийся исключительно для разрешения какого-либо конкретного конфликта. Между ее членами может существовать не только противоположность, но и антагонизм, они имеют минимум объединяющих их интересов и стоят перед решением очевидной для всех неотложной конкретной задачи (выживание, борьба против общего врага). Поэтому в коалиции не только не вырабатывается какая-либо идеология, но и общие нормы поведения, между ее членами достигается лишь определенный компромисс, происходит взаимная адаптация ценностей, некое приспособление, взаимное временное подстраивание друг под друга. “Участники коалиции свободны в преследовании своих частных целей во всех областях, за исключением той, что связана с общей целью, ради которой создана коалиция” и если “коалиция отклонится от этой цели, то она рискует разбиться о скалу антагонистических интересов ее участников” [1, с.174], — пишет Л.Козер.

Однако, с его точки зрения, коалиция, несмотря на противоположность интересов и даже антагонизм ее участников, представляет собой единую сторону в конфликте, одну из двух противостоящих друг другу. Это явно видно из следующего высказывания Козера: “Но не надо забывать: то, что сами участники коалиции считают защитной мерой, *другой стороне конфликта* часто представляется как агрессивный наступательный союз” [1, с. 176]. То есть в целом можно сказать, что социология конфликта длительное время исходила из положения о том, что в

конфликте участвуют лишь две стороны, что взаимодействуют только два актора, которые могут, правда, иметь сложную структуру.

Концепция терциаризации исходит из иного положения: в современный индустриальный (а точнее, постиндустриальный) конфликт с *неизбежностью* вовлекается третья сторона, появляется третий самостоятельный участник конфликта, который открыто провозглашает (манифестирует) свои собственные цели, защищает свои собственные специфические интересы, несовпадающие с целями и интересами двух других сторон. Кроме того, он действует самостоятельно, не вступая в ассоциативные или коалиционно-союзнические (по Козеру) отношения с другими участниками конфликта.

Сам термин “терциаризация”, происходящий от латинского слова “терция” — третья, означает буквально “включение третьего”. Вместе с тем, как представляется авторам, говоря о терциаризации индустриального конфликта, точнее было бы говорить о вовлечении в конфликт не только третьей, но и четвертой, пятой и т.д. сторон, а сам термин рассматривать не буквально, только как появление третьей стороны, а шире — как обозначение факта возникновения в социуме многостороннего конфликта, имеющего *n*-количество самостоятельных сторон, вступивших в противоборство.

Втягивание третьей стороны в конфликт имеет объективный закономерный и неизбежный характер, так как эта сторона становится “жертвой” столкновения двух других. В ходе их противоборства она несет материально-экономический, политическо-социальный, моральный и другие виды ущерба. Это связано с тем, что индустриальный конфликт в своих различных формах (цеховые стачки, заводская забастовка, прямое столкновение рабочих — хозяин) постепенно все более и более перемещается в “третичную” сферу экономики, в сферу услуг, и с неизбежностью затрагивает интересы потребителя, а не только работника и нанимателя (хозяина или администрации

предприятия). “В самом деле, с ростом сферы услуг, в особенности государственных или связанных с пользой для общества, воздействие и социальные последствия забастовки возрастают как в результате большего вовлечения населения, “публики”, так и в результате большего присутствия государства. Таким образом, эволюция в направлении “терциаризации” хозяйственной деятельности и занятости в конечном счете несет с собой также и элементы функциональной “терциаризации” конфликта”, — пишет А.Аккорнеро, профессор социологии труда Римского университета [2, с.116–131].

И раньше профсоюзы или бастующие апеллировали к публике, стремясь усилить общественно-политическое звучание забастовки. Более того, предпринимали конкретные действия по втягиванию населения в конфликт в качестве своего союзника или в качестве третьей стороны с целью оказания давления при его помощи на государство и предпринимателя. Однако ранее как сама апелляция, так и конкретные действия не всегда имели желаемый результат, то есть не всегда втягивали публику в индустриальный конфликт. Ее вовлечение осуществлялось сознательно, зависело от других сторон конфликта, не было неизбежным и имело альтернативы. Сегодня же ее вовлечение, “негативная” социализация неизбежны. То есть можно сказать, что терциаризация есть не только некий результат, но и процесс, что можно говорить о степени терциаризации конфликта, степени вовлеченности в него третьей стороны, которая во многом зависит от конкретных действий и желания двух первых участников столкновения, от уровня их организованности, активности и т.д.

Поэтому, как считает Аккорнеро, классические теории конфликта оказываются уже недостаточными для его объяснения, что “окончательное преобладание сферы услуг над сферой производства повлечет за собой изменение самой модели конфликта, выведет его за рамки традиционной индустриальной логики. Во всяком случае, складывается некий тип конфликта, который в количест-

венном и качественном отношениях все меньше может быть назван *индустриальным*, и требуется более специфический подход к явлению” [2, с.118].

И действительно, терциариальный конфликт имеет специфические характерные черты и свойства, отличающие его от классического индустриального конфликта. В ходе его развертывания противоборствующие стороны применяют совершенно иную стратегию и тактику. Это вызвано тем, что изменяются цели и задачи конфликтующих сторон, условия, детерминирующие факторы, место и время его протекания, средства противоборства, по-иному оцениваются потери и нанесенный ущерб всем в нем участвующим, а также другие социальные последствия конфликта.

С точки зрения Аккорnero, самым характерным признаком терциариального конфликта является проявляющаяся в нем тенденция поражения все в большей мере человеческого материала, чем инертной материи, вещей. “Совершается, так сказать, переход от нанесения преимущественно экономического ущерба к нанесению ущерба по преимуществу социального”, — пишет он [2, с.119]. То есть значение конфликта, механизм его развертывания, разрешение и последствия для конфликтующих сторон во многом определяются тем, сколько людей, какие социальные институты и организации в него вовлечены, а значит, от степени его терциаризации, которая во многом определяется субъектом, его действиями, предложенной им стратегией и тактикой, уровнем его сплоченности, организованности и т.д.

Для каждой из сторон весьма важным становится *тицательное разъяснение* третьей стороне (публике, государству) своих мотивов, целей и задач, доказательство их справедливости, убеждение их в том, что иных средств для защиты своих интересов уже не было. Целью этих действий является смягчение негативных впечатлений у третьей стороны от наносимого ей ущерба в ходе протекания конфликта. А с другой — всяческое “очернение” своего

противника, доказательство того, что он несправедливо и неоправданно “тянет одеяло на себя” за счет не только конфликтующих, но и за счет интересов публики, государства и всего общества. Решающим для достижения победы в конфликте становится не столько полученный или нанесенный в ходе столкновения материальный ущерб, сколько общественно-политический резонанс в обществе, вызванный конфликтом, и его направленность. Конфликт социализируется, становится актуальной проблемой и делом не только противоборствующих сторон, но и всего общества.

Большое значение приобретает его информационное и коммуникативное обеспечение со стороны каждого участника конфликта, а значит, и средств массовой информации. Конфликтующие пытаются заручиться их поддержкой и благосклонным отношением, чтобы с их помощью более широко и активно добиваться распространения для себя положительной информации и формировать необходимое им мнение публики. Между сторонами конфликта разворачивается психологическая и информационная войны, которые становятся необходимостью в терциариальном конфликте. Достижение в них успеха или доминирования (господства) является важнейшим, если не решающим, условием для победы в конфликте вообще.

Также с целью целенаправленного формирования общественного мнения стороны конфликта часто осуществляют скорее не реально-объективные, а демонстративные действия, рассчитанные не столько на нанесение того или иного ущерба противнику, сколько направленные на публику, на третью сторону с целью вызвать у нее сочувствие к себе как “несправедливо обиженному” или другие положительные по отношению к себе эмоции и чувства. То есть терциариальный конфликт приобретает во многом демонстративный характер, является своеобразной “игрой на публику”, в которой решающим для победы становится воздействие именно на нее, а не на своего противника.

Следствием этого является расширение социального и географического пространства конфликта. Он становится более маневренным, а точнее, с точки зрения авторов — *деконструктивным* (в терминах постмодернизма), то есть требующим постоянного изменения тактики, перебора ее возможных вариантов, каждый из которых может быть наиболее эффективным лишь временно в какой-то конкретной ситуации. Необходим тщательный анализ последней, учет ее постоянного изменения с целью пересмотра целей и задач конкретных локальных действий, просчет как сиюминутных, так и долгосрочных их последствий и результатов во всех сферах жизнедеятельности, а также вариантов их освещения в средствах массовой информации и возможности преподнесения публике. Необходим также отказ от стандартных шаблонных действий, привычной и утвердившейся модели поведения.

Терциариальный конфликт теряет свойство фронтальности, то есть четкого строгого разграничения между противниками, сторонами конфликта и четкого строгого определения линии их соприкосновения, столкновения, борьбы. Действия конфликтующих сторон направлены и *одновременно* воздействуют не только на противника, но и на третью сторону, публику, государство, общество. Их последствия приобретают *двойственный* характер, что придает двойственность целям и задачам этих действий, да и им самим, независимо от того, осознавал это или нет субъект, их совершающий. Что обуславливает необходимость пересмотра привычного взгляда на соотношение и измерение сил противоборствующих сторон: объективно и заведомо слабый противник в терциариальном конфликте может добиться победы или значительного успеха.

Перечисленные выше свойства не являются исчерпывающими характеристиками терциариального конфликта, но уже на их основе можно сделать вполне обоснованный вывод о его специфике и отличии от классического конфликта, исследуемого ранее в социологии и других науках. Эти свойства, как и сам конфликт — следствие разраста-

ния “системы взаимозависимостей” [2, с.121] в обществе. Однако последние свойственны не только для отдельных локальных социальных систем на микро- и среднем уровне, для отдельных государств и обществ, но и для всего мирового сообщества, для всего человечества, они обладают тотальным и глобальным характером. Поэтому, как представляется, необходимо говорить не просто о терциаризации индустриального (или постиндустриального) конфликта, а о терциаризации всех современных социальных конфликтов, которая, правда, проявляется в разной степени.

Данный вывод представляется еще более обоснованным с учетом геополитических изменений, произошедших в последние 10–15 лет, которые значительно усилили тенденцию терциаризации современных конфликтов. Дезинтеграция Советского Союза положила конец двухполюсному противостоянию и привела к качественно новому соотношению сил на международной арене. Относительно этого существует (в разных интерпретациях) две основные точки зрения (доказательство большей обоснованности какой-либо из них не входит в задачи авторов).

А. Возник многополюсный или многополярный мир, на арене которого действуют несколько основных акторов, но и другие могут оказать значительное влияние на отношения между ними, изменяющиеся по шкале от конкурентной состязательности до конфликтного противоборства, включающего войну и другие формы вооруженных конфликтов. Одним из представителей данного подхода является профессор С.Хантингтон, директор Института стратегических исследований при Гарвардском университете (США), утверждающий, что конфликт цивилизаций приходит на смену конфликту идеологий, что “цивилизационная идентичность будет играть все более важную роль в будущем, и мир будет складываться в значительной степени под влиянием взаимодействия семи или восьми главных цивилизаций, включающих западную, конфуцианскую, японскую, исламскую, индусскую, славяно-

православную и, возможно, африканскую. И наиболее значительные конфликты будущего будут происходить на так называемых культурных границах, разделяющих эти цивилизации” [3, с.12]. То есть на международной арене сталкиваются не две, а как минимум семь–восемь сторон, так как конфликт даже между двумя из них в современном мире будет затрагивать интересы если не всех, то многих других, что с неизбежностью будет происходить на стыке трех цивилизаций. Ярким примером этого служат Балканы, где в конфликте участвуют представители трех цивилизаций, отстаивающие каждая свои собственные интересы и вступающие в открытое столкновение с представителями двух других.

Б. Возник однополюсный мир с господством одной оставшейся сверхдержавы — США, которая претендует на управление мировым сообществом, исходит из глобализации своих национальных интересов и стремится защищать их повсеместно. Б.Клинтон, в частности, заявлял: “Мир становится все более взаимосвязанным каждый день и в каждом аспекте, сохранение безопасности и процветания Америки требует от нас и в дальнейшем быть мировым лидером... Мы должны смело и решительно принимать наши лидирующие обязанности” [4]. “Ни демократами, ни республиканцами не оспаривается право Америки влиять на *все*, что происходит в мире. Но если первые преподносили это как искреннюю попытку благодетельствовать весь мир за счет великой, доброй и мудрой Америки, то вторые не скрывали, что истинная цель — благодетельствовать Америку за счет остального мира” [5]. Что коротко выражается формулой: “Америка — для американцев. Весь остальной мир — тоже”. А значит, США будут вмешиваться и вмешиваются, правда в разных формах, во все конфликты, происходящие в мире, если считают это необходимым для защиты своих интересов, то есть будут выступать третьей стороной в конфликте. Примером последнего также являются Балканы. Кроме того, исходя из своей роли единственной сверхдержавы, США

будут стремиться изменить весь мировой порядок, утвердившийся после Второй мировой войны, определять социальный статус каждого государства, выстраивать их по ранжиру, устанавливая между ними иерархические вертикальные взаимоотношения.

Однако во многие происходящие или возможные конфликты с необходимостью в качестве третьей стороны должно вмешиваться и мировое сообщество в лице своих различных институтов или организаций. Это связано с тем, что многие современные конфликты сопряжены, во-первых, с возможностью применения ракетного, ядерного и других видов оружия массового уничтожения, что грозит третьей мировой войной и ставит под вопрос безопасность всего человечества. Во-вторых, многие конфликты современности приводят к значительному загрязнению окружающей среды, что ставит под вопрос безопасность если не всего человечества, то значительной части населения конфликтующих стран и сопредельных с ними государств. Особо актуальным этот вопрос становится при применении современных средств вооружения, долгосрочное воздействие которых не изучено. Примером последнего являются Балканы, в частности, использование странами НАТО оружия с обедненным ураном. Статистика заболеваний среди местного населения в районах его применения фиксирует четырехкратное увеличение количества раковых и шестикратное — генетических аномалий у новорожденных детей, то есть факт влияния урановых боезарядов на здоровье населения очевиден. Академик НАН Украины, народный депутат Украины И.Юхновский и заместитель директора Института физики конденсированных систем НАН Украины, доктор физико-математических наук И.Мриглюд считают, что это оружие сегодня “следует рассматривать как еще более опасное, чем химическое”, и “следует однозначно признать, что на использование оружия с обедненным ураном необходимо наложить мораторий, так как его использование может существенно повлиять на установившееся за многие века экологическое

равновесие, вызвав непрогнозируемые изменения в носфере. Человечество получило еще одно предупреждение, и человек мыслящий обязан реагировать адекватно” [6].

В конфликте или конфликтах на Балканах довольно трудно определить и выделить конфликтующие стороны, это собственно даже не буквально терциариальный конфликт трех сторон, а многосторонний конфликт. Каждый из участвующих в нем субъектов имеет сложнейшую структуру, иногда некоторые из них или его структурные части вступают с другими во временные коалиционные отношения, со вторыми — придерживаются ассоциативных связей (по Козеру), потенциально могут образовывать новые социальные системы. Однако почти каждая из сторон преследует свои собственные цели, защищает свои интересы, поэтому, чтобы более адекватно осознать и анализировать этот конфликт, его следует рассматривать как терциариальный, а точнее — многосторонний.

Ведь даже такие “союзники”, как США и Западная Европа, действовавшие на Балканах совместно, “единым” фронтом, преследовали и преследуют различные цели. Дело в том, что в Западной Европе в последние годы начинает преобладать тенденция, исходящая из тезиса о том, что “Соединенные Штаты и ЕС стремительно развиваются по своему собственному пути” [7]. Европа в настоящее время пытается выработать общую европейскую внешнюю политику, действовать как единая региональная сила, имеющая глобальное влияние, использовать евро в качестве мировой валюты, создать европейские силы быстрого реагирования и всем этим обеспечить себе условия для равноправного партнерства со США.

Исходя из этой доктрины, включающей и положение о формировании общеевропейской политики безопасности, Западная Европа в лице своих институтов и организаций не могла не вмешаться в конфликт на Балканах. Необходимо было доказать себе и миру, включая США, что Западная Европа есть самостоятельная и единая региональная сила, имеющая глобальное влияние и решающую

роль в Европе, осознающая свою ответственность как такая сила (включая и проблему безопасности в Европе) и сознательно возлагающая ее бремя на себя, в частности, бремя разрешения и урегулирования конфликта на Балканах, примирение сторон.

К тому же Европа оказалась одной из “жертв” конфликта на Балканах. Во-первых, в ее центре разгорелся впервые за более чем 50 лет вооруженный конфликт, который мог (что европейцы знали по своему опыту) распространиться по всей Европе и который ставил под угрозу безопасность ее населения. Во-вторых, Европа оказалась под угрозой возможности значительного экологического загрязнения. В-третьих, произошел разрыв экономических, транспортных, коммуникативных и так далее связей между ее странами и регионами, что привело к значительным материальным потерям, которые увеличивались с ростом потоков беженцев. Война нанесла и наносит Западной Европе значительный материальный ущерб. В-четвертых, она оказала негативное влияние на психологическое здоровье и политические настроения значительной части населения.

Следует также отметить, что и сама Западная Европа не была единой, отдельные страны (Австрия, Германия) в ходе конфликта реализовывали свои специфические интересы — восстанавливали свои традиционные зоны влияния на Балканах, утраченные после Второй мировой войны, и поэтому предпринимали часто самостоятельные активные действия или подталкивали Европу и стимулировали совместное осуществление других для решения своих задач.

США в отличие от Европы не были “жертвой” конфликта, но, реализуя свои лидерские устремления и стремясь изменить сложившийся после Второй мировой войны миропорядок, они ставили перед собой задачу выработки, урегулирования и легитимации механизма действий глобального масштаба вне рамок ООН и существующего международного права, проверки эффективности его

действия, наработку вариантов, оптимальных параметров, а также создание прецедента его осуществления на практике.

США, вставая открыто в защиту той или иной стороны в конфликте и заставляя Западную Европу делать то же самое (в рамках атлантической солидарности), по существу, стимулировали его обострение, препятствовали его локализации и подталкивали конфликтующие стороны к продолжению конфликта. Этим они способствовали созданию указанного механизма, а также затрудняли продвижение Европы по ее особому пути развития, препятствовали складывающемуся новому функциональному разделению труда между США и Западной Европой. То есть их цели, задачи и интересы были если не противоположны, то весьма различны, что говорит о степени терциаризации конфликта на Балканах.

Литература

1. Козер Л. Функции социального конфликта. — М., 2000.
2. Аккорnero А. “Терциаризация” индустриального конфликта // Рабочий класс и современный мир. — 1987. — № 3.
3. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? // Философская и социологическая мысль. — 1996. — № 1-2.
4. Клинтон Б. “Америка была силой мира и процветания...” // День. — 2001. — 30 января.
5. Рахманин С. Справедливость силы // Зеркало недели. — 2001. — № 5.
6. Юхновский И., Мриголод И. Оружие с обедненным ураном: еще одно предупреждение человечеству // Зеркало недели. — 2001. — № 9.
7. Амато Дж. Европа и президент Буш // День. — 2001. — 3 февраля.

О. Піронкова

**АНТИТЕРОРИСТИЧНА ВІЙНА В АФГАНІСТАНІ:
ПАРАЛЕЛЬНА РЕАЛЬНІСТЬ
(порівняльний аналіз повідомлень про війну)**

Вихідне припущення цієї статті полягає в тому, що особливості висвітлення по телебаченню антитерористичної війни слугують добрим індикатором того напрямку, в якому розвивається виробництво телевізійних новин. Зокрема, американська кабельна мережа новин (CNN) стала виявом нового професіоналізму, для якого ключовими елементами забезпечення достовірності інформації, що передається, є оперативна реакція і присутність. CNN демонструє важливість володіння і контролю над новою інформацією і комунікаційними технологіями при виробництві і побудові текстів новин.

У термінах текстуального аналізу стаття спрямована на визначення взаємозв'язку між текстом і контекстом [1]. Контекстом текстуального порівняння передач новин є самі мас-медіа, зокрема, основні характеристики жанру новин і структурний розвиток виробництва новин. Для цього представлений порівняльний аналіз висвітлення трьома великими компаніями — російською ГРТ, українською УТ-1 і британською ВВС — початкового етапу антитерористичної війни. Вихідні дані складають три регулярні програми телевізійних новин, по одній з кожної країни. Охоплений період — з 7 по 17 жовтня 2001 р., з першого по десятий день війни.

Опис аналізованих програм новин

Усі програми представляють вечірні новини національного громадського телебачення, що виходять у відповідних країнах у “прайм-тайм”. Російські новини передаються

на каналі ГРТ о 20.00 і, як правило, тривають 30 хвилин. Українські новини передаються на каналі УТ-1, виходять в ефір о 21.00 і тривають близько 35 хвилин. Новини британського телебачення передаються ВВС о 21.00 і тривають 40 хвилин.

Як основні щоденні програми новин національного громадського телебачення ці оператори подають найбільш традиційну для Європи форму телевізійних новин. Базова структура програм разюче однакова: домінуючий текстовий елемент — це диктор/коментатор, який або сам викладає новини, або представляє сюжети, підготовлені репортерами і кореспондентами. Текст вимовляється протокольсько-урочисто. Окрім передачі підсумкового зведення основних новин, усі три програми приділяють значний час їх аналізу і коментарям. Домінуючими темами новин є внутрішня і зовнішня політика, економіка і промисловість.

Як основну відмінність слід зазначити використання ВВС і ГРТ власних кореспондентів за такими напрямками, як політика, економіка, оборона, внутрішні відносини і т.п. Поява власних кореспондентів на екрані і, зокрема, їхній діалог з диктором/коментатором створюють атмосферу професійної колегіальності, якої недостатньо в програмах новин УТ-1. На підтвердження можна вказати на взаємодію ведучого з кореспондентом на ВВС і ГРТ, що звичайно відбувається у формі інтерв'ю, тоді як на УТ-1 інтерв'ю, як правило, використовується тільки стосовно внутрішніх і рідше зовнішніх джерел інформації чи експертів. Фактично власні кореспонденти ВВС і ГРТ відіграють подвійну роль, вони одночасно і журналісти й експерти.

Власні кореспонденти в сукупності з іншими кореспондентами і репортерами формують домінуючий елемент структури подання інформації в новинах. *Таблиця 1* демонструє частоту трансляції програм новин, що розглядаються за двома елементами.

Таблиця 1

**Диктор/коментатор і репортери/кореспонденти
як текстуальні елементи трьох програм новин**

Програма	ГРТ		УТ-1		ВВС	
	А	В	А	В	А	В
Процент повідомлень	12	32	7	39	5	55
Процент ефірного часу	4	22	2	15	1	90

А — повідомлення диктора/коментатора віч-на-віч із глядачем;
В — повідомлення за участю репортерів/кореспондентів.

Один з них — це частина повідомлень, які супроводжує ім'я репортера чи кореспондента; другий подає повідомлення, представлені диктором/ коментатором віч-на-віч з аудиторією. Ці дані демонструють чіткі відмінності між ВВС, ГРТ і УТ-1. Найбільш інформативний показник цієї відмінності — це переважаюча роль репортерів/кореспондентів (стовпці В таблиці). Крім того, репортери/кореспонденти часто з'являються в кадрі. У просторі дискурсу телебачення їхня присутність надає додаткової сили і переконливості повідомленням.

Частина повідомлень, що подаються диктором/ведучим віч-на-віч з аудиторією, найбільш помітна у програмі ГРТ, але й у новинах УТ-1 ця частка вища, ніж у програми ВВС. Стосовно ГРТ існують організаційні й історичні причини, що обумовлюють перевагу дикторських повідомлень — програма включає розділ телеграфних новин, який готується і подається окремою редакцією новин. Найбільш ймовірно те, що розбіжності у використанні дикторського викладу матеріалу вказують на відмінності в ролі зорового ряду. У новинах ВВС зоровий ряд відіграє більш важливу роль, ніж у двох інших програмах, і це стосується не тільки викладу новин, а й їхнього добору.

Форма як повідомлення

Характерною рисою виробництва і прийому новин є тенденції до збереження сформованого порядку і традицій. Великі міжнародні конфлікти, такі як антитерористична війна в Афганістані руйнують цей порядок і, отже, змінюють взаємовідносини, що склалися між засобами масової інформації, які передають новини, та їх аудиторією. У звичайній ситуації основні телевізійні програми новин пропонують своїм глядачам зведення останніх новин дня, включаючи їхній аналіз і коментарі. Програма складається з ряду фрагментів, що можуть бути не пов'язані логічно між собою; в ідеальному випадку вони не можуть навіть прогнозуватися [2]. Світ новин, побудований у розрахунок на глядача, не обмежується тільки місцевими реаліями, але пропонує також огляд того, що відбувається в зовнішньому світі.

Форма — це повідомлення [3], будь-які зміни у формі подачі новин потенційно впливають на взаємодію між мас-медіа й аудиторією. За певних умов зміни можуть вплинути на цю взаємодію позитивно; іноді зміни бувають невдалими і спричиняють втрату позитивного контакту та, як наслідок, втрату глядача. Достовірність і правдивість новин — це головна їхня якість, а будь-яка зміна форми подачі пов'язана з ризиком їхнього погіршення чи навіть втрати. Відхід від сформованих традицій має цілком певні вимірники як для виробників, так і для аудиторії, що як такі слугують індикаторами інтенсивності взаємодії.

Розглянемо, яким чином надзвичайність антитерористичної війни в Афганістані як джерела новин впливає на текстове наповнення цих програм. Зупинимось на двох аспектах: 1) внутрішня і зарубіжна орієнтація в побудові сукупності новин; 2) розподіл новин у загальному потоці програм телебачення.

Втілення — це характеристика будь-якого соціального процесу. Теми місцевих і зарубіжних новин — це втілен-

ня, що зв'язані з історією новин як соціального устанавлення [4]. Як такі, вони більше говорять про соціальні умови створення новин і відповідні організації, ніж про світ, який намагаються описувати. У сучасному світі європейська інтеграція і розвиток міжнародної суспільної сфери слугують прикладами того, як важко буває провести чітку межу між внутрішнім і зарубіжним. Як наслідок, у проміжку між цими двома категоріями опиняється все зростаюча кількість новин, у яких місцеві події зв'язані з зарубіжними/міжнародними, і навпаки [5].

У таблиці 2 наведено дані про відносну важливість основних тем новин з трьох аналізованих телевізійних програм на початковому етапі антитерористичної війни в Афганістані.

Таблиця 2

**Основні теми новин у програмах
у період з 7 по 17 жовтня 2001 р.**

Програма	Війна в Афганістані		Авіакатастрофа		Внутрішні		Всього	
	С	В	С	В	С	В	С	В
ГРТ	43	56	25	28	14	14	82	98
УТ-1	39	43	23	26	21	25	83	94
ВВС	78	87	6	6	4	3	88	96

С — відсоток повідомлень;

В — відсоток часу трансляції.

Дані свідчать, що з типової ситуації, коли телевізійні новини являють собою серію різного роду повідомлень, відбувається перехід до одно- чи двофрагментних програм, в яких дається лише дуже короткий огляд інших подій. Для ВВС темами, що містили новини дня, майже цілком були події в Афганістані, або зв'язані з війною внутрішні події. Висвітлення цієї війни зайняло 78% повідомлень і 87% ефірного часу. Військові повідомлення домінували й у російських новинах ГРТ, і в українських УТ-1, хоча

ці дві програми значну частину часу присвятили авіакатастрофі російського літака ТУ-154, до якої, за трагічним збігом обставин, причетна Україна. Домінування повідомлень про війну в Афганістані продемонстрували зведення новин у розглянутих програмах (78% — ВВС, 43 — ГРТ і 39% — УТ-1).

У новинах ВВС внутрішній світ як такий майже цілком відсутній. Його відносна важливість випадає й у двох інших програмах. Однак протягом десяти днів ГРТ і УТ-1 повернулися до нормальної роботи, знову збільшивши коло коментованих подій. У цілому найближче до нормального розподілу освітлюваних подій була українська програма. В Україні домінуюче становище двох міжнародних конфліктів було збалансовано майбутнім початком кампанії парламентських виборів і зростанням стурбованості населення, пов'язаної з очікуванням економічного спаду.

Нижче в таблиці 3 показана динаміка повідомлень про війну.

Таблиця 3

Кількість повідомлень про війну в Афганістані за програмами і днями у період з 7 по 17 жовтня 2001 р.

Програма		Кількість повідомлень безпосередньо про війну в Афганістані											
		Нед.	Пн.	Вт.	Сер.	Чт.	Пт.	Сб.	Нед.	Пн.	Вт.	Сер.	
ГРТ	А	10	10	8	11	8	7	7	12	5	6	43	
	В	1	1	4	1	1	2	0	3	1	0	9	
УТ-1	А	10	7	7	5	6	6	4	9	5	5	39	
	В	1	2	1	1	0	1	2	1	1	1	7	
ВВС	А	18	11	17	20	16	18	20	24	18	16	78	
	В	8	7	5	8	7	8	9	7	5	5	25	

С — відсоток усіх повідомлень про війну;

А — повідомлення безпосередньо про війну в Афганістані;

В — новини, пов'язані з війною в Афганістані.

Кількість новин про війну з кожним днем зменшувалася і збільшувалася кількість повідомлень на інші теми. Ці повідомлення вибудовувалися в ієрархію, у якій за військовими і політичними подіями подавалися заяви військових і політиків, які доповнювалися аналізом і коментарями. У неділю, 14-го жовтня, усі три програми подали огляд першого тижня війни під гаслом “Як проходить війна?” Очевидний зв’язок “вплив війни на внутрішнє життя” — це об’єктивний фактор взаємозв’язку зарубіжних новин і місцевих подій. У таблиці 3 показано, що такого роду взаємозв’язок притаманний досить великій кількості повідомлень навіть за наявності тенденції до зменшення кількості повідомлень про війну. У випадку ВВС впливає пряма участь Великої Британії у війні. На внутрішню політику впливають офіційні військові кола. Відповідно майже всі дії уряду були якоюсь мірою пов’язані з цією війною. Крім того, британська спеціальна група військових, що брала участь у війні, породжує прямий соціальний і емоційний зв’язок між подіями на фронті й у середині країни, що підвищує міру впливу війни на повсякденне життя британських телеглядачів. Іншими словами, у випадку ВВС “одомашнювання” військової інформації ґрунтувалося насамперед на прямій участі Великої Британії у військових діях.

На відміну від ВВС ситуація з російською та українською програмами була зовсім іншою. Їхні уряди, як і їхні глядачі, лише консолідовано, найчастіше моральною підтримкою пов’язані з війною. Додатковий аспект, якого варто торкнутися, це громадська думка про війну як домінуючий аспект взаємодії. Щодо цього думка має більше розбіжностей в Україні і Росії, ніж у Великій Британії (і по ГРТ, і по УТ-1 про це неодноразово повідомлялося). У такому контексті зв’язок війни з внутрішнім життям країни стає насамперед пізнавальною стратегією, яка покликана надавати допомогу телеглядачам у розумінні зовнішнього світу. Окрім того, висока частка повідомлень про війну, що впливає на повсякденне життя телеглядачів,

змушувала мас-медіа начебто виправдовувати свою редакційну політику, а саме передавання великої кількості матеріалів про війну. Особлива потреба у виправданні своєї редакційної політики перед глядачами викликана більшою мірою порушенням звичного графіка телепередач, ніж суб'єктивною актуальністю війни. Українська і російська програми новин повідомляли своїм глядачам при показі військових репортажів про пов'язані з війною дезінформацію та цензуру. Цікавим і важливим питанням у зв'язку з цим є те, як дезінформація і цензура впливали на обсяг новин про цю війну. Дефіцит “достовірної” інформації не зумовив зменшення обсягу передаваних новин про війну. “Чутки, чутки, чутки”, — ось характеристика, яку дала Морзе [6] телевізійним повідомленням. Ця характеристика повною мірою стосується висвітлення подій в Афганістані. Розмов про війну багато, інформації при цьому майже не надходить, і її недолік компенсується коментарями про наслідки такої війни.

Складання програм новин

Прикладом того, як антитерористична війна в Афганістані впливала на зміст телевізійних новин, є складання програм новин у контексті загального потоку програм телебачення. Відбулися істотні зміни, що сприяли політизації і милітаризації повсякденного життя. Відображення цих змін можна побачити в тенденції збільшення тривалості випусків новин у програмах ВВС і ГРТ. Тільки українські новини виходили з дотриманням звичного регламенту. Окрім збільшення тривалості програм задля відображення важливості моменту було вжито й інших заходів. Усі три служби новин весь тиждень передавали додаткові повідомлення. У ВВС ці додаткові повідомлення перетворилися на майже безупинний потік повідомлень і коментарів. Політику ВВС можна було сформулювати так: “Про будь-які просування буде негайно повідомлено”. У резуль-

таті можна було спостерігати потік новин, аналогічний тим, що передавалися суто каналами новин типу CNN.

Якщо виходити з припущення, що форма сама по собі є повідомленням, то варто визнати, що збільшення тривалості основної програми новин і кількості додаткових зведень вказують глядачеві на те, що відбулося щось екстраординарне. У той же час мета зміни форми подачі новин була дещо ширшою, ніж просто збільшення обсягів інформації про війну в Афганістані; більш важливим було те, як зміни впливають на здатність негайного реагування як елементу реалістичності новин. Фактору блискавичності, як ніколи раніше, визначена видатна роль у забезпеченні вірогідності і, як зазначалося, у випадку ВВС це виявилось в значній зміні графіків виходу програми. Недостатньо потужні оператори не мали змоги оперативно відстежувати події, а тому не могли запропонувати нічого іншого, окрім: “Про будь-які важливі новини буде повідомлено в наступному додатковому повідомленні”.

Однією з причин того, чому в новинах ВВС надали перевагу блискавичності більшою мірою, ніж в українській і російській програмах, була пряма участь Великої Британії у воєнних діях. Але, окрім того, ця відмінність також засвідчує той факт, що у випадку виникнення міжнародного конфлікту імениті міжнародні оператори і дрібніші національні “грають” (чи змушені грати) “у різні ігри”. Поважні оператори співвідносять достовірність передаваної інформації з іншими іменитими операторами, тоді як дрібніші, в цьому плані, обмежуються національним контекстом. Для поважних операторів ключове питання — як не відстати від інших таких самих міжнародних операторів; для більш дрібних питання полягає в тому, як змінити свою політику, щоб не “втратити обличчя”.

У світлі цього можна було б стверджувати, що основною причиною переходу ВВС до майже безупинного транслявання новин у розглядуваний період була конкуренція з іншими міжнародними каналами. Але політика подання

новин, впроваджувана ВВС і ГРТ, УТ-1, не є чимось зовсім новим. Війна в Афганістані є подією того типу, який Тачман [7] назвав безупинними новинами, яскравим прикладом планованих новин. Хоча точний час початку повітряного бомбардування Афганістану не був відомий, реакцію Америки на трагедію 11 вересня не важко було спрогнозувати. Підхід до висвітлення розвитку подій після початку акції був апробований на війні в Перській затоці в 1991 р. і є традиційним для такого роду подій.

Швидше за все, приклад з ВВС демонструє перехід до безперервного потоку новин на традиційному громадському телебаченні. На четвертий день війни ВВС, володіючи супутниковим каналом (BBD TV Europe) запускає через нього спеціалізовані телевізійні новини, аналогічно своїй Світовій службі на радіо. Поступово цей безперервний потік новин переходить на спеціальний супутниковий канал, а по традиційних універсальних каналах все частіше передаються лише розширені й додаткові випуски новин. Російський, і особливо український, канали продемонстрували толерантне ставлення до масової аудиторії і швидко повернулися до свого звичайного режиму трансляції, відновивши улюблені для публіки програми. І це природно, адже навіть у таких надзвичайних ситуаціях, як антитерористична війна традиційні канали громадського телебачення повинні визначати, що люди вважають для себе важливішим. У багатоканальному ефірі немає однієї, уніфікованої аудиторії, а є безліч аудиторій. Для аудиторії, що приймає кабельний канал CNN, безупинні останні новини слугують ніби доповненням до регулярних і додаткових випусків національних телеканалів.

Порушені нами розбіжності в плануванні передач між ВВС і ГРТ, УТ-1 не означають, що форма безупинної подачі новин не чинить свого впливу на більш дрібних операторів ефіру. Останні також прагнуть безупинного потоку новин і пов'язаної з цим оперативності. Основною передумовою всіх трьох програм новин є, очевидно, те, що передавані ними новини — це частина безупинного потоку

новин і, відповідно, відновлення та повторення мали місце частіше, ніж звичайно.

Усіма трьома програмами для досягнення оперативності висвітлення військових подій використовувалася різна стратегія подачі матеріалу. Традиційні елементи програм новин, що виходять у “прайм-тайм” (узагальнення, подача інформації на певному тлі і коментарі), подавалися упереміш із прямими репортажами з місць подій. Ця стратегія найбільш чітко простежувалася в новинах ВВС. Для програм новин на ГРТ, і особливо, УТ-1 повідомлення про війну подавалися у вигляді коментарів, тлом до яких слугувала наочна супутникова карта бомбованої території, без прямих репортажів з місця подій. А якщо в останніх раптом з’являлися свої власні джерела, вони використовували їх, щоб розповісти про війну в іншому світлі. Вони зверталися до розповідей біженців, намагаючись зрозуміти думку афганців, даючи при цьому великим планом переповнені лікарні, поранені тіла дітей... Ще однією тематикою, пов’язаною з війною, але яка безпосередньо її не стосується, — були сюжети, викликані “розгулом” сибірської виразки в Америці та панікою серед населення. Отут нас щедро постачають найсвіжішою і ексклюзивною інформацією, з прямими включеннями, вуличними інтерв’ю і коментарями.

У цьому — важлива якісна відмінність ВВС від двох інших телекомпаній у частині технологічних аспектів виробництва своїх програм. Завдяки тому, що ВВС зосередила усі свої ресурси на висвітленні бойових дій, у новинах став можливим “живий” зв’язок з різними місцями арени воєнних дій. Загальна організація підготовки новин була орієнтована на гарантію цього “живого” зв’язку з місцями подій. Те, що в новинах приділялася особлива увага “власній” присутності на місцях, виражається і в текстуальній структурі програми. Наведені аргументи ще раз демонструють те, що великі міжнародні оператори й дрібніші національні “грають у різні ігри”. Завдяки великій кількості джерел інформації ВВС і була готова пові-

домляти найсвіжішу, при цьому відеосюжети у них, як правило, були власними. Дві інші програми майже цілком залежали від зовнішніх джерел інформації. При цьому вони багато в чому спиралися на CNN. Хоча в російській програмі матеріали CNN використовувалися менше, ніж в українській, обидва ці оператори були однаковою мірою залежними від зовнішніх джерел відеоінформації. Російська програма на відміну від української використовувала більше відеосюжетів WTN, BBC, ITN, Вашингтон Пост та інших американських мереж. Новини BBC також використовували матеріали CNN, але значно менше, ніж дві інші програми. Але як би там не було, всі інші аудіовізуальні матеріали у BBC на відміну від двох інших розглядуваних організацій були своїми власними.

Парадокс змін у телевізійних новинах, продемонстрований нашим порівняльним аналізом, полягає в тому, що збільшуються і подібність, і відмінності. Події в Афганістані домінували в новинах усіх трьох програм, а їх висвітлення базувалося значною мірою на тих самих джерелах аудіовізуальної інформації. Однак лише компанія BBC була здатна висвітлювати військові події з використанням своїх власних матеріалів. Дві інші організації майже повністю залежали від зовнішніх джерел. Якщо в останніх раптом з'являлися свої власні джерела, вони використовували їх, щоб розповісти про війну в іншому світі. Вони зверталися до розповідей біженців, намагалися зрозуміти точку зору афганців і загалом звертали більше уваги на вплив цієї війни, ніж на подробиці бойових операцій.

Особлива роль можливості доступу до “місця подій” відчувалася тоді, коли було потрібне забезпечення миттєвості і високої оперативності телевізійних новин. Порівняння трьох програм новин показує, що “власні” місця дії означали в результаті “власну” високу оперативність. Інший спосіб вираження того ж феномена полягає в тому, що змістові положення високої оперативності різні залежно від доступності “власних” місць дії. Чим більше зміс-

тове вираження високої оперативності залежить від “власних” місць дії, тим більше оперативність наближається до автентичності, іншому важливому аспекту достовірності новин [8]. Саме цим ВВС, найбільший з операторів, які займаються випуском новин, відрізняється від дрібніших подібних. Завдяки оперативному відстеженню повідомлень, що надходять від безлічі кореспондентів на місцях, він здатний формувати свої власні свіжі новини і повідомляти глядачів про те, що їм пропонується достовірна картина війни.

Порівняно з ВВС змістові положення високої оперативності в українських і російських програм новин були іншими. В їхніх випадках особливо візуальний ряд війни будувався головним чином за рахунок “запозиченої” оперативності, тобто на основі матеріалів, не підконтрольних власне цим операторам. Ангажованість від зовнішніх джерел у результаті вилася в стратегію, що фактично породжувала у глядачів певну недовіру щодо автентичності образу війни.

Загалом аналіз роботи трьох телевізійних програм новин з усією очевидністю демонструє прихід ери “постжурналістики” [9]. У телевізійних новинах чітко простежується зсув акцентів. У новій постжурналістиці наголос робиться на високій оперативності, присутності, зоровому ряді і драматизмі як ключових елементах жанру. Вимога ж знання і перевірки фактів залишається менш важливою. Як наслідок, здатність журналіста з’являтися в потрібному місці в потрібний час стає найціннішою професійною якістю. Традиційна майстерність журналіста-оповідача дедалі більше придушується голосами насамперед політиків, експертів і корпоративних ораторів.

Отже, багато аспектів подачі новин зв’язані з прагненням до об’єктивності в розумінні викладу фактів. Мова новин “лінійна”. Звіт про події будується в одному вимірі з додаванням інформації, ілюстрацій, цитат і дискусій. Мало хто має сумніви у важливості *фактів* у жанрі новин — вся ідея новин у тому і полягає, що вони перебу-

вають за межами плюралізму точок зору. Без довіри з боку аудиторії новини не будуть відрізнятися від розважальної чи пропагандистської передачі. Цим можна пояснити одну з причин того, чому в передачах новин використовують власних кореспондентів. Враховується і психологічний фактор — завжди приємно одержувати інформацію від очевидців, навіть якщо вона несе на собі відбиток суб'єктивності, фактор оперативності — здатність миттєвої реакції на події, які відбуваються, можливість забезпечення аудиторії найсвіжішими, сенсаційними новинами. Усе це сприяє підтриманню високого рівня довіри аудиторії до інформації, що надійшла. Однак спостерігається малопомітна для аудиторії тенденція до втрати пріоритету достовірності на користь оперативності при виробництві новин, що наочно демонструють такі надзвичайні події, як антитерористична війна в Афганістані.

Розглянувши структуру подачі новин на каналах ГРТ, УТ-1 і ВВС, виявляємо ще одну тенденцію залучення аудиторії — підпорядкування виходу новин повсякденному графіку звичайних телеглядачів. Незважаючи на розбіжності в подачі теленовин (ВВС — це нескінченний потік незавершених сюжетів, де висвітлення розглядуваної події продовжується в наступних випусках. У новинах, поданих ГРТ і УТ-1, — глядач може дивитися і розуміти сюжет незалежно від того, чи бачив він попередній епізод) транслиуються одні й ті самі події. Уявлення аудиторії про реальність матеріалу, що переглядається, формується завдяки тому, що хронологія випусків новин впливає на наше уявлення про хронологію подій, створюючи при цьому враження, що раніше згадувані події продовжуються в паралельному світі, “за екраном”, поки ми дивимося інші передачі. Переключаючи телевізор з каналу на канал, глядачі зіштовхуються з однаковими репортажами, що розгортаються ніби в різних реаліях. І тут нам видається важливим, якою мірою реальність і телереальність (як версії про реальне) можна зіставити? Дійсно, телебачення підтверджує те, що відбувається насправді, і є, так би

мовити, гарантією реальності того, що відбувається, котру воно перетворює в телевізійну реальність. Ця реальність чималою мірою завдяки поведінці телеглядачів (що, як зазначав Бурстин, “не дивляться програми, як це відбувається в кіно, а беруть участь у них...”) стає для телеглядачів єдиною, перетворюючись на “уявлюваний світ, що лежить за межами дійсного і помилкового, стаючи більш справжнім, ніж сама істина, історичнішим самої історії і, нарешті, більшою мірою нашим, ніж ми самі” [10]. Події вже не сприймаються самі по собі: ті з них, що не фіксуються телекамерою (за дуже рідкісними винятками), приречені “випасти” з реальності і з історії, оскільки вони одразу ж після того, як відбулися, перетворюються на такі, що “не відбулися”; навпаки ті події, що фіксуються об’єктивом телекамери, “закарбовані засобами масової інформації”, є складниками реальності й історії. Іншими словами, лише закарбовані телебаченням події перетворюються на “події”. Антитерористична війна в Афганістані і її сприйняття телеглядачами являє яскравий приклад інформаційної реальності, коли від динаміки висвітлення залежить враження аудиторії про реальність війни. Поступовий перехід на традиційний ритм трансляції новин з витісненням повідомлень про війну внутрішньою тематикою створює відчуття, що нічого нового не відбувається, і це за межами реальності, десь у паралельному світі.

Література

1. *Van Dijk, Teun A.* News as Discourse. — Hillsdale, Lawrence Erlbaum, 1988.
2. *Jensen, Klaus Bruhn.* Making Sense of the News. — Viborg, Aarhus University Press, 1986.
3. *Altheide, David L.* Media Power. — Beverly Hills, London, New Delhi, Sage, 1985.
4. *Wallis, Roger & Baran, Stanley.* The Known World of Broadcast News, International News and the Electronic Media. — London and New York, Routledge, 1991.

5. *Cohen, Akiba A & Adoni, Hanna & Bantz, Charles R.* Social Conflict Television News. — Newbury Park, London, New Delhi, Sage, 1992.
6. *Morse, Margaret.* Talk, Talk, Talk — the Space of Discourse in Television News, Sportcasts, Talk Shows and Advertising. In *Screen*, March–April, 1985.
7. *Tuchman, Gaye.* Making News. — New York, The Free Press. 1978.
8. *Larsen, Peter.* Birds of Passage / International TV News on Scandinavian Screens. — London, 1991. — July. — № 3.
9. *Altheide, David L. & Snow, Robert P.* Media Worlds in the Postjournalism Era. — New York, Aldine de Gruyter, 1994.
10. *Byrstin D.* The Television News Personaliti and Credibiliti. — Indiana University Press, 1986. — P. 29–31.

Q 3mò

<i>Çèî á³ à Î</i> . Суб’єктна складова суспільних трансформацій: від теорії до практики емпіричного дослідження	3
<i>Ñî áî ë°àà Í</i> . Суб’єктивна реальність як предмет соціологічного дослідження: тенденції трансформації масової свідомості сучасного українського суспільства	18
<i>Êî àò óí ù êî Ä</i> . Про категоріальний статус поняття “соціальна трансформація” в загальносоціологічній теорії ...	31
<i>Ááëâø ê³ à ²</i> . Партиїні ідентифікації та партійні преференції як характеристики політичної свідомості	41
<i>Àêèì î â Ä</i> . Україна на пути к демократии (социологи- ческий анализ тенденций демократического развития)	56
<i>Áóðëà-÷óê Ä., Õè êàððààà Ä</i> . Социальная классификация как способ производства социальной реальности	67
<i>Áî é êî Í</i> . К обоснованию современной модели реализации социального контроля	80
<i>Ô³ í ³ê Ä</i> . Повсякденні світи та повсякденні дискурси	98
<i>Ø î ñò àê Ñ</i> . Ідентичність як проблема соціологічного теоретизування	107
<i>Êðàññèê Ñ</i> . Поняття соціальної солідарності в соціологічній традиції	123

<i>Î àðèí</i> ^{3÷2} . Національно-ментальні чинники реформування державного управління в Україні	134
<i>Âî äî äàçñêèé Â</i> . Основные результаты социологического исследования связей муниципальных органов Донецка с общественностью	156
<i>Ï èï è ÷ Î</i> . “Соціальне коло” в понятійно-категоріальному апараті соціології	195
<i>Ñî àèî ò à Â</i> . Цінності і норми в соціології (теоретико-методологічний аспект)	210
<i>Ñî áî äáâñêèè Î</i> . Проблема об’єктивності соціального пізнання та концепція рефлексивної соціології П.Бурдьє	220
<i>Âô ðâ äí èî Ò</i> . Фондовый рынок Украины с позиций экономической социологии	237
<i>Ï ð àí äöñ âà Ñ</i> . Неформальна зайнятість в Україні	259
<i>Òè èñò ù õ Í</i> . Бедность как форма социального исключения	270
<i>Âàààè Î</i> . Сприйняття населенням дохідної та майнової диференціації: уявлення про справедливість нерівності	277
<i>Òäðâ ï äí èî Í</i> . Культура і мотивація трудової діяльності	294
<i>Ãè ðè ÷ Â</i> . Дифузія інформаційних інновацій і технологій в умовах глобалізації сучасної економіки	302
<i>Î àèî çí àè Â</i> . Международная классификация категорий мигрантов	321
<i>Í àñò î ÿù à Ê</i> . Поняття культурної традиції (історико-соціологічний огляд)	334

<i>Î ë'ëí è ê Î</i> . Проблеми реформування вищої школи за оцінками викладачів вузів	347
× è ãðèí <i>Â</i> . Социально-профессиональные и ценностные ориентации сельской молодежи на рубеже XX–XXI ст.	357
<i>Ø àà÷èà Î</i> . Основні напрями досліджень взаємодії діаспори з етнічною батьківщиною	369
<i>Âàèöëáí êî Î</i> . О некоторых социальных проблемах конверсии ВПК	382
<i>Âóñëà°àà Î</i> . Соціально-епідеміологічні дослідження: цілі та методологія	396
<i>Ï ðí í çà Â</i> . Солдатские граффити	409
<i>Ðÿçàí í àà Ë</i> . “Нью-эйдж” — религиозное сознание в ситуации постмодерна	422
<i>Ãí í ÷àð Ë</i> . Крымскотатарская политическая элита: практика интеграции в украинское общество	438
<i>Âáâçáí êî Ë</i> . Глобализационные процессы в свете самоорганизационного анализа	446
<i>Âðñááí êî Â</i> . Перспективы европейской архитектуры безопасности в контексте ситуации в современном мире ...	464
<i>Ð ðí ø ààè ÷ Ä, Êàçàêî á Â</i> . Терциаризация современных социальных конфликтов	483
<i>Ï çðí í êî àà Î</i> . Антитерористична війна в Афганістані: паралельна реальність (порівняльний аналіз повідомлень про війну)	497

Наукове видання

СОЦІАЛЬНІ ВИМІРИ СУСПІЛЬСТВА

Збірник наукових праць

Випуск 5

(українською та російською мовами)

Авторський колектив:

Д.Акимов, А.Арсенко, О.Бабак, Л.Бевзенко, І.Бекешкіна, Н.Бойко,
В.Бурлачук, О.Буслаєва, М.Вакуленко, В.Водолазський, В.Гирич,
І.Гончар, Т.Єфременко, О.Злобіна, В.Казаков, Е.Ковтуненко, С.Красько,
Є.Макознак, І.Мариніч, Г.Мімандусова, К.Настояща, М.Олійник,
О.Пипич, О.Піронкова, А.Проноза, Л.Рязанова, В.Смакота, Н.Соболева,
М.Соболевська, Н.Терещенко, В.Токарева, Н.Толстих, Д.Фіонік,
В.Чигрин, О.Швачка, С.Шостак, Д.Юрошевич

Відповідальна за випуск: *Т.Загороднюк*

Редактор: *О.Кузьміна*

Коректор:

Комп'ютерна верстка: *О.Соколова*

Художник обкладинки: *О.Сухарєв*

Підписано до друку Формат 60x84/16. Папір офс.
Друк офсетний. Ум.друк.арк. 32. Замовник № Наклад 300 прим.

Видавництво "Стилос"
04070, Київ-70, Контрактова пл., 7.
Свідоцтво Держкомінформу України (серія ДК № 150 від 16.08.2000 р.)

Надруковано з оригінал-макету, виготовленого в комп'ютерному комплексі Інституту
соціології НАН України. 01021, Київ-21, вул. Шовковична, 12